

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ ΒΗΜΑ

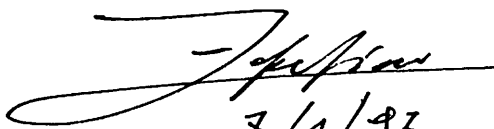
- **Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη** : Κρίσεις και προβληματισμοί για την ελληνική οικονομία
- **Μ. Χλέτσος** : Αγορά εργασίας και ανεργία
- **Σ. Ιωαννίδης** : Κριτική του σοσιαλισμού: Misses και Hayek
- **Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη** : Πολιτικές και οικονομικές ηγεσίες στην Ελλάδα
- **Μ. Τομαρά-Σιδέρη** : Ονοματεπώνυμα και ελληνική ιστορία
- **Κ. Μαυράτσας** : Η κοινωνία των πολιτών και οι εχθροί της
- **Κ. Καβουλάκος** : Η ισχύς του λόγου στον Habermas
- **Γρ. Καραφύλλης** : Ο Κορδάτος για τη γλώσσα
- **Λ. Λαμπριανίδης** : Η Γεωγραφία στο Πανεπιστήμιο

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Ε΄

Τεύχος 20

7/1/97

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Γράμμα της Διεύθυνσης	5
~~A~~ M. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη: Κρίσεις και προβληματισμοί για την ελληνική οικονομία	7
* M. Χλέτσος: Αγορά εργασίας και ανεργία	17
~~A~~ Σ. Ιωαννίδης: Κριτική του σοσιαλισμού: Mises και Hayek	39
N. Καλτσόγια-Τουρναβίτη: Πολιτικές και οικονομικές ηγεσίες στην Ελλάδα	77
M. Τομαρά-Σιδέρη: Ονοματεπώνυμα και ελληνική ιστορία	109
K. Μαυράτσας: Η κοινωνία των πολιτών και οι εχθροί της	127
K. Καβουλάκος: Η ισχύς του λόγου στον Habermas	149
Γρ. Καραφύλλης: Ο Κορδάτος για τη γλώσσα	175
~~A~~ Λ. Λαμπριανίδης: Η Γεωγραφία στο ελληνικό Πανεπιστήμιο	195
Περίληψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (16 έως 19 τεύχη)	235

Ευχαριστίες σε επώνυμους και ανώνυμους

Με το παρόν τεύχος συμπληρώνονται πέντε τόμοι συνεχούς επιστημονικής κατάθεσης και προβληματισμού στο χώρο της κοινωνικής επιστήμης. Αισθανόμαστε την ανάγκη με την ευκαιρία αυτή να εκφράσουμε και δημόσια τις ευχαριστίες μας σε ένα πλήθος από άτομα και φορείς με τους οποίους είχαμε την ευκαιρία να έρθουμε σε επαφή στη διάρκεια αυτής της περιπετειώδους περιδιάβασης.

Και κατά πρώτον θα θέλαμε να εκφράσουμε θερμές ευχαριστίες σε όλους όσους μας τίμησαν με τα άρθρα και τις έρευνές τους, τα σχόλια και τις προτάσεις τους, σε όλο το διάστημα των επτά χρόνων που μεσολάβησαν από την πρώτη εμφάνισή μας μέχρι σήμερα. Να ευχαριστήσουμε όλους όσους μας εμπιστεύτηκαν και εξακολουθούν να μας εμπιστεύονται την πνευματική τους δημιουργία, πολλές φορές πρόθυμοι να προσαρμοστούν σε τεχνικούς περιορισμούς και χρονικά περιθώρια που ίσως να μην ήταν της αρεσκείας τους και που ωστόσο είμαστε υποχρεωμένοι να τηρούμε, προκειμένου να διασφαλίσουμε ένα επίπεδο επιστημονικής παρουσίας άξιο των σύγχρονων απαιτήσεων.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες προς τους νέους κυρίως επιστήμονες που συχνά δέχτηκαν να συνομιλήσουν μαζί μας, μέσω των κριτών, για την αρτιότερη κατά περίπτωση εμφάνιση των πονημάτων τους σε ένα δημιουργικό διάλογο ανταλλαγής εμπειριών, ιδεών και γνώσεων, από τον οποίο νομίζουμε βγήκαμε όλοι μας ωφελημένοι και προ πάντων, όπως θέλουμε να πιστεύουμε, οι αναγνώστες μας.

Ευχαριστούμε επίσης τις δεκάδες των αφανών κριτών που όλο ανεξαιρέτως, διέθεσαν επανειλημμένα με προθυμία το χρόνο τους για να μελετήσουν ανώνυμα κείμενα και να επισημάνουν κενά ή παραλείψεις ή για να προτείνουν λύσεις που στάθηκαν πολύτιμος οδηγός σε όλους. Πρέπει εδώ να εξάρουμε το γεγονός ότι δεν α-

ντιμετωπίσαμε ούτε μια περίπτωση υπεκφυγής ή άρνησης. Μακάρι να μπορούσαμε να δημοσιεύσουμε τα ονόματα δεκάδων πανεπιστημιακών (κάποτε όμως θα πρέπει κι αυτό να γίνει) που πάντα πρόθυμοι και με βαθύ αίσθημα ευθύνης ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά μας για μια τελείως ανιδιοτελή συνεισφορά στο χώρο των ιδεών.

Ακόμη θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την Πρυτανεία του Πανεπιστημίου Κρήτης στα αρχικά μας βήματα και τη Διοίκηση του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στη συνέχεια, για την υλική και ηθική υποστήριξή τους στην προσπάθειά μας μέχρι σήμερα. Πρέπει εδώ να τονίσουμε και δημόσια ότι ουδέποτε υπήρξε η παραμικρή παρέμβαση για οποιοδήποτε θέμα και σε οποιαδήποτε στιγμή, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως 'πνευματική παρενόχληση' ενός επιστημονικού εντύπου. Υπήρξε σεβασμός στη δεοντολογία, πλήρης ελευθερία έκφρασης και έντιμη επιστημονική στάση απέναντι σε μια προσπάθεια, πρώτη προτεραιότητα της οποίας ήταν –και θα είναι– να σταθεί μακριά από πολιτικές σκοπιμότητες, δογματισμούς και συντεχνιακά σοφίσματα, που θα αλλοίωναν αρχές και αξίες και θα αιχμαλώτιζαν την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών.

Για ό,τι είναι σήμερα το «Βήμα» ευθύνονται αποκλειστικά και μόνο οι άνθρωποι που το διευθύνουν, οι οποίοι έχουν αφεθεί απόλυτα ελεύθεροι να κάνουν τα δικά τους τυχόν λάθη και να υφίστανται τις όποιες κριτικές των επιλογών τους από το αναγνωστικό κοινό του περιοδικού.

Τέλος, να ευχαριστήσουμε τους αναγνώστες και ιδιαίτερα το φοιτητικό κόσμο ανάμεσά τους, που με το ενδιαφέρον και τις παρατηρήσεις τους, μας έχουν βοηθήσει να διατηρήσουμε μέχρι στιγμής, όπως θέλουμε να πιστεύουμε, μια έντιμη και ανιδιοτελή παρουσία στην αγορά των ιδεών.

Από τη Διεύθυνση

Η οικονομική μας πολιτική πνέει τα λοίσθια*

Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη**

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αναφέρεται στα αίτια της αποτυχίας του σταθεροποιητικού προγράμματος που ακολουθείται στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια, διαπιστώνονται οι αποτυχίες της πολιτικής λιτότητας που ακολουθείται από την κυβέρνηση και επισημαίνονται οι ενδεδειγμένες κατευθυντήριες γραμμές που πρέπει να ακολουθήσει στο μέλλον η χώρα.

Εισαγωγή

Η τελευταία έκθεση του διοικητή της Τράπεζας Ελλάδας σηματοδότησε, ουσιαστικά, το τέλος της πολιτικής λιτότητας, όπως και το τέλος των μύθων που καλλιεργήθηκαν, για να επιβληθεί και να εφαρμοστεί η πολιτική αυτή επί μία, περίπου, δεκαετία. Η πεποίθηση αυτή είναι διάχυτη, έστω κι αν εξακολουθεί να παρέχεται, επισήμως, η διαβεβαίωση ότι αυτή θα συνεχιστεί.

Και, εξάλλου, η εντύπωση αυτή ενισχύεται και από την πρόσφατη λήψη σπασμωδικών κυβερνητικών μέτρων, που αποβλέπουν στον περιορισμό ενός διαρθρωτικού πληθωρισμού, δηλαδή ενός πληθωρισμού, που οφείλεται κύρια και πρωταρχικά, στη διανομή τεράστιων κερδών-προσόδων, που όμως δεν επενδύονται.

Πράγματι, με την αναζωπύρωση του πληθωρισμού, κατέρρευσε και η τελευταία ελπίδα εμφάνισης θετικών αποτελεσμάτων, από

* Το παρόν άρθρο υποβλήθηκε για δημοσίευση στο περιοδικό στις 28-6-1996.

** Καθηγήτρια και π. Πρύτανης στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

τη μακρόβια εφαρμογή της πολιτικής λιτότητας. Ωστόσο, η παταγώδης αποτυχία της ατυχέστατης αυτής πολιτικής δεν περιορίστηκε, απλά, στην καθολική της αδυναμία να υλοποιηθεί έστω και έναν από τους στόχους, που είχε υποσχεθεί, αλλά επιπλέον και κυρίως στο γεγονός ότι αυτή κατέληξε σε αποτελέσματα, που αν και δεν είχαν επίσημα προβλεφθεί, θέτουν όμως σε σοβαρότατο κίνδυνο την ισορροπία, τη συνοχή και το μέλλον της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

Τώρα, λοιπόν, που η μακρόχρονη αυτή πολιτική, πνέει επίτελους τα λoίσθια, θα προσπαθήσω να συνοψίσω, πρώτον τους λόγους, για τους οποίους εξαρχής, δεν είχε καμία πιθανότητα επιτυχίας, στην Ελλάδα, και για αυτό έπρεπε να είχε αναζητηθεί κάποια εναλλακτική της μορφή, δεύτερον, τις τραγικά αρνητικές της συνέπειες, και τρίτον τις ενδεδειγμένες κατευθυντήριες γραμμές της νέας ελληνικής μακροοικονομικής πολιτικής.

A. Τα αίτια της αποτυχίας του «σταθεροποιητικού» προγράμματος

Αυτά είναι πολυάριθμα και εστιάζονται κύρια και πρωταρχικά στις διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας, που διαφέρει ριζικά και ουσιαστικά από τους εταίρους της, της Ε.Ε., ακόμη δε και από τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου. Όφειλε, λοιπόν, η Ελλάδα να αναζητήσει μακροοικονομική πολιτική, προσαρμοσμένη στις δικές της ανάγκες, για να είναι αποτελεσματική και για να μην είναι επικίνδυνη, για αυτήν. Διότι, προκειμένου να μην αδικήσουμε την Ε.Ε. και το Μάαστριχτ, οι απαιτήσεις τους, είναι σαφές ότι δεν περιελάμβαναν και επιβολή των μεθόδων επίτευξής τους.

Τα αίτια αυτά, θα τα διαχωρίσουμε, σε τρεις κατηγορίες, προκειμένου να γίνει σαφέστερη η προέλευσή τους, αλλά και οι πιθανοί τρόποι αντιμετώπισής τους:

α) Αίτια τεχνικής μορφής

- Πολιτικές λιτότητας και σταθεροποιητικές πολιτικές, είναι από τη φύση τους, βραχυχρόνιες, ενώ στην ελληνική περίπτωση εκλήφθησαν εσφαλμένα, ως μακροχρόνιες.

- Η πολιτική λιτότητας-σταθεροποίησης εμφανίστηκε και επιβλήθηκε ως «μονόδρομος», πράγμα που της στέρησε την αναγκαία ευελιξία, για συνεχή βελτίωση και αναθεώρηση, με βάση τα μερικότερα αποτελέσματά της.
- Βασίστηκε σε μια σειρά από υποθέσεις, που ουδόλως ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, όπως ότι το κόστος εργασίας είναι υψηλό και για αυτό δεν πραγματοποιούνται επενδύσεις, ότι η έναρξη της αναπτυξιακής διαδικασίας προϋποθέτει «σταθεροποίηση», ότι η εξασφάλιση αποταμίευσης εγγυάται και την πραγματοποίηση επενδύσεων, κ.ά.
- Είχε την ατυχεστάτη έμπνευση να θέσει ως πρωταρχικό στόχο της την καταπολέμηση του πληθωρισμού· στόχος, δηλαδή, που ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί, χωρίς ριζικές διαρθρωτικές μεταβολές.

β) Διαρθρωτικά αίτια

- Πολιτικές λιτότητας, είναι αδύνατον να καταλήξουν στους στόχους, που αρχικά θέτουν, όταν μέσω αυτών περιορίζονται μόνο τα εισοδήματα των μισθωτών, των οποίων το ποσοστό στη συνολική απασχόληση δεν υπερβαίνει το 46%, όπως συμβαίνει στην Ελλάδα. Αντίθετα, αυτής της μορφής οι πολιτικές είναι πολύ προσφορότερες σε οικονομίες, όπως οι λοιπές της Ε.Ε., με ποσοστό μισθωτών, στην συνολική απασχόληση, ανώτερο από 85%, διότι σε αυτές ελέγχεται σημαντικότερο τμήμα των συνολικών εισοδημάτων. Έτσι, για την ελληνική περίπτωση, θα έπρεπε εξ αρχής να είναι σαφές, πως θετικά αποτελέσματα, από την εφαρμογή της πολιτικής λιτότητας θα μπορούσαν να αναμένονται, μόνον εφόσον αυτή επεκτεινόταν και στα εισοδήματα, που δεν είναι μισθοί, δηλαδή στα κέρδη. Στην παραπάνω διαπίστωση πρέπει να προστεθεί, επιπλέον, και το γεγονός ότι η εμβέλεια των μισθών στο σύνολο των εισοδημάτων της ελληνικής οικονομίας, συρρικνώνεται ακόμη περισσότερο, υπό την επίδραση του άδικου φορολογικού συστήματος, της ανερχόμενης ανεργίας, του πληθωρισμού και των τρόπων αντιμετώπισης του εσωτερικού δημοσίου χρέους, έτσι που να φαντάζει καθαρή ουτοπία η ελπίδα των αρμοδίων ότι με τον περιορισμό αποκλειστικά και μόνον των μισθών, θα επιτύχουν τους στόχους αυτής της πολιτικής τους.

- Εξάλλου, μια οικονομία, όπως η ελληνική, με παραοικονομική δραστηριότητα που αγγίζει το 50% (και ήδη, πιθανότατα, και περισσότερο) της καταγραμμένης, είναι ουσιαστικά οικονομία μη δυνάμενη να ελεγχθεί, μέσω πολιτικής λιτότητας, η οποία συρρικνώνει απλά και μόνον τα εισοδήματα των μισθωτών, τα οποία αποτελούν μικρό κλάσμα των συνολικών. Αντίθετα, σε περιπτώσεις, όπως η ελληνική, είναι εξαιρετικά επικίνδυνη η εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής, δεδομένου ότι αυτή ενθαρρύνει κάθε μορφής τάσεις της οικονομίας προς μη παραγωγικές συμπεριφορές, προτιμήσεις και δραστηριότητες, όπως είναι, ανάμεσα και σε άλλες, η υποκατάσταση εγχωρίων από εισαγόμενα προϊόντα, που μοιραία καταλήγει σε προβλήματα του εμπορικού ισοζυγίου και σε άπνοια της επενδυτικής δραστηριότητας.
- Ο ελληνικός πληθωρισμός είναι διαρθρωτικής υφής, πράγμα που σημαίνει ότι δεν είναι δυνατή η κατά μέτωπον επίθεση, εναντίον του, αν προηγούμενα δεν αντιμετωπισθούν οι αιτίες που τον δημιουργούν. Ο γνωστότατος Γάλλος οικονομολόγος Fr. Perroux, πριν αρκετά χρόνια, έδωσε τον ορισμό του διαρθρωτικού πληθωρισμού, που ανταποκρίνεται πλήρως στην ελληνική περίπτωση. Πρόκειται, δηλαδή, για κέρδη, που δεν επενδύονται και που δημιουργούν, έτσι, «οικονομία προσόδων» στη θέση της «οικονομίας κερδών». Δυστυχώς, επί 10 περίπου χρόνια, η μακροοικονομική μας πολιτική είχε θέσει ως υπ' αριθμόν 1 στόχο της, στόχο, του οποίου η πραγματοποίηση ήταν αδύνατη. Για βραχύτατο διάστημα, όπως ήταν αναμενόμενο, ο πληθωρισμός υποχώρησε, κάτω από την πίεση ανορθόδοξων σταθεροποιητικών προγραμμάτων, για να αναζωπυρωθεί και πάλι, πρόσφατα, όπως συνέβη με όλες σχεδόν τις περιπτώσεις χωρών, που κατέφυγαν σε παρόμοιες πολιτικές.

γ) Μέτρα και στόχοι ασύμβατοι μεταξύ τους

- Η πάταξη του πληθωρισμού, ανεξάρτητα από την έλλειψη αποτελεσματικότητάς της, είναι ασύμβατη με την ταυτόχρονη προσπάθεια αντιμετώπισης δημοσίου χρέους και ελλειμμάτων. Αντίθετα, η αντιμετώπιση του δημοσίου χρέους είναι ευχερέστερη σε ελεγχόμενο πληθωριστικό περιβάλλον. Ο συνδυασμός λοιπόν, των δύο αυτών στόχων, υπήρξε ατυχέστατος, και όπως αναμενόταν, οδήγησε σε πλήρη αποτυχία αυτής της πολιτικής.

- Η εφαρμογή αντιπληθωριστικής-σταθεροποιητικής πολιτικής, εκτός από το ότι ουδόλως αποτελεί προϋπόθεση για την έναρξη αναπτυξιακής διαδικασίας (όπως αποδεικνύει πρόσφατη έρευνα της Παγκόσμιας Τράπεζας, που αναφέρεται σε 147 οικονομίες, για την περίοδο 1950-85) είναι επιπλέον και παντελώς ασύμβατη με τις ανάγκες και τις δυνατότητες αναπτυσσόμενης οικονομίας, όπως η ελληνική. Ιδιαίτερα, τώρα, που με τις νέες ιστορικές συγκυρίες, η ταχύρρυθμη ανάπτυξή της, θα μπορούσε να βασισθεί, κύρια και πρωταρχικά, στις αυξημένες εξαγωγές της προς τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη.
- Η ίδια διαπίστωση ισχύει, φυσικά, και αναφορικά με την πολιτική της σκληρής δραχμής, που περιορίζει ακόμη περισσότερο την ήδη χαμηλή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων και τα καθιστά λιγότερο επιθυμητά στην αλλοδαπή.
- Ακόμη, είναι ασύμβατος ο βασικός τρόπος αντιμετώπισης του εσωτερικού δημοσίου χρέους, με τις αναπτυξιακές ανάγκες της ελληνικής οικονομίας, εφόσον η υψηλή και, κατ' αρχήν, ακίνδυνη απόδοση των, εν γένει, τίτλων του δημοσίου, αποθαρρύνει τη ροπή για επένδυση.
- Τέλος, ο περιορισμός της ιδιωτικής κατανάλωσης, που επιχειρήθηκε με τη συρρίκνωση των μισθών, προκειμένου έτσι να διευκολυνθεί, δήθεν, η αντιμετώπιση χρέους και ελλειμμάτων, αποτέλεσε επίσης ανεπιτυχή συνδυασμό πολιτικής, εφόσον σχετικές έρευνες δείχνουν ότι η σχέση δημοσίου χρέους και ιδιωτικής κατανάλωσης, στην ελληνική περίπτωση, είναι αρνητική. Που σημαίνει, δηλαδή, ότι αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης περιορίζει το ύψος του δημοσίου χρέους.

B. Οι αρνητικές συνέπειες της πολιτικής λιτότητας

Η πολιτική λιτότητας, αν και εφαρμόστηκε επί, ανώμαλα, μακρόχρονο διάστημα, για την περίπτωση της, απέτυχε εντούτοις να προωθήσει έστω και έναν από τους στόχους, που αρχικά είχε θέσει. Ακόμη και η πτώση του πληθωρισμού, που χαιρέτισθηκε με δυσανάλογο, για τη σημασία της ενθουσιασμό έπαυσε να αποτελεί το γέρας της νίκης αυτής της πολιτικής. Επιπλέον, η ελληνική οικονομία αποκλίνει σταθερά, και δε συγκλίνει με το μέσο αναπτυξιακό επίπεδο της Ε.Ε., και μετά το 1986 το δημόσιο έλλειμ-

μα και χρέος ουδόλως εμφανίζουν βελτίωση και το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου διευρύνεται επικίνδυνα.

Αν, ωστόσο, η δήθεν «σταθεροποιητική» αυτή πολιτική απέτυχε να εκπληρώσει τους στόχους που έθεσε, πραγματοποίησε ωστόσο άλλους, που δεν είχε δηλώσει ως εξαρχής επιθυμητούς. Πρόκειται για:

α) Την έξαρση της παραοικονομικής δραστηριότητας, όπως βέβαια και της φοροδιαφυγής. Αυτή έχει λάβει τεράστιες διαστάσεις, ανάμεσα στο 1980 και στο 1995, που μπορούν να εκτιμηθούν με τον υπολογισμό εμβέλειας μισθών και κερδών, στο συνολικό αστικό εισόδημα (εκτός γεωργικών εισοδημάτων), από τη μία πλευρά και συμμετοχής τους στο φορολογικό βάρος, από την άλλη. Είναι, ωστόσο, περίεργο το γεγονός, ότι οι εργατικές οργανώσεις στην Ελλάδα, ουδέποτε επικαλέσθηκαν, τουλάχιστον ευθέως, τη διάσταση αυτήν, κατά τη διεκδίκηση των αμοιβών τους.

Πράγματι:

Μισθοί: Φόροι (%)			Πρόσοδοι: Φόροι (%)			
1965:	29.2:	31.7 = 0.92	70.7:	68.3 = 1.03		
1979:	37.7:	37.4 = 1.00	62.2:	62.6 = 0.99		
1980:	37.8:	52.1 = 0.72	62.1:	47.9 = 1.29		
1982:	40.1:	54.7 = 0.73	59.8:	45.3 = 1.32		
1985:	41.5:	65.9 = 0.62	58.5:	34.1 = 1.71		
1991:	38.5:	60.1 = 0.64	61.5:	39.9 = 1.54		
1992:	36.7:	58.7 = 0.62	63.3:	41.3 = 1.53		
1993:	31.6:	61.2 = 0.51	68.4:	38.8 = 1.76		
1994:	34.0:	60.3 = 0.56	66.0:	39.7 = 1.66		
1995:	32.0:	59.3 = 0.53	68.0:	40.7 = 1.67		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)

Πηγή: Ο.Ο.Σ.Α., Δηλώσεις φυσικών προσώπων για τη φορολογία εισοδήματος.

Σημειώσεις: 1) Η στήλη (1), απεικονίζει το μερίδιο της εργασίας μέσα στο Α.Ε.Π. 2) Η στήλη (2), το μερίδιο επιβάρυνσης μισθωτών και συνταξιούχων, στο συνολικό φορολογικό βάρος 3) Η στήλη (3) εκτιμά την εμβέλεια των εισοδημάτων από μισθούς και συντάξεις, μέσα στο σύνολο της οικονομίας 4) Οι στήλες (4), (5) και (6) υπολογίζονται με βάση τη γενική υπόθεση, σε προβλήματα κατανομής του εισοδήματος της ύπαρξης δηλαδή δύο ειδών εισοδημάτων: Μισθών και προσόδων. Έτσι, η στήλη (6) εκλαμβάνεται ως συνδυασμός φοροδιαφυγής και παραοικονομίας.

Το στοιχείο, που επιβάλλεται να υπογραμμισθεί, με βάση τους παραπάνω υπολογισμούς, είναι οι εσφαλμένες εντυπώσεις και διαπιστώσεις, στις οποίες καταλήγουμε, σχετικά με τάσεις προς μεγαλύτερη φορολογική δικαιοσύνη ή με περιορισμό της φοροδιαφυγής, όταν βασιζόμαστε αποκλειστικά και μόνον στην ποσοστιαία κατανομή του συνολικού φορολογικού βάρους, ανάμεσα σε μισθωτούς-συνταξιούχους, και λοιπές κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες. Αυτή η διάσταση, μόνη της, και χωρίς τη συνεκτίμηση του μεριδίου μισθών και κερδών, μέσα στο Α.Ε.Π., είναι παραπαιστική και ανίκανη να καταλήξει σε συμπεράσματα, σχετικά με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό φορολογικής δικαιοσύνης, δεδομένου ότι τα δύο αυτά ποσοστά (του μεριδίου του εισοδήματος μέσα στο Α.Ε.Π. και της συμβολής εκάστου στο συνολικό φορολογικό βάρος) επηρεάζονται από διαφορετικούς παράγοντες, οι οποίοι και τελικά προσδίδουν ό,τι θα μπορούσε να είναι η «εμβέλεια» και η σχετική αγοραστική δύναμη του καθενός από τα δύο είδη εισοδημάτων, στη λειτουργία της συγκεκριμένης οικονομίας. Έτσι, η «εμβέλεια» μισθών-συντάξεων, εμφανίζει στη 10ετία 1985-95, μείωση ίση με 42%, σε σχέση με αυτήν του 1965 και 1979, ενώ, αντίστοιχα η «εμβέλεια» κερδών-προσόδων, μια αύξηση της τάξης του 64% για τις ίδιες περιόδους. Είναι, βέβαια, προφανές ότι η αύξηση αυτή κερδών-προσόδων, αποτελεί παράλληλα και μία πολύ σοβαρή ένδειξη του ύψους της συνδυασμένης φοροδιαφυγής-παραοικονομίας (αν και η δεύτερη είναι πολύ ανώτερη της πρώτης). Ακόμη, αποδεικνύεται, ότι τα αντικειμενικά κριτήρια φορολόγησης, όχι μόνον δε βελτίωσαν την πρωτεραία κατάσταση, αλλά και την επιδείνωσαν. Κι αυτό, επειδή:

- Η εφαρμογή τους συνδυάστηκε, με μείωση του μεριδίου της εργασίας μέσα στο ΑΕΠ και αντίστοιχη αύξησή του, για τα κέρδη-προσόδους.
- Η εφαρμογή τους αφορούσε, κυρίως, μικρομεσαίους επιχειρηματίες και βιοτέχνες, ενώ δεν κατόρθωσε να συλλάβει τα υψηλά κέρδη-προσόδους.

Είναι, δυστυχώς, αναμφισβήτητο, ότι υπό τη μακρόχρονη εφαρμογή της «σταθεροποιητικής» πολιτικής, της ανερχόμενης ανεργίας, της υποχώρησης του κοινωνικού κράτους, του παγώματος των πραγματικών μισθών και του τρόπου αντιμετώπισης του εσωτερικού δημοσίου χρέους και ελλειμμάτων, η εικόνα εισοδηματικής αποσταθεροποίησης εμφανίζεται, ήδη, εφιαλτική. Θα πρέπει να είναι σαφές, ότι με αποτυπωμένη μια τέτοια κατάσταση εισοδηματικής κατανομής, φοροδιαφυγής-παραοικονομίας, δημο-

σίων οικονομικών και κοινωνικού ιστού, είναι το λιγότερο ουτοπία να εξακολουθεί να γίνεται λόγος περί «σταθεροποιητικής» πολιτικής. Η αθέατη πλευρά της ελληνικής σελήνης, είναι μεγαλύτερη από το ήμισυ της θεατής και, φυσικά, η αθέατη πλευρά δίνει τον τόνο στην όλη οικονομική δραστηριότητα της χώρας.

β) *Το εμπορικό ισοζύγιο*, κάτω και από την πίεση της πολιτικής της «σκληρής δραχμής» συμπληρώνει, επάξια, το έργο της παραοικονομίας-φοροδιαφυγής: Ενώ οι εξαγωγές για την περίοδο 1984-87 κάλυπταν το 45% των εισαγωγών μας, το 1995 αυτές καλύπτουν μόνον το 25%.

γ) *Τη βαθεία ύφεση*, αποτέλεσμα και αυτή της άτυχης μακροοικονομικής πολιτικής, που κατόρθωσε μετά το 1986, να αποκλίνει και να μη συγκλίνει πλέον τη χώρα μας, με το μέσο αναπτυξιακό επίπεδο της Ε.Ε.. Όπως ο μέσος ρυθμός αύξησης του πραγματικού Α.Ε.Π. μας, για την περίοδο 1979-94 ήταν μόνο 1,6 έναντι 2,1 της Ε.Ε., το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημά μας, από 64,1% του μέσου κοινοτικού το 1980, έπεσε στο 58,3% το 1994. Επιπλέον, η ύφεση έφερε την ανεργία στα ίδια επίπεδα με την αντίστοιχη της Ε.Ε., χωρίς αυτά δικαιολογούνται από την ελληνική αποβιομηχάνιση μιας ουδέποτε ολοκληρωθείσας εκβιομηχάνισης.

δ) *Τη χωρίς προηγούμενο αναδιανομή του εισοδήματος*. Εκτός από τον εσωτερικό δανεισμό, που ανακατανέμει από τους πτωχότερους στους πλουσιότερους πάνω από 2 τρις το χρόνο, θα πρέπει να προστεθεί και η πραγματοποίηση εξαιρετικά υψηλών κερδών, τα τελευταία 5 χρόνια. Αυτή η αναδιανομή, υπέρ των κερδών, θα ήταν επιθυμητή αν αυτά πήγαιναν προς παραγωγικές επενδύσεις. Ακριβώς, όμως, το γεγονός της χρόνιας υποτονικότητας των επενδύσεων και της μη χρησιμοποίησης κερδών-απολαβών από την εισοδηματική ανακατανομή, καθιστά τον ελληνικό πληθωρισμό διαρθρωτικό και συνεπώς μη αντιμετωπίσιμο με αποσπασματικά μέτρα που στοχεύουν στον περιορισμό του.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η ελληνική οικονομία υπέστη μια ατυχέστατη μακροοικονομική πολιτική, επί 10 περίπου χρόνια, η οποία δεν κατόρθωσε να προωθήσει κανέναν από τους στόχους, που είχε θέσει. Μιας πολιτικής, που ενδεχόμενα αποτελεί «μονόδρομο» για τις ήδη αναπτυγμένες οικονομίες της Ε.Ε., όχι όμως και για την ενδιάμεσης ανάπτυξης ελληνική οικονομία. Αντίθετα, η εφαρμογή της κατέληξε σε άλλες και τραγικά αποσταθεροποιητικές συνέπειες, οι οποίες όσο διατηρούνται στα πλαίσιά της, μεγιστοποιούν τον κίνδυνο της οριστικής αποσύνδεσης στόχων και συνεπειών της μακροοικονομικής πολιτικής. Για αυτό, και σε πεί-

σμα κάποιων ενσήμων, που κατά καιρούς λαμβάνουμε από την Ε.Ε., για τα δήθεν θετικά μακροοικονομικά μας επιτεύγματα, εμείς οφείλουμε, έστω και με τόσο μεγάλη καθυστέρηση, να χαράξουμε αποτελεσματική μακροοικονομική πολιτική, για την ιδιόρρυθμη ελληνική περίπτωση.

Γ. Οι ενδεδειγμένες κατευθυντήριες γραμμές της πολιτικής μας

Επιβάλλεται:

α) Άμεση σταθεροποιητική ανακατανομή του εισοδήματος, από τα κέρδη προς τους μισθούς και συντάξεις, έτσι ώστε το μερίδιο των μισθών να πλησιάσει το 47-48% του αστικού Α.Ε.Π. Αυτή, μπορεί να επιχειρηθεί:

– Πρώτον, με τη βοήθεια ενός αποτελεσματικότερου φορολογικού συστήματος, που να συλλάβει την τεράστια φοροδιαφυγή. Και επειδή ο βαθμός φορολογικής μας ηθικής είναι εξαιρετικά χαμηλός και δεν αναμένεται βελτίωσή του σε σύντομο χρονικό διάστημα, θα έπρεπε να αντιμετωπισθεί η πλήρης εγκατάλειψη του φόρου επί του εισοδήματος και η υποκατάστασή του από γενικό φόρο επί της κατανάλωσης, με προσαυξημένους συντελεστές, για την κατανάλωση πολυτελών αγαθών και υπηρεσιών. Πρόταση που επαναλαμβάνω τα τελευταία 5 χρόνια.

– Δεύτερον, με την καθιέρωση των 35 ωρών εβδομαδιαίας εργασίας, ως του μοναδικού μέτρου, που θα είναι σε θέση να περιορίσει σημαντικά την ανεργία και να επαναφέρει τα μερίδια μισθών και κερδών μέσα στο εισόδημα, σε όρια αποδεκτά για την ορθολογική λειτουργία της οικονομίας. Περιττό, βέβαια, να προσθέσω, ότι η μείωση αυτή δεν πρέπει να συνοδευθεί από μείωση, αλλά αντίθετα από αύξηση των απολαβών των εργαζομένων.

– Τρίτον, με την εγκατάλειψη της μετωπικής σύγκρουσης εναντίον του πληθωρισμού, που ουδέν αποδίδει, με την εγκατάλειψη της σκληρής δραχμής και με τη μετατροπή του βραχυπρόθεσμου τμήματος του δημοσίου χρέους, σε μακροπρόθεσμο.

– Τέταρτον, με την απόδοση, στην εργασία, όχι μόνον του πληθωρισμού, αλλά και της αύξησης παραγωγικότητας, που φυσιολογικά της αναλογεί.

– Πέμπτον, με την κατάργηση όλων των φοροαπαλλαγών και εκπτώσεων, που κατά κανόνα αποτελούν προϊόν πιέσεων ισχυρών,

κατά καιρούς, κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών και τη σύσταση ολιγαρίθμων νέων, ύστερα από μελέτη της κάθε περίπτωσης.

β) Μείωση του επιπέδου επιτοκίων, ουσιαστική αναγνώριση του ηγετικού ρόλου Μακεδονίας και Θράκης στην αναπτυξιακή διαδικασία και στήριξη της επιχειρηματικής και, κυρίως, επενδυτικής όπως και εξαγωγικής πρωτοβουλίας, με όλα τα μέσα, που θα πρέπει να είναι αυτά της αποκέντρωσης.

γ) Συνειδητοποίηση των πραγματικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας και προσπάθεια άμεσης ενσωμάτωσής τους, στην εφαρμοζόμενη μακροοικονομική πολιτική. Διότι, είναι φανερό, ότι η δυνατότητα αύξησης των δημοσίων εσόδων κατά 50% και πλέον των παρόντων, μεταβάλλει ριζικά την εικόνα των προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας. Αυτή, δεν καταγράφει πια δημόσιο χρέος της τάξης του 120% περίπου, στο Α.Ε.Π. αλλά ποσοστό που πλησιάζει στις απαιτήσεις του Μάαστριχτ. Αυτή, ακόμη, δεν είναι πια υποχρεωμένη να μάχεται, με τόσο αναποτελεσματικούς τρόπους, όπως μέχρι σήμερα, εναντίον των δημοσίων ελλειμμάτων, του υψηλού πληθωρισμού, του δήθεν μεγάλου δημοσίου τομέα κ.λπ.

Χρειάζεται, πολύ θάρρος, είναι αλήθεια, για την παραδοχή πλήρους και σε όλα τα επίπεδα, αποτυχίας της μακροοικονομικής μας πολιτικής. Μιας πολιτικής, επιπλέον, που συσώρευσε ανυπολόγιστης εμβέλειας δεινά στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Ωστόσο, αυτή η παραδοχή, αμέσως τώρα, μπορεί να συνδεθεί με κάποιες ελπίδες ανόρθωσης. Αργότερα, όχι.

Και όσο για την ανάπτυξη, η πραγματοποίησή της απαιτεί όρους ανισορροπίας, που εκ των υστέρων ισορροπούν.

Αγορά εργασίας και ανεργία: Κριτική θεώρηση της νεοκλασικής θεωρίας

Μιχάλης Χλέτσος*

Περίληψη

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να παρουσιάσει, να αναλύσει και να ασκήσει κριτική στις θέσεις που υποστηρίζει η νεοκλασική θεωρία για την αγορά εργασίας, την ανεργία και τις πολιτικές απασχόλησης. Κατά συνέπεια, στα πλαίσια αυτού του άρθρου αναλύονται τα αξιώματα τα οποία η νεοκλασική θεωρία χρησιμοποιεί για να αναπτύξει τις απόψεις της σχετικά με τα προαναφερόμενα θέματα. Η γνώση της νεοκλασικής θεώρησης για την ανεργία μας βοηθάει να κατανοήσουμε τη φύση των μέτρων που προτείνονται από τους διεθνείς οργανισμούς και την Ευρωπαϊκή Ένωση, τους στόχους των προαναφερόμενων μέτρων και την αποτελεσματικότητά τους ως προς τη μείωση του ποσοστού της ανεργίας.

Εισαγωγή**

Η διατήρηση του υψηλού ποσοστού ανεργίας, και ειδικότερα της μακροχρόνιας ανεργίας, στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και η ολοένα αυξανόμενη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και η δημιουργία νέων μορφών απασχόλησης (νέες εργασια-

---

* Επιστημονικός Ερευνητής του Κ.Ε.Π.Ε.

** Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον άνωυμο κριτή του περιοδικού για τις εύστοχες παρατηρήσεις του οι οποίες συνέτειναν στην ουσιαστική βελτίωση του άρθρου. Οποιοσδήποτε παραλείψει ή λάθη βαρύνουν αποκλειστικά εμένα.

κές σχέσεις), χαρακτηρίζουν την αγορά εργασίας τη μεταφορντική περίοδο.

Οι εκρηκτικές διαστάσεις του φαινομένου της ανεργίας τα τελευταία χρόνια δεν οφείλονται μόνο στο μέγεθός της, αλλά κυρίως στα διαφορετικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει σε σχέση με προηγούμενες περιόδους και στην ανυπαρξία ελπιδοφόρων μηνυμάτων για το μέλλον.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση θεωρεί ότι για να σταθεροποιηθεί σήμερα η ανεργία, και όχι να μειωθεί, απαιτούνται ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης της τάξεως του 3-3.5%, τη στιγμή που οι εφικτοί στόχοι για την οικονομική μεγέθυνση στα κράτη με τις ισχυρότερες οικονομίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι της τάξεως του 2-2.5%.

Η θέση η οποία αναπτύσσεται στο Λευκό Βιβλίο για την ανεργία, την απασχόληση, την ανταγωνιστικότητα και την ανάπτυξη, θεωρεί ότι το πρόβλημα της ανεργίας ήταν πρόβλημα λανθασμένων μακροοικονομικών πολιτικών διαχείρισης του παρελθόντος (Ρομπόλης Σ., 1994). Οι πολιτικές οι οποίες σήμερα προωθούνται σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης για την επίλυση του προβλήματος της ανεργίας εστιάζονται στη μείωση του κόστους εργασίας, το οποίο θεωρείται υψηλό σε σχέση με το αντίστοιχο κόστος άλλων χωρών, με αποτέλεσμα να λειτουργεί ανασταλτικά στην πραγματοποίηση των επενδύσεων και κατά συνέπεια στη μείωση της ανεργίας. Η μείωση του κόστους εργασίας μπορεί να πραγματοποιηθεί είτε μέσα από τη μείωση του μη μισθιακού κόστους (μείωση των ασφαλιστικών εισφορών), είτε μέσα από την επίτευξη ευελιξίας στην αγορά εργασίας (μείωση του αριθμού των εργαζομένων ή των ωρών απασχόλησης). Ταυτόχρονα, προωθείται και η πολιτική της επιμόρφωσης-επανακατάρτισης ως βασική συνιστώσα της πολιτικής καταπολέμησης της ανεργίας.

Οι πολιτικές προώθησης της απασχόλησης και καταπολέμησης της ανεργίας, που εφαρμόζονται από τις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για να αξιολογηθούν θα πρέπει να αναλυθούν σε σχέση τόσο με τους στόχους τους όσο και με τα πιθανά αίτια της ανεργίας. Οι πολιτικές απασχόλησης διαφοροποιούνται ανάλογα με την οικονομική θεωρητική προσέγγιση. Η κυρίαρχη θεωρητική προσέγγιση τόσο σε επίπεδο διεθνών οργανισμών όσο και σε επίπεδο κυβερνητικής πολιτικής σε αρκετές χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι νεοκλασικής έμπνευσης. Κατά συνέπεια, ενώ οι πολιτικές απασχόλησης παρουσιάζονται ως πανάκειες και "ιδεολογικά" ουδέτερες, εντούτοις ενσαρκώνουν μία συγκεκριμένη οικονομική και ιδεολογική αντίληψη για την αγορά εργασίας και την ανεργία.

Στόχος του άρθρου αυτού είναι να παρουσιάσει, να αναλύσει και να ασκήσει κριτική στη νεοκλασική θεώρηση για την αγορά εργασίας, την ανεργία και τις πολιτικές απασχόλησης, οι οποίες προωθούνται από τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη. Η γνώση της νεοκλασικής αντίληψης για την ανεργία μας βοηθάει να κατανοήσουμε: α. Τη φύση των μέτρων που προτείνονται από τους διεθνείς οργανισμούς και την Ευρωπαϊκή Ένωση, β. τους στόχους των προαναφερόμενων μέτρων και γ. την αποτελεσματικότητά τους ως προς τους στόχους τους και τη μείωση του ποσοστού ανεργίας.

Από μεθοδολογικής πλευράς, στο πρώτο μέρος του άρθρου αναλύω τη νεοκλασική αντίληψη για την αγορά εργασίας, την ανεργία και τις προτεινόμενες πολιτικές απασχόλησης. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου προσπαθώ να ασκήσω κριτική στη νεοκλασική αντίληψη και να θίξω ορισμένα θέματα που αφορούν την αγορά εργασίας και την ανεργία, τα οποία κατά την γνώμη μου είναι σημαντικά στην κατανόηση του εν λόγω προβλήματος.

I. Η νεοκλασική θεώρηση για την αγορά εργασίας και την ανεργία

I.1. Μεθοδολογικά στοιχεία της νεοκλασικής θεωρίας

Η νεοκλασική άποψη για την αγορά εργασίας στηρίζεται στην ανάλυση σε μικροεπίπεδο. Χρησιμοποιεί τα μεθοδολογικά εργαλεία της μικροοικονομικής θεωρίας για να αναλύσει την αγορά εργασίας, δηλαδή να εξηγήσει πώς καθορίζεται ο μισθός ισορροπίας και η ζητούμενη και προσφερόμενη ποσότητα εργασίας. Θεωρεί ότι η αγορά εργασίας λειτουργεί όπως οποιαδήποτε άλλη αγορά, στην οποία το ανταλλάξιμο αγαθό είναι η εργασία, η οποία θεωρείται ως ένας από τους τρεις ή τέσσερις παραγωγικούς συντελεστές¹ που αναφέρονται στην οικονομική θεωρία (νεοκλασική ή και κεϋνσιανή).

Η εξομοίωση της αγοράς εργασίας με την αγορά οποιουδήποτε άλλου αγαθού σημαίνει ότι:

α. Η ύπαρξη τέλει ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας αποτελεί βασική υπόθεση της νεοκλασικής θεωρίας, η οποία υποστηρίζει ότι αυτή η μορφή αγοράς είναι η ιδανικότερη για το σύνολο των καταναλωτών.

β. Ο τρόπος εξαγωγής της συνολικής ζήτησης και προσφοράς εργασίας ταυτίζεται με τον τρόπο εξαγωγής της συνολικής ζήτη-

σης και προσφοράς οποιουδήποτε άλλου προϊόντος. Κατά συνέπεια η συνολική ζήτηση εργασίας προκύπτει από το οριζόντιο άθροισμα των ατομικών καμπύλων ζήτησης εργασίας που εκφράζουν τις προτιμήσεις των μεμονωμένων επιχειρηματιών να χρησιμοποιήσουν εργασία. Η συνολική προσφορά εργασίας προκύπτει κατά αντιστοιχία από την οριζόντια άθροιση των μεμονωμένων καμπύλων προσφοράς εργασίας, οι οποίες εκφράζουν τις προτιμήσεις των μεμονωμένων ατόμων να επιλέξουν ανάμεσα σε εργασία και ανάπαυση.

γ. Η τιμή της εργασίας καθορίζεται όπως και η τιμή οποιουδήποτε άλλου προϊόντος, δηλαδή μέσα από τη ζήτηση και την προσφορά.

δ. Η ισορροπία επιτυγχάνεται μέσα από την εξίσωση της ζήτησης με την προσφορά.

Ο τρόπος προσδιορισμού της συνολικής καμπύλης ζήτησης και προσφοράς εργασίας στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι επιχειρήσεις και οι εν δυνάμει εργαζόμενοι δεν αποτελούν κοινωνικές ομάδες, αλλά οικονομικές κατηγορίες, οι οποίες διακρίνονται για τον οικονομικό τους ορθολογισμό και έχουν ως σκοπό να μεγιστοποιήσουν το ατομικό τους συμφέρον. Η νεοκλασική θεωρία στηριζόμενη στη θεωρία του Adam Smith "Περί άορατου χεριού" θεωρεί ότι η μεγιστοποίηση των ατομικών συμφερόντων οδηγεί στη μεγιστοποίηση του κοινού συμφέροντος, προάγοντας την ευημερία όλης της κοινωνίας.

1.2. Προσδιοριστικοί παράγοντες της ζήτησης και προσφοράς εργασίας σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία.

1.2.1. Προσδιορισμός της καμπύλης ζήτησης για εργασία

Η καμπύλη ζήτησης εργασίας εκφράζει τις συγκεκριμένες προτιμήσεις των εργοδοτών - επιχειρήσεων σχετικά με τη χρησιμοποίηση περισσότερης ή λιγότερης εργασίας. Το κυρίαρχο σημείο της θεωρίας ζήτησης εργασίας, σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, είναι να βρεθεί ο προσδιοριστικός παράγοντας της ζήτησης εργασίας, ο οποίος δεν είναι άλλος από το μισθό. Η σχέση ανάμεσα στο μισθό και τη ζητούμενη ποσότητα εργασίας είναι αρνητική, πράγμα που σημαίνει ότι όσο υψηλότερος είναι ο μισθός, τόσο λιγότερη εργασία ζητούν να απασχολήσουν οι επιχειρήσεις.

Ο μισθός ως προσδιοριστικός παράγοντας της ζήτησης εργασίας προκύπτει από τη διαδικασία μεγιστοποίησης των κερδών

του επιχειρηματία². Ειδικότερα, ο επιχειρηματίας θέλει να προσδιορίσει πόση ποσότητα εργασίας θα απασχολήσει, ώστε το παραγόμενο προϊόν να μεγιστοποιήσει τα κέρδη του. Εάν ο επιχειρηματίας προσλάβει έναν επιπλέον εργαζόμενο, τότε θα παραχθεί από αυτόν ένα επιπλέον προϊόν, αλλά και θα υπάρξει και ένα επιπλέον κόστος από τη χρησιμοποίησή του. Ο επιχειρηματίας θα προσλάβει έναν επιπλέον εργαζόμενο εάν η χρηματική αξία του παραγόμενου προϊόντος (η οποία ισούται με την τιμή του προϊόντος επί το επιπλέον προϊόν - οριακό προϊόν), ισούται με το χρηματικό κόστος (το οποίο ισούται με το μισθό) από την χρησιμοποίηση ενός επιπλέον εργαζόμενου. Κατά συνέπεια, ο επιχειρηματίας θα συνεχίσει να προσλαμβάνει εργαζόμενους μέχρι το σημείο όπου η αξία του οριακού προϊόντος της εργασίας να ισούται με το οριακό κόστος ($PXMP_L = W$, όπου $P =$ η τιμή ανά μονάδα του προϊόντος, $MP_L =$ το επιπλέον παραγόμενο προϊόν (οριακό προϊόν), και $W =$ το οριακό κόστος, δηλαδή ο μισθός). Εάν υποθέσουμε ότι ο μισθός μειώνεται, τότε το οριακό κόστος είναι μικρότερο από την αξία του οριακού προϊόντος και ο επιχειρηματίας προσλαμβάνει την τελευταία μονάδα εργασίας. Δηλαδή όσο ο μισθός (το οριακό κόστος) μειώνεται, τόσο η ζητούμενη ποσότητα εργασίας αυξάνεται.

Η συνολική καμπύλη ζήτησης εργασίας προκύπτει από την οριζόντια άθροιση των ατομικών καμπύλων ζήτησης εργασίας, δηλαδή σε κάθε επίπεδο μισθού προστίθενται όλες οι ζητούμενες ποσότητες εργασίας, και με αυτόν τον τρόπο προκύπτει η συνολική καμπύλη ζήτησης εργασίας.

Σύμφωνα με τη θεωρία παραγωγής, διακρίνουμε δύο χρονικά διαστήματα: Το βραχυχρόνιο χρονικό διάστημα όπου μόνο ο παραγωγικός συντελεστής εργασίας μπορεί να μεταβληθεί και το μακροχρόνιο διάστημα όπου όλοι οι παραγωγικοί συντελεστές μεταβάλλονται. Στη δεύτερη περίπτωση, εάν ο μισθός αυξηθεί τότε η ζητούμενη ποσότητα εργασίας θα μειωθεί όχι μόνο επειδή συνδυάζεται αρνητικά με το μισθό, αλλά επειδή σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία υπάρχει πλήρης υποκατάσταση ανάμεσα στον παραγωγικό συντελεστή εργασία και στο συντελεστή κεφάλαιο. Άρα, όσο ο μισθός της εργασίας αυξάνεται, θα υπάρχει υποκατάσταση ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο. Ειδικότερα, η υποκατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο θα συνεχίσει μέχρι το σημείο όπου η αξία του οριακού προϊόντος της εργασίας προς την τιμή του συντελεστή εργασία ισούται με την αξία του οριακού προϊόντος του κεφαλαίου προς την τιμή του κεφαλαίου³.

Η νεοκλασική θεωρία, χρησιμοποιώντας τη μικροοικονομική ανάλυση, εστιάζει την ανάλυσή της στην τιμή της εργασίας ως τον κυριότερο προσδιοριστικό παράγοντα, αγνοώντας άλλους εξίσου σημαντικούς παράγοντες, όπως η συσσώρευση του κεφαλαίου, η οικονομική συγκυρία, η τεχνολογική εξέλιξη κ.α. Αυτό έχει ως συνέπεια να εξαρτάται η ισορροπία της αγοράς εργασίας (εάν υπάρχει ανεργία ή πλεονάζον εργατικό δυναμικό) από την ευκαμψία της τιμής της εργασίας.

1.2.2. Η προσφορά εργασίας σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία

Η νεοκλασική θεωρία αναλύει τους λόγους για τους οποίους ένα άτομο επιθυμεί να προσφέρει περισσότερη ή λιγότερη εργασία ανάλογα με το εάν είναι άνδρας ή γυναίκα⁴. Σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, η οποία δανείζεται για την ανάλυσή της τα μεθοδολογικά εργαλεία της θεωρίας του καταναλωτή (Becker G.S., 1965), το άτομο (ο άνδρας) θα πρέπει να μεγιστοποιήσει το συμφέρον του, το οποίο εξαρτάται από την άριστη κατανομή του χρόνου των 24 ωρών σε εργασία και ανάπαυση. Η εργασία του αποφέρει εισόδημα με το οποίο μπορεί να αγοράσει αγαθά και υπηρεσίες για να συντηρηθεί, ενώ του μειώνει την ευχαρίστηση την οποία λαμβάνει από την ανάπαυση. Επειδή όμως είναι αναγκασμένος να εργάζεται για να αποκτήσει αγαθά και υπηρεσίες, θα πρέπει να αποφασίσει πόσο χρόνο θα διαθέσει σε εργασία και πόσο χρόνο θα διαθέσει σε ανάπαυση, γνωρίζοντας ότι ο χρόνος είναι 24 ώρες και ότι το εισόδημά του είναι ίσο με το μισθό επί όσες ώρες εργαστεί, ώστε να μεγιστοποιήσει τη χρησιμότητά του. Με αυτόν τον τρόπο, προσδιορίζεται ο αριθμός των ωρών εργασίας που το άτομο δέχεται να προσφέρει.

Σύμφωνα με τη νεοκλασική αντίληψη το άτομο είναι “ελεύθερο” να επιλέξει πόσες ώρες επιθυμεί να εργαστεί, πράγμα το οποίο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Το άτομο, μέχρι πρότινος, δε μπορούσε να επιλέξει πόσες ώρες επιθυμεί να εργαστεί. Ακόμη και σήμερα, όπου το ποσοστό των μερικά απασχολούμενων έχει αυξηθεί σημαντικά, δε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αποτελεί “ελεύθερη” επιλογή των ατόμων να εργαστούν με καθεστώς μερικής απασχόλησης, καθώς και σε αυτή την περίπτωση τα άτομα δεν επιλέγουν πόσες ώρες επιθυμούν να εργαστούν αλλά εάν δέχονται ή όχι να εργαστούν κάτω από το συγκεκριμένο ωράριο μερικής απασχόλησης ή όχι.

Σε ότι αφορά τις επιλογές της γυναίκας σε σχέση με την κατανομή του χρόνου της, η νεοκλασική θεωρία υποστηρίζει ότι αυ-

τή πρέπει να επιλέξει ανάμεσα σε εμπορευματική και σε μη εμπορευματική εργασία. Η γυναίκα θα εργαστεί έξω από το σπίτι, σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη, μόνο εάν η αξία των χρημάτων τα οποία η γυναίκα αποκτά από την εμπορευματική της εργασία είναι μεγαλύτερη από την αξία των αγαθών και υπηρεσιών οι οποίες δεν πραγματοποιούνται από τη γυναίκα στα πλαίσια της μη εμπορευματικής εργασίας (οικιακής εργασίας) εξαιτίας της δραστηριότητας της γυναίκας έξω από το σπίτι.

Κατά συνέπεια, η νεοκλασική θεωρία προσδίδει στο άτομο συγκεκριμένο κοινωνικό ρόλο ανάλογα με το φύλο του. Θεωρεί ότι ο άνδρας έχει να αποφασίσει ανάμεσα σε εμπορευματική εργασία και ανάπαυση, ενώ η γυναίκα ανάμεσα σε εμπορευματική και μη εμπορευματική εργασία. Τόσο για τον άνδρα όσο και για τη γυναίκα, ο προσδιοριστικός παράγοντας είναι ο μισθός. Όσο μεγαλύτερος είναι ο μισθός τόσο περισσότερο το άτομο θέλει να προσφέρει εργασία μέχρι ενός ορισμένου σημείου⁵. Όσο μεγαλύτερος είναι ο μισθός τόσο η γυναίκα θέλει να εργαστεί έξω από το σπίτι, επειδή ο υψηλός μισθός καλύπτει το κόστος από την απώλεια των μη παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών. Η νεοκλασική θεωρία αναδεικνύοντας το μισθό ως τον προσδιοριστικότερο παράγοντα της προσφοράς εργασίας ανδρών και γυναικών, αγνοεί άλλους παράγοντες τόσο σε μικροεπίπεδο, όπως η επιθυμία του ατόμου προς δημιουργία, οι οικονομικές ανάγκες, τα ήθη και τα έθιμα της κοινωνίας, όσο και σε μακροεπίπεδο, όπως οι παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού, την αύξηση του ενεργού πληθυσμού κ.α.

Αθροίζοντας τις ατομικές καμπύλες προσφοράς εργασίας για άνδρες και γυναίκες, λαμβάνουμε τη συνολική καμπύλη προσφοράς εργασίας.

Ο προσδιορισμός της ισορροπίας στην αγορά εργασίας εξαρτάται τόσο από τη ζήτηση όσο και από την προσφορά εργασίας.

1.2.3. Ανάλυση της αγοράς εργασίας σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία

Η βασική επιδίωξη της νεοκλασικής θεωρίας είναι να δείξει με ποιο τρόπο επιτυγχάνεται η τιμή και η ποσότητα ισορροπίας στην αγορά και με ποιο τρόπο επιτυγχάνεται η ισορροπία. Η τιμή ισορροπίας στην αγορά εργασίας (δηλαδή ο μισθός ισορροπίας) επιτυγχάνεται από την εξίσωση της ζήτησης με την προσφορά εργασίας. Η ισορροπία στην αγορά εργασίας σημαίνει ότι σε αυτό το επίπεδο μισθού δεν υπάρχει ούτε πλεονάζον εργατικό δυ-

ναμικό (ανεργία) ούτε και έλλειψη εργατικού δυναμικού. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει τη νεοκλασική θεωρία δεν είναι η ισορροπία αυτή καθεαυτή, αλλά η ευστάθεια⁶ που υπάρχει στην αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, το σημαντικότερο για τη νεοκλασική θεωρία είναι η ύπαρξη του μηχανισμού εκείνου (στην περίπτωση μας είναι ο μηχανισμός των τιμών, δηλαδή οι μισθοί) που θα επαναφέρει την αγορά σε κατάσταση ισορροπίας.

Σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, η ανεργία είναι εκούσια⁷. Ο όρος εκούσια ανεργία σημαίνει, κατά τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη ότι το άτομο δε δέχεται να εργαστεί στο μισθό που του προσφέρουν, είτε γιατί ο μισθός δε μπορεί να μειωθεί λόγω εθνικών συλλογικών συμβάσεων είτε γιατί ελπίζει να βρει μία καλύτερη εργασία (Job search) και προτιμάει να μείνει άνεργος. Τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη περίπτωση εκφράζουν την αδυναμία της αγοράς εργασίας να λειτουργήσει σε καθεστώς τέλειου ανταγωνισμού είτε επειδή υπάρχουν μονοπωλιακές τάσεις στην αγορά εργασίας είτε γιατί οι εργαζόμενοι έχουν ελλιπή πληροφόρηση σε σχέση με τις προσφερόμενες – κενές θέσεις εργασίας. Κατά συνέπεια, η έλλειψη ευελιξίας των μισθών προς τα κάτω και η έλλειψη πλήρους πληροφόρησης οδηγούν την αγορά εργασίας σε ασταθή ισορροπία, δηλαδή σε μόνιμη ανεργία. Η λύση η οποία προωθείται από τη νεοκλασική θεωρία, είναι η δημιουργία των προϋποθέσεων για την ύπαρξη του τέλειου ανταγωνισμού, που θα επιτρέψει στο μηχανισμό των τιμών - μισθών να επαναφέρει την αγορά σε κατάσταση ισορροπίας και να εξαλείψει την ανεργία.

1.3. Σύγχρονη νεοκλασική προσέγγιση της αγοράς εργασίας και της ανεργίας

Η παραδοσιακή νεοκλασική θεωρία για την ανεργία, η οποία θεωρούσε ότι η ανεργία ήταν εκούσια δε μπορούσε να ερμηνεύσει την παρατεταμένη ανεργία που παρατηρήθηκε τη δεκαετία του '70 και ειδικότερα τη δεκαετία του '80. Το κύριο ερώτημα το οποίο απασχόλησε τη νεοκλασική θεωρία, αφορούσε την αδυναμία της αγοράς να λειτουργήσει με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορέσει η ζήτηση να εξισωθεί με την προσφορά εργασίας. Κατά συνέπεια, αυτό που ενδιέφερε τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη ήταν να ερμηνεύσει την ακαμψία των μισθών προς τα κάτω, την ελλιπή πληροφόρηση και γενικότερα την ανυπαρξία του μοντέλου του τέλειου ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας.

1.3.1. Η θεωρία των άτυπων συμβάσεων (*implicit contracts*)

Η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε κυρίως από τον Azariadis (1975), αλλά και από τους Baily (1974) και Gordon (1974). Η θεωρία αυτή επιχειρεί να ερμηνεύσει την ακαμψία των χρηματικών μισθών και κατ' επέκταση τη διατήρηση της ανεργίας, επικεντρώνοντας την ανάλυσή της στον τρόπο καθορισμού των μισθών και της απασχόλησης. Η θεωρία των άτυπων συμβάσεων απορρίπτει την παραδοσιακή νεοκλασική αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι μισθοί και η απασχόληση καθορίζονται στην αγορά εργασίας από τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας. Το καινούργιο στοιχείο που η εν λόγω θεωρία εισάγει στην ανάλυσή της, είναι ότι οι μισθοί και η απασχόληση καθορίζονται σε μικροεπίπεδο μετά από συμφωνία της επιχείρησης με τους εργαζόμενους, που επιτυγχάνεται σε περιβάλλον το οποίο χαρακτηρίζεται από την αβεβαιότητα.

Ειδικότερα, τόσο οι επιχειρήσεις όσο και οι εργαζόμενοι καλούνται να συμφωνήσουν σήμερα για κάτι το οποίο θα πραγματοποιηθεί στο μέλλον χωρίς να γνωρίζουν την πραγματική κατάσταση στο μέλλον. Κατά συνέπεια, οι εργαζόμενοι για να ελαχιστοποιήσουν τις απώλειες που μπορεί να υποστούν εξαιτίας της αβεβαιότητας του μέλλοντος ζητούν από την επιχείρηση να τους "εξασφαλίσει". Δηλαδή δέχονται να εργαστούν με χαμηλότερο μισθό από αυτόν που θα έπρεπε να ζητήσουν και η επιχείρηση τους υπόσχεται την ακαμψία των μισθών σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Κατά συνέπεια, σε περίπτωση οικονομικής κρίσης ο μισθός είναι υψηλότερος από την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η ανεργία⁸. Σύμφωνα με τη θεωρία των άτυπων συμβάσεων, αυτό το είδος ανεργίας θεωρείται εκούσια, καθόσον οι ίδιοι οι εργαζόμενοι συμφωνούν στην ακαμψία των μισθών σε περίοδο οικονομικής κρίσης.

Η θεωρία των άτυπων συμβάσεων αποτελεί μία εκσυγχρονισμένη αντίληψη της νεοκλασικής θεωρίας για την αγορά εργασίας. Το διαφοροποιούν στοιχείο της είναι ότι δε δέχεται πως οι μισθοί και η απασχόληση καθορίζονται στην αγορά, αλλά σε επίπεδο επιχείρησης και ότι εισάγει το στοιχείο της αβεβαιότητας στη νεοκλασική μεθοδολογία. Το συμπέρασμα στο οποίο όμως καταλήγει είναι το ίδιο με αυτό της παραδοσιακής νεοκλασικής αντίληψης. Δηλαδή ότι οι εργαζόμενοι είναι υπεύθυνοι για την ανεργία επειδή επιδιώκουν να εξασφαλιστούν οικονομικά σε περίοδο οικονομικής κρίσης⁹.

1.3.2. Η θεωρία των "efficient wages"

Ο Yellen (1984) με ένα άρθρο του στο *American Economic Review* έθεσε τις βάσεις για την ανάπτυξη των μοντέλων "efficient wages". Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή¹⁰, για τον καθορισμό του μισθού δε λαμβάνεται υπόψη μόνο η προσφερόμενη ποσότητα εργασίας αλλά και η ποιότητά της, όπως αυτή προσδιορίζεται από την ένταση της εργασίας, την παραγωγικότητα της εργασίας κ.λπ. Κατά συνέπεια διακρίνουμε δύο είδη μισθών. Το μέσο μισθό, ο οποίος καθορίζεται στην αγορά από τη ζήτηση και την προσφορά και το μισθό (efficient wage), που διαμορφώνεται στα πλαίσια της επιχείρησης, στη βάση της ποιότητας της εργασίας. Κατά κανόνα ο μισθός αυτός (efficient wage) είναι υψηλότερος από το μέσο μισθό της αγοράς, για να αποτρέψει τον εργαζόμενο, πάνω στον οποίο η επιχείρηση συνήθως έχει επενδύσει, να αναζητήσει αλλού εργασία με αποτέλεσμα το κόστος για την επιχείρηση να είναι μεγάλο. Άρα, όταν η επιχείρηση, για να κρατήσει ορισμένους εργαζόμενους σε αυτήν, προσφέρει μεγαλύτερους μισθούς από τον "μισθό ισορροπίας" στην αγορά, τότε είναι υποχρεωμένη να προσλάβει λιγότερους εργαζόμενους από όσους θα προσλάμβανε, με αποτέλεσμα να συμβάλλει στη διατήρηση της ανεργίας.

Η θεωρία των "efficient wages" απορρίπτει μία βασική υπόθεση της παραδοσιακής νεοκλασικής αντίληψης σχετικά με την ομοιογένεια του παραγωγικού συντελεστή εργασίας. Ο καθορισμός του μισθού στη βάση της ποιότητας της εργασίας ακυρώνει την υπόθεση περί ομοιογενούς εργασίας, ενώ παράλληλα εισάγει στην ανάλυση τον τρόπο διαχείρισης της εργασίας από την ίδια την επιχείρηση (εσωτερική οργάνωση) και όχι από την αγορά.

1.3.3. Η θεωρία των "διαπραγματεύσεων"

Η θεωρία των διαπραγματεύσεων¹¹ αποτελεί μία προσπάθεια της νεοκλασικής θεωρίας να αιτιολογήσει γιατί η αγορά εργασίας δεν είναι ανταγωνιστική και να κατανοήσει την ανάπτυξη των συνδικάτων και των συλλογικών διαπραγματεύσεων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, η ανάλυση της συμπεριφοράς των συνδικαλιστικών ενώσεων εργοδοτών και εργαζομένων στηρίζεται στη μικροοικονομική ανάλυση. Συγκεκριμένα, η εν λόγω θεωρία υποστηρίζει ότι οι συνδικαλιστικές ενώσεις έχουν ως στόχο να μεγιστοποιήσουν μία συνάρτηση χρησιμότητας, η οποία περιλαμβάνει τις προτιμήσεις των μελών τους. Η διαπραγμάτευση ανάμεσα στις συνδικαλιστικές οργανώ-

σεις μπορεί να αφορά μόνο τον καθορισμό των μισθών ή να αφορά τον καθορισμό των μισθών και της απασχόλησης. Το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων είναι η αύξηση του ποσοστού της ανεργίας εξαιτίας της ακαμψίας, η οποία υπάρχει στην αγορά εργασίας αναφορικά με τους μισθούς και την απασχόληση, καθόσον οι συνδικαλιστικές ενώσεις προστατεύουν τα μέλη τους (insiders) σε σχέση με τα άτομα που βρίσκονται από έξω (outsiders).

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η θεωρία των διαπραγματεύσεων, όπως η νεοκλασική θεωρία έχει αναπτύξει, δε λαμβάνει υπόψη της ούτε τις κοινωνικές τάξεις, ούτε τις κοινωνικές και πολιτικές διαμάχες ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Θεωρεί ότι τα άτομα είναι μόνο οικονομικά όντα και ως τέτοια ενδιαφέρονται να μεγιστοποιήσουν τη χρησιμότητά τους.

1.3.4. Η θεωρία των "ατελειών" της αγοράς εργασίας

Η παραδοσιακή νεοκλασική θεωρία υποστήριζε ότι η αγορά εργασίας ήταν ενιαία. Κατά συνέπεια προσπαθούσε να ερμηνεύσει τα αίτια της ανεργίας σε σχέση με την υπόθεση περί ενιαίας αγοράς εργασίας. Η ανάπτυξη των θεσμικών παραγόντων στην αγορά εργασίας οδήγησε τη νεοκλασική αντίληψη να απορρίψει την υπόθεση περί ενιαίας αγοράς εργασίας και να συνδέσει το πρόβλημα της ανεργίας με τη δυαδικότητα στην αγορά εργασίας¹². Για τη σύγχρονη νεοκλασική θεωρία η ύπαρξη της δυαδικότητας στην αγορά εργασίας είναι η αιτία της ανεργίας. Η μειωμένη κινητικότητα μεταξύ του πρώτου τομέα της οικονομίας (πρωτεύουσα αγορά εργασίας) και του δεύτερου τομέα της οικονομίας¹³ (δευτερεύουσα αγορά εργασίας), είναι η αιτία της ανεργίας των ατόμων του πρώτου τομέα, οι οποίοι δε δέχονται να απασχοληθούν σε εργασίες του δεύτερου τομέα.

Μία άλλη εναλλακτική θεώρηση της δυαδικότητας είναι η θεωρία των "insiders-outsiders" (Lindbeck A., Snower J., 1989). Σύμφωνα με την θεωρία αυτή, οι μισθοί και η απασχόληση καθορίζονται από τους εργαζόμενους και τις συνδικαλιστικές τους ενώσεις (insiders) και όχι από αυτούς οι οποίοι είναι άνεργοι και δεν ανήκουν κατά συνέπεια στις συνδικαλιστικές τους οργανώσεις (outsiders). Έχοντας δε ως υπόθεση, η νεοκλασική θεωρία, ότι τα άτομα στοχεύουν στη μεγιστοποίηση του συμφέροντός τους, το αποτέλεσμα είναι ότι οι πράξεις των insiders, οι οποίες στοχεύουν στη μεγιστοποίηση του συμφέροντός τους (επίτευξη μεγαλύτερων μισθών, διατήρηση της απασχόλησής τους, επέκταση των προνο-

μίων τους), στρέφονται εναντίον των outsiders (οι οποίοι έχουν δυσκολία να βρουν εργασία).

Η σύγχρονη νεοκλασική θεωρία παρ' όλο που εισάγει στη μεθοδολογική της βάση τον όρο δυαδικότητα, εντούτοις θεωρεί τη δυαδικότητα ως έκφραση της μη σωστής λειτουργίας της αγοράς, η οποία οφείλεται όχι στην ίδια την ανάπτυξη του παραγωγικού συστήματος αλλά στην ανάπτυξη συγκεκριμένων θεσμών και των προσωπικών χαρακτηριστικών εργαζομένων και επιχειρήσεων. Κατά συνέπεια η δυαδικότητα προσδιορίζεται από εξωγενείς ως προς το σύστημα παράγοντες, οι οποίοι μπορεί, μέσα από την ανάλογη πολιτική, να μεταβληθούν και να οδηγήσουν σε εξασθένηση του φαινομένου της δυαδικότητας, άρα στην επίτευξη μεγαλύτερου ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας.

1.4. Πολιτικές απασχόλησης σύμφωνα με την νεοκλασική θεωρία

Οι πολιτικές απασχόλησης οι οποίες εφαρμόζονται ή προτείνονται προς εφαρμογή δεν είναι πανάκειες, αλλά εμπεριέχουν μία συγκεκριμένη οικονομική, πολιτική και κοινωνική αντίληψη σχετικά τόσο με τα αίτια της ανεργίας όσο και με τους επιδιωκόμενους στόχους. Κατά συνέπεια, η αξιολόγηση της πολιτικής απασχόλησης θα πρέπει να γίνεται σε σχέση με τις μεθοδολογικές της υποθέσεις όσο και με τους επιδιωκόμενους στόχους. Η επίτευξη των στόχων (δηλαδή η μείωση της ανεργίας και η προώθηση της απασχόλησης) είναι συνάρτηση της ρεαλιστικότητας των αιτιών της ανεργίας. Κατά συνέπεια, οι στόχοι των νεοκλασικών πολιτικών απασχόλησης θα πρέπει να αναλυθούν σε σχέση με τα αίτια της ανεργίας σύμφωνα με αυτή τη θεωρία.

Σύμφωνα με την προηγούμενη ανάλυση, το αίτιο της ανεργίας κατά τη νεοκλασική θεωρία εντοπίζεται στην ύπαρξη ατελειών ως προς τον τέλει ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας. Ο ατελής ανταγωνισμός εντοπίζεται είτε στην ακαμψία των χρηματικών μισθών και των προσφερόμενων ωρών εργασίας προς τα κάτω, είτε στην ελλιπή πληροφόρηση και κινητικότητα της εργασίας. Σε ότι αφορά τη μειωμένη κινητικότητα της εργασίας, τα αίτια οφείλονται κυρίως στα προσωπικά χαρακτηριστικά των ατόμων που προσφέρουν εργασία.

Οι πολιτικές απασχόλησης, οι οποίες προτείνονται από τη νεοκλασική θεωρία στοχεύουν άμεσα στην εξάλειψη των φαινομένων που οδηγούν στον ατελή ανταγωνισμό, ώστε να μπορέσει να λει-

τουργήσει η αγορά. Εφόσον δε η αγορά καταστεί πλήρως ανταγωνιστική, τότε η ανεργία θα μετατραπεί από μακροχρόνιο δομικό πρόβλημα σε βραχυχρόνιο φαινόμενο. Κατά συνέπεια, η επέμβαση του κράτους στην αγορά εργασίας, κατά τη νεοκλασική αντίληψη, δεν έχει ως άμεσο στόχο τη μείωση της ανεργίας, αλλά την επίτευξη του τέλει ανταγωνισμού. Είναι δε η πολιτική αυτή ανάλογη με τη νεοκλασική αντίληψη περί της επέμβασης του κράτους στην οικονομία¹⁴.

Οι πολιτικές απασχόλησης, οι οποίες προωθούνται σήμερα από τη νεοκλασική θεωρία, διακρίνονται από την παρέμβαση του κράτους σε νομοθετικό επίπεδο, σε επίπεδο διάχυσης της πληροφορίας και στο επίπεδο εκπαίδευσης-κατάρτισης. Η παρέμβαση του κράτους στην πρώτη περίπτωση συνίσταται από την τάση για τη νομοθετική ρύθμιση της ευελιξίας των μισθών, περιορίζοντας το μη μισθιακό μισθό και κατοχυρώνοντας το δικαίωμα των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Αυτό θα έχει ως συνέπεια, κατά τους νεοκλασικούς τη μείωση του κόστους εργασίας, άρα την αύξηση των επενδύσεων και τη μείωση της ανεργίας.

Η παρέμβαση του κράτους στο επίπεδο της διάχυσης της πληροφορίας στοχεύει στη δημιουργία των προϋποθέσεων τέλει ανταγωνισμού. Η παρέμβαση του κράτους στον τομέα της εκπαίδευσης - κατάρτισης στοχεύει στη βελτίωση της ποιότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου, η οποία θα αυξήσει την κινητικότητα της εργασίας και κατά συνέπεια θα περιοριστεί η ανεργία.

II. Κριτική στη νεοκλασική αντίληψη για την αγορά εργασίας, την ανεργία και τις πολιτικές απασχόλησης

II.1. Κριτική στην έννοια της δυαδικότητας στην αγορά εργασίας κατά τη νεοκλασική αντίληψη

Η σύγχρονη αντίληψη της νεοκλασικής θεωρίας είναι η ύπαρξη κατάτμησης της αγοράς εργασίας. Όπως ήδη έχω αναφέρει, η νεοκλασική αντίληψη προσπαθεί να ερμηνεύσει τη δυαδικότητα στην αγορά εργασίας, στη βάση εξωγενών παραγόντων και όχι στη βάση της ίδιας της δυναμικής του συστήματος. Όταν θεωρεί ότι η ύπαρξη των θεσμών δημιουργεί στοιχεία δυαδικότητας, παρ' όλο που σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να ευσταθεί, εντούτοις υπάρχουν τρία σημεία τα οποία η νεοκλασική θεωρία τα αγνοεί. Το πρώτο αφορά την ύπαρξη των θεσμών. Οι θεσμοί αποτελούν συστατικό στοιχείο της ίδιας της ανάπτυξης του συστήματος. Η

νεοκλασική θεωρία, απλώς δέχεται την ύπαρξη των θεσμών (τους θεωρεί εξωγενείς παράγοντες), χωρίς να ενδιαφέρεται για τους λόγους ανάπτυξης τους και το ρόλο που διαδραματίζουν στην ανάπτυξη της κοινωνίας. Κατά συνέπεια, τα στοιχεία της δυαδικότητας αποτελούν παράγωγα της ίδιας της ανάπτυξης του συστήματος και όχι παράγωγα κάποιων εξωγενών παραγόντων.

Το δεύτερο σημείο αφορά το τι περιλαμβάνει η πρωτεύουσα και τι η δευτερεύουσα αγορά εργασίας. Η νεοκλασική θεωρία καταγράφει τη δυαδικότητα στη βάση των διαφορετικών χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν ορισμένες θέσεις απασχόλησης, αιτιολογώντας την ύπαρξη αυτών των χαρακτηριστικών στη βάση των προσωπικών γνωρισμάτων (ποιότητα ανθρώπινου κεφαλαίου) και όχι στη βάση των συγκεκριμένων οικονομικών και κοινωνικών διαδικασιών. Επιπλέον, η νεοκλασική θεωρία διακρίνει την αγορά εργασίας σε πρωτεύουσα και δευτερεύουσα στη βάση των χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν οι θέσεις εργασίας, χωρίς όμως να εξηγεί γιατί οι συγκεκριμένες θέσεις παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

Το τρίτο σημείο κριτικής αφορά τον τρόπο με τον οποίο η νεοκλασική θεωρία αντιλαμβάνεται τη σύνδεση ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τη δευτερεύουσα αγορά εργασίας και το ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη. Ειδικότερα, η νεοκλασική άποψη θεωρεί ως δεδομένες την πρωτεύουσα και τη δευτερεύουσα αγορά εργασίας και η μόνη σχέση, την οποία βλέπει ανάμεσα σε αυτές, αφορά το βαθμό κινητικότητας των ατόμων από τη μία αγορά στην άλλη. Η νεοκλασική όμως θεωρία δεν αναλύει τους λόγους για τους οποίους η δευτερεύουσα αγορά εργασίας επεκτείνεται σε ολοένα και περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες, ούτε το πώς η άρθρωση ανάμεσα στην πρωτεύουσα και δευτερεύουσα αγορά εργασίας διευκολύνει την καπιταλιστική ανάπτυξη και ούτε το πώς η ύπαρξη του επίσημου και του ανεπίσημου τομέα της οικονομίας επηρεάζει και επηρεάζεται από τη δυαδικότητα στην αγορά εργασίας. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι σήμερα παρατηρείται μία επέκταση του άτυπου τομέα της οικονομίας, σε βάρος του επίσημου τομέα της οικονομίας μέσα από τη νομοθετική νομιμοποίησή του (νομιμοποίηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης).

II.2. Σκέψεις σχετικά με τη νεοκλασική αντίληψη για την ανεργία

Η νεοκλασική θεωρία, παραδοσιακή και σύγχρονη, προσπαθεί να ερμηνεύσει την ανεργία ως ένα φαινόμενο το οποίο δε σχετί-

ζεται με την ίδια την καπιταλιστική ανάπτυξη, αλλά με παράγοντες εξωγενείς τους οποίους θεωρεί ως δεδομένους. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι η ανεργία οφείλεται είτε στην αδυναμία μείωσης του μισθού είτε στην ύπαρξη ατελειών στην αγορά εργασίας. Δηλαδή, κατά τη νεοκλασική θεωρία, η αδυναμία της αγοράς εργασίας να λειτουργήσει σε συνθήκες τέλειου ανταγωνισμού επιφέρει ως συνέπεια την ανεργία.

Ο ρόλος του μισθού¹⁵ στον προσδιορισμό της απασχόλησης και του επιπέδου ανεργίας έχει έντονα αμφισβητηθεί τόσο από την παραδοσιακή κενσινανή θεωρία όσο και από τους σύγχρονους μετακενσινανούς οικονομολόγους. Σύμφωνα με τον Κέυνς, το επίπεδο απασχόλησης προσδιορίζεται από την αναμενόμενη ζήτηση για το προϊόν και από τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής και όχι από το μισθό (Bremson, 1987). Ως εκ τούτου, η μείωση του ποσοστού ανεργίας θα προέλθει κυρίως από την ενίσχυση της ενεργούς ζήτησης και όχι από τη μείωση των μισθών.

Η σύνδεση του ύψους των μισθών με το ποσοστό ανεργίας δε μπορεί από μόνη της να ερμηνεύσει τη διατήρηση της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα. Θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και άλλοι παράγοντες όπως η σχέση του μισθού με την παραγωγικότητα, με το επίπεδο των τιμών κ.λπ. (Sachs, 1983 και Boyer, 1985).

Θεωρώντας όμως την ανεργία ως φαινόμενο το οποίο οφείλεται στην έλλειψη καλής λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς, δε μπορούμε να κατανοήσουμε όχι μόνο την συνεχιζόμενη αύξησή της¹⁶, αλλά και το ποιος είναι ο ρόλος της εργασίας σήμερα, περίοδο νέων τεχνολογικών, οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων. Η νεοκλασική θεωρία δεν αναφέρεται στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας ούτε και στο πώς αυτός ο τρόπος επηρεάζει το μέγεθος της απασχόλησης και κατ' επέκταση της ανεργίας. Η εμφάνιση όμως νέων τρόπων παραγωγής που στηρίζονται στην έννοια της ευελιξίας επηρεάζουν το επίπεδο της απασχόλησης και ανεργίας. Ο όρος ευελιξία αναφέρεται σε δύο κύριες πλευρές της οργάνωσης της παραγωγής (Boyer, 1986). Πρώτον, στο βαθμό προσαρμογής της παραγωγικής διάρθρωσης, ο οποίος καθίσταται εφικτός εξαιτίας των νέων μορφών αυτοματοποίησης (Duterte, Santilli, 1992 και Coriat, 1990), και δεύτερον στο βαθμό εσωτερικής αλλά και εξωτερικής κινητικότητας (τηλεργασία) των εργαζομένων, από εργασία σε εργασία, τόσο σε όρους ειδίκευσης, όσο και σε όρους εργασιακού χώρου.

Ένα επιπλέον στοιχείο που η νεοκλασική θεωρία δε λαμβάνει υπόψη της είναι οι εργασιακές σχέσεις. Όταν λέμε εργασιακές

σχέσεις δεν εννοούμε μόνο τη νομική πλευρά της εργασιακής σχέσης, όπως η νεοκλασική θεωρία πράττει, αλλά ένα πλέγμα θεσμών που διέπουν τόσο την παραγωγική όσο και την αναπαραγωγική διαδικασία. Η ανάλυση σε όρους εργασιακών σχέσεων είναι ιδιαίτερα σημαντική καθόσον η μορφή των εργασιακών σχέσεων καθορίζει και καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από το συγκεκριμένο καθεστώς συσσώρευσης.

Οι νέες εργασιακές σχέσεις χαρακτηρίζονται σε μεγάλο βαθμό από την ευελιξία. Η έννοια της ευελιξίας στην αγορά εργασίας χρησιμοποιείται έντονα από τη νεοκλασική θεωρία (Bentolia and Saint-Paul, 1992, Emerson, 1988 και OCDE, 1992) και αφορά μία εντελώς διαφορετική πτυχή της αγοράς εργασίας. Συγκεκριμένα, οι θεωρητικοί της σχολής της "Ρύθμισης"¹⁷, χρησιμοποιούν την έννοια της μισθωτής σχέσης και καθεστώς της μισθωτής σχέσης για να αναλύσουν τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης διαμέσου της εργασίας. Προσπαθούν να ερμηνεύσουν την αναπτυξιακή διαδικασία μέσα από τη σχέση καθεστώς συσσώρευσης και τρόπος ρύθμισης. Η μισθωτή σχέση ορίζεται ως το σύνολο των συνθηκών που διαπερνούν τη χρήση και την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης: Οργάνωση της διαδικασίας της εργασίας, κινητικότητα της εργατικής δύναμης, σχηματισμός και τρόπος χρησιμοποίησης του εισοδήματος των μισθωτών (Boyer, 1981). Σε κάθε καθεστώς συσσώρευσης αντιστοιχεί και ένας συγκεκριμένος τύπος μισθωτής σχέσης. Στο καθεστώς του μεταφορντισμού αντιστοιχεί και ένας νέος τύπος μισθωτής σχέσης: Η ευέλικτη μισθωτή σχέση (Boyer, 1985, 1989, 1990, Leborgne and Lipietz, 1987, 1989, 1990 και Coriat, 1990).

Κατά συνέπεια, αυτό που χαρακτηρίζει τη σημερινή εποχή είναι η αλλαγή του τρόπου οργάνωσης του καθεστώτος συσσώρευσης και κατά συνέπεια των εργασιακών σχέσεων. Η αναντιστοιχία που επικρατεί ανάμεσα στην υιοθέτηση των νέων τρόπων οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και στην επικρατούσα μορφή των εργασιακών σχέσεων εμποδίζει την προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος της ανεργίας. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι εργασιακές σχέσεις είχαν οριστεί σε σχέση με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας και ειδικότερα τη δεκαετία του '50 και τη δεκαετία του '60. Αυτό που απαιτείται σήμερα είναι όχι η καθιέρωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, καθόσον και αυτές έχουν οριοθετηθεί σε σχέση με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της περιόδου του κράτους-πρόνοιας, αλλά ο επανακα-

θορισμός των εργασιακών σχέσεων στη βάση των νέων οικονομικών, κοινωνικών και τεχνολογικών δεδομένων.

II.3. Κριτική ανάλυση των νεοκλασικών πολιτικών απασχόλησης

Η πολιτική απασχόλησης εξ ορισμού ταυτίζεται με την παρέμβαση του κράτους στον εν λόγω τομέα. Εφόσον λοιπόν η νεοκλασική θεωρία υποστηρίζει συγκεκριμένες πολιτικές απασχόλησης, το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο αυτή η πρακτική είναι σύμφωνη με το ιδεολογικό υπόβαθρο των νεοκλασικών για την επέμβαση του κράτους στην οικονομία και στην κοινωνία.

Κατά τη νεοκλασική θεωρία η ανεργία οφείλεται στο ότι η υπάρχουσα προσφορά εργασίας δεν αντιστοιχεί στην υπάρχουσα ζήτηση εργασίας (η προσφορά εργασίας είναι μεγαλύτερη από τη ζήτηση εργασίας). Εάν επικρατούσε τέλειος ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας θα έπρεπε η τιμή της εργασίας να μειωθεί και να επανακτηθεί η ισορροπία. Όμως η μορφή του ατελούς ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας εμποδίζει την επίτευξη ισορροπίας και νομιμοποιεί την κρατική παρέμβαση (πολιτικές απασχόλησης), η οποία στοχεύει όχι στην απευθείας μείωση της ανεργίας αλλά στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την επίτευξη του τέλειου ανταγωνισμού και μέσα από τις λειτουργίες της αγοράς στην επίλυση του προβλήματος της ανεργίας. Κατά συνέπεια, οι πολιτικές απασχόλησης είναι σύμφωνες με το ιδεολογικό υπόβαθρο της νεοκλασικής θεωρίας για την αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης.

Οι νεοκλασικές πολιτικές απασχόλησης διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: α. Αυτές οι οποίες προσπαθούν μέσα από τη λήψη νομοθετικών μέτρων να επιτύχουν την ευελιξία των μισθών και της ποσότητας της προσφερόμενης απασχόλησης, β. αυτές οι οποίες στοχεύουν στην επίτευξη των συνθηκών για την καλύτερη και γρηγορότερη διάχυση της πληροφορίας και γ. αυτές που επιδιώκουν μέσα από την επιμόρφωση - επανακατάρτιση τη δημιουργία των προϋποθέσεων για να μπορούν να ανταποκριθούν οι εργαζόμενοι στα ζητούμενα προσόντα των θέσεων εργασίας. Αυτό που θα ήθελα να επισημάνω είναι ότι αν και οι τρεις πολιτικές απασχόλησης αναφέρονται σε διαφορετικό επίπεδο, εντούτοις η μεθοδολογική τους υπόθεση είναι κοινή. Η υπόθεση αυτή φανερώσει ότι υπάρχουν κενές θέσεις εργασίας οι οποίες δεν πληρώνονται από κανένα, άρα θα πρέπει να δημιουργήσουμε τις προϋ-

ποθέσεις για να μπορέσουν οι άνεργοι να τις “πληρώσουν”. Το κύριο όμως ερώτημα είναι εάν και κατά πόσο υπάρχουν κενές θέσεις εργασίας ή ότι το πρόβλημα είναι πως δεν υπάρχουν κατά κανόνα κενές θέσεις εργασίας. Εάν η απάντηση είναι ότι δεν υπάρχουν κενές θέσεις, τότε το επόμενο ερώτημα που τίθεται είναι εάν και πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε νέες θέσεις εργασίας. Η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, κατά τη νεοκλασική θεωρία, μπορεί να γίνει μόνο στο επίπεδο της επιχείρησης και από τον ίδιο τον επιχειρηματία. Ο επιχειρηματίας θα προσλάβει άτομα στην επιχείρησή του εάν το παραγόμενο οριακό προϊόν αυτών των ατόμων είναι μεγαλύτερο από το οριακό κόστος δηλαδή το μισθό. Αυτό δε σημαίνει τίποτε άλλο από τη δυνατότητα του επιχειρηματία να μειώσει το κόστος εργασίας, ώστε να προσλάβει περισσότερους εργαζόμενους.

Δε θα ήθελα να αναφερθώ στα πλαίσια αυτού του άρθρου εάν το κόστος εργασίας είναι ο μόνος προσδιοριστικός παράγοντας επένδυσης ή όχι, αλλά να επικεντρωθώ σε δύο κυρίως σημεία. Πρώτον, η επένδυση από μόνη της δε δημιουργεί τις πολύπλοκες νέες θέσεις εργασίας παρά μόνο εάν γίνεται στους τομείς εκείνους που μπορούν να δημιουργήσουν νέες θέσεις εργασίας. Είναι γνωστό ότι σήμερα ένα μεγάλο ποσοστό του υπερπροϊόντος δεν επανεπενδύεται στον παραγωγικό τομέα αλλά κυρίως στο μη παραγωγικό τομέα της οικονομίας και ειδικότερα στο χρηματοπιστηριακό τομέα, όπου οι δυνατότητες δημιουργίας επαρκούς αριθμού νέων θέσεων εργασίας είναι μάλλον περιορισμένες. Δεύτερον, δεν αναλύεται ένα κρίσιμο ερώτημα, το οποίο αφορά την ποσότητα εργασίας που χρειαζόμαστε σήμερα για να παράγουμε, κάτω από τις νέες τεχνολογικές συνθήκες, ένα συγκεκριμένο προϊόν. Εάν σήμερα απαιτείται, λόγω της χρήσης των νέων τεχνολογιών, ολοένα και λιγότερη εργασία, τότε η πιθανότητα δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας με στόχο τη μείωση της ανεργίας και την επίτευξη πλήρους απασχόλησης είναι μάλλον απειροελάχιστη.

Αντί επιλόγου

Η νεοκλασική θεωρία είναι σήμερα η κυρίαρχη οικονομική αντίληψη όχι μόνο σε επίπεδο πανεπιστημίων και διεθνών οργανισμών, αλλά και σε επίπεδο πολιτικών αντιλήψεων. Ένα από τα

χαρακτηριστικά της νεοκλασικής θεωρίας είναι η υποστήριξη αξιωμάτων, στη βάση των οποίων “δομείται” η ανάλυσή της, ως αυταπόδεικτων θεωρημάτων. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τη νεοκλασική αντίληψη, όλοι θα πρέπει να ξεκινήσουμε την ανάλυσή μας από αυτά. Σε αυτό το σημείο πρέπει να εντοπισθεί η αμφισβήτηση της νεοκλασικής θεωρίας. Εάν αποδεχτούμε άκριτα τα αξιώματα της νεοκλασικής θεωρίας τότε δε θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε ούτε τις θέσεις τις οποίες αυτή η θεωρία διατυπώνει αλλά ούτε και τις λύσεις που προτείνει.

Σε ότι αφορά το θέμα μας, δηλαδή την αγορά εργασίας, την ανεργία και τις πολιτικές απασχόλησης, η άγνοια των αξιωμάτων, τα οποία η νεοκλασική θεωρία διατυπώνει, θα μας οδηγήσει σε σύγχυση σε ότι αφορά τη φύση της ανεργίας, τα αίτιά της και το ρόλο των πολιτικών απασχόλησης. Αυτός ήταν ο στόχος αυτού του άρθρου. Να επισημάνει τα αξιώματα πάνω στα οποία η νεοκλασική θεωρία στηρίζεται, για να αναλύσει την ανεργία και να προτείνει μέτρα για την επίλυση του προβλήματος.

Το πρόβλημα της ανεργίας, πέρα από οικονομικές λύσεις προϋποθέτει συγκεκριμένη φιλοσοφική αντίληψη περί του τρόπου οργάνωσης της οικονομίας και γενικότερα της κοινωνίας. Αυτό το τελευταίο είναι που η νεοκλασική θεωρία προσπαθεί εντελώς να υποβαθμίσει προς όφελος μίας στενής οικονομίστικης αντίληψης.

Σημειώσεις

1. Οι παραγωγικοί συντελεστές, σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, είναι η εργασία, το κεφάλαιο, η γη-πρώτες ύλες και η επιχειρηματικότητα.

2. Σχετικά με τον καθορισμό της ζήτησης εργασίας, δες Πετρινωίτη, Ξ., (1989) “Αγορές εργασίας”, Εκδ. Παπαζήσης, και Λιανός Θ. (1975) “Εργατικός μισθός και απασχόληση. Θεωρητική οικονομική ανάλυση”, Εκδ. Παπαζήση και Fleisher B.M., Kniesner T.J., (1984) *Labor Economics: Theory, Evidence and Policy*, Prentice-Hall, INC.

3. Η ισότητα ανάμεσα στο λόγο του οριακού προϊόντος της εργασίας προς την τιμή της εργασίας και στο λόγο του οριακού προϊόντος του κεφαλαίου προς την τιμή του κεφαλαίου, δείχνει ότι ξοδεύοντας μία χρηματική μονάδα, το προϊόν που μπορεί να παραχθεί είτε από την εργασία είτε από το κεφάλαιο είναι το ίδιο. Κατά συνέπεια, εάν η τιμή της εργασίας αυξηθεί, σημαίνει ότι ξοδεύοντας μία χρηματική μονάδα το παραγόμενο από την εργασία προϊόν είναι μικρότερο από αυτό που παράγεται από το κεφάλαιο, άρα τον επιχειρηματία τον συμφέρει να χρησιμοποιήσει περισσότερο κεφάλαιο και λιγότερη εργασία.

4. Σχετικά με τη νεοκλασική θεωρία για την προσφορά εργασίας, δες

Πετρινώτη Ξ., (1989β) "Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 74, και Χλέτσος Μ., (1988) "Γυναίκες και η αγορά εργασίας", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 68.

5. Η νεοκλασική θεωρία υποστηρίζει ότι όταν ο μισθός αυξηθεί πέρα ενός ορισμένου ύψους, το άτομο θέλει να εργαστεί λιγότερο επειδή τα χρήματα τα οποία κερδίζει λόγω του αυξημένου μισθού είναι περισσότερα από αυτά που θα κέρδιζε εργαζόμενος περισσότερες ώρες.

6. Με τον όρο ευστάθεια η νεοκλασική θεωρία εννοεί το πόσο εύκολα και γρήγορα, σε περίπτωση απομάκρυνσης από το σημείο ισορροπίας, η αγορά μπορεί να επανέλθει σε κατάσταση ισορροπίας

7. Σχετικά με τη νεοκλασική αντίληψη για την ανεργία δες, Perrot (1992), Marchel B., Taieb J., (1991) και Stankiewicz F., (1984).

8. Όπως έχει ήδη αναφερθεί προηγουμένως, ο επιχειρηματίας προσλαμβάνει ένα επιπλέον άτομο, όταν ο μισθός του (δηλαδή το οριακό κόστος εργασίας) είναι μικρότερος από το οριακό προϊόν της εργασίας. Στην αντίθετη περίπτωση μειώνει την απασχόληση μέχρι του σημείου όπου το οριακό προϊόν της εργασίας να εξισωθεί με το οριακό κόστος της εργασίας.

9. Σχετικά με τη θεωρία των άτυπων συμβάσεων, δες Perrot A., (1990, 1992).

10. Σχετικά με αυτή τη θεωρία δες Perrot A., Zylberberg A., (1989), Perrot A., (1984), Plassard J-M., and Tahar G., (1990).

11. Σχετικά με τη θεωρία των διαπραγματεύσεων, δες Cahuc P., 1990, Cahuc P., 1991, Calmfors L., Driffill J., 1988.

12. Ο όρος δυαδικότητα στην αγορά εργασίας χρησιμοποιείται και από τους θεσμιστές και από τους ριζοσπάστες οικονομολόγους με διαφορετική όμως σημασία. Σε σχέση με αυτό δες Πετρινώτη Ξ., (1989).

13. Ο πρώτος τομέας της οικονομίας περιλαμβάνει θέσεις εργασίας οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλές αποδοχές, σταθερότητα, δυνατότητα εξέλιξης και από διάφορα κοινωνικά και ασφαλιστικά προνόμια. Αντιθέτως στο δεύτερο τομέα περιλαμβάνονται θέσεις εργασίας οι οποίες χαρακτηρίζονται από την έλλειψη όλων των προαναφερόμενων χαρακτηριστικών.

14. Σχετικά με την επέμβαση του κράτους στην οικονομία κατά την νεοκλασική θεωρία, δες Χλέτσος Μ., (1994).

15. Σχετικά με τον προσδιορισμό του μισθού σύμφωνα με την κενσιανή και μετακενσιανή προσέγγιση βλέπε Arestis, (1986), Arestis and Biefang-Frisancho Mariscal, (1991) και Arestis and Skott, (1995).

16. Η νεοκλασική θεωρία προσπαθεί να ερμηνεύσει τη συνεχιζόμενη αύξηση του ποσοστού ανεργίας μέσα από την ακαμψία των χρηματικών μισθών και μέσα από τη θεωρία των "insiders-outsiders".

17. Πρόκειται για τη γαλλική σχολή (Ecole de Regulation) κυριότεροι εκπρόσωποι της οποίας είναι οι Lipietz, Boyer κ.ά.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Λιανός Θ., (1975) *Εργατικός μισθός και απασχόληση: Θεωρητική ανάλυση*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.
- Πετρινώτη Ξ., (1989α) *Αγορές εργασίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.
- Πετρινώτη Ξ., (1989β) "Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 74.
- Ρομπόλης Σ., (1994) "Η αναπτυξιακή στρατηγική του Λευκού Βιβλίου και οι προοπτικές της Ελληνικής οικονομίας" στο *Το Λευκό Βιβλίο και το εργατικό κίνημα*, εκδ. Ιαμός, Αθήνα.
- Χλέτσος Μ., (1988) "Γυναίκες και η αγορά εργασίας", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 68.
- Χλέτσος Μ., (1994) "Το κράτος ως συστατικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος Δ, τεύχος 14, Ιούνιος 1994".

Ξένη Βιβλιογραφία

- Arestis, P., (1986) "Wages and Prices in the UK: the post keynesian view", *Journal of Post keynesian Economics*, Spring.
- Arestis, P., and Biefang-Frisancho Mariscal J., (1991) "Hysteresis and unemployment in wage determination", *British Review of Economic Issues*, June.
- Arestis, P. and P. Skott., (1995) "Conflict, wage relativities and hysteresis in the UK wage determination", *Journal of Post keynesian Economics*.
- Azariadis C., (1975) "Implicit contracts and unemployment equilibria", *Journal of Economic Theory*, σ. 1183-1202.
- Baily M.N., (1974) "Wages and unemployment under uncertain demand", *Review of Economic Studies*, τ. 41., σ. 37-50.
- Becker G.S., (1965) "A theory of the allocation of time", *Economic Journal* (75) 299.
- Boyer R., (1985) "Flexibilités des marchés du travail ... et/ou recherche d'un nouveau rapport salarial?", *Couverture Orange*, No 8522.
- Bremond J., (1987) *Keynes et les keynesiens aujourd' hui*, ed. Hatier.
- Cahuc P., (1990) "La theorie des negociations salariales: une revue de la litterature", *Economie et Prevision*, No 92-93, σ. 21-30.
- Cahuc P., (1991) "Les negociations salariales", *Economica*, Paris.
- Calmfors L. Driffill J., (1988) "Bargaining structure, Corporatism and macroeconomic performance", *Economic Policy*, No 6, σ. 16-61.
- Cotis J-P. Mihoubi F., (1990) "L' hysteresis du taux de chômage en Europe", *Economie et Prevision*, No 92-93, σ. 127-143.

- Fleisher B.M. and Kriesner T.J., (1984) *Labor Economics: Theory, Evidence and Policy*, Prentice-Hall Inc.
- Gordon D.F., (1974) "A neoclassical theory of keynesian unemployment", *Economic Inquiry*, τ. xii, σ. 431-459.
- Lindbeck A., Snower J., (1989) *The insider-outsider theory of employment and unemployment*, MIT Press, Cambridge.
- Marchel B., Taieb J., (1991) *Le chômage aujourd' hui*, ed. Nathan, Paris.
- Perrot A., (1984) "Theorie du salaire d' efficience: une analyse en termes de jeux-repetes", *Document de travail*, MAD, Universite de Paris I.
- Perrot A., (1989) "Salaire d'efficience et dualisme du marche du travail", *Revue Economique*, τ. 40, No 1.
- Perrot A., (1990) "La theorie des contrats implicites: bilan et perspectives", *Economie et Prevision*, No 92-93, σ. 15-20.
- Perrot A., (1992) *Les nouvelles theories du marche du travail*, ed. La Decouverte, Paris.
- Plassard J.-M., Tahar G., (1990) "Theorie du salaire d' efficience et disparites non compensatrices: evaluation a partir de l' enquete Fqp", *Economie et Prevision*, No 92-93, σ. 67-76.
- Sachs J.D., (1983) "Real wages and unemployment in the OECD countries", *Brookings paper on Economic Activity*, No, 1.
- Stankiewicz F., (1984) *L' economie du chômage et d'emploi*, ed. Cujas.
- Yellen J.L., (1984) "Efficiency wage modes unemployment", *American Economic Review, Papers and Proceedings*, May, τ. 74, no 2, σ. 200-205.

Οι Mises και Hayek ως κριτικοί της Μικτής Οικονομίας: Προβλήματα της αυστριακής κριτικής του σοσιαλισμού

Σ. Ιωαννίδης*

Περίληψη

Η εργασία διερευνά κατά πόσον τα επιχειρήματα που διατύπωσαν οι «αυστριακοί» οικονομολόγοι στην περίφημη συζήτηση του μεσοπολέμου ενάντια στην βιωσιμότητα ενός συστήματος απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού, είναι δυνατό να αποτελέσουν τη βάση μιας κριτικής προς το σύστημα της μικτής οικονομίας. Αναλύονται καταρχήν τα επιχειρήματα αυτά σε σχέση με το σοσιαλιστικό σύστημα και αποδεικνύεται ότι οι απόψεις των Mises και Hayek – των σημαντικότερων δηλαδή αυστριακών οικονομολόγων – είχαν σημαντικότερες μεθοδολογικές διαφορές.

1. Εισαγωγή

Ο Ludwig von Mises και ο Friedrich Hayek θεωρούνται ως οι πρωτεργάτες της διατύπωσης της αντικρατικιστικής θέσης της σύγχρονης αυστριακής σχολής της οικονομικής θεωρίας. Επίσης, θεωρείται γενικά αδιαμφισβήτητο ότι η κριτική τους προς το σύστημα της μικτής οικονομίας της μεταπολεμικής περιόδου προήλθε από την κριτική τους προς το σοσιαλισμό, όπως αυτή διαμορφώθηκε την περίοδο του μεσοπολέμου, στο πλαίσιο της περίφημης συζήτησης για το πρόβλημα του "σοσιαλιστικού υπολογισμού". Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ένα σύστημα απόλυτου

---

* Λέκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

κεντρικού σχεδιασμού και ένα σύστημα μικτής οικονομίας, αποτελούν ουσιαστικά δύο προσπάθειες συνειδητής παρέμβασης στην οικονομία, οι οποίες διαφέρουν μόνο ως προς την ένταση αυτής της παρέμβασης. Άρα, εάν μπορεί να δειχθεί ότι ο απόλυτος κεντρικός σχεδιασμός θα οδηγήσει αναπόφευκτα σε σπατάλη πόρων και σε πολιτικό ολοκληρωτισμό, τότε και η μικτή οικονομία θα πρέπει να θεωρείται ως ένα σύστημα αναποτελεσματικό και δυνητικά επικίνδυνο για τη διατήρηση των ατομικών ελευθεριών.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να αμφισβητήσει αυτή την άποψη, δείχνοντας ότι το αυστριακό επιχείρημα ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό δε μπορεί να επεκταθεί ενάντια σε κάθε μορφής κρατικό παρεμβατισμό. Θα υποστηρίξουμε, πρώτον, ότι η πειστικότητα της απόρριψης από τους Mises και Hayek των νεοκλασικών υποδειγμάτων του σοσιαλισμού –τα οποία προτείνονταν από τους αντιπάλους τους κατά τη συζήτηση– εξαρτάται, σε τελευταία ανάλυση, από τον "εξελικτικό" χαρακτήρα της επιχειρηματολογίας τους. Με άλλα λόγια, η βασική τους θέση ότι οι κεντρικοί θεσμοί της κοινωνίας της αγοράς –όπως η αγορά, το χρήμα και οι τιμές– είναι "συστημικά προσδιορισμένοι" (system dependent), εξαρτάται απόλυτα από την ικανότητά τους να αποδείξουν ότι οι θεσμοί αυτοί έχουν εξελιχθεί έτσι, ώστε να αποτελούν ειδικά χαρακτηριστικά αυτής της μορφής κοινωνίας και ότι, άρα, δεν είναι δυνατό να νοηθούν έξω από το πλαίσιο της. Βεβαίως, ο "εξελικτικός" χαρακτήρας της αυστριακής θεωρίας είναι γενικά αδιαμφισβήτητος, ειδικά όπως διατυπώνεται από τον Hayek στη θεωρία του για τη φυσική επιλογή της "αυθόρμητης τάξης της αγοράς". Θα υποστηρίξουμε ότι τα πρώτα ψήγματα αυτής της προσέγγισης βρίσκονταν ήδη στη συνεισφορά του Hayek κατά τη συζήτηση, ενώ, αντίθετα, απουσιάζει ολοκληρωτικά από τις τοποθετήσεις του Mises. Εάν ευσταθεί αυτή η διαπίστωση, η πεποίθηση των σύγχρονων οπαδών της αυστριακής θεωρίας, ότι τα επιχειρήματα των Mises και Hayek ήταν ουσιαστικά ταυτόσημα, θα πρέπει να απορριφθεί.

Δεύτερον, θα υποστηρίξουμε ότι η επιχειρηματολογία των Mises και Hayek δε μπορεί να οδηγήσει σε μια πειστική κριτική του συστήματος της μικτής οικονομίας. Στην περίπτωση του Mises, η αδυναμία αυτή προέρχεται και πάλι από την απουσία μιας εξελικτικής οπτικής και από την επιμονή του στη δυνατότητα ορθολογικής κατανόησης της κοινωνικής εξέλιξης. Στην περίπτωση του Hayek, η εξελικτική του προσέγγιση φαίνεται να διακατέχεται από την πεποίθηση ότι η τάξη της αγοράς αποτελεί την τελική κατάληξη της εξελικτικής διαδικασίας και ότι καμία εξέλιξη δεν είναι δυνατή πέρα από αυτό το στάδιο. Για να σταθεί ένα τέτοιο συμπέρασμα, ο Hayek θα πρέπει να είναι σε θέση να αποδείξει όχι μόνο την αδυναμία ύπαρξης ενός συστήματος απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού, αλλά ακόμα και του συστήματος της μικτής οικονομίας. Θα υποστηρίξουμε ότι είναι αυτό ακριβώς που τα επιχειρήματά του δε μπορούν να εξηγήσουν, δεδομένου ότι, από τη φύση τους, αποκλείουν ο-

ποιαδήποτε δυνατότητα εξελικτικής εξήγησης του ίδιου του κρατικού παρεμβατισμού. Άρα, η μονοσήμαντη προσκόλληση του Hayek στην τάξη της αγοράς ως του τελικού αποτελέσματος της κοινωνικής εξέλιξης, σε τελευταία ανάλυση, υπονομεύει τον ίδιο τον εξελικτικό χαρακτήρα της θεωρίας του.

Το 2ο μέρος αυτής της εργασίας είναι μια σύντομη αναδρομή στη συζήτηση σχετικά με το πρόβλημα του "σοσιαλιστικού υπολογισμού", όπως αυτή εξελίχθηκε στις δεκαετίες του 20, του 30 και του 40. Διαιρείται σε δύο τμήματα, τα οποία αντιστοιχούν στις δύο φάσεις της συζήτησης, ανάλογα με τον πρωταγωνιστή από την πλευρά των αυστριακών –τον Mises και τον Hayek αντίστοιχα. Το 3ο μέρος αξιολογεί τη συνεισφορά των Mises και Hayek στη συζήτηση και διαιρείται και αυτό σε δύο τμήματα. Σε αντίθεση με την άποψη των σύγχρονων οπαδών της αυστριακής σχολής, το τμήμα 3.1 καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επιχειρηματολογία του Mises δεν απαντά πειστικά στα υποδείγματα κεντρικού σχεδιασμού των σοσιαλιστών οικονομολόγων. Στο τμήμα 3.2 αναλύεται η συνεισφορά του Hayek στη συζήτηση και υποστηρίζεται ότι η απαρχή της εξελικτικής του προσέγγισης βρίσκεται σε αυτή τη συμβολή και ότι είναι ακριβώς αυτός ο εξελικτικός χαρακτήρας της επιχειρηματολογίας του, που την κάνει πολύ αποτελεσματικότερη ενάντια στο σοσιαλισμό από εκείνην του Mises. Το 4ο μέρος εξετάζει τη σχέση των επιχειρημάτων των Mises και Hayek ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό με τα επιχειρήματά τους ενάντια στον κρατικό παρεμβατισμό. Τέλος, στο 5ο μέρος θα παρουσιάσουμε συνοπτικά δύο κατευθύνσεις για παραπέρα έρευνα στην κατεύθυνση μιας κριτικής προς τη θέση του Hayek για το σύστημα της μικτής οικονομίας. Θα υποστηρίξουμε ότι η εξελικτική επιχειρηματολογία του Hayek δεν είναι σε θέση να διατυπώσει μια κριτική της μικτής οικονομίας, η οποία να είναι συμβατή με την ίδια την εξελικτική θεωρία.

2. Η συζήτηση γύρω από το πρόβλημα του "σοσιαλιστικού υπολογισμού"

Η συζήτηση σχετικά με την αποτελεσματικότητα ενός σοσιαλιστικού συστήματος απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού, αφορούσε το κατά πόσον ένα τέτοιο σύστημα μπορεί να λειτουργεί με την ίδια αποτελεσματικότητα με το αυτορρυθμιζόμενο σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Κατά τη δεκαετία του 40, η πλειοψηφία της ακαδημαϊκής κοινότητας συμφωνούσε ότι οι νικητές στη συζήτηση ήσαν αυτοί που απαντούσαν θετικά στο ερώτημα. Αντίθετα, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια αυτή η άποψη έχει ολοκληρωτικά αντιστραφεί.

Και οι δύο πλευρές συμφωνούσαν σε έναν κοινό ορισμό του σοσιαλισμού: Μια οικονομία στην οποία όλα τα μέσα παραγωγής αποτελούν ιδιοκτησία της κοινότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, το κεντρικό ερώτημα που αποτελούσε το αντικείμενο της συζήτησης αφορούσε το κατά πόσον μια τέτοια οικονομία θα μπορούσε να παρασταθεί ως ένα βαλρασιανό σύστημα γενικής ισορροπίας¹. Εκείνοι οι οποίοι υποστήριζαν ότι αυτό είναι δυνατό και οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί από την Vaughn (1980) ως "νεοκλασικοί σοσιαλιστές", ισχυρίζονταν ότι η λογική συνέπεια ενός τέτοιου συστήματος εξισώσεων προσφοράς και ζήτησης είναι ανεξάρτητη από τον ιδιωτικό ή δημόσιο χαρακτήρα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Σε αυτή τη βάση, υποστήριζαν ακόμα ότι το ίδιο αυτό σύστημα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την αποτελεσματική διεύθυνση της σοσιαλιστικής οικονομίας από μια κεντρική αρχή, καθιστώντας έτσι περιττή την ύπαρξη και δράση αυτόνομων επιχειρηματιών. Από την άλλη πλευρά, εκείνοι που απέρριπταν αυτή τη λογική προέρχονταν από το στρατόπεδο των αυστριακών οικονομολόγων και επέμεναν ότι μια απόλυτα κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία θα ήταν εγγενώς αναποτελεσματική.

Αυτή η σύντομη αναφορά στις κεντρικές θέσεις των δύο πλευρών φαίνεται να επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό της Vaughn (1976, σ. 107), ότι "τα πιο ενδιαφέροντα αποτελέσματα της συζήτησης ... ήταν οι νέες εξελίξεις της οικονομικής θεωρίας στις οποίες οδήγησε". Γιατί στη συζήτηση ετέθησαν θεωρητικά ερωτήματα τα οποία επρόκειτο να εισαχθούν επισήμως στην οικονομική θεωρία μόνο μετά από κάποιες δεκαετίες, όπως η έννοια του αρίστου στην κατάσταση της γενικής ισορροπίας, η προσέγγιση των "δικαιωμάτων ιδιοκτησίας", ο ρόλος της γνώσης και των πληροφοριών², κ.λπ. Και, δεδομένου ότι οι περισσότερες σημερινές αναφορές τείνουν να δικαιώνουν την πλευρά των αυστριακών, συνήθως είναι αυτή η πλευρά που αναγνωρίζεται ότι έθιξε πρώτη αυτά τα ερωτήματα³.

2.1 Mises: Ο σοσιαλισμός ως "λογικά απραγματοποίητο"

Η πρώτη αναφορά στο σοσιαλισμό με την έννοια ενός συστήματος εξισώσεων προσφοράς και ζήτησης οφείλεται στον Enrico Barone (1908). Το έργο του Barone συνιστά μια σημαντική στιγμή στην εξέλιξη των εργαλείων της οικονομικής ανάλυσης, δεδομένου ότι βασίζεται στην πεποίθηση πως η περιγραφική απεικόνιση της λειτουργίας της καπιταλιστικής οικονομίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί, και μάλιστα χωρίς καμιά προσαρμογή, για την περιγραφή ενός σοσιαλιστικού συστήματος. Εφόσον η κύρια διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους συστημάτων αφορά τη διανομή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, υποτίθεται ότι αφήνει ανεπηρέαστη τη μορφή του συστήματος⁴.

Όμως ο στόχος του πρώτου άρθρου του Mises (1920), το οποίο θεωρείται γενικώς ότι άνοιξε τη συζήτηση, δεν ήταν ο Barone αλλά οι μαρ-

ξιστές σοσιαλιστές, οι οποίοι υποστήριζαν ότι ο σοσιαλισμός θα ήταν ένα σύστημα που θα χαρακτηριζόταν από την απουσία αγορών και χρήματος, στο οποίο όλοι οι υπολογισμοί των αξιών των αγαθών θα βασιζόνταν στον αναγκαίο χρόνο εργασίας⁵. Όμως, μολονότι αρχικός στόχος της κριτικής του Mises δεν ήταν οι νεοκλασικές απεικονίσεις της σοσιαλιστικής οικονομίας, το κεντρικό του επιχείρημα, ότι μια βιώσιμη οικονομία είναι αδιανόγη αν δε βασίζεται σε γνήσιες αγορές, χρήμα και τιμές, ισοδυναμούσε με μίαν απόλυτη απόρριψη της δυνατότητας ύπαρξης ενός συστήματος που δε θα βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία.

Η κριτική του Mises⁶ βασιζόταν σε τρία επιχειρήματα. Το πρώτο ήταν ότι η λειτουργία της αγοράς δε μπορεί να νοηθεί χωρίς την ταυτόχρονη ύπαρξη ατομικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Ακόμα και αν υποθέσουμε ότι στο σοσιαλιστικό σύστημα λειτουργούν ελεύθερες και ανταγωνιστικές αγορές για καταναλωτικά αγαθά και για εργασία, η ίδια η φύση του αποκλείει την ύπαρξη αγορών για κεφαλαιακά αγαθά και πρώτες ύλες. Αυτό όμως σημαίνει ότι οι αξίες των τελευταίων δεν είναι πλέον δυνατό να "αναχθούν" (imputed) στις αξίες των καταναλωτικών αγαθών, όπως συμβαίνει στον καπιταλισμό. Η ανυπαρξία αγορών για μέσα παραγωγής κάνει αδύνατο τον υπολογισμό των αξιών τους⁷. Είναι λοιπόν ακριβώς η αδυναμία μιας Κεντρικής Σχεδιαστικής Αρχής (ΚΣΑ) να υπολογίζει τις τιμές των μέσων παραγωγής, η οποία, κατά τον Mises (1920, σ. 97-101), αποδεικνύει ότι ένα σοσιαλιστικό σύστημα θα κάνει αναποτελεσματική και σπάταλη χρήση των πόρων της κοινωνίας. Σε αυτή τη βάση, ο Mises κατέληξε με τον ισχυρισμό ότι ένα σοσιαλιστικό σύστημα που λειτουργεί αποτελεσματικά, αποτελεί ουσιαστικά κάτι το λογικά απραγματοποίητο.

Το δεύτερο επιχείρημα του Mises (1920, σ. 109) ήταν ότι, ακόμα και αν το πρόβλημα του υπολογισμού των αξιών θα ήταν δυνατό να θεωρηθεί ως αντιμετωπίσιμο σε ένα πλαίσιο γενικής ισορροπίας –σε αυτή την περίπτωση η ΚΣΑ θα έπρεπε να υπολογίσει τις αξίες των μέσων παραγωγής μιας και δια παντός– δεν είναι δυνατό να λυθεί σε μίαν οικονομία, όλα τα στοιχεία της οποίας βρίσκονται σε διαρκή και ενδογενή κίνηση. Στην τελευταία περίπτωση, η ανυπαρξία πλήρως προδιαγεγραμμένων μελλοντικών αγορών κάνει αδύνατο οποιονδήποτε υπολογισμό τιμών, ο οποίος να λαμβάνει υπόψη τις εκτιμήσεις των μελών της οικονομίας για τις μελλοντικές μεταβολές των οικονομικών μεγεθών⁸. Είναι όμως ενδιαφέρον ότι, όπως θα δούμε στο μέρος 4, ο ίδιος ο Mises (1920, σ. 104) εισήγαγε μια σημαντική διαφοροποίηση στο επιχείρημα, δεχόμενος ότι η υπολογιστική λειτουργία της ΚΣΑ θα ήταν ευκολότερη στην περίπτωση που το σοσιαλιστικό σύστημα ήταν περικυκλωμένο από καπιταλιστικές οικονομίες. Στην περίπτωση αυτή, η ύπαρξη ενός περιβάλλοντος ελεύθερων αγορών και, άρα, η ύπαρξη "διεθνών" τιμών για μια σειρά μέσων παραγωγής, θα διευκόλυνε την ΚΣΑ να υπολογίζει τις τιμές με πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια παρά αν ολόκληρος ο κόσμος συνιστούσε μίαν ενοποιημένη σοσιαλιστική κοινότητα.

Τέλος, το τρίτο επιχείρημα του Mises (1922/1981, σ. 119), αφορούσε την έλλειψη κινήτρων στη σοσιαλιστική οικονομία. Η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας σημαίνει ότι παύει να ισχύει το κίνητρο του κέρδους. Αυτό σημαίνει ότι παύει να κινητοποιείται η επιχειρηματική δραστηριότητα, μέσω της οποίας οι συναλλασσόμενοι προσπαθούν να προβλέψουν τις εξελίξεις της οικονομίας και να δράσουν έτσι ώστε να αποκομίσουν κέρδη. Αλλά, με αυτόν τον τρόπο, ακυρώνεται κάθε καινοτόμα προσπάθεια και η οικονομία τείνει προς τη στασιμότητα.

Η απάντηση στην επιχειρηματολογία του Mises από την πλευρά των σοσιαλιστών ήρθε από μια σειρά οικονομολόγων, οι οποίοι προσπάθησαν να δείξουν ότι η λύση στα προβλήματα που επεσήμανε εκείνος θα μπορούσε να βρεθεί με μαθηματικούς τρόπους, μια άποψη που επέτρεψε στον Hayek να αποκαλέσει αυτή την προσέγγιση ως τη "μαθηματική λύση"⁹. Οι θεωρητικοί που ακολούθησαν αυτή την προσέγγιση φαίνονταν να αποδέχονται το βάσιμο της άποψης του Mises σχετικά με το πρόβλημα της ανυπαρξίας ατομικής ιδιοκτησίας, δεδομένου ότι προσπαθούσαν να βρουν τρόπους, ώστε η δράση των επιχειρηματιών να μπορεί να αντικατασταθεί από τη συνειδητή διοίκηση της οικονομίας από την ΚΣΑ. Αν αυτό ήταν δυνατό, θα κατόρθωναν να λύσουν δύο ξεχωριστά προβλήματα με μιας. Από τη μια πλευρά, θα είχαν πειστικά ανατρέψει τον ισχυρισμό του Mises σχετικά με το "λογικά απραγματοποίητο" του σοσιαλισμού, ενώ, από την άλλη, θα είχαν βρει και τη λύση σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο μια σοσιαλιστική οικονομία θα ήταν δυνατό να διευθυνθεί.

Η κεντρική ιδέα αυτής της προσέγγισης διατυπώθηκε ίσως με τη μεγαλύτερη σαφήνεια από τον Dickinson (1933, σ. 239), με τη μορφή της απαίτησης όλες οι επιχειρήσεις της σοσιαλιστικής οικονομίας να λειτουργούν "μέσα σε γυάλινους τοίχους", με άλλα λόγια, να είναι υποχρεωμένες να αποκαλύπτουν στην ΚΣΑ της οικονομίας οποιαδήποτε πληροφορία έχει σχέση με τη δράση τους. Η δημοσιότητα αυτής της γνώσης θα επιτρέψει στην ΚΣΑ να συγκεντρώσει όλες τις πληροφορίες που της είναι απαραίτητες για να περιγράψει την οικονομία με μαθηματική μορφή, ως ένα σύστημα εξισώσεων προσφοράς και ζήτησης¹⁰. Λύνοντας αυτό το σύστημα ως προς τις τιμές, η ΚΣΑ θα είναι σε θέση να προσδιορίσει τη γενική ισορροπία της οικονομίας. Οι διευθυντές των επιχειρήσεων θα πρέπει απλώς να πραγματοποιούν τις συναλλαγές τους στις τιμές που έχουν οριστεί από την ΚΣΑ και, επίσης, να ακολουθούν κάποιους απλούς κανόνες στη διαχείριση των επιχειρήσεων, π.χ. να χρησιμοποιούν κάθε εισροή μέχρι το σημείο όπου μεγιστοποιείται η απόδοσή της, όπως προτείνεται από τον Durbin (1936) ή απλώς να φροντίζουν ώστε η τιμή να ισούται με το οριακό κόστος, όπως πρότεινε ο Lerner (1937).

Σε αυτή τη βάση, οι υποστηρικτές της μαθηματικής λύσης πίστευαν ότι είχαν αποδείξει όχι απλώς ότι τα κίνητρα που υπάρχουν στο σύστη-

μα της ατομικής ιδιοκτησίας θα ήσαν περιττά στη σοσιαλιστική οικονομία, αλλά επίσης ότι ένα σοσιαλιστικό σύστημα θα ήταν δυνατό να διευθυνθεί αποτελεσματικά από την ΚΣΑ. Πολύ περισσότερο, πίστευαν πως είχαν αποδείξει ότι ένα τέτοιο σύστημα θα λειτουργούσε με πολύ μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από τον καπιταλισμό, δεδομένου ότι θα ήταν σε θέση να αποφύγει τη σπατάλη πόρων που εγγενώς χαρακτηρίζει τον τελευταίο, λόγω του ιδιωτικού και άρα ασυντόνιστου χαρακτήρα της δράσης των επιχειρηματιών. Κρίνοντας αυτή την άποψη υπό το πρίσμα της σύγχρονης θεωρίας, τίθεται το ερώτημα με ποιον τρόπο οι επιχειρήσεις της σοσιαλιστικής οικονομίας θα μπορούσαν να υποχρεωθούν να αποκαλύπτουν όλες τις πληροφορίες τις σχετικές με τη λειτουργία τους¹¹. Οι υποστηρικτές της μαθηματικής λύσης δεν είχαν καμία απάντηση σε αυτό το ερώτημα, ένα θέμα που έφερε στο προσκήνιο στη συνέχεια ο Hayek. Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι το δεύτερο επιχείρημα του Mises, σχετικά με τον εγγενώς δυναμικό χαρακτήρα του οικονομικού γίγνεσθαι, έμεινε και αυτό αναπάντητο. Και πάλι, το ζήτημα αυτό αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο της συνεισφοράς του Hayek, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

2.2 Hayek: η αδυναμία συγκέντρωσης της γνώσης

Η σημαντικότερη συμβολή του Hayek στη συζήτηση βασιζόταν στη θέση ότι οι απαιτήσεις συγκέντρωσης γνώσης της μαθηματικής λύσης ήταν τόσο μεγάλες, ώστε στην πράξη την έκαναν απραγματοποίητη. Κατά τον Hayek (1935, σ. 211), για να διατυπώσει το σύστημα εξισώσεων το οποίο, στη συνέχεια, θα πρέπει να λύσει, η ΚΣΑ θα αντιμετώπιζε καταρχήν το πρόβλημα της απόκτησης πληροφοριών σχετικά με τις προτιμήσεις των καταναλωτών. Όμως, ακόμα και αν υποθεθεί ότι οι σημερινές προτιμήσεις είναι δυνατό να ανακαλυφθούν μέσω κάποιων στατιστικών μεθόδων, το γεγονός ότι οι προτιμήσεις μεταβάλλονται διαρκώς σημαίνει ότι οι παράμετροι του συστήματος θα υπόκεινται και αυτές σε διαρκή μεταβολή. Άρα, η ΚΣΑ της σοσιαλιστικής οικονομίας θα βρίσκεται συνεχώς σε μια διαδικασία όχι απλώς επίλυσης του συστήματος αλλά διαρκούς επαναπροσδιορισμού της μαθηματικής του μορφής. Αλλά υπάρχει και μια άλλη απαίτηση συγκέντρωσης γνώσης για την αποτελεσματική διεύθυνση της οικονομίας. Ο ακριβής προσδιορισμός των εξισώσεων του συστήματος, απαιτεί από την ΚΣΑ να αποκτήσει πληροφόρηση σχετικά με την αποδοτικότερη δυνατή χρήση κάθε συγκεκριμένου παραγωγικού συντελεστού. Κατά τον Hayek (1935, σ. 209), αυτή είναι ακριβώς η γνώση, την οποία κατέχει το άτομο που επιβλέπει τη λειτουργία κάθε συγκεκριμένου συντελεστού. Για να λειτουργήσει η σοσιαλιστική οικονομία τουλάχιστον με την ίδια αποτελεσματικότητα με την καπιταλιστική, θα πρέπει να βρει τον τρόπο να κάνει χρήση αυτής της γνώσης. Δεδομένου όμως ότι τα άτομα δεν είναι ελεύθερα να κάνουν χρήση της γνώσης

που κατέχουν, αλλά καλούνται να τη μεταφέρουν πρώτα στην ΚΣΑ, η συγκέντρωσή της αποκτά και πάλι τεράστιες πρακτικές δυσκολίες.

Και τα δύο επιχειρήματα του Hayek βασίζονται λοιπόν στις πρακτικές δυσκολίες που αναπόφευκτα θα συναντήσει οποιαδήποτε προσπάθεια συγκέντρωσης γνώσης. Σε αυτά προσέθεσε βαθμιαία ένα τρίτο επιχειρήμα, το οποίο έμελλε αργότερα να αναγνωρισθεί ως η σημαντικότερη συμβολή του στην οικονομική θεωρία: Τον άρρητο (tacit) χαρακτήρα της γνώσης που κατέχουν τα άτομα. Κατά τον Hayek (1963, σ. 61), ένα μεγάλο μέρος της γνώσης που κατέχουν οι συναλλασσόμενοι, είναι υπερσυνειδητή (supra-conscious) και, σαν τέτοια, δε μπορεί να αποχωρισθεί από το φυσικό της φορέα. Ο κατόχος της δεν είναι λοιπόν σε θέση να την "αρθρώσει" και να τη μεταδώσει ακόμα και αν το επιθυμεί¹². Φθάνουμε έτσι στον κεντρικό πυρήνα της κριτικής του Hayek προς το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού. Αυτό που κάνει αυτό το σύστημα απραγματοποίητο δεν είναι μόνο το γεγονός ότι η συγκέντρωση γνώσης είναι πρακτικά δύσκολη –και άρα έχει μεγάλο κόστος– αλλά, κυρίως, το γεγονός ότι η γνώση που κατέχουν τα άτομα δεν είναι ποτέ δυνατό να συγκεντρωθεί λόγω της ίδιας της φύσης¹³. Είναι ακριβώς η αδυναμία αυτής της συγκέντρωσης που κάνει, κατά τον Hayek, το σοσιαλισμό απραγματοποίητο.

Η αντίδραση των σοσιαλιστών οικονομολόγων στην επιχειρηματολογία του Hayek αποκαλύπτει ένα σημαντικό γεγονός. Όπως επισημαίνει ο Keizer (1989, σ. 74), ενώ το επιχείρημα σχετικά με τον άρρητο χαρακτήρα της γνώσης έμεινε εντελώς απαρατήρητο, η επίδραση των επιχειρημάτων του σχετικά με τις πρακτικές δυσκολίες συγκέντρωσης της γνώσης ήταν πραγματικά μεγάλη. Αυτό φαίνεται και από το βασικότερο έργο στο πλαίσιο της αντίδρασης από την πλευρά των σοσιαλιστών, το υπόδειγμα ενός "ανταγωνιστικού" σοσιαλισμού του Lange (1938), και το οποίο σηματοδοτούσε μια σημαντική τομή σε σχέση με τα υποδείγματα των υποστηρικτών της "μαθηματικής λύσης". Στο υπόδειγμα του Lange, οι σοσιαλιστικές επιχειρήσεις αφήνονται να λειτουργούν ελεύθερα και να ανταγωνίζονται μεταξύ τους υπό δύο όρους. Ο πρώτος είναι ότι πρέπει να ακολουθούν κάποιους απλούς λειτουργικούς κανόνες: Να προσπαθούν να μειώνουν το μέσο κόστος της επιχείρησης και να επεκτείνουν την παραγωγή τους μέχρι του σημείου όπου το οριακό κόστος ισούται με την τιμή. Ο δεύτερος όρος είναι ότι οι τιμές και το ύψος της παραγωγής κάθε κλάδου ορίζονται από την ΚΣΑ. Σε αντίθεση όμως με τη μαθηματική λύση, οι τιμές δεν ορίζονται με μαθηματικές μεθόδους αλλά εμπειρικά. Στην πραγματικότητα, ο Lange προτείνει η ΚΣΑ να λειτουργεί σαν τον "εκφωνητή τιμών" (auctioneer) του Walras, ο οποίος ανεβάζει τις τιμές στις αγορές που εμφανίζουν υπερβάλλουσα ζήτηση και τις μειώνει στις αγορές με υπερβάλλουσα προσφορά. Ο εκ των υστέρων (ex post) χαρακτήρας της παρέμβασης της ΚΣΑ –μόνο δηλαδή αφού διαπιστωθεί υπερβάλλουσα προσφορά ή ζήτηση– αποφεύγει τις πρακτικές δυσκολίες της

μαθηματικής λύσης, η οποία αποσκοπούσε να καθορίσει τις τιμές εκ των προτέρων (*ex ante*). Άρα, με μια διαδικασία που θυμίζει το *tatonnement* του Walras –τη βαθμιαία σύγκλιση των τιμών προς τις τιμές ισορροπίας– σε συνθήκες μερικής ισορροπίας¹⁴ –σε κάθε δηλαδή μεμονωμένη αγορά– η ΚΣΑ θα καταλήξει τελικά στο διάνυσμα τιμών που εξασφαλίζει τη γενική ισορροπία του συστήματος.

Στην κριτική του προς τον Lange, ο Hayek χρησιμοποίησε δύο κατηγορίες επιχειρημάτων: Η πρώτη αφορούσε την αποτελεσματικότητα ενός συστήματος, στο οποίο η ΚΣΑ λειτουργεί όπως ο βαλρασιανός εκφωνητής τιμών, ενώ η δεύτερη επικεντρωνόταν στην έννοια της επιχειρηματικότητας. Το πρώτο επιχείρημα του Hayek είχε σχέση με την ταχύτητα προσαρμογής (*speed of adjustment*) των τιμών σε καταστάσεις ανισορροπίας. Η βασική διαφορά ανάμεσα στη διαμόρφωση των τιμών, που λαμβάνει χώρα σε ένα σύστημα ελεύθερων και αποκεντρωμένων αγορών και στη διαμόρφωση που επιτυγχάνεται στο υπόδειγμα του Lange είναι ότι, στο τελευταίο, οι τιμές διαμορφώνονται μόνον αφού η ΚΣΑ έχει αντιληφθεί την ύπαρξη ανισορροπιών και έχει ενεργήσει για την εξάλειψή τους. Άρα, από τον ίδιο της το χαρακτήρα, η μέθοδος καθορισμού των τιμών που προτείνει ο Lange είναι *ex post* και, για αυτό το λόγο, δε μπορεί να υποθεθεί ότι οδηγεί στον προσδιορισμό των τιμών με την ίδια ταχύτητα με την οποία οι τιμές καθορίζονται σε ένα σύστημα, όπου οι επιχειρηματίες είναι ελεύθεροι να διαπραγματευτούν τις τιμές και να καταλήξουν σε συμφωνίες ανεξάρτητα από τις προθέσεις οποιασδήποτε κεντρικής αρχής. Βέβαια, αυτή η γενική διαπίστωση βασίζεται στην υπόθεση ότι, στο υπόδειγμα του Lange, η ΚΣΑ αναθεωρεί τις τιμές σε τακτά χρονικά διαστήματα, ανάλογα με τα σήματα που λαμβάνει από τις επιμέρους αγορές σχετικά με την ύπαρξη υπερβάλλουσας προσφοράς ή ζήτησης. Με άλλα λόγια, αυτό που ο Hayek (1940, σ. 191) αποκαλεί περίοδο ισχύος (*period of fixation*) των τιμών, πρέπει να υποθεθεί ότι είναι γενικά μακρύτερη από ό,τι στο καπιταλιστικό σύστημα. Βεβαίως, όσο μικρότερη είναι η περίοδος ισχύος, τόσο θα βελτιώνεται η αποτελεσματικότητα του σοσιαλιστικού συστήματος, αλλά σε αυτή την περίπτωση, το σημαντικότερο πλεονέκτημα της πρότασης του Lange σε σχέση με τη μαθηματική λύση –το γεγονός δηλαδή ότι η λειτουργία της ΚΣΑ έχει χαρακτήρα *ex post* και ότι ενεργοποιείται μόνο σε καταστάσεις ανισορροπίας– ακυρώνεται. Γιατί όσο μειώνεται η περίοδος ισχύος, τόσο η λειτουργία της ΚΣΑ θα τείνει να μεταμορφωθεί σε σχεδιασμό των τιμών *ex ante* και άρα να ταυτιστεί με το ρόλο της ΚΣΑ που οραματιζόνταν οι οπαδοί της μαθηματικής λύσης¹⁵.

Το δεύτερο επιχείρημα του Hayek σχετίζεται με το χαρακτήρα του επιχειρηματικού ρόλου στο σοσιαλιστικό σύστημα, την αναγκαιότητα του ανταγωνισμού των τιμών και τον υποκειμενικό χαρακτήρα της έννοιας του κόστους. Κατά τον Lange, όπως είδαμε, οι σοσιαλιστικές επιχειρήσεις μπορούν να διοικηθούν αποδοτικά υπό την προϋπόθεση ότι οι διευ-

θυντές τους θα ακολουθούν τους απλούς κανόνες που πρότεινε σχετικά με το επίπεδο του μέσου και του οριακού κόστους. Όπως όμως παρατηρεί ο Hayek (1940, σ. 196), το κόστος δεν είναι μια έννοια που υπάρχει αντικειμενικά αλλά οντότητα που αποκαλύπτεται μόνο μέσω της διαδικασίας του ανταγωνισμού. Βεβαίως, στο υπόδειγμα του Lange οι επιχειρήσεις είναι ελεύθερες να ανταγωνίζονται μεταξύ τους, όμως ο ανταγωνισμός αυτός αποκλείει το κυριότερο ανταγωνιστικό εργαλείο μιας κοινωνίας της αγοράς: Τις τιμές. Αλλά, ο Hayek επισημαίνει ότι μόνον αν οι διευθυντές των επιχειρήσεων είναι ελεύθεροι να διαπραγματεύονται τις τιμές –με άλλα λόγια, μόνον αν λειτουργεί ο ανταγωνισμός των τιμών– θα έχουν κίνητρο να ανακαλύψουν το πραγματικό κόστος της επιχείρησης.

Το γεγονός ότι ο ανταγωνισμός των τιμών έχει αποκλειστεί εξαρχής στο υπόδειγμα του Lange, ακυρώνει τον επιχειρηματικό ρόλο και με μια ακόμη έννοια. Οι διευθυντές των επιχειρήσεων είναι υποχρεωμένοι να ακολουθούν τις τιμές που καθορίζει η ΚΣΑ, ακόμα και αν η γνώση τους της συγκεκριμένης κατάστασης τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι τιμές πρέπει να μεταβληθούν. Με άλλα λόγια, η λογική του Lange¹⁶ απαιτεί από τους διευθυντές να εξακολουθούν να συναλλάσσονται στις καθορισμένες τιμές, ακόμα και αν γνωρίζουν ότι αυτές δεν είναι "σωστές". Αλλά, σε αυτή την περίπτωση, πώς αξιοποιείται η "πρωτοβουλία" των διευθυντικών στελεχών;

3. Η ανομοιογένεια της αυστριακής θέσης: Ορθολογισμός και εξελικτικισμός

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, μολονότι η συζήτηση γύρω από την οικονομική αποτελεσματικότητα του σοσιαλισμού θεωρείται ότι είχε λήξει ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 40¹⁷, το ερώτημα σχετικά με το ποιός ήταν ο πραγματικός νικητής είναι ακόμα ανοιχτό. Ενώ η πλειοψηφία των οικονομολόγων της εποχής θεωρούσε ότι νικητές ήσαν οι νεοκλασικοί σοσιαλιστές¹⁸, οι περισσότερες επιθεωρήσεις της συζήτησης που έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία 15 χρόνια¹⁹, σχεδόν ομόφωνα ανακηρύσσουν νικητές τους Mises και Hayek.

Κατά την άποψη των σύγχρονων οπαδών της αυστριακής σχολής, η πειστικότητα της επιχειρηματολογίας των Mises και Hayek έγκειται στο ότι κατόρθωσαν να δείξουν πως οι θεσμοί του καπιταλισμού αποτελούν οργανικά χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος, τα οποία δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν στα πλαίσια κάποιου άλλου συστήματος κοινωνικής οργάνωσης. Μολονότι αναγνωρίζεται ότι το αυστριακό επιχείρημα βρισκόταν σε μια διαδικασία συνεχούς τελειοποίησης και αποσαφήνι-

σης καθ' όλη τη διάρκεια της συζήτησης και πολύ αργότερα, αυτό που δεν αμφισβητείται είναι ότι τα επιχειρήματα των Mises και Hayek συνιστούν μέρη του ίδιου –διαρκώς εξελισσόμενου– μεθοδολογικού παραδείγματος. Σε αυτό το μέρος θα επιχειρήσουμε να αμφισβητήσουμε αυτή την άποψη. Στο τμήμα 3.1 θα υποστηρίξουμε ότι η έλλειψη μιας "εξελικτικής" εξήγησης της εμφάνισης των θεσμών της καπιταλιστικής τάξης από την επιχειρηματολογία του Mises, στην ουσία ακυρώνει την κριτική της αποτελεσματικότητας ενάντια στις απόψεις των νεοκλασικών σοσιαλιστών. Στο τμήμα 3.2 θα δείξουμε ότι είναι ακριβώς η εξελικτική προσέγγιση του Hayek, η οποία κάνει την επιχειρηματολογία του πολύ πιο αποτελεσματική ενάντια στις απόψεις των σοσιαλιστών.

3.1 Mises: Συστημικός προσδιορισμός και η εμπιστοσύνη στον ορθό λόγο

Θα ξεκινήσουμε επισημαίνοντας την ουσία της κριτικής του Mises ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό. Όπως υπογραμμίζει ο Keizer (1989, σ. 67), όταν ο Mises και οι νεοκλασικοί σοσιαλιστές μιλούσαν για αγορές, χρήμα και τιμές δεν εννοούσαν τα ίδια πράγματα: "Στο νεοκλασικό παράδειγμα αυτοί οι θεσμοί είναι συστημικά ουδέτερα (system-neutral) όργανα για την επίτευξη μιας κατά Pareto άριστης διανομής των πόρων. Οι αυστριακοί οικονομολόγοι απορρίπτουν αυτή την άποψη... Όταν ο Mises επιχειρηματολογούσε για την αναγκαιότητα αγορών, χρήματος και τιμών για τον ορθολογικό υπολογισμό των αξιών και οι νεοκλασικοί σοσιαλιστές αντιπρότειναν υποδείγματα σοσιαλισμού, τα οποία ενσωμάτωναν αυτούς τους θεσμούς, οι θεσμοί στα υποδείγματά τους δεν ήσαν λειτουργικά ίδιοι με αυτούς που εννοούσε ο Mises".

Η έννοια της "συστημικής ουδετερότητας" του Keizer συνοψίζει την ουσία της αυστριακής θέσης. Σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές, οι οποίοι ρητά προσπαθούσαν να οικοδομήσουν σοσιαλιστικά υποδείγματα χρησιμοποιώντας στοιχεία που έχουν εμφανιστεί ιστορικά μέσω της εξέλιξης του καπιταλισμού, οι αυστριακοί υποστηρίζουν ότι αυτά τα στοιχεία είναι συστημικά προσδιορισμένα (system-dependent). Άρα δεν είναι δυνατό να υπάρξουν ανεξάρτητα από το σύστημα, στα πλαίσια του οποίου έχουν εμφανιστεί. Η άποψη αυτή διατυπώνεται ρητά από τον Mises (1922/1981, σ. 119):

"Εάν εξαφανιστεί η προοπτική του κέρδους, ο μηχανισμός της αγοράς χάνει το βασικό κινητήριο μοχλό του, δεδομένου ότι μόνον αυτή η προοπτική τον κινητοποιεί και τον διατηρεί σε λειτουργία. Η αγορά είναι λοιπόν το κεντρικό σημείο της καπιταλιστικής κοινωνικής τάξης. Αποτελεί την ουσία του καπιταλισμού. Μόνο λοιπόν σε συνθήκες καπιταλισμού είναι δυνατή. Δεν είναι δυνατό να τη μιμηθεί κανείς 'τεχνητά' σε συνθήκες σοσιαλισμού".

Η ιδέα ότι θεσμοί όπως η αγορά, το χρήμα και οι τιμές είναι συστη-

μικά προσδιορισμένοι, διατυπώνεται λοιπόν με σαφήνεια από τον Mises. Αλλά η θεώρηση αυτών των θεσμών ως συστημικά προσδιορισμένων, δεν ισοδυναμεί με τη θεώρησή τους ως οργανικών στοιχείων του καπιταλισμού και δεν ισοδυναμεί, άρα, με το θεωρητικό αποκλεισμό της δυνατότητας ενσωμάτωσής τους σε κάποιο εναλλακτικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Στην καρδιά του ζητήματος βρίσκεται η ακριβής έννοια της λέξης "θεσμός". Ακολουθώντας τον Mengger (1985), οι αυστριακοί οικονομολόγοι διακρίνουν ανάμεσα σε κοινωνικά φαινόμενα που είναι προϊόντα ανθρώπινου σχεδιασμού και εκείνα που είναι αθέλητα –ή αυθόρμητα– επακόλουθα της ανθρώπινης δράσης. Αλλά το να ισχυρίζεσαι ότι ένας θεσμός έχει εξελιχθεί αυθόρμητα, δεν αρκεί για να τον θεωρήσεις ως οργανικό στοιχείο του συστήματος στα πλαίσια του οποίου εμφανίστηκε. Ας εξετάσουμε δύο εναλλακτικές προσεγγίσεις. Η πρώτη θα αντιμετώπιζε ένα σύστημα θεσμών που έχει εμφανιστεί αυθόρμητα, ως ένα φαινόμενο το οποίο είναι δυνατό να αναλυθεί και να κατανοηθεί σε όλες του τις πτυχές με απόλυτη ακρίβεια. Η δεύτερη προσέγγιση θα αντιμετώπιζε ένα τέτοιο σύστημα, επειδή ακριβώς αποτελεί προϊόν αυθόρμητης εξέλιξης, ως μη υποκείμενο σε ανάλυση και άρα σε κατανόηση της λειτουργίας και του ρόλου τον οποίο εκπληροί. Αυτή η διάκριση βρίσκεται στην καρδιά της διαφοράς των θέσεων του Mises και του Hayek κατά τη συζήτηση περί σοσιαλισμού.

Το ότι ο Mises ασπάζεται την πρώτη προσέγγιση είναι φανερό από την πίστη του στις δυνατότητες του ορθολογισμού. Στο *Socialism*, ο Mises εξετάζει συνοπτικά τα θετικά μιας εξελικτικής προσέγγισης στη μελέτη της κοινωνίας. Αναγνωρίζει ότι η έννοια του καταμερισμού της εργασίας προσφέρει μια σημαντική σύνδεση ανάμεσα στη μελέτη της λειτουργίας των συστατικών μερών ενός ζώντος οργανισμού και των συστατικών μερών της ανθρώπινης κοινωνίας. Ταυτόχρονα, όμως, επισημαίνει και μια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις:

"Η διαδικασία η οποία διαφοροποιεί και συνδέει ομοιογενή κύτταρα είναι εντελώς διαφορετική από εκείνην που οδηγεί στη σύσταση της ανθρώπινης κοινωνίας από αυτόνομα άτομα. Στη δεύτερη διαδικασία, ο λόγος και η βούληση παίζουν ρόλο στη συσσωμάτωση, μέσω της οποίας μονάδες οι οποίες ήσαν προηγουμένως ανεξάρτητες, διαμορφώνουν μια μεγαλύτερη μονάδα και μετατρέπονται σε μέρη ενός όλου..."²⁰.

Σε αυτή τη βάση, και λίγες γραμμές παρακάτω, ο Mises υποστηρίζει ότι "η ανάπτυξη του ανθρώπινου λόγου και η ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας είναι μια και η αυτή διαδικασία". Η ίδια λογική είναι φανερή και στην αποδοχή του Ωφελιμισμού στο *Human Action* (1949), όπου ο Mises θεωρεί ότι, μέσω του ορθολογισμού, είναι δυνατή η επιλογή ανάμεσα σε διαφορετικούς θεσμούς ανάλογα με το ποιος μεγιστοποιεί την ευημερία:

"Ο νόμος και η νομιμότητα, ο ηθικός κώδικας και οι κοινωνικοί κανόνες δεν αποτελούν πλέον αντικείμενα αδιαμφισβήτητου σεβασμού ως α-

κατανόητες επιταγές του Υψίστου. Είναι ανθρώπινης προέλευσης και το μόνο κριτήριο που πρέπει να εφαρμόζεται για αυτά είναι εκείνο της καταλληλότητας για την αύξηση της ανθρώπινης ευημερίας²¹.

Ενώ λοιπόν ο Mises συμφωνεί με τον Menger ότι οι κοινωνικοί θεσμοί δεν είναι προϊόντα μιας ατομικής ή συλλογικής βούλησης, πιστεύει ταυτόχρονα ότι ο σκοπός, ο ρόλος και η λειτουργία τους είναι δυνατό να κατανοηθούν απόλυτα μέσω του ορθολογισμού. Αυτή η μεθοδολογική οπτική του Mises υπονομεύει την επιμονή του στο συστημικά προσδιορισμένο χαρακτήρα των θεσμών του καπιταλισμού. Γιατί αν όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί είναι δυνατό να αξιολογηθούν με βάση το "κριτήριο της καταλληλότητας για την αύξηση της ευημερίας", τότε τίποτα δε μπορεί να αποκλείσει κάποιον από τους θεσμούς του καπιταλισμού να μπορεί να αντικατασταθούν από άλλους, που εξασφαλίζουν μεγαλύτερη ευημερία.

Αλλά αυτό ακριβώς ήταν το κεντρικό σημείο της διαμάχης ανάμεσα στον Mises και τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές. Αυτό είναι φανερό από τον όρο που ο Mises χρησιμοποίησε για να περιγράψει το κεντρικό πρόβλημα ενός σοσιαλιστικού συστήματος κεντρικού σχεδιασμού: Την έννοια του υπολογισμού. Αυτή η έννοια υπονοεί ότι μόνον αν οι τιμές διαμορφώνονται σε ελεύθερες αγορές, είναι σε θέση να μεταδώσουν ασφαλή σήματα για τον υπολογισμό των αξιών. Όμως, αν το σύστημα των τιμών αντιμετωπίζεται σαν ένας θεσμός, που υπόκειται στη διαρκή αξιολόγηση της καταλληλότητάς του από την κοινωνία και για τον οποίο υπάρχει πάντα ανοιχτό το ενδεχόμενο της αντικατάστασης από κάποιον καταλληλότερο, τότε η ιδέα του συστημικού προσδιορισμού ακυρώνεται και η δυνατότητα μιας τέτοιας αντικατάστασης αναδεικνύεται σε ένα νόμιμο αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Αλλά, σε αυτή την περίπτωση, η κριτική του Mises προς τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές υπονομεύεται.

Ας δούμε πώς τα παραπάνω σχετίζονται με τα ζητήματα που ετέθησαν κατά την διάρκεια της συζήτησης γύρω από την αποτελεσματικότητα του σοσιαλισμού. Όπως είδαμε, ο Mises επέλεξε να οικοδομήσει το επιχειρήμα του σε δύο στάδια. Στο πρώτο, διερευνούσε τη θεωρητική δυνατότητα κεντρικού σχεδιασμού στο πλαίσιο ενός στατικού συστήματος σε κατάσταση γενικής ισορροπίας, ενώ, στο δεύτερο, διερευνούσε αυτή τη δυνατότητα στο πλαίσιο μιας οικονομίας σε διαρκή και ενδογενή κίνηση. Οι σύγχρονοι αυστριακοί θεωρούν ότι αυτό το δεύτερο στάδιο του επιχειρήματος περιλαμβάνει την ουσία της ιδιαίτερης αυστριακής αντίληψης για τη "διαδικασία της αγοράς", ως χαρακτηριζόμενης από αστάθεια, αβεβαιότητα, επιχειρηματική δραστηριότητα, κ.λπ. Αλλά η μελέτη των γραπτών του ίδιου του Mises πείθει ότι, κατά την άποψή του, η εφαρμογή του σοσιαλισμού είναι αδύνατη, τόσο στη στατική όσο και στη δυναμική άποψη για τη λειτουργία της οικονομίας²². Στο αρχικό του άρθρο του 1920, η δυναμική άποψη του προβλήματος εμφανίζεται σε ένα μικρό μέρος προς το τέλος του κειμένου, κάτι που υπονοεί ότι, κατά το συγγραφέα, επρόκειτο για ένα πρόσθετο επιχειρήμα στο βασι-

κό, που αφορούσε στη στατική περίπτωση. Αυτή η επιχειρηματολογία αναπαράγεται ακριβώς στο *Socialism* (1922/1981), όπου το κεφάλαιο υπό τον τίτλο "Ο σοσιαλισμός υπό δυναμικές συνθήκες" ακολουθεί εκείνο με τίτλο "Η σοσιαλιστική κοινότητα υπό στατικές συνθήκες", μολονότι το βιβλίο αναθεωρήθηκε από τον ίδιο τον Mises το 1951. Τέλος, η ίδια διπλή επιχειρηματολογία επαναλαμβάνεται στο *Human Action* (1949), όπου η απόρριψη της δυνατότητας υπολογισμού χωρίς χρήμα προηγείται κατά 500 περίπου σελίδες της επίθεσής του στους "μαθηματικούς οικονομολόγους", για την προσήλωσή τους στη φανταστική κατάσταση της στατικής ισορροπίας.

Αυτή η σε δύο στάδια οικοδόμηση του επιχειρήματος έχει σημαντικές συνέπειες για την αποτελεσματικότητα της κριτικής του Mises προς τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές. Αρχίζοντας από το στατικό στάδιο, είναι σήμερα παραδεκτό ότι η θεωρία της γενικής ισορροπίας είναι συμβατή με την ιδέα του κεντρικού σχεδιασμού σε ποσοτικούς όρους, όπου ο ρόλος του χρήματος υποβιβάζεται σε αυτόν ενός λογιστικού μέτρου των αξιών (*numeraire*). Άρα, υπό στατικές συνθήκες, το υπόδειγμα του Barone (1908) μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον κεντρικό καθορισμό των τιμών και η άποψη περί λογικά απραγματοποίητου του σοσιαλισμού δεν ισχύει. Η αντίδραση λοιπόν στην επιχειρηματολογία του Mises, εκείνων των οικονομολόγων που πρότειναν κάποιου είδους μαθηματική λύση στο πρόβλημα του κεντρικού καθορισμού των τιμών, φαίνεται απόλυτα δικαιολογημένη.

Όμως το δυναμικό επιχείρημα του Mises χρειάζεται βαθύτερη ανάλυση. Σε όλο του το έργο, ο Mises υπογραμμίζει με συνέπεια τη σημασία της αβεβαιότητας. Καθώς το μέλλον είναι εγγενώς άγνωστο, κάθε πράξη αποβλέπει, εξ ορισμού, στη διαμόρφωση μιας επιθυμητής μελλοντικής κατάστασης. Άρα η δράση στο πλαίσιο της αγοράς είναι πάντοτε επιχειρηματική, με την έννοια ότι ο συναλλασσόμενος αποσκοπεί στη χρησιμοποίηση της ορθής του πρόβλεψης για την αποκόμιση κερδών. Τέλος, η επιχειρηματική δραστηριότητα είναι πάντοτε μια δράση ανταγωνιστική, δεδομένου ότι αποσκοπεί στην ανακάλυψη ευκαιριών κέρδους πριν από τον ανταγωνισμό²³. Σε ένα αποκεντρωμένο σύστημα αγοράς με ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, είναι ακριβώς κατά τη διάρκεια της διαδικασίας του ανταγωνισμού που διαμορφώνονται οι τιμές, προσφέροντας έτσι στους συναλλασσόμενους τα μέσα για τον υπολογισμό της αποδοτικότητας των σχεδίων τους. Κατά τον Mises, μόνο στο πλαίσιο της διαρκούς κίνησης της οικονομίας, κατηγορίες όπως το χρήμα και η επιχειρηματικότητα αποκτούν το πραγματικό τους νόημα, δεδομένου ότι, υπό στατικές συνθήκες, καμιά από αυτές δε θα είχε λόγο ύπαρξης²⁴.

Αλλά η τοποθέτηση του επιχειρήματος με αυτούς τους όρους δεν αρκεί για να καταρρίψει τα υποδείγματα των νεοκλασικών σοσιαλιστών. Ας αρχίσουμε από το ζήτημα της αβεβαιότητας. Αν η ΚΣΑ ήταν πράγ-

ματι σε θέση να συγκεντρώσει τη γνώση που είναι διαθέσιμη στο επίπεδο της επιχείρησης – υπό την προϋπόθεση, όπως απαιτούσε ο Dickinson, ότι οι σοσιαλιστικές επιχειρήσεις θα λειτουργούσαν μέσα σε γυάλινους τοίχους– δεν είναι σαφές γιατί, κατά την άποψη του Mises, δε θα ήταν σε θέση να υπολογίζει τις τιμές σε συνεχή βάση, προσαρμοζόμενη έτσι στις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως λογικά απραγματοποίητο μόνον υπό τρεις όρους. Ο πρώτος θα ήταν να μπορεί να αποδειχθεί ότι η ΚΣΑ θα είναι σε χειρότερη θέση να προβλέψει το μέλλον σε συνθήκες αβεβαιότητας από ό,τι οι ιδιώτες επιχειρηματίες. Αλλά, υπό την προϋπόθεση ότι η ΚΣΑ κατέχει όλη τη γνώση που είναι απαραίτητη, ένα τέτοιο συμπέρασμα δε μπορεί να υποστηριχθεί πειστικά^{25, 26}. Ο δεύτερος όρος θα ήταν να υποστηριχθεί η πρακτική δυσκολία της συγκέντρωσης αυτής της γνώσης από την ΚΣΑ. Αυτό, όπως είδαμε, ήταν και το αρχικό επιχειρήμα του Hayek. Αν όμως η δυσκολία συγκέντρωσης γνώσης είναι πρακτικής φύσης και μόνον, τότε το πρόβλημα θα μπορούσε να ξεπεραστεί αργά ή γρήγορα, με την ανάπτυξη της πληροφορικής²⁷.

Βεβαίως, το επιχειρήμα του Mises θα ήταν πειστικό αν είχε υποστηρίξει έναν τρίτο όρο: Ότι η γνώση που κατέχουν τα άτομα δεν είναι ποτέ δυνατό να συγκεντρωθεί λόγω της "άρρητης" φύσης της. Αλλά αυτό είναι το κεντρικό στοιχείο της συμβολής του Hayek, όχι του Mises. Οι σύγχρονοι αυστριακοί τείνουν γενικά να ερμηνεύουν το επιχειρήμα του Mises σχετικά με την αβεβαιότητα υπό το φως της θεωρίας της γνώσης του Hayek²⁸. Αυτό που όμως φαίνεται να τους διαφεύγει είναι ότι η ιδιαιτερότητα της συμβολής του Hayek έγκειται ακριβώς στο ζήτημα της άρρητης φύσης της γνώσης. Για παράδειγμα, ο Lavoie (1985, σ. 50) ισχυρίζεται ότι "πολλά στοιχεία των μετέπειτα συμβολών του Hayek σχετικά με τη γνώση και τον ανταγωνισμό, μπορούν να εντοπιστούν σε εμβρυακή μορφή στην αρχική τοποθέτηση του Mises". Ο Keizer (1989, σ. 74) υποστηρίζει ότι "τα μετέπειτα επιχειρήματα του Hayek είχαν ήδη πρωτοδιατυπωθεί από τον Mises και ήσαν απολύτως συμβατά με τις απόψεις του τελευταίου". Την ίδια εκτίμηση διατυπώνει και ο Murrell (1983, σ. 98). Αλλά η δική μας ερμηνεία του επιχειρήματος του Mises είναι ταυτόσημη με εκείνη του Murray Rothbard, ο οποίος γράφει (1991, σ. 66) τα εξής για να αντικρούσει αυτές τις "χαγιεκιανές" αναγνώσεις του Mises:

"Αλλά για τον Mises το κεντρικό πρόβλημα δεν είναι η 'γνώση'. Ο Mises ρητά επισημαίνει ότι ακόμα και αν οι σοσιαλιστές σχεδιαστές είχαν τέλεια γνώση των αξιολογήσεων των καταναλωτών, και επιθυμούσαν διακαώς να τις ικανοποιήσουν και ακόμα και αν είχαν τέλεια γνώση σχετικά με όλους τους πόρους και τις τεχνολογίες και πάλι δε θα ήσαν σε θέση να υπολογίσουν τις αξίες των αγαθών, λόγω της έλλειψης ενός συστήματος τιμών για τα μέσα παραγωγής."

Αυτή είναι, κατά τη γνώμη μας, η πιο έγκυρη ερμηνεία της θέσης

του Mises. Εάν τίθεται κάποιο πρόβλημα γνώσης στην επιχειρηματολογία του, αυτό έχει σχέση με την πληροφοριακή λειτουργία των τιμών των μέσων παραγωγής. Αλλά αυτή η έννοια της γνώσης είναι ακριβώς η έννοια της γνώσης της νεοκλασικής θεωρίας, η αντίληψη δηλαδή των τιμών ως φορέων πληροφόρησης και όχι η αντίληψη του Hayek περί άρρηκτης γνώσης. Είναι ακριβώς αυτή η άποψη του Mises, η οποία κάνει την επιχειρηματολογία του μη πειστική για τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές. Κατά την ορθόδοξη νεοκλασική θεωρία, οι τιμές μεταφέρουν ασφαλή πληροφόρηση μόνον όταν είναι τιμές ισορροπίας. Οι νεοκλασικοί λοιπόν σοσιαλιστές ήσαν θεωρητικά συνεπείς, όταν υποστήριζαν ότι η κεντρική διεύθυνση της οικονομίας μπορεί να οδηγήσει ασφαλέστερα στη γενική ισορροπία της οικονομίας και ότι, άρα, οι τιμές που θα καθορίζονταν μέσω της διαδικασίας του σχεδιασμού, θα μετέφεραν ασφαλέστερη πληροφόρηση από εκείνες που σχηματίζονται μέσω της αυτονόστης δράσης των ιδιωτών επιχειρηματιών. Χωρίς λοιπόν μίαν επιχειρηματολογία η οποία να αποδεικνύει την εγγενώς αδύνατη συγκέντρωση της γνώσης, η θέση του Mises ότι ένα σοσιαλιστικό σύστημα κεντρικού σχεδιασμού δε θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της αβεβαιότητας δε μπορεί να υποστηριχθεί πειστικά.

Μπορούμε τώρα να στραφούμε στο δεύτερο χαρακτηριστικό της δυναμικής άποψης για τη διαδικασία της αγοράς: Την εμφάνιση της επιχειρηματικής λειτουργίας. Εφόσον το μέλλον είναι άγνωστο εκ των προτέρων, οποιαδήποτε πράξη που αποβλέπει στη διαμόρφωση κάποιων μελλοντικών συνθηκών, θα πρέπει να βασίζεται σε μια πρόβλεψη των μελλοντικών συγκυριών. Αλλά το κίνητρο της σωστής πρόβλεψης είναι το κέρδος, αφού, όπως είδαμε, η ουσία της επιχειρηματικότητας είναι να προβλέψει κανείς το μέλλον ορθά και μάλιστα πριν από τους ανταγωνιστές του. Σύμφωνα με τον Mises (1949, σ. 704), είναι ακριβώς η επιχειρηματική λειτουργία, η οποία θα απουσιάζει από ένα σοσιαλιστικό σύστημα, στο οποίο, λόγω της ίδιας της φύσης του, οι διευθυντές των επιχειρήσεων δεν είναι σε θέση να δράσουν κερδοσκοπικά:

"Οι κερδοσκόποι, ... οι επενδυτές και οι δανειστές, διαμορφώνοντας τη δομή των κεφαλαιαγορών και των αγορών αγαθών, προσδιορίζουν τό πλαίσιο μέσα στο οποίο διάφορες μικρότερης σημασίας αρμοδιότητες μπορούν να αφεθούν στη δικαιοδοσία των διευθυντών (managers)... Αυτοί οι οποίοι συγχέουν την επιχειρηματικότητα με τη διεύθυνση (management) κλείνουν τα μάτια στο οικονομικό πρόβλημα... Το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι ένα διευθυντικό (managerial) σύστημα. Είναι ένα επιχειρηματικό σύστημα".

Για τον Mises λοιπόν, είναι ακριβώς το κίνητρο του κέρδους που λειτουργεί ως η κινητήρια δύναμη του ανταγωνισμού, διαμορφώνοντας έτσι τιμές για τα μέσα παραγωγής. Άρα, μόνο η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής μπορεί να εξασφαλίσει την ενεργοποίηση αυτού του κινήτρου. Η απουσία αυτού του θεσμικού πλαισίου από το σοσιαλιστικό

καθεστώς εμποδίζει τη διαμόρφωση των τιμών και παραμορφώνει οποιαδήποτε προσπάθεια ορθού υπολογισμού των αξιών. Και πάλι, είναι σημαντικό να διαπιστώσουμε ότι το επιχείρημα του Mises δε σχετίζεται με το πρόβλημα της γνώσης, όπως το επιχείρημα του Hayek ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό αργότερα. Βλέπουμε ότι ακόμα και στο πιο πρόσφατο έργο του, το οποίο ρητά αναφέρεται στην αδυναμία κεντρικού σχεδιασμού, το *Human Action* (1949), η επιχειρηματολογία βασίζεται στο πρόβλημα της απουσίας κινήτρων στη σοσιαλιστική κοινωνία και όχι στην αδυναμία συγκέντρωσης γνώσης.

Είναι ακριβώς αυτή η θέση του Mises, η οποία κάνει την επιχειρηματολογία του μη πειστική, τόσο για τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές κατά την διάρκεια της συζήτησης όσο και για τους σύγχρονους οπαδούς της νεοκλασικής ορθοδοξίας. Για τους πρώτους, το γεγονός ότι οι τιμές δεν είναι δυνατό να διαμορφωθούν μέσω της λειτουργίας του κινήτρου του κέρδους στο σοσιαλιστικό σύστημα, δε μπορεί να αποκλείσει ότι θα είναι δυνατό να διαμορφωθούν με κάποιον εναλλακτικό τρόπο ακόμα και αν απουσιάζει αυτό το κίνητρο. Η επιμονή του Mises στη δυνατότητα ορθολογικής αξιολόγησης των θεσμών με βάση το κριτήριο της ευημερίας δε μπορεί να αποκλείσει αυτό το ενδεχόμενο. Για τους τελευταίους, το επιχείρημα του Mises ότι η οικονομική πράξη είναι αδύνατη πέρα από το θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας, είναι ένα ζήτημα το οποίο αποτελεί ακόμα και σήμερα αντικείμενο έρευνας και διαφωνιών. Η σημερινή νεοκλασική ορθοδοξία δε μπορεί εύκολα να αποδεχθεί την άποψη του Mises (1949, σ. 703) ότι "οι ενέργειες των διευθυντικών στελεχών των επιχειρήσεων συνιστούν απλώς πιστές εκτελέσεις των εργασιών που τους έχουν εμπιστευθεί τα αφεντικά τους, οι μέτοχοι", τη στιγμή που υπάρχει ήδη μια τεράστια βιβλιογραφία σχετικά με το πρόβλημα του διαχωρισμού ανάμεσα στην ιδιοκτησία και τον έλεγχο των επιχειρήσεων ή το πρόβλημα της σχέσης "εντολέα-αντιπροσώπου" (principal-agent)²⁹. Από την άλλη πλευρά, η άποψη του Mises ότι, στο σοσιαλιστικό καθεστώς, οι διευθυντές των επιχειρήσεων δεν ενδιαφέρονται για κέρδη και ζημίες, δεδομένου ότι δεν τους αφορούν προσωπικά αλλά απλώς ως πολίτες της κοινωνίας, είναι δύσκολο να συμβιβαστεί με τα πορίσματα της σύγχρονης θεωρίας του χαρτοφυλακίου, η οποία θεωρεί ότι, με το να διασπείρει τις επενδύσεις του σε ένα μεγάλο εύρος τίτλων, το κίνητρο του επενδυτού να ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο στις επιχειρήσεις στις οποίες συμμετέχει μειώνεται κατακόρυφα.

Έχουμε λοιπόν διαπιστώσει τρεις λόγους που υπονομεύουν την κριτική του Mises προς τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές. Ο πρώτος είναι η εμπιστοσύνη του στην ικανότητα της κοινωνικής θεωρίας να αναλύει και να κατανοεί μέσω του ορθολογισμού, τη λειτουργία και το ρόλο των κοινωνικών θεσμών. Μια θέση που υπονομεύει την άποψή του για το συστηματικά προσδιορισμένο χαρακτήρα των θεσμών του καπιταλισμού. Ο δεύτερος είναι η αδυναμία απόδειξης ότι, σε συνθήκες αβεβαιότητας, ο

μηχανισμός των τιμών μεταφέρει ορθότερη πληροφόρηση από αυτή που θα μετέφεραν οι τιμές αν καθορίζονταν κεντρικά. Και ο τρίτος λόγος ό-τι η επιμονή στη σημασία του κινήτρου του κέρδους για την κινητοποίηση της διαδικασίας της αγοράς δεν είναι πειστική, δεδομένου ότι απο-τελεί ένα άλυτο ερώτημα ακόμα και για τη σύγχρονη νεοκλασική θεω-ρία.

3.2 Η έννοια της "άρρητης" γνώσης του Hayek και ο "εξελικτικός" χαρακτήρας της θεωρίας του

Όπως είναι φανερό από τη συνοπτική αναφορά μας στην εξέλιξη της συζήτησης, η πρωτοτυπία της συμβολής του Hayek επικεντρώνεται στο πρόβλημα της γνώσης. Σε αντίθεση με τον Mises, που υποστήριζε την αδυναμία διαμόρφωσης τιμών στο σοσιαλιστικό σύστημα, η κεντρική θέ-ση του Hayek βασιζόταν στη διαπίστωση ότι η εκτίμηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας ενός συστήματος πρέπει να ξεκινάει από την αξιο-λόγηση της ικανότητάς του να χρησιμοποιεί τη γνώση που κατέχουν τα μέλη του. Η ανασκόπηση των γραπτών του Hayek κατά τη δεκαετία του 30 αποδεικνύει ότι οι ιδέες του σχετικά με τη σημασία της γνώσης πρω-τοδιαμορφώθηκαν μέσα από την επιχειρηματολογία του στη συζήτηση περί σοσιαλισμού. Όμως, οι ιδέες αυτές εξακολούθησαν να αναπτύσσου-ναι και πολύ αργότερα και αποτέλεσαν το θεμέλιο λίθο της εξελικτικής του προσέγγισης της κοινωνικής θεωρίας μόνο μετά το 1960.

Η πρώτη εργασία του Hayek, η οποία ρητά αναφερόταν στο πρό-βλημα της γνώσης, εμφανίστηκε το 1937. Στόχος της ήταν να αποκαλύ-ψει τα όρια της οικονομικής ανάλυσης που βασίζεται στην έννοια της ι-σορροπίας. Κατά την άποψή του, η ύπαρξη ισορροπίας δε μπορεί παρά να σημαίνει ότι τα σχέδια όλων των συναλλασσομένων είναι συμβατά με-ταξύ τους. Αυτό μπορεί να συμβεί μόνον αν όλα τα άτομα βασίσουν τα σχέδιά τους σε ταυτόσημες προσδοκίες σχετικά με τα εξωτερικά δεδο-μένα –εκείνα δηλαδή τα ενδεχόμενα του εξωτερικού κόσμου που δεν ε-πηρεάζονται από τις ατομικές τους πράξεις ή από τις συλλογικές τους αλληλεπιδράσεις– αλλά, και αυτό είναι το σημαντικότερο, εάν όλοι οι συναλλασσόμενοι προβλέπουν σωστά τις αμοιβαίες πράξεις τους.

Έχουμε εδώ τα βασικά στοιχεία που επιτρέπουν στους σύγχρονους αυστριακούς να ισχυρίζονται ότι η συμβολή του Hayek στην πραγματι-κότητα συνιστούσε την επεξεργασία μιας ιδέας που πρωτοδιατύπωσε ο Mises. Γιατί αν η ύπαρξη ισορροπίας εξαρτάται από το κατά πόσον οι συναλλασσόμενοι θα προβλέψουν σωστά τις αμοιβαίες ενέργειές τους, είναι σίγουρο ότι κάποιες προβλέψεις θα διαψευστούν και, άρα, κάποιιοι θα είναι υποχρεωμένοι να αναθεωρήσουν τα σχέδιά τους, κ.ο.κ. Πρόκει-ται για μια περιγραφή της διαρκούς και μάλιστα ενδογενούς κίνησης της διαδικασίας της αγοράς, που θα μπορούσε να είχε διατυπωθεί με τους ίδιους ακριβώς όρους και από τον Mises. Η αβεβαιότητα και η διάψευ-

ση των προσδοκιών αποτελούν βασικά συστατικά αυτής της δυναμικής άποψης, πράγμα που είναι φανερό όταν ο Hayek (1945, σ. 82), απηχώντας τον Mises, δηλώνει ότι "... τα οικονομικά προβλήματα εμφανίζονται πάντα και μόνο λόγω της μεταβολής. Όσο τα πράγματα παραμένουν όπως ήταν ή τουλάχιστον όπως όλοι προσδοκούσαν ότι θα είναι, δεν εμφανίζονται νέα προβλήματα που να απαιτούν αποφάσεις, δεν υπάρχει ανάγκη για ένα νέο σχέδιο".

Όμως για τον Hayek (1937, σ. 51), το πρόβλημα της γνώσης είναι πολύ ευρύτερο και πολύ σημαντικότερο από το ζήτημα της ορθής πρόβλεψης. Είναι ακριβώς σε αυτό το σημείο όπου γίνεται φανερή η διαφορά του από τον Mises:

"Αλλά... οι προσδοκίες των τιμών και ακόμα η γνώση των σημερινών τιμών αποτελούν μόνο ένα πολύ μικρό μέρος του προβλήματος της γνώσης όπως εγώ το βλέπω. Η ευρύτερη πλευρά του προβλήματος της γνώσης το οποίο με απασχολεί, είναι η γνώση ... σχετικά με το πώς διαφορετικά αγαθά μπορούν να αποκτηθούν και να χρησιμοποιηθούν, με άλλα λόγια, το γενικό ερώτημα σχετικά με το γιατί τα υποκειμενικά δεδομένα των διαφόρων ατόμων αντιστοιχούν στα αντικειμενικά δεδομένα."

Για τον Hayek λοιπόν, το πρόβλημα της γνώσης δεν είναι δυνατό να περιοριστεί στη γνώση των τιμών των μέσων παραγωγής. Για αυτό τον λόγο και σε αντίθεση με τον Mises, η κριτική του προς τον κεντρικό σχεδιασμό δε βασίζεται στην ικανότητα του συστήματος να υπολογίζει ορθολογικά με βάση τις ελεύθερα διαμορφωμένες τιμές των μέσων παραγωγής, αλλά στην ικανότητά του να χρησιμοποιεί τη γνώση που κατέχουν όλοι οι συναλλασσόμενοι. Αυτή η επιχειρηματολογία θέτει δύο ξεχωριστά αλλά και συμπληρωματικά ερωτήματα: Το πρώτο αφορά την ακριβή φύση της γνώσης που κατέχουν τα άτομα, ενώ το δεύτερο τον τρόπο με τον οποίον η γνώση μεταφέρεται μέσα στο σύστημα της αγοράς, επιτυγχάνοντας αυτό που ο Hayek περιγράφει ως την αντιστοιχία υποκειμενικών και αντικειμενικών δεδομένων.

Η απάντηση του Hayek (1945, σ. 80) στο πρώτο ερώτημα είναι ότι η γνώση που κατέχουν τα άτομα προκύπτει από τις ιδιαίτερες συνθήκες στις οποίες κάθε συναλλασσόμενος βρίσκεται στο πλαίσιο της αγοράς:

"... υπάρχει αναμφισβήτητα ένα σύνολο πολύ σημαντικής αλλά ανοργάνωτης γνώσης ... η γνώση των ειδικών συνθηκών του τόπου και του χρόνου. Είναι σε σχέση με αυτόν τον τύπο γνώσης που πρακτικά κάθε άτομο έχει ένα πλεονέκτημα σε σχέση με όλους τους άλλους, δεδομένου ότι κατέχει μοναδικές πληροφορίες, οι οποίες όμως μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνον αν οι αποφάσεις που εξαρτώνται από αυτές ληφθούν από το ίδιο ή με την ενεργή του συνεργασία".

Από την ίδια της τη φύση, η γνώση "του τόπου και του χρόνου" αποτελεί ένα απόλυτα υποκειμενικό είδος γνώσης το οποίο, σύμφωνα με τον Hayek (1945, σ. 77), "ποτέ δεν υπάρχει σε μια συγκεντρωμένη ή ολοκληρωμένη μορφή αλλά μόνο με τη μορφή διασκορπισμένων, ανολο-

κλήρωτων και συχνά αντιφατικών τμημάτων γνώσης, την οποία κατέχουν όλα τα μεμονωμένα άτομα". Ο Hayek υποστηρίζει (1937, σ. 50) ότι, λόγω αυτού του γεγονότος, το πρόβλημα της διανομής της γνώσης αποκτά την ίδια σημασία με το πρόβλημα της διανομής των πόρων, που αποτελεί παραδοσιακά το θεμέλιο λίθο της οικονομικής θεωρίας. Ακόμα, (σ. 53) το κατά πόσον η αλληλόδραση των συναλλασσομένων θα οδηγήσει ή όχι σε μια κατάσταση ισορροπίας, καθώς και τα χαρακτηριστικά αυτής της ισορροπίας, θα πρέπει αναγκαστικά να εξαρτάται από "τη γνώση την οποία ο συναλλασσόμενος θα αποκτήσει σε σχέση με την αρχική του θέση και τα σχέδια τα οποία θα διαμορφώσει". Άρα, το κατά πόσον το αποτέλεσμα της διαδικασίας της αγοράς είναι άριστο δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί ανεξάρτητα από τη διανομή της γνώσης. Οποιαδήποτε τέτοια εκτίμηση θα υπονοούσε ότι το πρόβλημα της διανομής της γνώσης έχει ήδη ξεπεραστεί με τη συγκέντρωσή της σε ένα νου. Αλλά, όπως παρατηρεί ο Hayek (1945, σ. 77), "ο ειδικός χαρακτήρας του προβλήματος μιας ορθολογικής οικονομικής τάξης καθορίζεται ακριβώς από το γεγονός ότι η γνώση των ειδικών συνθηκών που πρέπει να χρησιμοποιήσουμε, δεν υπάρχει ποτέ με μορφή συγκεντρωμένη και ολοκληρωμένη". Άρα, η αποτελεσματικότητα ενός οικονομικού συστήματος εξαρτάται απόλυτα (σ. 79) από την ελευθερία που εξασφαλίζει στα μέλη του να κάνουν την πιο πλήρη χρήση της γνώσης που κατέχουν. Έχουμε λοιπόν εδώ την ουσία του πρώτου επιχειρήματος του Hayek ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό: Την αδυναμία συγκέντρωσης της γνώσης του τόπου και του χρόνου που κατέχουν οι μεμονωμένοι συναλλασσόμενοι.

Ας στραφούμε τώρα στο δεύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο Hayek, σχετικά με τον τρόπο με τον οποίον η γνώση κυκλοφορεί στο πλαίσιο του συστήματος της αγοράς. Είναι φανερό ότι, για να υπάρξει σύγκλιση των δεδομένων της αγοράς προς κάποιο σημείο ισορροπίας³⁰, οι συναλλασσόμενοι πρέπει να είναι σε θέση να δεχθούν τη γνώση που θα τους επιτρέψει να αναθεωρήσουν τα σχέδιά τους. Αυτός είναι ακριβώς ο ρόλος του μηχανισμού των τιμών. Χωρίς την πληροφόρηση που διαχέει ο μηχανισμός των τιμών, οι συναλλασσόμενοι δε θα ήσαν σε θέση να κάνουν αποτελεσματική χρήση της γνώσης του τόπου και του χρόνου, γιατί δε θα είχαν καμία ένδειξη σχετικά με το ποια θα μπορούσε να είναι η αποτελεσματικότερη χρήση της αρχικής τους γνώσης. Όπως χαρακτηριστικά διατυπώνει ο Hayek (1945, σ. 85):

".. σε ένα σύστημα στο οποίο η γνώση των σχετικών δεδομένων είναι διασκορπισμένη ανάμεσα σε πολλά άτομα, οι τιμές προωθούν το συντονισμό των ξεχωριστών πράξεων των διαφορετικών ανθρώπων, με τον ίδιο τρόπο που οι υποκειμενικές αξίες βοηθούν το άτομο στο συντονισμό των επιμέρους στοιχείων του σχεδίου του."

Ο Hayek επιμένει ότι, σε ένα ανταγωνιστικό σύστημα, ο μηχανισμός των τιμών διακρίνεται από δύο χαρακτηριστικά: Την ταχύτητα με την οποία οι τιμές προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και την

οικονομία πληροφόρησης που εξασφαλίζεται. Άρα, κατά την άποψή του, η σύγκριση με οποιοδήποτε εναλλακτικό σύστημα καθορισμού των τιμών πρέπει να βασίζεται σε αυτά ακριβώς τα κριτήρια. Το πρώτο χαρακτηριστικό προκύπτει από το γεγονός ότι το σύστημα των τιμών καταγράφει τα αποτελέσματα των πράξεων όλων των συναλλασσομένων με μεγάλη ταχύτητα. Τη στιγμή που θα καταγραφεί μια μεταβολή στην τιμή κάποιου αγαθού, κάποιος ή κάποιοι συναλλασσόμενοι θα μεταβάλουν τη συμπεριφορά τους, μεταφέροντας νέα γνώση μέσα στο σύστημα και τροποποιώντας με αυτό τον τρόπο τις τιμές. Άρα, σε κάθε δεδομένη στιγμή, η δομή των σχετικών τιμών αντικατοπτρίζει τη συνισταμένη των πράξεων όλων των συμμετεχόντων στη διαδικασία της αγοράς. Το ότι αυτό είναι ένα βασικό πλεονέκτημα σε σχέση με οποιοδήποτε εναλλακτικό σύστημα καθορισμού τιμών, ήταν, όπως έχουμε διαπιστώσει, ένα από τα κεντρικά επιχειρήματα του Hayek στη συζήτηση περί σοσιαλιστικού υπολογισμού, όταν έθετε το πρόβλημα της "ταχύτητας προσαρμογής".

Το δεύτερο χαρακτηριστικό του μηχανισμού των τιμών είναι η οικονομία της γνώσης την οποία επιτυγχάνει. Όπως επισημαίνει ο Hayek (1945, σ. 86), "το πιο σημαντικό γεγονός σχετικά με αυτό το σύστημα είναι... πόσο λίγα χρειάζεται να γνωρίζουν οι μεμονωμένοι συναλλασσόμενοι για να είναι σε θέση να πράξουν κατάλληλα". Ο ισχυρισμός αυτός βασίζεται στο γεγονός ότι, μολονότι κάθε άτομο δρα στη βάση της γνώσης του τόπου και του χρόνου που αρχικά κατέχει, ο μηχανισμός των τιμών καταγράφει μόνο τις επιπτώσεις των πράξεών του στις σχετικές τιμές. Η μείωση ή η αύξηση της τιμής ενός αγαθού μεταφέρει σε κάθε συναλλασσόμενο όλη τη γνώση που του είναι απαραίτητη για την αναθεώρηση του αρχικού του σχεδίου και, άρα, δεν είναι απαραίτητο για αυτόν να αποκτήσει την αρχική γνώση των άλλων ατόμων. Με την υπόθεση λοιπόν ότι οι συναλλασσόμενοι είναι απόλυτα ελεύθεροι να κάνουν χρήση της αρχικής γνώσης του τόπου και του χρόνου που κατέχουν, η δομή των σχετικών τιμών τείνει να προσαρμόζεται έτσι ώστε να καταγράφει τις μεταβολές των πράξεών τους, χωρίς να είναι αναγκαία η αποκάλυψη της αρχικής γνώσης των συναλλασσομένων. Αλλά αυτό είναι ακριβώς εκείνο που δε μπορεί να επιτύχει ένα σύστημα κεντρικού σχεδιασμού, δεδομένου ότι για να πλησιάσει την αποτελεσματικότητα του ανταγωνιστικού συστήματος θα πρέπει πρώτα να επιτύχει τη συγκέντρωση της γνώσης που κατέχουν τα άτομα.

Σε αυτό το δεύτερο χαρακτηριστικό του συστήματος των τιμών αποκρυσταλλώνεται η βασική διαφορά της άποψης του Hayek σε σχέση με αυτό το σύστημα, από εκείνη της ορθόδοξης νεοκλασικής θεωρίας και του Mises. Για τους τελευταίους το ότι οι τιμές είναι φορείς γνώσης είναι απόλυτα αποδεκτό. Αλλά το επιχειρήμα του Hayek σχετικά με την οικονομία γνώσης με την οποία λειτουργεί ο μηχανισμός των τιμών είναι πολύ βαθύτερο. Ο Hayek υπογραμμίζει ότι οι τιμές δεν αποκαλύπτουν όλη τη γνώση που κατέχουν τα άτομα, απλώς βοηθούν στο συντονισμό

των οικονομικών πράξεων μιας πλειάδας συναλλασσομένων. Άρα, κατά τον Hayek, το πρόβλημα με τον κεντρικό σχεδιασμό δεν είναι ότι οι τιμές δεν είναι δυνατό να υπολογιστούν, όπως ισχυριζόταν ο Mises, αλλά, και κυρίως, ότι όταν οι τιμές καθορίζονται κεντρικά δε βασίζονται στη γνώση του τόπου και του χρόνου που κατέχουν τα άτομα.

Μέχρι το σημείο αυτό, η επιμονή του Hayek στην άποψη ότι η ατομική γνώση δεν είναι δυνατό να συγκεντρωθεί, φαίνεται να υποστηρίζει την κριτική του προς τον κεντρικό σχεδιασμό, που βασίζεται στις πρακτικές δυσκολίες που θα ήταν υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει η ΚΣΑ για να συγκεντρώσει γνώση. Αλλά το ερώτημα που τίθεται είναι αν αυτή η δυσκολία συγκέντρωσης είναι μόνο πρακτικής φύσης. Η απάντηση του Hayek είναι αρνητική. Αν η δυσκολία συγκέντρωσης ήταν απλώς πρακτική, αυτό θα σήμαινε ότι η αρχική γνώση είναι συνειδητή για τους κατόχους της. Θα αρκούσε λοιπόν η διαμόρφωση ενός κατάλληλου συστήματος κινήτρων για να τους ενθαρρύνει να τη μεταφέρουν στην ΚΣΑ. Κατά τον Hayek (1963, σ. 61) όμως, η γνώση που κατέχουν τα άτομα είναι υπερ-συνειδητή (*supra-conscious*), αφού αποτελείται κυρίως από τη γνώση κανόνων και πρακτικών, τις οποίες το άτομο έχει μάθει να ακολουθεί χωρίς να γνωρίζει τον ακριβή κοινωνικό τους ρόλο και χωρίς να είναι σε θέση να τις "αρθρώσει", ακόμα και αν το επιθυμούσε. Εδώ βρίσκεται η ουσία της κριτικής του Hayek προς τον κεντρικό σχεδιασμό. Όταν ο Hayek επιμένει στην υποκειμενική φύση του κόστους ή όταν ερωτά με ποιο τρόπο οι διευθυντές των σοσιαλιστικών επιχειρήσεων θα υποχρεωθούν να συναλλάσσονται σε τιμές που γνωρίζουν ότι είναι λανθασμένες, αυτό στο οποίο ουσιαστικά αντιδρά είναι ένα σύστημα το οποίο δεν επιτρέπει στα άτομα να δρουν στη βάση της γνώσης που κατέχουν και η οποία δε μπορεί να χρησιμοποιηθεί παρά από αυτά τα ίδια. Για αυτό το λόγο το επιχείρημα σχετικά με την οικονομία με την οποία λειτουργεί ο μηχανισμός των τιμών έχει τέτοια σημασία για τον Hayek. Η σπουδαιότητα της οικονομίας οφείλεται στο γεγονός ότι απόλυτη συγκέντρωση της αρχικής γνώσης που κατέχουν τα άτομα είναι αδύνατη.

Είναι ακριβώς σε αυτό το σημείο όπου το επιχείρημα του Hayek αποκτά έναν εξελικτικό χαρακτήρα, όταν εξετάζει το ερώτημα αν ο ίδιος ο μηχανισμός των τιμών έχει "εφευρεθεί". Για τον Hayek έχει κεντρική σημασία να δείξει ότι αυτός ο μηχανισμός δεν αποτελεί μια σκόπιμη κατασκευή του ανθρώπινου λόγου αλλά το προϊόν μιας αυθόρμητης εξελικτικής διαδικασίας. Εάν ο μηχανισμός των τιμών ήταν σκόπιμη κατασκευή, τότε τα θεωρητικά υποδείγματα των σοσιαλιστών θα ήταν επιστημολογικά βάσιμα, δεδομένου ότι ένα προϊόν του λόγου μπορεί πάντοτε να διορθωθεί ή ακόμα και να αντικατασταθεί από ένα άλλο προϊόν του λόγου. Σε αντίθεση με μια τέτοια αντίληψη, ο Hayek (1945, σ. 87-9) υποστηρίζει ότι ο μηχανισμός των τιμών, καθώς και άλλοι κοινωνικοί θεσμοί όπως η γλώσσα και το εθιμικό δίκαιο, είναι οι ίδιοι κανόνες και πρακτικές που αποτελούν προϊόντα φυσικής επιλογής:

".. αυτοί που επιμένουν για 'συνειδητή διεύθυνση' της κοινωνικής εξέλιξης –και οι οποίοι δε μπορούν να πιστέψουν ότι κάτι που έχει εξελιχθεί ασχεδίαστα (και χωρίς να το καταλαβαίνουμε), μπορεί να λύνει προβλήματα τα οποία δεν είμαστε σε θέση να λύσουμε συνειδητά– θα πρέπει να θυμούνται το εξής: Το πρόβλημα είναι ακριβώς πώς θα επεκτείνουμε το εύρος της χρήσης των πόρων πέρα από το εύρος που μπορεί να ελεγχθεί από ένα νου. Και άρα, πώς να απαλλαγούμε από την ανάγκη συνειδητού ελέγχου και πώς να προσφέρουμε τα κίνητρα τα οποία θα κάνουν τα άτομα να πραγματοποιήσουν εκείνα που είναι επιθυμητά χωρίς κανείς να πρέπει να τους πει τι να κάνουν..."

Το σύστημα των τιμών είναι μια μόνο από εκείνες τις δομές (formations), τις οποίες ο άνθρωπος έχει μάθει να χρησιμοποιεί ... αφού σκόταψε επάνω τους χωρίς να το καταλαβαίνει. Μέσω αυτού του συστήματος, έχει γίνει δυνατός όχι μόνον ο καταμερισμός της εργασίας, αλλά και η συντονισμένη χρήση των πόρων, η οποία βασίζεται σε μια εξίσου διαιρεμένη γνώση. Εκείνοι οι οποίοι αρέσκονται να κοροϊδεύουν κάθε σκέψη ότι τα πράγματα μπορεί να έχουν πράγματι έτσι, συνήθως διαστρεβλώνουν το επιχείρημα, ισχυριζόμενοι ότι υπονοεί, δήθεν, πως από κάποιο θαύμα, εκείνο ακριβώς το είδος συστήματος, το οποίο ταίριαζε καλύτερα στο σύγχρονο πολιτισμό έχει εμφανιστεί αυθόρμητα. Τα πράγματα είναι αντίστροφα. Ο άνθρωπος μπόρεσε να αναπτύξει εκείνο τον καταμερισμό εργασίας στον οποίον βασίζεται ο πολιτισμός μας, επειδή έτυχε να σκοντάψει πάνω σε μια μέθοδο η οποία τον έκανε δυνατό."

Ας συνοψίσουμε τη θέση του Hayek σχετικά με τη βιωσιμότητα του σοσιαλισμού. Σε αντίθεση με τον Mises, η θέση αυτή δε βασίζεται στην υποτιθέμενη αδυναμία διαμόρφωσης τιμών για τα μέσα παραγωγής. Ο Hayek υποστηρίζει ότι οι θεσμοί όπως η αγορά, το χρήμα και οι τιμές συνιστούν κανόνες και πρακτικές που έχουν εξελιχθεί αυθόρμητα μέσα στην ανθρώπινη ιστορία και αποτελούν προϊόντα φυσικής επιλογής, λόγω ακριβώς της αποτελεσματικότητάς τους στην υπέρβαση του βασικού προβλήματος της ανθρώπινης ύπαρξης: Την αδυναμία συγκέντρωσης της ατομικής γνώσης. Η κοινωνική λειτουργία τους είναι ότι έχουν αναδειχθεί σε μέσα για την "τακτοποίηση του αγνώστου" (ordering the unknown)³¹. Είναι ακριβώς αυτή η "τακτοποιητική" λειτουργία η οποία έχει οδηγήσει στην εμφάνιση της τάξης της αγοράς, που έχει κυριαρχήσει στο μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης κοινωνίας και η οποία δεν είναι και η ίδια προϊόν μιας ατομικής ή συλλογικής βούλησης αλλά προϊόν μιας εξελικτικής διαδικασίας φυσικής επιλογής³². Είναι ακριβώς λοιπόν το γεγονός ότι θεσμοί όπως η αγορά, το χρήμα και οι τιμές αποτελούν προϊόντα μιας μακρόχρονης διαδικασίας φυσικής επιλογής, πράγμα που τους κάνει συστημικά προσδιορισμένους. Άρα, οποιαδήποτε απόπειρα αντικατάστασής τους από άλλους ορθολογικά προσδιορισμένους, αναπόφευκτα θα αφαιρέσει από την ανθρώπινη κοινωνία τα βασικά της τακτοποιητικά συστήματα και θα οδηγήσει στην οικονομική κατάρρευση και

στον πολιτικό ολοκληρωτισμό. Σε αυτή τη βάση, ο σοσιαλισμός πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν ένα επιστημολογικό λάθος, το οποίο προέκυψε από μια φάση της ιστορίας των ιδεών, στην οποίαν η εμπιστοσύνη στις δυνατότητες του ορθολογισμού ήταν αδιαμφισβήτητη. Το ότι ο σοσιαλισμός ήταν πράγματι ένα λάθος, είναι εύκολο να κατανοηθεί, κατά τον Hayek, από τη στιγμή που θα κατανοήσουμε την ουσία των θεσμών της αγοράς ως προϊόντων φυσικής επιλογής και από τη στιγμή που θα κατανοήσουμε το πρωταρχικό αξίωμα ότι δεν είμαστε σε θέση να σχεδιάσουμε αυτό που δε μπορούμε να γνωρίσουμε³³.

4. Από την κριτική του σοσιαλισμού στην κριτική της μικτής οικονομίας

Η ουσία της επιχειρηματολογίας των Mises και Hayek κατά του σοσιαλισμού είναι εύκολο να επεκταθεί από την περίπτωση ενός συστήματος όπου όλα τα μέσα παραγωγής ανήκουν στην κοινότητα και όπου η οικονομική δραστηριότητα σχεδιάζεται κεντρικά, σε οποιαδήποτε μορφή κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Πολύ συνοπτικά, εάν ο κεντρικός σχεδιασμός είναι αδύνατος λόγω του ότι παραβιάζει και καταστρέφει τον αυτορρυθμιζόμενο χαρακτήρα των θεσμών της αγοράς, όπως υποστηρίζουν, τότε οποιαδήποτε μορφή παρέμβασης στην οικονομία δε μπορεί παρά επίσης να δρα καταστρεπτικά για τους θεσμούς της αγοράς.

Αυτό το επιχείρημα πρωτοδιατυπώθηκε από τον Mises ήδη από το 1926, όταν υποστήριζε πως, δεδομένου ότι η ιδέα του απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού είχε ήδη καταρριφθεί –θεωρώντας, προφανώς, ότι αυτή η κατάρριψη ήταν αποτέλεσμα της δικής του συμβολής– οι εχθροί του καπιταλισμού κατέφυγαν σε ένα νέο υπονομευτικό σχέδιο, το οποίο απεκάλεσε παρεμβατισμό. Σύμφωνα με τον Mises (1926, σ. 20), ο παρεμβατισμός είναι ένα καθεστώς στο οποίο "μια κοινωνική αρχή εξαναγκάζει τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και τους επιχειρηματίες να χρησιμοποιήσουν τους πόρους τους με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που θα το έκαναν υπό άλλες συνθήκες". Το σημαντικό στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί σε αυτόν τον ορισμό είναι ότι ανάγει την ελεύθερη χρήση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε κριτήριο σχετικά με το αν υπάρχει ή όχι παρεμβατισμός. Ο Mises ρητά αποφεύγει³⁴ να θεωρήσει ως δείγματα άσκησης παρεμβατισμού φαινόμενα όπως η ύπαρξη δημόσιων επιχειρήσεων. Εφόσον οι επιχειρήσεις αυτές έχουν περιέλθει στην ιδιοκτησία του δημοσίου μέσω των διαδικασιών που ισχύουν για τη σύναψη και εκτέλεση των ιδιωτικών συμβάσεων και υπό την προϋπόθεση ότι η λειτουργία τους δεν ασκεί καταναγκασμό ούτε στους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής ούτε στους καταναλωτές, η ύπαρξή τους δεν παραβιάζει αυτό που ο Mises αποκαλεί "νόμο της αγοράς"³⁵.

Η σημασία την οποία δίνει ο Mises στον παρεμβατισμό ως απειλής για το σύστημα της αγοράς είναι φανερή και από το γεγονός ότι αφιέρωσε ένα ολόκληρο μέρος του *Human Action* (1949), το Μέρος 6, για την ανάλυση αυτού του φαινομένου. Σε αυτό το μέρος εξετάζει μια ολόκληρη σειρά παρεμβατικών πολιτικών: Στην παραγωγή (π.χ. εισαγωγικοί δασμοί και ανώτατα όρια παραγωγής), στη δομή των τιμών (π.χ. θέσπιση ανωτάτων τιμών και κατωτάτων ημερομισθίων), στις κοινωνικές παροχές (π.χ. κοινωνικές ασφαλίσσεις και επιδόματα ανεργίας), στη χρηματοπιστωτική σφαίρα (π.χ. τεχνητές μειώσεις επιτοκίων και αυξήσεις της προσφοράς πιστωτικού χρήματος). Η σχέση της επιχειρηματολογίας του Mises ενάντια σε τέτοιες πολιτικές με εκείνη που είχε αναπτύξει ενάντια στους σοσιαλιστές είναι ολοφάνερη, δεδομένου ότι βασίζεται, και στις δύο περιπτώσεις, στο πρόβλημα του "υπολογισμού". Κατά τον Mises (1926, σ. 21), οι παρεμβατικές πολιτικές, παρεμποδίζοντας την εκδήλωση του κινήτρου του κέρδους, διαστρεβλώνουν τη δομή των τιμών και έτσι παραμορφώνουν τον υπολογισμό των αξιών.

Καταρχήν οι παρεμβάσεις στην ελεύθερη λειτουργία της αγοράς δεν είναι ποτέ σε θέση να προϋπολογίσουν τις πλήρεις επιπτώσεις της ίδιας της εφαρμογής τους. Αυτή η αδυναμία δεν προέρχεται μόνον από την πολυπλοκότητα των αλληλεξαρτήσεων στα πλαίσια του συστήματος, αλλά και από το γεγονός ότι οι κυβερνήσεις δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν εκ των προτέρων το πώς θα αντιδράσουν οι επιχειρηματίες σε εκείνους τους τομείς, στους οποίους η δραστηριότητά τους παραμένει ανεμπόδιστη. Δεδομένου δε ότι αυτές οι αντιδράσεις θα επιχειρούν να επαναφέρουν τις συνθήκες που επικρατούσαν πριν από την εφαρμογή της συγκεκριμένης παρεμβατικής πολιτικής, η λογική της κατάστασης επιβάλλει η κυβέρνηση να εντείνει την παρεμβατική της δραστηριότητα, έτσι ώστε να εξασφαλίσει ότι θα δημιουργηθούν οι συνθήκες τις οποίες επιθυμούσε να διαμορφώσει με την αρχική της παρέμβαση. Αλλά, κατά τον Mises (1949, σ. 854), αυτή η κλιμάκωση των παρεμβάσεων μπορεί μόνο να καταλήξει στην ολοκληρωτική κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας:

"Όλα τα είδη παρεμβάσεων στα φαινόμενα της αγοράς δεν αποτυγχάνουν απλώς να επιτύχουν τους στόχους που επεδίωκαν οι εμπνευστές και οι υποστηρικτές τους, αλλά δημιουργούν καταστάσεις οι οποίες –από τη σκοπιά των αξιολογήσεων των εμπνευστών και των υποστηρικτών τους– είναι λιγότερο επιθυμητές από την προηγούμενη κατάσταση πραγμάτων, την οποία σχεδιάστηκαν για να μεταβάλουν. Αν κάποιος θελήσει να διορθώσει την ολοφάνερη ακαταλληλότητα και τον παραλογισμό τους συμπληρώνοντας τις πρώτες παρεμβατικές ενέργειες με όλο και περισσότερες τέτοιες ενέργειες, θα είναι υποχρεωμένος να προχωρήσει όλο και περισσότερο σε μια κατεύθυνση που τελικά οδηγεί στην ολοκληρωτική καταστροφή της οικονομίας της αγοράς και την αντικατάστασή της από το σοσιαλισμό"³⁶.

Αλλά υπάρχει και συνέχεια. Αν το κράτος επιλέξει να ανοίξει αυτό το δρόμο των συνεχών και αυξανόμενων παρεμβάσεων, περιορίζοντας έτσι συνεχώς το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι πολίτες είναι ελεύθεροι να κάνουν ανεμπόδιστη χρήση της ιδιοκτησίας τους, θα είναι σε θέση να πραγματοποιήσει τις επιδιώξεις του μόνον αν εξασκήσει το κρατικό πρόνομο στη χρήση βίας. Άρα, όπως ισχυρίζεται ο Mises (1947/1977, σ. 27), αυτοί που τελικά θα επιβάλουν την παρεμβατική κοινωνική τάξη δε θα είναι οι οικονομικοί σχεδιαστές αλλά η αστυνομία.

Η σχέση της επιχειρηματολογίας του Mises ενάντια στον παρεμβατισμό με εκείνη που χρησιμοποίησε ενάντια στο σοσιαλισμό είναι λοιπόν φανερή. Αλλά είναι ακριβώς αυτή η σχέση και, κυρίως, η απουσία μιας εξελικτικής προσέγγισης, που τελικά υπονομεύει την κριτική του προς τη μικτή οικονομία. Πρώτον, η επιμονή του στην άποψη ότι οι θεσμοί της κοινωνίας της αγοράς αποτελούν προϊόντα του ορθού λόγου θέτει σε αμφισβήτηση το συμπέρασμά του ότι ο παρεμβατισμός δε μπορεί παρά να έχει *a priori* αρνητικά αποτελέσματα. Γιατί αν το σύστημα της αγοράς αποτελεί ορθολογικό κατασκεύασμα, με ποια λογική δεν είναι δυνατό να βελτιωθεί ορθολογικά μέσω σκόπιμων παρεμβάσεων; Πώς θα αντιμετωπιστούν οι "αποτυχίες της αγοράς"³⁷; Αλλά, δεύτερον, το συμπέρασμα του Mises υπονομεύεται ακόμα και από ένα επιχείρημα που είχε διατυπώσει κατά τη συζήτηση περί της αποτελεσματικότητας του σοσιαλισμού. Υποστήριζε, όπως έχουμε αναφέρει, ότι η ΚΣΑ θα ήταν σε θέση να υπολογίσει ορθολογικά τις τιμές των μέσων παραγωγής στην περίπτωση μιας σοσιαλιστικής οικονομίας η οποία περιβάλλεται από καπιταλιστικά κράτη. Στην περίπτωση αυτή, η ύπαρξη διεθνών τιμών για ολόκληρες κατηγορίες εμπορευμάτων θα βοηθούσε την ΚΣΑ στους υπολογισμούς της. Αν λοιπόν μεταφέρουμε αυτό το επιχείρημα στην περίπτωση της μικτής οικονομίας, είμαστε υποχρεωμένοι να υποθέσουμε πως, το γεγονός ότι το κράτος λειτουργεί στο πλαίσιο μιας ελεύθερης οικονομίας, θα κάνει ευκολότερη την ακριβή εκτίμηση των επιπτώσεων των παρεμβάσεών του και θα εξασφαλίζει την ύπαρξη της απαραίτητης πληροφόρησης για την αναθεώρηση των πολιτικών του.

Η βασική διαφορά της κριτικής του Hayek προς τη μικτή οικονομία από εκείνην του Mises επικεντρώνεται στην άποψή του σχετικά με τον ανταγωνισμό. Σε αντίθεση με τον Mises, ο οποίος θεωρούσε την ελεύθερη χρήση της ατομικής ιδιοκτησίας ως το σημαντικότερο κριτήριο της ελευθερίας της αγοράς, ο Hayek προτείνει σαν τέτοιο κριτήριο το βαθμό στον οποίον είναι ελεύθερος ο ανταγωνισμός. Αυτή η ιδέα έχει σημαντικές επιπτώσεις σχετικά με την αξιολόγηση της λειτουργίας της τάξης της αγοράς. Κατά τον Hayek, πρώτον, έχει σημασία η διάκριση ανάμεσα σε παρεμβάσεις που τείνουν να καταστρέφουν τον ανταγωνισμό και σε εκείνες που τείνουν να τον ενισχύουν. Οι πρώτες πρέπει να εμποδίζονται, ενώ οι τελευταίες να ενθαρρύνονται. Άρα, για τον Hayek, η κρατική παρέμβαση στην οικονομία δεν πρέπει να αποκλειστεί εξ ορισμού³⁸.

Δεύτερον, ο Hayek (1946) επιτίθεται στην έννοια του "τέλειου ανταγωνισμού" της ορθόδοξης νεοκλασικής θεωρίας. Κατά την άποψή του, η έννοια αυτή επέτρεπε στους διαμορφωτές της οικονομικής πολιτικής να υποστηρίζουν παρεμβατικές πολιτικές, που αποσκοπούν να διαμορφώσουν συνθήκες που να προσεγγίζουν εκείνες του τέλειου ανταγωνισμού. Κατά τον Hayek (1946, σ. 104) αντίθετα, "μολονότι όπου τα αντικειμενικά δεδομένα κάνουν δυνατό ο ανταγωνισμός να προσεγγίζει την τελειότητα, αυτό θα εξασφάλιζε και την αποτελεσματικότερη χρήση των πόρων, ... αυτό δε σημαίνει ότι ο ανταγωνισμός δεν προκαλεί την αποτελεσματικότερη χρήση των πόρων που μπορεί να επιτευχθεί με οποιαδήποτε γνωστή μέσα, ακόμα και όταν, από τη φύση της κατάστασης, δεν είναι τέλειος". Για τον Hayek (1968), ο ανταγωνισμός είναι μια διαδικασία ανακάλυψης (discovery procedure), με άλλα λόγια, συνιστά το μέσον για τη διάδοση της γνώσης στο πλαίσιο της αγοράς. Άρα, ο στραγγαλισμός του ανταγωνισμού τον οποίον προκαλούν ρητά ή άρρητα διάφορες παρεμβατικές πολιτικές δε μπορεί παρά να τείνει να καταστρέφει την ίδια την ουσία της αυθόρμητης τάξης της αγοράς, ως του συστήματος μέσω του οποίου τα ατομικά σχέδια μπορούν να συντονίζονται μέσω των μεταβολών, που η διαδικασία του ανταγωνισμού προκαλεί στο μηχανισμό των τιμών.

Παρόλη όμως τη διαφορά έμφασης από την άποψη του Mises, βρίσκουμε στον Hayek μιαν ολόκληρη σειρά επιχειρημάτων τα οποία είναι πρακτικά ταυτόσημα με τη θέση του Mises σχετικά με τον "ολισθηρό δρόμο" του παρεμβατισμού. Καταρχήν, ο Hayek διατείνεται ότι η μικτή οικονομία είναι ένα ασταθές σύστημα³⁹, το οποίο, όπως υποστηρίζει (1944/1985, σ. 67), θα οδηγήσει αναπόφευκτα στο σοσιαλισμό: "Αν, παρόλα αυτά, προχωρούμε ταχύτατα προς μια τέτοια κατάσταση, προς την εγκαθίδρυση δηλαδή ενός καθεστώτος κεντρικού σχεδιασμού, τούτο κυρίως συμβαίνει επειδή πολλοί άνθρωποι πιστεύουν ακόμη ότι είναι δυνατό να βρεθεί κάποια μέση οδός ανάμεσα στον 'ατομιστικό' ανταγωνισμό και στην κεντρική διεύθυνση της οικονομίας." Τέλος, βρίσκουμε στον Hayek ένα επιχείρημα ταυτόσημο με εκείνο του Mises σχετικά με το ρόλο της "αστυνομίας", όταν επιχειρηματολογεί (1944/1985, κεφ. 7) για την αδιάσπαστη σύνδεση οικονομικής και πολιτικής ελευθερίας. Κατά την άποψή του, οποιαδήποτε προσπάθεια των πολιτών να οδηγήσει απαραίτητα, αργά ή γρήγορα, και στον περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών. Αυτό είναι αναπόφευκτο, δεδομένου ότι ο συνειδητός έλεγχος της οικονομίας μπορεί να λειτουργήσει μόνον αν καταργηθεί απόλυτα η δυνατότητα ατομικής επιλογής και αντικατασταθεί από τις επιλογές της κεντρικής αρχής. Αλλά, κατά την άποψη του Hayek, αυτό θα οδηγήσει στην κατάργηση κάθε είδους επιλογής, όχι μόνο στο χώρο της οικονομίας αλλά και σε κάθε πτυχή της κοινωνικής πραγματικότητας.

Βεβαίως, η κύρια διαφορά του Hayek από τη θέση του Mises ενάντια

στη μικτή οικονομία βρίσκεται και πάλι στον εξελικτικό χαρακτήρα της προσέγγισής του. Η ανταγωνιστική τάξη συνιστά ένα σύστημα κοινωνικής συνεργασίας, που έχει προκύψει αυθόρμητα μέσα από μια μακρόχρονη διαδικασία φυσικής επιλογής, ενώ, αντίθετα, η αρχή του σχεδιασμού συνιστά μιαν απόπειρα επιβολής των αρχών του ορθολογισμού πάνω στην κοινωνική εξέλιξη. Κατά την άποψη λοιπόν του Hayek (1944/1985, σ. 68), ανταγωνισμός και σχεδιασμός συνιστούν δύο αμοιβαία αποκλειόμενες αρχές κοινωνικής οργάνωσης, οι οποίες δεν είναι δυνατό να αναμιχθούν για να δημιουργήσουν το επιθυμητό αποτέλεσμα, δεδομένου ότι: "Ένα μίγμα των δύο αρχών θα είναι χειρότερο παρά αν βασιζόμαστε σε οποιοδήποτε από τα δύο συστήματα."

Είναι ακριβώς η εξελικτική θεωρία του Hayek⁴⁰, η οποία συνδέει αποφασιστικά την κριτική του προς τη μικτή οικονομία με την επιχειρηματολογία του κατά του κεντρικού σχεδιασμού. Αν η γνώση των κανόνων που διέπουν την ατομική συμπεριφορά στο σύστημα της αγοράς είναι άρρητη, τότε οποιαδήποτε απόπειρα αντικατάστασής τους από κάποια ορθολογικά κατασκευασμένη οργανωτική αρχή, είναι καταδικασμένη σε αποτυχία και, κυρίως, είναι αναπόφευκτο να οδηγήσει στην καταστροφή της αυθόρμητης τάξης της αγοράς. Κατά τον Hayek⁴¹, τέτοιες απόπειρες βασίζονται στην παράδοση του ορθολογικού κονστρουκτιβισμού (rational constructivism), η οποία ξεκίνησε με τον Καρτέσιο και αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στον 19ο αιώνα με τον ωφελιμισμό και το σοσιαλισμό. Αυτή η παράδοση βασίζεται στην πεποίθηση ότι η ανθρώπινη κοινωνία μπορεί να ανασχεδιαστεί με βάση κάποιες ορθολογικά αποφασισμένες αρχές, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η επίτευξη μιας σαφούς και εκ των προτέρων γνωστής κατάστασης για όλα τα μέλη της. Για τον Hayek, αυτό δεν είναι παρά μια Μοιραία Αυταπάτη (Fatal Conceit)⁴², η οποία, αν επιδιωχθεί με συνέπεια, θα επιφέρει την καταστροφή της παράδοσης που ενσωματώνει τους κανόνες πάνω στους οποίους βασίζεται η κοινωνία της αγοράς. Άρα, ο σύγχρονος άνθρωπος δεν έχει άλλη επιλογή παρά να μάθει να υποκύπτει "στις ανώνυμες και φαινομενικά ανορθολογικές δυνάμεις της κοινωνίας"⁴³. Κατά τον Hayek, η κατανόηση αυτής της βασικής πραγματικότητας είναι η σπουδαιότερη δυνατή προσφορά της κοινωνικής θεωρίας στη σύγχρονη κοινωνία.

5. Τα όρια της εξελικτικής προσέγγισης του Hayek

Ας συνοψίσουμε τα βασικά στοιχεία της συζήτησής μας μέχρι αυτό το σημείο. Δείξαμε ότι το χαρακτηριστικό γνώρισμα –αλλά και η πειστικότητα– της επιχειρηματολογίας του Hayek ενάντια στον κεντρικό σχε-

διασμό βασίζεται στην εξελικτική προσέγγιση, που ακολουθεί για την εξήγηση της ιστορικής εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας. Μολονότι αυτή η προσέγγιση έμελλε να αναπτυχθεί σε μια ολοκληρωμένη εξελικτική θεωρία μόνο στο ύστερο έργο του, οι σπόροι είναι ήδη φανεροί στη συμβολή του στη συζήτηση σχετικά με την αποτελεσματικότητα του σοσιαλισμού. Δείξαμε επίσης ότι και η κριτική του προς το καθεστώς της μικτής οικονομίας βασίζεται στην ίδια εξελικτική προσέγγιση. Είναι ακριβώς αυτή η προσέγγιση, η οποία και πάλι διαφοροποιεί τη θέση του από την ορθολογική άποψη του Mises και η οποία δίνει στην κριτική του την πειστικότητα που της έχει αναγνωριστεί τα τελευταία χρόνια.

Αλλά η κριτική του Hayek προς το καθεστώς της μικτής οικονομίας θέτει ένα κρίσιμο ερώτημα: Γιατί δεν είναι δυνατό να φανταστούμε και αυτό το καθεστώς ως προϊόν μιας εξελικτικής διαδικασίας φυσικής επιλογής; Κλείνοντας αυτή την εργασία, θα προσπαθήσουμε απλώς να σκιαγραφήσουμε δύο κατευθύνσεις για παραπέρα έρευνα, που απαντούν σε αυτό το ερώτημα κατά τρόπο αντίθετο από αυτόν του Hayek και οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για μια κριτική της θέσης του σχετικά με τη μικτή οικονομία. Η πρώτη έχει ως βάση την οικονομική ιστορία και διερευνά το κατά πόσον η οικονομική ανάπτυξη μπορεί να θεωρηθεί ότι ανέκαθεν συμβάδιζε με την καταπολέμηση του κρατικού παρεμβατισμού και την απελευθέρωση των δυνάμεων του ατομικού κέρδους. Η δεύτερη κατεύθυνση έχει περισσότερο μεθοδολογικό χαρακτήρα και διερευνά κατά πόσον ο ίδιος ο κρατικός παρεμβατισμός μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσω μιας εξελικτικής προσέγγισης.

Είδαμε ότι βάση της κριτικής του Hayek προς τη μικτή οικονομία είναι το επιχείρημα ότι δεν είναι δυνατό να αναμιχθούν κατά βούληση δύο εναλλακτικές και αμοιβαία αποκλειόμενες αρχές κοινωνικής οργάνωσης: Ο ανταγωνισμός και ο σχεδιασμός. Ο εξελικτικός χαρακτήρας της θεωρίας του καθιστά υποχρεωτικό να δείξει ότι η εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας από την προϊστορία ως την επικράτηση της αυθόρμητης τάξης της αγοράς –δηλαδή του καπιταλισμού– χαρακτηρίζεται από την υποχώρηση της αρχής του σχεδιασμού και την ενίσχυση εκείνης του ανταγωνισμού. Βέβαια, ο Hayek επισημαίνει ότι, όπως και στη θεωρία της εξέλιξης των βιολογικών οργανισμών, η εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας δεν υπακούει σε κάποιες νομοτέλειες⁴⁴. Με αυτή την έννοια, το ιστορικό αποτέλεσμα της διαπάλης ανάμεσα στον ανταγωνισμό και το σχεδιασμό δεν είχε ούτε ευθύγραμμο χαρακτήρα, ούτε η νίκη του ανταγωνισμού μπορεί να θεωρηθεί προδιαγεγραμμένη⁴⁵. Όμως, το γεγονός παραμένει ότι, στο ερμηνευτικό σχήμα που προτείνει, η εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας πρέπει να μπορεί να περιγραφεί σα μια τέτοια διαπάλη. Αυτή η διαπάλη περιγράφεται αναλυτικά στο τελευταίο του έργο (1988, σ. 32, 44), όπου με βάση κάποια ιστορικά παραδείγματα, ο Hayek προσπαθεί να στοιχειοθετήσει ότι κάθε φάση κοινωνικής ανάπτυξης από την προϊστορία μέχρι σήμερα, χαρακτηρίζεται από τον περιορισμό των

παρεμβάσεων της εξουσίας στον ιδιωτικό χώρο των ατόμων, ενώ, αντίθετα, η ανακοπή κάθε τέτοιας φάσης χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια της εξουσίας να περιορίσει το χώρο της ατομικής αυθορμησίας.

Αλλά αυτή η θεώρηση της εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας θέτει τουλάχιστον δύο προβλήματα. Το πρώτο είναι ότι, στο σχήμα του Hayek, η έννοια του σχεδιασμού δε μπορεί να διακριθεί από εκείνη της παρέμβασης γενικά. Για παράδειγμα, όταν ένας μεσαιωνικός πρίγκηπας αφαιρεί αξία από το νόμισμα για να χρηματοδοτήσει κάποια πολεμική εκστρατεία ή την πολυτελή του διαβίωση και όταν μια σύγχρονη κυβέρνηση παρεμβαίνει στην οικονομία για να μειώσει την ανεργία, εφαρμόζουν και οι δύο, κατά τον Hayek, την αρχή του σχεδιασμού σε βάρος εκείνης του ανταγωνισμού. Πόσο όμως βάσιμη μπορεί να είναι η απουσία οποιασδήποτε διάκρισης ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις, δεδομένου ότι στη δεύτερη, σε αντίθεση με την πρώτη, υπεισέρχεται κάποια ορθολογική δικαιολόγηση;

Το δεύτερο και πολύ ουσιαστικότερο πρόβλημα έχει σχέση με το γεγονός ότι, στο σχήμα του Hayek, ο σχεδιασμός ταυτίζεται με τον παρεμβατισμό και ο ανταγωνισμός με την αυθόρμητη ατομική δράση. Αλλά η προβληματικότητα τέτοιων ταυτοσημιών είναι γνωστή, τουλάχιστον για τους οικονομικούς ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με την ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού. Ίσως το γνωστότερο σχόλιο για το πρόβλημα είναι εκείνο του Polanyi (1944/1957, σ. 141): "Ενώ η οικονομία του *laissez-faire* ήταν προϊόν συνειδητής κρατικής δράσης, οι περιορισμοί του *laissez-faire* που ακολούθησαν ξεκίνησαν κατά έναν αυθόρμητο τρόπο. Το *laissez-faire* ήταν αποτέλεσμα σχεδιασμού, ενώ ο σχεδιασμός δεν ήταν"⁴⁶. Είναι λοιπόν φανερό ότι, αν ο σχεδιασμός και ο ανταγωνισμός συνιστούν φαινόμενα που έχουν συνυπάρξει στην ιστορία της οικονομίας και τα οποία έχουν συνδυαστεί κατά διαφορετικούς τρόπους σε διάφορες ιστορικές φάσεις, η κριτική του Hayek προς τη μικτή οικονομία, βασιζόμενη στο γεγονός ότι πρόκειται για ένα καθεστώς στο οποίο οι δύο αρχές αναμιγνύονται, χάνει μεγάλο μέρος της πειστικότητάς της και αποκτά έναν ουτοπικό χαρακτήρα.

Η δεύτερη κατεύθυνση έρευνας την οποία θα αναφέρουμε, βασίζεται σε μια κριτική της εξελικτικής προσέγγισης του Hayek από τη σκοπιά της σύγχρονης εξελικτικής σχολής της οικονομικής θεωρίας. Στο εξελικτικό σχήμα του Hayek, ως προϊόντα της εξελικτικής διαδικασίας της φυσικής επιλογής θεωρούνται οι κοινωνικοί θεσμοί, οι κανόνες συμπεριφοράς, οι πρακτικές κ.λπ. Η εξέλιξή τους υποτίθεται ότι έχει οδηγήσει στην επικράτηση της αυθόρμητης τάξης της αγοράς. Όπως όμως παρατηρεί ο Hodgson (1993, σ. 176-7), ο Hayek αφήνει ασαφές κατά πόσον η ίδια η αγορά αποτελεί αντικείμενο της εξελικτικής διαδικασίας ή κατά πόσον συνιστά απλώς το πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η διαδικασία της κοινωνικής εξέλιξης. Εάν ισχύει το πρώτο, τότε, για να έχει η διαδικασία της φυσικής επιλογής κάποιο αντικείμενο, θα πρέπει ανα-

γκαστικά η τάξη της αγοράς να υποτεθεί ότι συνυπάρχει με εναλλακτικές –μη αγοραίες– μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Από την άλλη πλευρά, αν ισχύει το δεύτερο, τότε πρέπει να εξηγηθεί ρητά με ποιο τρόπο προέκυψε το πλαίσιο της αγοράς.

Κατά τον Hodgson, αυτή η ασάφεια της εξελικτικής προσέγγισης του Hayek βασίζεται στο γεγονός ότι αυτός αποτυγχάνει να κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε "οντογένεση" και "φυλογένεση", μια διάκριση που έχει ιδιαίτερη σημασία στη σύγχρονη βιολογία. Η πρώτη διαδικασία αναφέρεται στην εμφάνιση των χαρακτηριστικών ενός οργανισμού από τα στοιχεία –τα γονίδια– που τον αποτελούν. Η δεύτερη αναφέρεται στην γένεση των χαρακτηριστικών ενός πληθυσμού. Κατά την άποψη του Hodgson, η εξελικτική θεωρία του Hayek περιορίζεται ουσιαστικά σε μια οντογενετική εξήγηση της εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας, δεδομένου ότι εξαντλείται στην εξήγηση του πώς τα αντικείμενα της φυσικής επιλογής –οι θεσμοί, οι πρακτικές, κ.λπ.– οδηγούν στην εμφάνιση της συνολικής τάξης της αγοράς. Αυτό όμως που δε μπορεί να εξηγηθεί είναι πώς, μέσω της εξελικτικής διαδικασίας της φυσικής επιλογής, επιλέγονται διαφορετικές συνολικές τάξεις. Έτσι, ο Hodgson (1993, σ. 177) καταλήγει περιγράφοντας μια βασική αντίφαση στα θεμέλια της εξελικτικής θεωρίας του Hayek: "Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η εξελικτική θεωρία δε δικαιολογεί το αμιγές και καθολικό σύστημα της αγοράς που υποστηρίζει ο Hayek. Αν η αγορά είναι το πλαίσιο (context) της φυσικής επιλογής, τότε παραμένει ανεξήγητη η προέλευση αυτού του πλαισίου. Αν η αγορά είναι αντικείμενο της φυσικής επιλογής, τότε για να υπάρχει αντικείμενο επιλογής η αγορά θα πρέπει να συνυπάρχει με άλλες μη αγοραίες μορφές".

Αν λοιπόν η εξελικτική προσέγγιση του Hayek δίνει πειστικότητα στη θέση του ότι η ανθρώπινη κοινωνία δε μπορεί να ανασχεδιαστεί με βάση κάποιο ορθολογικό σχέδιο, όπως είδαμε ότι υποστήριζε σε σχέση με ένα καθεστώς απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού, αυτή η προσέγγιση δεν αρκεί για να απορρίψει τη βιωσιμότητα του καθεστώτος της μικτής οικονομίας. Αντίθετα, φαίνεται ότι η ίδια η σύγχρονη εξελικτική θεωρία είναι σε θέση να εξηγήσει πειστικά και την εμφάνιση και τη βιωσιμότητα αυτού του καθεστώτος. Η θεωρητική τοποθέτηση του Hayek φαίνεται λοιπόν να είναι ανοιχτή σε μια κριτική, η οποία θα αμφισβητούσε ακριβώς τον εξελικτικό χαρακτήρα της.

Σημειώσεις

1. Είναι αξιοσημείωτο ότι όλοι οι συμμετέχοντες στη συζήτηση από την πλευρά των σοσιαλιστών βάσιζαν την επιχειρηματολογία τους σε αυτό το απόλυτα νεοκλασικό παράδειγμα. Μοναδική εξαίρεση ήταν η συμβολή του

Maurice Dobb, που έμεινε σταθερά βασισμένη στη μαρξιστική θεωρία. Αλλά η συμβολή του Dobb, όπως υποστηρίζουν οι Adaman και Devine (1996), παρέμεινε περιθωριακή ως προς την καταγραφή της συζήτησης από την ακαδημαϊκή κοινότητα.

2. Μολονότι οι αυστριακοί ήσαν αυτοί οι οποίοι ουσιαστικά εισήγαγαν το πρόβλημα της γνώσης στην οικονομική θεωρία, είναι αξιοσημείωτο ότι η αναβίωση του ενδιαφέροντος για αυτό το ζήτημα κατά τη μεταπολεμική περίοδο γίνεται ανεξάρτητα από τη συμβολή των αυστριακών. Είναι χαρακτηριστικό ότι, με εξαίρεση κάποιες αναφορές στο άρθρο του Hayek του 1945, δύσκολα βρίσκει κανείς σε αυτή την περίοδο οποιαδήποτε αναφορά στις αυστριακές αντιλήψεις περί γνώσης.

3. Μία σημαντική εξαίρεση είναι η Vaughn (1980, σ. 551), η οποία επισημαίνει τη σημασία της συνεισφοράς του Oscar Lange: "αν κανείς αναλογιστεί την κατάσταση της οικονομικής θεωρίας το 1936, η χρήση του Warlas από τον Lange για την κατανόηση και την περιγραφή ενός οικονομικού συστήματος, συνιστά ένα πραγματικά αξιοθαύμαστο επίτευγμα".

4. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι ο ίδιος ο Barone (1908, 287-8) εξέφραζε δυσπιστία σχετικά με την πρακτική δυνατότητα χρησιμοποίησης του βαλρασιανού συστήματος γενικής ισορροπίας ως μέσου διεύθυνσης της σοσιαλιστικής οικονομίας.

5. Βλέπε Lavoie (1985, σ. 48), ο οποίος επίσης υποστηρίζει ότι ο στόχος του αρχικού άρθρου του Mises ήσαν οι σοσιαλιστικές ιδέες της μαρξιστικής παράδοσης.

6. Η αρχική τοποθέτηση του Mises βρίσκεται στο άρθρο του 1920. Το επιχείρημά του οξύνθηκε ακόμα περισσότερο στο *Socialism* (1922-1981) και πήρε την τελική του μορφή στο *Human Action* (1949).

7. Έτσι ο Mises εισήγαγε και την έννοια του "υπολογισμού", η οποία, στις επόμενες δεκαετίες, επρόκειτο να αποτελέσει και την επίσημη ονομασία της συζήτησης που εξετάζουμε: Συζήτηση γύρω από το πρόβλημα του "σοσιαλιστικού υπολογισμού".

8. Πρόκειται για την επισήμανση του ζητήματος της ενδογενούς αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει μία σύγχρονη πολύπλοκη οικονομία, μία επισήμανση που ο Mises τονίζει σε όλο του το έργο και το οποίο με συνέπεια ενστερνίζονται όλοι οι σύγχρονοι οπαδοί της αυστριακής σχολής.

9. Βλέπε Dickinson (1933) και (1939), Lerner (1934-5) και (1937) και Durbin (1936).

10. Σε αυτή τη βάση, ο Dickinson ισχυρίζεται ότι "τα κομψά συστήματα οικονομικής ισορροπίας που περιγράφονται από τον Boehm Bawerk, τον Wieser, τον Marshall και τον Cassel δεν είναι περιγραφές της κοινωνίας όπως είναι αλλά προφητικά οράματα μίας σοσιαλιστικής οικονομίας του μέλλοντος".

11. Σύμφωνα με την ορολογία του Oliver Williamson (1975), έχουμε εδώ το πρόβλημα του "information impactedness", με άλλα λόγια, τη δυνατότητα των διευθυντών των επιχειρήσεων να διαστρεβλώσουν προς ίδιο όφελος την πληροφόρηση που θα μεταδώσουν στην ΚΣΑ δρώντας "καιροσκοπικά" (opportunistically).

12. Μολονότι η αντίληψη του Hayek σχετικά με τον άρρητο χαρακτήρα

της ατομικής γνώσης τίθεται με σαφήνεια μόνον στα γραπτά του από τη δεκαετία του 60 και αργότερα, η ουσία αυτής της αντίληψης βρίσκεται ήδη στις συμβουλές του κατά τη συζήτηση για το πρόβλημα του σοσιαλιστικού υπολογισμού. Για παράδειγμα, ο άρρητος χαρακτήρας της γνώσης τίθεται ήδη στο (1935, σ. 210), όπου περιγράφει τη γνώση που κατέχουν τα άτομα, όχι τόσο ως γνώση συγκεκριμένων δεδομένων όσο ως μία "τεχνική σκέψης" η οποία, όπως υπονοεί, δεν είναι δυνατό να αναλυθεί και να διατυπωθεί από το άτομο που την κατέχει.

13. Ο Gray (1986, σ. 40) σωστά επισημαίνει ότι το επιχείρημα του Hayek είναι στην παραγματικότητα ένα επιχείρημα επιστημολογικού χαρακτήρα.

14. Βλέπε Keizer (1989) για το ίδιο συμπέρασμα.

15. Ο Hayek (1940, σ. 188-9) επισημαίνει μία περαιτέρω δυσκολία της ΚΣΑ: Τον καθορισμό τιμών για είδη που παράγονται "επί παραγγελία". Είναι φανερό ότι, το γεγονός πως σε αυτή την περίπτωση δεν επικρατούν συνθήκες "τέλειας" αγοράς σημαίνει ότι η ΚΣΑ δεν είναι σε θέση να λειτουργήσει όπως ο βαλρασιανός εκφωνητής τιμών. Άρα, θα είναι υποχρεωμένη είτε να καθορίσει τις τιμές αυτών των προϊόντων αυθαίρετα, πράγμα που θα οδηγήσει σε απώλεια αποτελεσματικότητας, είτε να εκτιμήσει κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ξεχωριστά και σε βάθος, ακυρώνοντας έτσι τον χαρακτήρα *ex post* που προτείνει ο Lange και αντιμετωπίζοντας όλα τα προβλήματα της μαθηματικής λύσης.

16. Σε αυτή τη βάση ο Lange αναφέρεται στον *παραμετρικό ρόλο* των τιμών.

17. Η τελική λέξη και η συνόψιση της συζήτησης θεωρείται ότι βρίσκεται στον Bergson (1948).

18. Ο Lavoie (1985, σ. 10-15) αναφέρει μία σειρά από έγκυρους οικονομολόγους οι οποίοι συμερίζονταν αυτή την άποψη της πλειοψηφίας της ακαδημαϊκής κοινότητας.

19. Βλέπε Lavoie (1981) και (1985), Murrell (1983), Vaughn (1976) και (1980), Rothbard (1976) και (1991), Keizer (1989), Kirzner (1988), Streissler (1992).

20. Βλέπε Mises (1922/1981, σ. 258). Η υπογράμμιση του συγγραφέως.

21. Βλέπε Mises (1949, σ. 147).

22. Ένας σύγχρονος αυστριακός ο οποίος ρητά ισχυρίζεται ότι το επιχείρημα του Mises σχετικά με τη θεωρητική αδυνατότητα ύπαρξης του σοσιαλισμού ισχύει ακόμα και στη στατική περίπτωση είναι ο Rothbard (1991, σ. 69).

23. Βλέπε Kirzner (1973) για την πιο χαρακτηριστική παρουσίαση της αυστριακής θεωρίας της επιχειρηματικότητας.

24. Βλέπε Mises (1949, σ. 253).

25. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει ο Nelson (1981), όπου υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατό να αποδειχθεί ότι ένα σύστημα αποκεντρωμένων αγορών θα οδηγήσει σε ορθότερες αποφάσεις σε συνθήκες αβεβαιότητας από ένα σύστημα κεντρικού σχεδιασμού. Ο Streissler (1994) επισημαίνει ότι σε συνθήκες αβεβαιότητας ούτε το σύστημα της ελεύθερης αγοράς θα λειτουργεί αποτελεσματικά. Αλλά, καταλήγει, πώς είναι δυνατό να συγκρίνουμε δύο *αποτελεσματικά* συστήματα;

26. Ας θυμηθούμε ακόμα την πιο έγκυρη τοποθέτηση του προβλήματος της αβεβαιότητας την εποχή της συζήτησης που εξετάζουμε, το *Risk, Uncertainty and Profit*, του Frank Knight (1921). Ο Knight εισήγαγε τη διάκριση ανάμεσα σε "κινδύνους" έναντι των οποίων ο επιχειρηματίας μπορεί να αγοράσει ασφαλιστική κάλυψη και σε "γνήσια αβεβαιότητα" για το μέλλον. Σε αυτή τη βάση, δε θα μπορούσαν οι νεοκλασικοί σοσιαλιστές να ισχυριστούν ότι ο κεντρικός σχεδιασμός, ακυρώνοντας μεγάλο μέρος της αβεβαιότητας που υπάρχει όταν οι μεμονωμένοι συναλλασσόμενοι διαμορφώνουν τα σχέδιά τους εν αγνοία των προθέσεων των άλλων, μπορεί να δημιουργήσει μία κατάσταση για την κοινωνία συνολικά, όπου ένα μεγαλύτερο μέρος των μελλοντικών γεγονότων μπορεί να θεωρηθεί ως κίνδυνος παρά ως γνήσια αβεβαιότητα;

27. Όπως υποστήριζε ο Lange (1967).

28. Μία ίδια ερμηνεία βρίσκεται στον Seligman (1971, σ. 333).

29. Βλέπε Adaman (1993) για μία παρουσίαση των προβληματισμών που εκφράζονταν κατά τη διάρκεια της συζήτησης περί σοσιαλιστικού υπολογισμού με τις σύγχρονες νεοκλασικές αναζητήσεις γύρω από ζητήματα διοίκησης και ιδιοκτησίας των επιχειρήσεων.

30. Κατά τον Hayek (1937, σ. 44), η ύπαρξη μίας τέτοιας σύγκλισης είναι μία εμπειρικά παρατηρούμενη πραγματικότητα.

31. Βλέπε Hayek (1988, σ. 83).

32. Ο Hayek (1967α, σ. 250) θεωρεί ότι πατέρας αυτής της "εξελικτικής" προσέγγισης για την κατανόηση της εμφάνισης των θεσμών της κοινωνίας της αγοράς είναι ο Mandeville.

33. Βλέπε Hayek (1988, σ. 85): "What cannot be known cannot be planned".

34. Βλέπε Mises (1926, σ. 17-9).

35. Βλέπε Mises (1947/1977, σ. 18-9).

36. Αυτή η διαπίστωση δεν είναι βέβαια απόλυτα ακριβής, δεδομένου ότι η εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού θα προϋπέθετε ότι όλα τα μέσα καταλήγουν να αποτελούν ιδιοκτησία της κοινότητας. Το επιχείρημα του Mises δεν εξηγεί γιατί η συνεχής επέκταση των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία θα οδηγήσει αναπόφευκτα και σε μία τέτοια μεταβολή στο θεσμικό επίπεδο. Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι για τον Mises –αλλά και τον Hayek– ένα σύστημα όπως αυτό της ναζιστικής Γερμανίας στο οποίο δεν είχε καταργηθεί η ατομική ιδιοκτησία αλλά στο οποίο ολόκληρη η οικονομική δραστηριότητα ρυθμιζόταν από το κράτος, αποτελούσε στην ουσία ένα είδος σοσιαλισμού.

37. Έχει γενικά επισημανθεί ότι η επιμονή των αυστριακών στην άποψη που υπερτονίζει την αριστοποιοτική και αυτορρυθμιστική λειτουργία του συστήματος της αγοράς, τους εμποδίζει να δώσουν την πρέπουσα σημασία σε φαινόμενα αποτυχίας της αγοράς. Για την ίδια διαπίστωση βλέπε Streissler (1994).

38. Αυτή η διάκριση επιτρέπει στον Hayek, για παράδειγμα, να αναλύει κάποιες αρνητικές πλευρές της ατομικής ιδιοκτησίας, όπως η επέκταση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στα εμπορικά σήματα και τις ευρεσιτεχνίες. Βλέπε σχετικά Ιωαννίδης (1993, κεφ. 3 και 4). Επίσης, και σε αντίθεση με τον Mises,

ο Hayek (1944/1985, κεφ. 3) ρητά αναγνωρίζει το πρόβλημα της αποτυχίας της αγοράς.

39. Βλέπε Burton (1984) για το ίδιο συμπέρασμα σχετικά με τη θέση του Hayek.

40. Για μία κριτική ανάλυση της εξελικτικής προσέγγισης του Hayek, βλέπε Βούλγαρη (1994).

41. Βλέπε κυρίως Hayek (1965, σ. 85) και (1970, σ. 14).

42. Βλέπε και τον τίτλο του τελευταίου του βιβλίου (1988).

43. Βλέπε Hayek (1946α, σ. 24).

44. Βλέπε Hayek (1988, σ. 26): "Ούτε η βιολογική ούτε η πολιτισμική (cultural) εξέλιξη γνωρίζει οποιουσδήποτε "νόμους της εξέλιξης" ή "ιστορικές νομοτέλειες" (inevitable laws of historical development) με την έννοια νόμων οι οποίοι να ορίζουν αναγκαία στάδια ή φάσεις μέσω των οποίων τα προϊόντα της εξέλιξης πρέπει να περάσουν..."

45. Το γεγονός ακριβώς ότι η νίκη της αρχής του ανταγωνισμού δεν είναι νομοτελειακά προδιαγεγραμμένη, υποχρεώνει τον Hayek –αυτό το φανατικό πολέμιο του "ορθολογικού κονστρουκτιβισμού"– να προτείνει τέτοιες ορθολογικές μεταρρυθμίσεις στους πολιτικούς θεσμούς, οι οποίες θεωρεί ότι θα θωρακίσουν την αυθόρμητη τάξη της αγοράς από συνειδητές προσπάθειες ανασχεδιασμού τους –από τον ορθολογικό κονστρουκτιβισμό δηλαδή. Βλέπε Ιωαννίδη (1993, κεφ. 1 και 9) για τις συγκεκριμένες προτάσεις του Hayek. Η αντιπατικότητα αυτής της τοποθέτησης έχει γίνει αντικείμενο κριτικής, όπως από τον Hodgson (1993, σ. 183), ο οποίος επισημαίνει ότι ο Hayek: "ζητεί από τον ορθό λόγο να περιορίσει το εύρος της ορθολογικής σκέψης".

46. Στο τελευταίο βιβλίο του Hayek (1988, σ. 44) υπάρχει μία μόνον κριτική αναφορά στον Karl Polanyi. Όμως, μία προσεκτική μελέτη της ουσίας του ζητήματος μάλλον καταρρίπτει την άποψη του Hayek σχετικά με τον αμοιβαία αποκλειόμενο χαρακτήρα του παρεμβατισμού και της αυθορμησίας, παρά τη θέση του Polanyi ότι, στην ιστορική εξέλιξη της οικονομίας, τα φαινόμενα αυτά έχουν συνδυαστεί και συνυπάρξει με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους.

Βιβλιογραφία

- Adaman F. (1993), *A Critical Evaluation of the Economic Calculation Debate, with Special Reference to Maurice Dobb's Contribution*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Faculty of Economic and Social Studies, University of Manchester.
- Adaman F. and P. Devine (1996), "The Economic Calculation Debate: Lessons for Socialists", *Cambridge Journal of Economics*, (υπό έκδοση).
- Barone E. (1908), "The Ministry of Production in the Collectivist State", στο Hayek (1935/1975).
- Bergson A. (1948), "Socialism", στο Ellis, H.S. (ed.) (1949), *A Survey of Contemporary Economics*, New York, Blakiston.

- Βούλγαρης Γ. (1994), *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός και Κοινωνικό Κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Burton J. (1984), "The Instability of the 'Middle Way'", στο *Hayek's Serfdom Revisited*, London, Institute of Economic Affairs.
- Dickinson H.D. (1933), "Price Formation in a Socialist Community", *Economic Journal*, 43, σ. 237-50.
- Dickinson H.D. (1939), *Economics of Socialism*, London, Oxford University Press.
- Durbin E.F.M. (1936), "Economic Calculus in a Planned Economy", *Economic Journal*, 46, σ. 676-90.
- Feinstein C. (ed.) (1967), *Capitalism, Socialism and Economic Growth*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gray J. (1986), *Hayek on Liberty*, Oxford, Blackwell.
- Haye F.A. (ed.) (1935/1975), *Collectivist Economic Planning*, Clifton, Augustus Kelly.
- Hayek F.A. (1935), "The Present State of the Debate", στο *Hayek (1935/ 1975)*.
- Hayek F.A. (1937), "Economics and Knowledge", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1940), "Socialist Calculation III: The Competitive Solution", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1944/1985), *Ο δρόμος προς τη δουλεία*, Αθήνα, Κέντρο Πολιτικής Ερεύνης και Επιμορφώσεως.
- Hayek F.A. (1945), "The Use of Knowledge in Society", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1946), "The Meaning of Competition", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1946α), "Individualism True and False", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1949), *Individualism and Economic Order*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Hayek F.A. (1963), "Rules, Perception and Intelligibility", στο *Hayek (1967)*.
- Hayek F.A. (1965), "Kinds of Rationalism", στο *Hayek (1967)*.
- Hayek F.A. (1967), *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Hayek F.A. (1967α), "Dr. Bernard Mandeville", στο *Hayek (1978)*.
- Hayek F.A. (1968), "Competition as a Discovery Procedure", στο *Hayek (1978)*.
- Hayek F.A. (1970), "The Errors of Constructivism", στο *Hayek (1978)*.
- Hayek F.A. (1978), *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Hayek F.A. (1988), *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, London, Routledge.
- Hodgson G.M. (1993), *Economics and Evolution: Bringing Life back into Economics*, Cambridge, Polity Press.
- Ιωαννίδης Σ. (1993), *Ανταγωνισμός, Αγορά και Δημοκρατία: Μια Κριτική της Νεο-αυστριακής οικονομικής θεωρίας*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Keizer W. (1989), "Recent Reinterpretations of the Socialist Calculation Debate", *Journal of Economic Studies*, 16 (2), σ. 63-83.
- Kirzner I.M. (1973), *Competition and Entrepreneurship*, Chicago, University of Chicago Press.
- Kirzner I.M. (1988), "The Economic Calculation Debate: Lessons for Austrians", *The Review of Austrian Economics*, Vol. 2, σ. 1-18.

- Knight F.H. (1921), *Risk, Uncertainty and Profit*, Chicago, University of Chicago Press.
- Lange O. (1938), "On the Economic Theory of Socialism", στο Lippincott (1938/1964).
- Lange O. (1967), "The Computer and the Market", στο Feinstein (1967).
- Lavoie D. (1981), "A Critique of the Standard Account of the Socialist Calculation Debate", *The Journal of Libertarian Studies*, σ. 41-87.
- Lavoie D. (1985), *Rivalry and Central Planning*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lerner A.P. (1934-5), "Economic Theory and Socialist Economy", *Review of Economic Studies*, II, σ. 51-61.
- Lerner A.P. (1937), "Statics and Dynamics in Socialist Economics", *Economic Journal*, XLVII, σ. 253-70.
- Lippincott B.E. (ed.) (1938/1964), *On the Economic Theory of Socialism*, New York, McGraw Hill.
- Menger C. (1985), *Investigations into the Method of the Social Sciences*, New York, New York University Press.
- Mises L. von (1920), "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth", στο Hayek (1935/1975).
- Mises L. von (1922/1981), *Socialism*, Indianapolis, Liberty Classics.
- Mises L. von (1926), "Interventionsim", στο Mises (1929/1977).
- Mises L. von (1929/1977), *A Critique of Interventionism*, New Rochelle, Arlington House.
- Mises L. von (1947/1977), *Planned Chaos*, Irvington New York, The Foundation for Economic Education.
- Mises L. von (1949), *Human Action: A Treatise on Economics*, New Haven, Yale University Press.
- Moss L.S. (ed.) (1976), *The Economics of Ludwig von Mises: Toward a Critical Reappraisal*, Kansas City, Sheed and Ward.
- Murrell P. (1983), "Did the Theory of Market Socialism Answer the Challenge of Ludwig von Mises? A Reinterpretation of the Socialist Controversy", *History of Political Economy*, 15, σ. 92-105.
- Nelson R.R. (1981), "Assessing Private Enterprise: An Exegesis of Tangled Doctrine", *The Bell Journal of Economics*, 12 (1), σ. 93-111.
- Polanyi K. (1944/1957), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*, Boston, Beacon Press.
- Rothbard M.N. (1976), "Ludwig von Mises and Economic Calculation under Socialism", στο Moss (1976).
- Rothbard M.N. (1991), "The End of Socialism and the Calculation Debate Revisited", *The Review of Austrian Economics*, Vol. 5, No 2, σ. 51-76.
- Seligman B.B. (1971), *Main Currents in Modern Economics: Economic Thought since 1870*, Chicago, University of Chicago Press.
- Streissler E.W. (1994), "Hayek on Information and Socialism", στο Colonna, M., Hagemann, H. and O. Hamouda (eds) (1994), *Capitalism, Socialism and Knowledge: The Economics of F.A. Hayek*, Vol. II, Aldershot, Edward Elgar.

- Vaughn K.I. (1976), "Critical Discussion of the Four Papers", στο *Moss* (1976).
- Vaughn K.I. (1980), "Economic Calculation under Socialism: The Austrian Contribution", *Economic Inquiry*, XVIII, October.
- Williamson O.E. (1975), *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York, Free Press.

Πολιτικές και οικονομικές ηγεσίες στο σύγχρονο ελληνικό κράτος

Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη*

Περίληψη

Από την πλούσια βιβλιογραφία για τις ελίτ έχει καταδειχθεί ότι οι ελίτ αποτελούν πάγιο κοινωνικό φαινόμενο, που πρέπει να ερευνηθεί μέσα στο ίδιο του κοινωνικό περιβάλλον. Προκειμένου να μελετηθούν οι ελληνικές ελίτ –κοινωνικές και πολιτικές– η συγγραφέας επεξεργάζεται σε ΗΥ τις βιογραφίες όλων των ελληνικών προσωπικοτήτων που είναι καταχωρημένες σε τρεις μεγάλες εγκυκλοπαίδειες, από το 1800 μέχρι τις μέρες μας (12.800 περίπου). Οι ελίτ ιεραρχούνται σε 4 βαθμίδες ανάλογα με τη σπουδαιότητα του ρόλου τους. Τα πορίσματα της μελέτης δείχνουν εντυπωσιακές αποκλίσεις από την πορεία των ελίτ σε άλλες δυτικές χώρες κατά την ίδια περίοδο. Το κυριότερο συμπέρασμα που βγαίνει από τη διερεύνηση είναι ότι οι παράγοντες των εθνικών και πολιτικών κρίσεων, καθώς και οι ξένες επεμβάσεις ήταν αποφασιστικής σημασίας για την επιλογή, τη συνοχή και τη διατήρηση της δύναμής της.

Εισαγωγή

Οι ελιτιστικές θεωρίες, από τις πρώτες φιλοσοφικές τους θεμελιώσεις με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και μετά το Μεσαίωνα το Μακιαβέλη και με κορυφαίους εκπροσώπους του τέλους του 19ου αιώνα τους Moska και Pareto και με τους νεότερους της σύγχρονης εποχής, έχουν ασφαλώς συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση του φαινομένου της άσκησης δύναμης –με την έννοια

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου.

κυρίως της επιρροής— από άτομα και κοινωνικές ομάδες. Οι ηγέτες, όπως αποδίδεται στα ελληνικά ο όρος *elite* που έχει επικρατήσει διεθνώς, δίνοντας μάλιστα και το όνομα στις θεωρίες αυτές, αναμφισβήτητα αναγνωρίζονται ανέκαθεν ότι διαδραματίζουν έναν ξεχωριστό ρόλο στη συνοχή, την πρόοδο και τη συντήρηση των αξιών σε μία κοινωνία. Αν και οι θεωρίες αυτές επικρίθηκαν εντονότατα ως φασιστικές και ως τελείως αντίθετες προς τις αρχές της δημοκρατίας, εντούτοις, ιδίως μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του τέως υπαρκτού σοσιαλισμού, το επιστημονικό ενδιαφέρον για αυτές έχει αναζωογονηθεί, ενώ οι σύγχρονες επιστημονικές μέθοδοι και η τεχνολογία έχουν διανοίξει νέους ορίζοντες στην έρευνα αυτού του φαινομένου. Σύγχρονες μελέτες καλύπτουν ευρύτερες κοινωνίες, χρονικές περιόδους και παρέχουν συγκριτικά στοιχεία με την αξιοποίηση διεπιστημονικών μεθόδων.

Στη μακρόχρονη πορεία των ελιτιστικών θεωριών και των σύγχρονων διερευνήσεων του φαινομένου της ηγεσίας γενικά, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των μελετητών, μπορεί όμως κανείς να διαπιστώσει σε αυτές ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: Οι ελίτ αποτελούν ένα κοινωνικό φαινόμενο όλων των οργανωμένων κοινωνιών είτε δημοκρατικών είτε αυταρχικών. Θεωρούνται ως μικρές μειοψηφίες, τα μέλη των οποίων διακρίνονται για τις υψηλές θέσεις τις οποίες κατέχουν, τον πλούτο, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, τη μόρφωση και χαρακτηρίζονται ως κοινωνικά σημαίνοντα άτομα, υπεύθυνα για την πραγματοποίηση των μεγάλων κοινωνικών σκοπών. Από τη δράση τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό η σταθερότητα αλλά και η διατήρηση της κοινωνικής αρμονίας. Η κληρονομική διαδοχή, η καταγωγή από μεγάλη οικογένεια, η μεγάλη ιδιοκτησία και ο πλούτος, είτε αυτά ήσαν κληρονομημένα ή είχαν αποκτηθεί από τους ίδιους, ήσαν οι κύριοι δρόμοι για την κοινωνική ανέλιξη, κατά τις κλασικές θεωρίες, ενώ οι σύγχρονες τονίζουν περισσότερο την αξία ως ένα εκ φύσεως ή δημιουργούμενο χαρακτηριστικό, αν και η κοινωνική τάξη και η οικογενειακή προέλευση συνεχίζουν να παίζουν ένα σημαντικό ρόλο σε αυτήν. Ένα κοινό χαρακτηριστικό των σύγχρονων ελιτιστικών θεωριών και μελετών είναι ότι οι ελίτ αξιολογούνται από το λειτουργικό ρόλο που διαδραματίζουν στις σύγχρονες κοινωνίες, ενώ και η σχέση τους με τη μάζα εμφανίζεται σημαντικά διαφοροποιημένη από ό,τι στις παλαιότερες ελιτιστικές θεωρίες, ιδίως στις αναπτυσσόμενες δημοκρατικά κοινωνίες.

Εξάλλου, οι σύγχρονοι μελετητές δε δέχονται ότι υπάρχει μία μόνον ελίτ, μια κυβερνώσα τάξη (*ruling class*), αλλά συνυπάρχει ένας αριθμός ομάδων ελίτ, μεταξύ των οποίων διαμοιράζονται οι

ευθύνες και οι απολαβές σε μια κοινωνία. Κάθε ομάδα εμφανίζεται με το σχήμα μιας πυραμίδας, η οποία τέμνει και ταυτόχρονα τέμνεται από τις άλλες. Η αύξηση του πληθυσμού, η αύξηση των επαγγελματικών ειδικοτήτων, των γραφειοκρατικών οργανώσεων (δηλαδή των τεράστιων οργανισμών του δημοσίου ή του ιδιωτικού τομέα) και το πλήθος των κοινωνικών αξιών, έχουν οδηγήσει σε αυτόν τον πολλαπλασιασμό των ελίτ. Οι πλέον γνωστές μορφές ελίτ είναι η πολιτική, η στρατιωτική, η γραφειοκρατική, η θρησκευτική, η πνευματική, η οικονομική, η επιστημονική και η καλλιτεχνική. Τις μορφές αυτές ηγετικών ομάδων –ελίτ– η S.Keller, μια από τους σημαντικότερους θεωρητικούς των ελίτ της εποχής μας, χρησιμοποιώντας την τυπολογία των κοινωνικών συστημάτων του T. Parsons, τις ομαδοποιεί σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες¹.

Οι κατηγορίες αυτές είναι οι εξής:

1. Η ελίτ η οποία παίρνει τις μεγάλες αποφάσεις και θέτει τους μεγάλους σκοπούς (goal attainment elite), έργο της οποίας είναι επίσης να επαυξάνει την ικανότητα της κοινωνίας για την επίτευξή τους.

2. Η ελίτ της υλοποίησης των σκοπών (adoptive elite), ο ρόλος της οποίας είναι να επινοεί και να δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την επίτευξη των σκοπών.

3. Η ελίτ της ολοκλήρωσης (integrative elite), ρόλος της οποίας είναι να διαμορφώνει τις αξίες των κοινωνιών και διά των ηθικών και πνευματικών μέσων να επιτυγχάνει τη συνοχή και την ειρηνική συμβίωση μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

4. Η ελίτ για τη διατήρηση της ψυχικής ευφορίας (pattern maintenance) και για την εκτόνωση των εντάσεων. Πρόκειται για τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες, δηλαδή για τις διάφορες μορφές της πολιτιστικής ελίτ.

Αυτές οι τέσσερις κατηγορίες, οι οποίες διαφέρουν σε δύναμη, απολαβές, αξίες και εικόνα (image), λειτουργούν μεν μέσα στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο αλλά εκτελούν ειδικευμένα κάθε μια λειτουργία.

Στη χώρα μας η έρευνα του φαινομένου των ελίτ απασχόλησε συγκριτικά λίγους Έλληνες μελετητές², ώστε να μην είναι δυνατόν να δοθεί απάντηση σε προβληματισμούς όπως: Ποιοι παράγοντες –ιστορικοί, εθνικοί, πολιτικοί, οικονομικοί ή άλλοι– συντέλεσαν στην ανάδειξη των διαφόρων μορφών ηγεσίας στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της ελληνικής ηγεσίας. Ποια η δύναμή της και πόσο αυτόνομα ασκούσε αυτή τη δύναμη. Ποια η συνοχή της και η ανταπόκριση στο λειτουργικό ρόλο της. Πόσο μπορεί να ενταχθεί στις τέσσερις βασικές κατηγορίες ελίτ κ.ά.

Με αυτούς τους προβληματισμούς επιχείρησα τη μελέτη του φαινομένου της ηγεσίας, μέσα στα πλαίσια της ιστορικής και κοινωνικο-πολιτικής γενικά πραγματικότητας του νεότερου ελληνικού κράτους – 1800 και μετά – από τις εξής βασικά πηγές: Την εγκυκλοπαίδεια του "Ηλίου" (έκδ.1975), την παλαιότερη εγκυκλοπαίδεια του "Δρανδάκη", καθώς και το μεγάλο Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό της Εκδοτικής Εταιρείας, του οποίου η έκδοση ολοκληρώθηκε το 1989. Οι προσωπικότητες οι οποίες καταγράφονται στις πηγές αυτές πλησιάζουν τις 12.800. Τα στοιχεία κάθε προσωπικότητας που συγκεντρώθηκαν αναφέρονταν στο έτος γεννήσεως και θανάτου, το φύλο, την οικογενειακή προέλευση, τον τόπο καταγωγής, την περίοδο δράσης, το είδος της επαγγελματικής ή άλλης δραστηριότητας και τη μόρφωση. Προκειμένου να διαπιστωθούν οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ ελίτ και κοινωνικής, πολιτικής και ιστορικής πραγματικότητας, η περίοδος αυτή διαιρέθηκε σε μικρότερες περιόδους, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την παραδοσιακή διαίρεση της συνταγματικής μας ζωής. Δηλαδή, χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο η μορφή του πολιτεύματος. Και αυτό όχι μόνον γιατί τα κριτήρια αυτά είναι σχεδόν γενικά αποδεκτά, αλλά και για έναν άλλον ουσιαστικότερο λόγο: Η μορφή του πολιτεύματος, μοναρχική, συνταγματική, αυταρχική είναι πολύ σημαντική, δεδομένου ότι συνήθως συνδέεται με μεγάλες μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο, στην πολιτική και κοινωνική ζωή και στην οικονομία, που έχουν άμεση επίδραση στην ελληνική κοινωνία και στις μορφές ηγεσίας της. Η πρώτη περίοδος ξεκινά από την αφύπνιση του ελληνισμού και καλύπτει όλη την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, μέχρι την έλευση του Όθωνα (1800-1832). Η μοναρχία του Όθωνα καλύπτει ολόκληρη τη δεύτερη περίοδο (1833-1862). Η τρίτη είναι αυτή του δημοκρατικού Συντάγματος του 1864 μέχρι το 1911 και η διαίρεση συνεχίζεται από το 1912-1922, το 1923-1944, το 1945-1973 και από το 1974 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80.

Θα πρέπει εξάλλου να προστεθεί ότι επιχειρήθηκε μία αξιολόγηση της δύναμης, η οποία ασκήθηκε από τις προσωπικότητες αυτές στη διαμόρφωση των πολιτικών ή κοινωνικών-πολιτισμικών εξελίξεων, με τη χρησιμοποίηση μιας κλίμακας τεσσάρων βαθμίδων. Αυτό κρίθηκε αναγκαίο δεδομένου ότι σε θεωρητικό επίπεδο η αναφορά στις διάφορες ελίτ συνήθως γίνεται χωρίς τη διαφοροποίηση της δύναμης, την οποίαν εμφανίζουν να ασκούν τα μέλη τους. Στην πρώτη βαθμίδα εντάχθηκαν προσωπικότητες κάθε κατηγορίας της ελληνικής ηγεσίας, που έπαιξαν έναν καθοριστικό ρόλο στην ελληνική πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή γενι-

κά. Η κατηγορία αυτή έχει τον τίτλο "ηγέτες" (leaders), προκειμένου να τονισθεί η μοναδικότητα της συμβολής τους στον τομέα δράσης τους, όρος που περικλείει και το βαθύτερο περιεχόμενο της έννοιας "ηγέτης"³. Στη δεύτερη, την κατηγορία της ανωτάτης ελίτ, εντάχθηκαν μικρότερης δύναμης προσωπικότητες αλλά πάντως με εξέχοντα ρόλο, με κριτήριο την κατοχή ανώτατης θέσης στην κοινωνική, πολιτική ή διοικητική ιεραρχία. Η τρίτη κατηγορία αναφέρεται σε μέσης δύναμης ελίτ και η τελευταία στην κατώτερη ελίτ. Γενικά πάντως, τα κριτήρια για τη διάκριση αυτή ήσαν η ιστορικά διαπιστωμένη συμβολή τους στην ελληνική ζωή, η κατοχή υψηλού αξιώματος, κριτήριο το οποίο χρησιμοποιήθηκε και ως τυπικό, αλλά για την πρώτη βαθμίδα και σε συνδυασμό με την προσωπικότητα εκείνου που κατείχε τη θέση, καθώς και ο χρόνος παραμονής στην πολιτική και κοινωνική σκηνή. Λόγω των δεδομένων περιορισμένων πλαισίων αυτής της μελέτης, η αναφορά σε σχετικές βιβλιογραφίες είναι αδύνατη αλλά και η αναφορά στα πορίσματα της έρευνας επίσης ελλιπής⁴.

Η ιδέα για τη διερεύνηση της ελληνικής ηγεσίας με τα κριτήρια αυτά και για όλη την περίοδο του νεότερου ελληνικού κράτους, γεννήθηκε κατά τη διάρκεια της παραμονής μου, ως research associate στο Πανεπιστήμιο Harvard κατά το ακαδημαϊκό έτος 1980-81, ως fellow της Ford Foundation τη χρονιά αυτή. Το εγχείρημα ήταν φιλόδοξο και δεν είχα συναντήσει άλλο ανάλογο πρότυπο και όπως με συμβούλευσαν πολλοί, θα ήταν σχεδόν αδύνατο να πραγματοποιηθεί. Εξαιρέση αποτέλεσαν οι διεθνώς γνωστοί καθηγητές του Πανεπιστημίου Harvard, Daniel Bell και Sidney Verba. Ο πρώτος, θυμάμαι ακόμα τα λόγια του, μου είχε πει: "Τράβα μπρος, κάτι θα βγάλεις", και ο δεύτερος: "Να με κρατάς ενήμερο για τα πορίσματα της δουλειάς σου". Και αυτές οι πολύτιμες για μένα ενθαρρύνσεις ήταν αποφασιστικής σημασίας για την υλοποίηση του ερευνητικού μου σχεδίου. Όταν μπόρεσα, το 1992, να επισκεφθώ το ίδιο Πανεπιστήμιο για να τους ευχαριστήσω και να ανακοινώσω τα πορίσματα της έρευνάς μου, ήταν πολύ συγκινητική η ικανοποίηση που εκδήλωσαν. Αλλά και ο αείμνηστος καθηγητής της Πολιτικής Επιστήμης του Παντείου Πανεπιστημίου Γεώργιος Βλάχος, ως Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών είχε επίσημα διατυπώσει, στις αρχές του '90, με εξαιρετικά ευνοϊκές κρίσεις πρόταση στην Επιτροπή Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών για τη χρηματοδότηση της έρευνας. Αυτή όμως ήταν ήδη στο τέλος της.

Μέσα στα πλαίσια των ελιτιστικών θεωριών και τις ειδικότερες συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας καταβλήθηκε προσπάθεια να

σκιαγραφηθούν τα χαρακτηριστικά των διαφόρων μορφών ελίτ, σε σχέση με την παραπάνω διάκρισή τους, στις τέσσερις βασικές κατηγορίες⁵:

α) Ελίτ θέσης των σκοπών

Στην πρώτη και βασικότερη κατηγορία των ελίτ ανήκει κατά παράδοση η πολιτική ελίτ. Η ελίτ αυτή περιλαμβάνει τους βουλευτές, μέλη των κυβερνήσεων και τους διορισμένους από αυτές νομάρχες, διοικητές μεγάλων οργανισμών, τα ηγετικά στελέχη των κομμάτων, τις εκλεγμένες τοπικές αρχές, την ηγεσία των συνδικαλιστικών ενώσεων. Ειδικότερη κατηγορία μπορεί να αποτελέσει η συνταγματική ηγεσία, δηλαδή τα μέλη των εθνοσυνελεύσεων και των αναθεωρητικών βουλών, αλλά σε αυτήν πρέπει να περιληφθούν και μέλη άλλων μορφών ηγεσίας, π.χ. στρατιωτικοί, τα οποία ιστορικά διαδραμάτισαν εξέχοντα ρόλο στη συνταγματική ζωή και τη διαμόρφωση των συνταγματικών πλαισίων της χώρας.

Η καταγωγή από επιφανή οικογένεια στις πρώτες τρεις περιόδους είναι περισσότερο εμφανής από ότι στις επόμενες, κι αυτό είναι φυσικό γιατί οι ήρωες της επανάστασης και στη συνέχεια οι γιοί τους εισέρχονταν στις τάξεις της πολιτικής ελίτ. Αν και ο παράγων οικογένεια εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να υφίσταται, εντούτοις μειώνεται η σημασία του έντονα, όπως φαίνεται από τις τελευταίες περιόδους. (Στην πρώτη, το ποσοστό είναι 48%, στη δεύτερη 67%, 62,6% στην τρίτη και 20,1% στην τελευταία). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι δεσμοί της οικογένειας εμφανίζονται στις παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις, δηλαδή τις συντηρητικές και όχι στις ριζοσπαστικές και αριστερές. Φυσικά, αυτό ερμηνεύεται από τον ίδιο τον ιδεολογικό προσανατολισμό των δυνάμεων αυτών, αλλά συγχρόνως και από τις αρνητικές πολιτικές και συνταγματικές-νομικές ρυθμίσεις από τη δεκαετία του '20 και μέχρι το Σύνταγμα του 1975, οι οποίες είχαν άμεση επίπτωση στη διαμόρφωση της ριζοσπαστικής πολιτικής ελίτ⁶.

Θα πρέπει όμως να αναφερθεί, ως ξεχωριστό πρόβλημα της ελληνικής ιστορικής πραγματικότητας ότι καθοριστική επίδραση για την οργάνωση και το ρόλο της πολιτικής ηγεσίας του τόπου γενικότερα είχαν και οι περίοδοι αναστολής της λειτουργίας των συνταγματικών-δημοκρατικών πλαισίων, όπως αυτές του αυταρχικού καθεστώτος του Ι. Μεταξά και της 21ης Απριλίου 1967. Στις περιόδους αυτές υπήρχε ολοκληρωτική αποκοπή του λαού από

τη φυσική του ηγεσία, ενώ από το τέλος της κατοχής μέχρι τη χούντα του 1967 η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών ήταν ελλιπής, αφού και θεσμικά ήταν αποκλεισμένη η δράση των αριστερών - κομμουνιστικών δυνάμεων. Θα πρέπει όμως επίσης να αναφερθεί και ο ισχύων εκάστοτε εκλογικός νόμος, ο οποίος, εκτός από μέσον για τη διατήρηση της δύναμης των εκάστοτε κυβερνήτων, χρησιμοποιήθηκε και ως μέσον χειραγώγησης της πολιτικής ηγεσίας και αποκλεισμού εκπροσώπησης στην ελληνική Βουλή όλων των πολιτικών τάσεων. Οι λόγοι αυτοί έχουν εντάξει τη χώρα μας, τουλάχιστον μέχρι τις εκλογές του 1974, μεταξύ εκείνων στις οποίες οι εκλογές δεν οδηγούσαν και σε επιλογή της ηγεσίας από τη λαϊκή βάση.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της πολιτικής ελίτ, και όχι μόνον αυτής, είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος της προέρχεται από αγροτικές περιοχές (84% στην πρώτη περίοδο, και 58.6% στην τελευταία). Η Πελοπόννησος ήταν η περιοχή με τη μεγαλύτερη συμμετοχή στην κατηγορία αυτή των ελίτ, σταδιακά όμως η εμφανής αυτή υπεροχή της μειώνεται, αφενός λόγω της ενσωμάτωσης και άλλων περιοχών στην ελληνική επικράτεια αλλά και λόγω της ανάπτυξης και άλλων.

Η μόρφωση της πολιτικής ελίτ είναι πολύ υψηλή. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ελίτ αυτή εμφανίζει μια σημαντική πνευματική και γενικά επιστημονική δραστηριότητα. Η εκπαίδευση είναι ένας πολύ σημαντικός παράγων για την πολιτική σταδιοδρομία, όχι μόνον γιατί συντελεί στη διάκριση των λίγων από τους πολλούς –τη μάζα– αλλά γιατί διευκολύνει την είσοδο σε επαγγέλματα τα οποία είναι πλησιέστερα σε πολιτική σταδιοδρομία. Τα περισσότερα μέλη της πολιτικής ελίτ είναι δικηγόροι και αυτό δεν ισχύει μόνο για την Ελλάδα. Οφείλεται στο γεγονός ότι το δικηγορικό επάγγελμα ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις για τις δημόσιες επαφές και προσφέρει και άλλα πλεονεκτήματα, όπως ρητορική ικανότητα, ευκολία στις διαπραγματεύσεις και εξοικείωση με τους ισχύοντες κανόνες. Έχει γραφτεί ότι “στην περίπτωση της Ελλάδος ο δικηγόρος και σε μικρότερο βαθμό ο γιατρός, αποτελούσαν τις σημαίνουσες προσωπικότητες (notables) σε τοπικό επίπεδο, αναπληρώνοντας το ρόλο της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων που έλειπε”⁷. Η εξέχουσα αυτή θέση αντικατοπτρίζει εξάλλου και τη σχέση πάτρωνα-πελάτη, η οποία στηρίζεται σε αμοιβαία παροχή υπηρεσιών, ένα φαινόμενο που εξακολουθεί και σήμερα να υπάρχει και νοθεύει σε μεγάλο βαθμό, τόσο τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς των κομμάτων όσο και την εκπροσώπηση ταξικών συμφερόντων.

Υπάρχει επίσης μια πολλαπλότητα (overlap) στις επαγγελματικές

δραστηριότητες της πολιτικής ελίτ, η οποία διαφέρει σε βαθμό από περίοδο σε περίοδο. Προηγούμενη στρατιωτική υπηρεσία είναι πολύ υψηλή στην πρώτη περίοδο (63%), κάτι που συνεχίζεται σε μικρότερο βαθμό στις επόμενες και σήμερα φθάνει το 5.5%. Αλλά και η κατοχή θέσης στη δημόσια διοίκηση εμφανίζεται ως σημαντικό πλεονέκτημα για την κατάληψη θέσης στην πολιτική ηγεσία.

Από τα στοιχεία που μελετήθηκαν φαίνεται ότι η πολιτική ελίτ προέρχεται κατά κύριο λόγο από τα μεσαία και τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Τα χαρακτηριστικά όμως των στρωμάτων αυτών διαφέρουν από τα αντίστοιχα των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών, τα οποία έχουν τις ρίζες τους στην παραδοσιακή αριστοκρατία και στις αστικές τάξεις. Στην αξιολόγηση της πολιτικής ελίτ από πλευράς δύναμης, οι ηγέτες, δηλαδή εκείνοι με τη μεγαλύτερη δύναμη, αποτελούν ένα μικρό ποσοστό. Είναι περίπου 8% σε όλες τις περιόδους. Πάντως θα πρέπει κανείς να αναφερθεί στο ρόλο ορισμένων προσωπικότητων, για να γίνει κατανοητό ότι δεν έχουν όλα τα μέλη της πολιτικής ελίτ την ίδια δύναμη. Ελευθέριος Βενιζέλος, Γεώργιος Παπανδρέου, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ανδρέας Παπανδρέου, είναι οι πιο εξέχοντες πολιτικοί ηγέτες στον αιώνα μας.

Στο βασικό θέμα που αναφέρεται στις ελιτιστικές θεωρίες, δηλαδή τη συνοχή μεταξύ των ελίτ, η απάντηση που δίνεται για την ελληνική πολιτική ηγεσία, πρέπει κατ' αρχήν να συνδεθεί με τις ειδικές ιστορικές συνθήκες κάθε περιόδου, αν και γενικά το κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας είναι η σύγκρουση και όχι η συνοχή. Συνοχή εμφανίστηκε αρχικά κατά την έναρξη της μεγάλης Ελληνικής Επανάστασης του 1821, η οποία διασπάστηκε ευθύς αμέσως. Στην περίοδο της μοναρχίας του Όθωνα διαφαίνεται η δημιουργία γύρω από το Θρόνο μιας πολιτικής ελίτ με στοιχεία συνοχής, τα οποία είναι εντονότερα στην περίοδο του Συντάγματος του 1864. Αυτό αποδεικνύεται και από τη συνταγματική σταθερότητα της περιόδου αυτής, η οποία όμως δε συνοδεύτηκε και από οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Στον αιώνα μας το θέμα της συνοχής της ηγεσίας αυτής είναι σχεδόν ανύπαρκτο και οι επιπτώσεις του είναι εμφανείς, όχι μόνον στις πολιτικές συγκρούσεις αλλά και στη συνταγματική σταθερότητα. Μια στιγμιαία, θα μπορούσε να πει κανείς, συνοχή εμφανίζεται με το "ΟΧΙ" του '40. Συνοχή που επίσης, κάτω από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, όχι μόνον δε διατηρήθηκε αλλά αντίθετα υπήρξε ριζική διάσπαση στην περίοδο της κατοχής, η οποία κορυφώθηκε με τον εμφύλιο της περιόδου 1946-49. Οι έντονες διαφοροποιήσεις, η σύγκρουση, ακόμα και με τη μορφή διχασμού, α-

ποτελούν μια ενδημική κατάσταση της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας. Ασφαλώς δε θα πρέπει να αγνοηθεί η σημαντικότερη ίσως περίοδος συνοχής και συναίνεσης μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων μετά την πτώση της χούντας.

Η έλλειψη συνοχής οφείλεται κυρίως στην απουσία, ίσως ακόμα και σήμερα, αναπτυγμένων πολιτικών κομμάτων, στις πελατειακές σχέσεις που επικρατούν, στον κυρίαρχο ρόλο του κράτους και στους μηχανισμούς του. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν και οι επιδράσεις του ξένου παράγοντα, του οποίου ο ρόλος είναι –άλλοτε καλυμμένα κι άλλοτε αποκάλυπτα– διαρκής στην πορεία του νεότερου ελληνικού κράτους. Εξάλλου, τα πολιτικά κόμματα δεν έχουν μέχρι τώρα επιτύχει να απαλλαγούν από τον προσωπικό-αρχηγικό τους χαρακτήρα, με εξαίρεση τα κόμματα της αριστεράς και να διασφαλίσουν την εσωκομματική δημοκρατία. Είναι ενδεικτικό ότι ο γνωστός "σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας" του R.Michels έχει τη δική του ελληνική απόδοση, με το γνωστό λαϊκό γνωμικό: "Το πρόβατο που φεύγει από μαντρί το τρώει ο λύκος". Και αυτό παρά την ύπαρξη συνταγματικών εγγυήσεων για την ελευθερία των βουλευτών⁸. Άλλωστε η κυριαρχία του αρχηγού αποδείχθηκε και από την περίοδο που είχε εισαχθεί το σύστημα της "λίστας"⁹.

Επίσης, οι εξωτερικοί αποσταθεροποιητικοί παράγοντες και τα μεγάλα εθνικά προβλήματα της χώρας, τα οποία δυστυχώς εξακολουθούν να υφίστανται, δεν ευνόησαν τη συνοχή ή τη συναίνεση. Όπως έχουν χαρακτηριστικά διατυπώσει σύγχρονοι εκπρόσωποι της πολιτικής ηγεσίας μας, υπάρχει μια μορφή "δομικής αντιπολίτευσης" ή "ρεβανσιστικής πολιτικής" μεταξύ των κομμάτων, η οποία προσδιορίζει σταθερά τη λειτουργία του ελληνικού κοινοβουλίου¹⁰. Το φαινόμενο όμως αυτό οδηγεί σε κρίση αξιοπιστίας της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας και σε έλλειψη νομιμοποίησής της, γεγονός πολύ αρνητικό για την ίδια την πολιτική ηγεσία αλλά και τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών¹¹.

Δεν είναι δυνατόν να αναφερθεί κανείς στην πολιτική ηγεσία χωρίς έστω και μια σύντομη αναφορά στη σχέση της με τους οπαδούς – τη μάζα. Θα πρέπει να τονισθεί ότι παρά τη δημοκρατική σε γενικές γραμμές ανάδειξη της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας, η οποία ανταποκρίνεται στους τρόπους ανάδειξης συγχρόνων πολιτικών ελίτ άλλων χωρών, εντούτοις οι σχέσεις της παραμένουν στηριγμένες στις πελατειακές δομές, όπως ήδη ανέφερα παραπάνω και ως συνέπεια της μη δημοκρατικής λειτουργίας των κομμάτων, το κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής μας ηγεσίας είναι η χειραγώγηση των μαζών, η εξαπάτησή τους με τις μεθόδους του λαϊκισμού¹². Με δυο λόγια, η σύγχρονη ελληνική πολιτι-

κή ηγεσία λειτουργεί με ξεπερασμένες για τις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες μεθόδους. Συνέπεια αυτού είναι η διαπιστούμενη στις μέρες μας γενική πτώση της αξιοπιστίας της, η οποία έχει οδηγήσει σε μεγάλο βαθμό σε μια άρνηση του ρόλου της.

Ως προς τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της πολιτικής ελίτ, θα πρέπει να δεχθούμε ότι τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας ήταν φιλελεύθεροι. Αυτό εκδηλώνεται στις φιλοδοξίες και στις προσπάθειές της να εγκαθιδρύσει δημοκρατικούς θεσμούς, καθώς και στο γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα η οποία εισήγαγε την καθολική ψηφοφορία. Στον αιώνα μας μόνον οι κομμουνιστικές πολιτικές δυνάμεις είχαν άλλους προσανατολισμούς και άμεσες επιδράσεις από τις κομμουνιστικές χώρες και κυρίως από την τέως Σοβιετική Ένωση, διακήρυσσαν όμως τη σοσιαλιστική ιδεολογία τους και τους αγώνες τους για κοινωνική δικαιοσύνη. Παρά την πράγματι θετική αυτή ιδεολογική στάση της πολιτικής ηγεσίας, δεν πέτυχε να παρακολουθήσει και την εξέλιξη των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών στη Δύση μετά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, με εξαίρεση το Σύνταγμα του 1927, του οποίου όμως η ισχύς ήταν περιορισμένη και ασφαλώς το Σύνταγμα του 1975, ενώ πολλές επιφυλάξεις μπορούν να διατυπωθούν για την αναθεώρησή του το 1985/86, η οποία ουσιαστικά μετέβαλε τη δομή της δύναμης, χωρίς να αλλάξει τη φιλοσοφία του Συντάγματος.

Όσον αφορά την ηγεσία των συνδικαλιστικών ενώσεων, είναι γεγονός ότι αποτελεί επίσης μια σύγχρονη μορφή πολιτικής ηγεσίας, δεδομένου ότι ο ρόλος της είναι πραγματικά σημαντικός. Κυρίως μετά το Σύνταγμα του 1975, το οποίο θεμελίωσε πλήρως τις δημοκρατικές ελευθερίες, δημιουργήθηκαν ισχυρές συνδικαλιστικές ενώσεις. Γεγονός πάντως είναι ότι ενώ τα χαρακτηριστικά της πολιτικής αυτής ελίτ δεν έχουν ακόμα συγκεντρωθεί, η κομματική υπαγωγή των μελών της είναι εμφανής, καθώς επίσης και η δύναμη την οποία διαθέτουν, αν ληφθεί υπόψη το φαινόμενο του νεο-κορπορατισμού και στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Τελειώνοντας τη σύντομη αναφορά στην πολιτική ηγεσία, μπορούμε να πούμε ότι αν και ήταν οι κύριοι παράγοντες για τη θέση των μεγάλων σκοπών και τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων, εντούτοις δεν ήταν οι μόνοι. Πολύ σημαντικοί εξω-συνταγματικοί παράγοντες στη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών ήταν οι στρατιωτικοί, ο Θρόνος αλλά και οι "μεγάλες δυνάμεις". Έτσι, η δύναμη της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας εμφανίζεται περιορισμένη, ενώ οι ξένες επεμβάσεις αποδεικνύουν την ελλειμματική κυριαρχία του ελληνικού κράτους.

β) Ελίτ πραγματοποίησης των σκοπών

Η στρατιωτική, η γραφειοκρατική, η οικονομική και η επιστημονική ελίτ ανήκουν στη δεύτερη αυτή κατηγορία των ελίτ. Ειδικότερα:

ι. Η στρατιωτική ελίτ

Κατά τη δημοκρατική θεωρία ο στρατός αποτελεί όργανο του κράτους, υποκείμενο στις αποφάσεις της πολιτικής ηγεσίας (άρθρο 45 Σ.1975/86). Με το κριτήριο αυτό θεωρητικά η μορφή αυτή ηγεσίας ανήκει βασικά στην κατηγορία αυτή της ελίτ. Εντούτοις, η πολιτική πραγματικότητα της Ελλάδας, οφειλόμενη σε ιστορικούς κυρίως λόγους, αλλά και όλων των υπαναπτύκτων χωρών, είναι ότι η στρατιωτική ελίτ ανήκει περισσότερο στην πρώτη μεγάλη κατηγορία, της ελίτ θέσης των σκοπών και λήψης των μεγάλων αποφάσεων. Αυτό βέβαια για τη χώρα μας ισχύει τουλάχιστον μέχρι την πτώση της χούντας το 1974 και τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975. Οι λόγοι οι οποίοι οδήγησαν σε αυτόν το ρόλο του στρατού οφείλονται βέβαια και στους εξωτερικούς αποσταθεροποιητικούς παράγοντες. Οι συνεχείς απειλές της εθνικής μας ανεξαρτησίας και ακεραιότητας, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και ο εμφύλιος δυνάμωσαν το ρόλο του στρατού, όπως άλλωστε αυτό συμβαίνει γενικά και τον τοποθέτησαν στην κορυφή της ιεραρχίας της δύναμης στην ελληνική πολιτική ζωή.

Ο ύψιστος ρόλος του στρατού ασφαλώς αρχίζει από την ελληνική Επανάσταση, ρόλος ο οποίος είχε πολιτικο-στρατιωτικό χαρακτήρα. Αλλά και μετά την περίοδο αυτή, αρχής γενομένης από την περίοδο του Όθωνα, η κοινωνικοποίηση του στρατού είχε καθαρά πραιτωριανό χαρακτήρα. Αυτό σημαίνει ότι θεωρούσαν καθήκον τους την επέμβαση στην πολιτική ζωή για τη διασφάλιση όχι μόνον της εθνικής ακεραιότητας αλλά και τη διατήρηση του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος. Ήσαν οι "φρουροί των εθνικών αξιών", ρόλο τον οποίο κατοχύρωσε και συνταγματικά το καθεστώς της χούντας του 1967 (άρθρα 128-132 Σ. 1968/73). Εξάλλου, ο κίνδυνος επικράτησης του κομμουνισμού, του "εσωτερικού εχθρού" κατά τον επιτυχή χαρακτηρισμό του καθηγητή Α. Μάνεση¹³, διόγκωναν το φρόνημα της εθνοσωτηρίας αποστολής του στρατού στη χώρα μας. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι ο στρατός υπήρξε πάντα ο καλύτερα οργανωμένος τομέας του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Ήδη από την επανάσταση στο Γουδί το 1909, είχε διαμορφωθεί ως ξεχωριστή ομάδα συμφερό-

ντων, διαθέτουμε μάλιστα και τα μέσα άμεσης επιβολής. Αυτό συντέλεσε στο να υπάρξει συνεργασία, συνοχή αλλά και αίσθημα συνωμοσίας μεταξύ των μελών τους, στοιχεία δηλαδή που απαντώνται στις κλασικές θεωρίες για τις κυβερνώσες ελίτ¹⁴.

Με τα δεδομένα αυτά και την υπανάπτυξη των πολιτικών δομών η παρέμβαση του στρατού, ιδίως στον αιώνα μας, είναι άλλοτε δυναμική, όπως η "επανάσταση" στο Γουδί του 1909, η "επανάσταση" του 1922, το πραξικόπημα του Θ. Πάγκαλου το 1925-26, η χούντα του 1967-74 και άλλοτε παρασκηνιακή, όπως στην περίοδο του 1935, για να περιοριστούμε στα πιο χαρακτηριστικά ιστορικά παραδείγματα των στρατιωτικών παρεμβάσεων στη χώρα μας. Τα χαρακτηριστικά αυτά της στρατιωτικής ηγεσίας έπαιρναν εντονότερο χαρακτήρα από τον έλεγχο του Θρόνου πάνω σε αυτήν, αλλά και το ρόλο των υπερεθνικών στρατιωτικών συνασπισμών και των μυστικών υπηρεσιών των δυτικών μας συμμάχων¹⁵.

Ας δούμε στη συνέχεια τα χαρακτηριστικά της στρατιωτικής ελίτ, ξεκινώντας από την κοινωνική τους καταγωγή. Κατ' αρχήν προέρχονται κυρίως από αγροτικές περιοχές. 91% στην πρώτη περίοδο και 64% στην τελευταία. Η Πελοπόννησος έχει ακόμα μια μεγάλη συμμετοχή στη στρατιωτική ελίτ αλλά σε σχέση με το ποσοστό που διαθέτει στην πολιτική ηγεσία, υστερεί έναντι της Στερεάς, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Το ποσοστό αυτών που εντάσσονται στην πρώτη βαθμίδα των ηγετών είναι μικρότερο αυτού της πολιτικής ηγεσίας. 1% στην περίοδο της Επανάστασης και 7% τώρα. Γενικά, εμφανίζουν μια μικρότερη κινητικότητα προς τα άνω (upward mobility), από ότι η πολιτική ελίτ. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μετά την Επανάσταση και μέχρι τέλους του περασμένου αιώνα, η στρατιωτική ηγεσία επιλεγόταν από την ελληνική αριστοκρατία ή ακριβέστερα από την ελληνική ανώτερη τάξη. Προερχόταν δηλαδή από παλιές οικογένειες επιφανών και ηρώων της Επανάστασης. Οι ανάγκες όμως για μεγαλύτερες στρατιωτικές δυνάμεις ανάγκασαν τη χώρα να ανοίξει τις πύλες των στρατιωτικών ακαδημιών και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Όπως φαίνεται από την έρευνα η μεταπήδηση από τη στρατιωτική ηγεσία στην πολιτική ηγεσία είναι αρκετά ευχερής. Ο μέσος όρος είναι 15%, με σημαντικές διαφορές κατά περίοδο, ενώ η συμμετοχή της στη διοικητική γραφειοκρατία συνολικά δεν ξεπερνά το 4%, επίσης με διαφορές κατά περίοδο.

Εάν αξιολογήσουμε συνολικά το ρόλο της στρατιωτικής ηγεσίας, θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι άλλοτε ήταν εκσυγχρονιστική (1843, 1909, 1922) και άλλοτε οπισθοδρομική (1935, 1967). Γενικά πάντως, η δημοκρατική σταθερότητα και η εθνική

ανεξαρτησία είναι οι πρωταρχικοί παράγοντες, οι οποίοι κρατούν το στρατό μακριά από την πολιτική, "στα στρατόπεδα", όπως άλλωστε επιβεβαιώνει και η γνωστή τυπολογία του S.Finer για τις στρατιωτικές επεμβάσεις¹⁶.

ii. Η γραφειοκρατική ελίτ¹⁷

Μετά το στρατό η δημόσια διοίκηση είναι η μόνη γραφειοκρατική οργάνωση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα και ο ρόλος της είναι πολύ μεγάλος, δεδομένου ότι, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, το κράτος και ο διοικητικός μηχανισμός του είναι οι μόνοι παράγοντες για την κατανομή της δύναμης και των υλικών και ηθικών αγαθών. Αναμφίβολα, η γραφειοκρατική ελίτ, όπως και οι προηγούμενες κατηγορίες της ελληνικής ελίτ, είχαν μέχρι πρόσφατα πολύ έντονες αρνητικές επιδράσεις από τις τραγικές για τη χώρα ιστορικές εθνικές συνθήκες. Οι "εκκαθαρίσεις" της δημόσιας διοίκησης από τους πολιτικούς αντιπάλους, υπαρκτούς ή ιδεατούς, των κυβερνώντων είναι γνωστές με τον όρο "εξυγιάνσεις του δημόσιου τομέα". Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι συνταγματικές επιταγές για την "εθνικοφροσύνη" των δημοσίων υπαλλήλων και τα νομικά πλαίσια του παρελθόντος, συνέδεαν το μεγαλύτερο μέρος των στελεχών της δημόσιας διοίκησης με τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες κυβερνούσαν σχεδόν σε όλη την πορεία του ελληνικού κράτους, αλλά κυρίως στον αιώνα μας, τουλάχιστον μέχρι την πτώση της χούντας. Σημαντική αλλαγή στη σύνθεση της ηγεσίας της γραφειοκρατικής ελίτ επήλθε κατά το μικρό διάστημα της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, χωρίς όμως ακόμα να έχουν μελετηθεί λεπτομερώς οι επιδράσεις της.

Τα ελληνικά Συντάγματα, μετά την αναθεώρηση του 1911, περιέχουν ειδικές διατάξεις για την υλοποίηση των αρχών του κράτους δικαίου και τη διασφάλιση της πολιτικής ουδετερότητας της δημόσιας διοίκησης (άρθ. 100 Σ. 1952, 103 παρ. 1 Σ. 1975/86). Εντούτοις, η πραγματικότητα είναι εντελώς αντίθετη. Η νόθευση του "κλειστού" συστήματος διοίκησης το οποίο ακολουθείται στη χώρα μας, με το σημαντικότερο ποσοστό των ανώτατων βαθμίδων να καταλαμβάνεται από πρόσωπα που δεν ανήκουν στη διοικητική ιεραρχία αλλά στο κομματικό περιβάλλον των κρατούντων, θέσει οι οποίες χαρακτηρίζονται ως "πολιτικές" αλλά και οι αθρόες προσλήψεις, παρά την ισχύουσα νομοθεσία με αδιαφανείς και μη αξιολογικές μεθόδους, έχουν ως αποτέλεσμα την πολιτική ανάμιξη και την επιδίωξη απόκτησης δύναμης από τα στελέχη της διοικητι-

κής γραφειοκρατίας, αν και διατείνονται ότι λειτουργούν μέσα στα πλαίσια των νόμων για χρηστή διοίκηση και εκτελούν πιστά κάθε πολιτική απόφαση. Γενικά, ο ορθολογισμός του βεμπεριανού προτύπου είναι σχεδόν άγνωστος για την ελληνική δημόσια διοίκηση. Όπως έχει παλιότερα διαπιστωθεί –και εξακολουθεί να ισχύει μέχρι σήμερα– η ελληνική δημόσια διοίκηση “παρουσιάζεται ανομοιογενής και εσωτερικώς διασπασμένη, απροσάρμοστη προς τις σύγχρονες απαιτήσεις, κοινωνικώς και ηθικώς μειωμένη, με δίψα δυνάμεως και θέληση επικρατήσεως και με μοναδικόν, ίσως, ιδανικόν τη διατήρηση των κεκτημένων”¹⁸. Το βέβαιο είναι πάντως ότι η διοικητική γραφειοκρατία, φαινόμενο άλλωστε που είναι γενικό, υπακούει και υπηρετεί την εκάστοτε πολιτική ηγεσία, ασφαλώς εμφανέστερα όταν υπάρχει και ιδεολογική με αυτήν συγγένεια. Για το λόγο αυτόν η ελληνική γραφειοκρατική ελίτ εντάσσεται στην κατηγορία της ελίτ υλοποίησης των σκοπών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχει μια σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της επιλογής των σκοπών και στη λήψη των αποφάσεων.

Όπως και στις προηγούμενες μορφές της ελληνικής ηγεσίας τα μέλη της προέρχονται από τις αγροτικές περιφέρειες, στις οποίες το κρατούν στη χώρα μας πελατειακό σύστημα λειτουργεί αποτελεσματικότερα. Η Πελοπόννησος στις πρώτες περιόδους του σύγχρονου ελληνικού κράτους είχε την αμεσότερη πρόσβαση στις διοικητικές θέσεις. Το ποσοστό συμμετοχής της στην πρώτη περίοδο είναι 20.3%, με μικρές αυξομειώσεις μέχρι το 1974. Σήμερα φθάνει το 13.2%, ποσοστό σημαντικό αν συγκριθεί με την ανάπτυξη όλων των περιοχών της Ελλάδας και με τον πληθυσμό τους.

Η μόρφωση των στελεχών της ελληνικής διοίκησης είναι πολύ υψηλή, κάτι που επιβάλλεται άλλωστε και από το νόμο. Πάντως αυτή η μορφή της ηγεσίας εμφανίζει τη μεγαλύτερη κινητικότητα προς τα άνω, που ερμηνεύεται βέβαια από τους παράγοντες που επικρατούν στη δημόσια διοίκηση, οι οποίοι της επιτρέπουν στενούς δεσμούς με την πολιτική ελίτ. Η γραφειοκρατία είναι το κυριότερο μέσον για τη συντήρηση του πελατειακού συστήματος ακόμα και σήμερα.

iii. Η οικονομική ελίτ

Εάν θα ήθελε κανείς να αναφερθεί γενικά θετικά στο ρόλο της οικονομικής ελίτ στη χώρα μας, φοβούμαι ότι θα υπήρχε κάποια επιφύλαξη. Κι αυτό γιατί ο ρόλος της στασιάζεται. Εκτός αυτού, για να κατανοήσουμε το ρόλο της θα πρέπει να αναφερθούμε σε οικονομικά δεδομένα του νεότερου ελληνικού κράτους, συνδέο-

ντάς τα με τις περιόδους στις οποίες διαιρέσαμε την ιστορία του. Αυτό όμως δεν είναι δυνατόν να γίνει σε αυτήν την παρουσίαση. Μόνο μερικές γενικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν. Κατ' αρχάς, πρέπει να μην ξεχνούμε το μοναδικό ρόλο που διαδραμάτισε το ελληνικό κράτος, το οποίο εμφανίζει το φαινόμενο, ότι με "μία μη κομμουνιστική κοινωνική οργάνωση και σε ένα δημοκρατικό καθεστώς" απερρόφησε την οικονομία και με αυτόν τον τρόπο έγινε πανίσχυρο¹⁹. Επί πλέον, ορισμένα γεγονότα είναι πολύ εμφανή στον οικονομικό τομέα της κοινωνίας και αυτά παρουσιάστηκαν επίσης και στην έρευνα. Η εκβιομηχάνιση δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα. Υπάρχουν μόνον μικρές οικονομικές επιχειρήσεις, οικογενειακού περισσότερο χαρακτήρα. Παράλληλα όμως ακόμα και τώρα, ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας συντελείται έξω από τα νόμιμα πλαίσια. Το ποσοστό της «παραοικονομίας» είναι πολύ υψηλό. Αντίθετα εξωτερικοί παράγοντες λαμβάνονται περισσότερο υπόψη. Αναφέρομαι κυρίως στις επενδύσεις από το εξωτερικό, στο ξένο κεφάλαιο, οι οποίες έχουν αυξηθεί τελευταία. Για αυτούς τους λόγους πιστεύω ότι η οικονομική ελίτ δε συμπεριλαμβάνεται, με λίγες μόνον εξαιρέσεις, στις πηγές στις οποίες στηρίχθηκε η έρευνα, ως ξεχωριστή κατηγορία κοινωνικής δραστηριότητας, παρά μόνον στο βαθμό που έχει να επιδείξει κοινωνική κυρίως ή πολιτιστική ή άλλη δράση, η οποία υπηρετεί εθνικούς σκοπούς.

Περισσότερα στοιχεία συγκεντρώθηκαν για την οικονομική ελίτ της διασποράς, της οποίας άλλωστε η συμβολή σε εθνικούς και κοινωφελείς σκοπούς είναι μεγάλη. Αυτό έχει διαπιστωθεί και από άλλες μελέτες του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Έχει γραφεί ότι "εκείνο το οποίον περισσότερο από κάθε τι άλλο δίνει στη διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας τον ξεχωριστό της χαρακτήρα είναι η θέση των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς. Αυτή η αστική τάξη (bourgeoisie), η οποία σε οικονομικούς όρους ήταν και παραμένει περισσότερο δυνατή από αυτήν του εσωτερικού, έπαιξε έναν αποφασιστικό ρόλο στη δημιουργία του ελληνικού κράτους και στην ανάπτυξη των σημαντικότερων θεσμών του"²⁰. Οι Έλληνες της διασποράς ήσαν εκείνοι οι οποίοι οργάνωσαν τη Φιλική Εταιρεία, η οποία μεταλαμπάδευσε τη φλόγα της Επανάστασης για την ανεξαρτησία του ελληνικού έθνους. Ο ρόλος της οικονομικής ελίτ στην περίοδο αυτή είναι περισσότερο σύνθετος. Έχει ομοιότητες με την ελίτ θέσης των σκοπών και των αποφάσεων, την ελίτ της υλοποίησης αυτών αλλά και την ελίτ ολοκλήρωσης, για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

Ποια όμως τα χαρακτηριστικά της ελίτ αυτής: Εμφανίζει το μι-

κρότερο ποσοστό όσον αφορά το status της οικογενειακής προέλευσης. Προέρχεται κυρίως από αγροτικές περιφέρειες και περισσότερο από τα νησιά του Αιγαίου. Η μεγαλύτερη πλειοψηφία της οικονομικής ελίτ που περιλαμβάνεται στις πηγές είναι πλοιοκτήτες. Δεύτεροι σε αριθμό είναι οι έμποροι. Οι βιομήχανοι είναι λίγοι. Το μορφωτικό της επίπεδο δεν είναι γνωστό. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά αποδεικνύουν ότι η ελληνική οικονομική ελίτ αποτελείται από αυτοδημιούργητα άτομα, τα οποία συχνά αποκαλούμε "νεόπλουτους" ή "αριστοκρατία του πλούτου". Τα 82% στην πρώτη ιστορική περίοδο προέρχονται από αγροτικές περιφέρειες, κάτι που σταδιακά φθίνει. Στην ίδια περίοδο το 35.1% προέρχεται από τα νησιά του Αιγαίου, ενώ το 90% δε δηλώνει γραμματικές γνώσεις, κάτι που περιορίζεται στο 39% στην τελευταία.

iv. Η επιστημονική ελίτ

Αν και η επιστημονική ελίτ ανήκει στον ευρύτερο τομέα της πνευματικής ελίτ, εντούτοις η πρόοδος των φυσικών και θετικών επιστημών, καθώς και της τεχνολογίας, την έχουν σε μεγάλο βαθμό διαφοροποιήσει από αυτήν και αυτό οφείλεται στην τεράστια δύναμη την οποία έχουν αποκτήσει στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες. Αλλά για να υπάρξει επιστημονική πρόοδος, το κράτος ή ο οικονομικός τομέας της κοινωνίας πρέπει να διαθέσουν τους οικονομικούς πόρους για την ανάπτυξη των επιστημών. Και στην περίπτωση της Ελλάδας ούτε το κράτος ούτε ο τομέας της οικονομίας το έπραξε, ώστε οι επιστημονικές εφαρμογές και κυρίως η τεχνολογία να τεθούν στην υπηρεσία της οικονομικής ανάπτυξης, όπως φαίνεται να συμβαίνει στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Οι Έλληνες επιστήμονες που έχουν διακριθεί εργάστηκαν στο εξωτερικό. Υπάρχουν βέβαια πολλοί καθηγητές πανεπιστημίου και άλλοι που εργάζονται σε επιστημονικές υπηρεσίες του δημόσιου τομέα. Για τους λόγους αυτούς και η ελληνική επιστημονική ελίτ ανήκει στην κατηγορία της πνευματικής ελίτ, η οποία εντάσσεται στις ελίτ ολοκλήρωσης.

γ. Ελίτ ολοκλήρωσης

Στην κατηγορία αυτή των ελίτ εντάσσονται η θρησκευτική ελίτ και η πνευματική ελίτ (διανοούμενοι, δημοσιογράφοι, ποιητές, λογοτέχνες κ.ά.).

i. Η θρησκευτική ελίτ

Ασφαλώς, η θρησκευτική ελίτ αποτελεί μια από τις βασικότερες μορφές ηγεσίας του ελληνικού κράτους. Αν έχει κανείς προ οφθαλμών το μεγάλο ρόλο της ελληνικής Εκκλησίας, όχι μόνον για τον αγώνα υπέρ της ανεξαρτησίας, αλλά κυρίως για τη διατήρηση αλώβητης της εθνικής συνειδήσεως και των παραδόσεων γενικά του έθνους, τότε αναμφισβήτητα η θρησκευτική ελίτ αποτελεί τη βασικότερη ομάδα μεταξύ των ελίτ ολοκλήρωσης. Και ασφαλώς της οφείλεται ευγνωμοσύνη για το ρόλο αυτόν, ανεξάρτητα από τις αρνητικές πλευρές που θα μπορούσε κανείς να αναφέρει. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής τυραννίας διέσωσε την ελληνική χριστιανική ταυτότητα του σκλαβωμένου έθνους. Και αυτό βέβαια οφείλεται και στην πολιτική της οθωμανικής κυβέρνησης, η οποία παραχώρησε σημαντικά προνόμια στην Εκκλησία, με απώτερο σκοπό να κρατηθεί ο λαός μακριά από τις επιρροές της Καθολικής Εκκλησίας και της Δύσης γενικά. Η πραγματική δύναμη την οποία εξακολουθεί να έχει η ελληνική Εκκλησία και στο σύγχρονο ελεύθερο και δημοκρατικό ελληνικό κράτος, φαίνεται και από το γεγονός της συνταγματικής κατοχύρωσης της υπερέχουσας θέσης της σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της κατηγορίας αυτής των ελίτ, όπως προέκυψαν από την έρευνα, είναι τα εξής:

Πρώτα από όλα είναι η κατηγορία με τη λιγότερο διακρινόμενη κοινωνική προέλευση. Τα 70% της θρησκευτικής ελίτ της πρώτης περιόδου φαίνεται να είναι άγνωστης κοινωνικής καταγωγής, κάτι το οποίο σταθερά αυξάνεται στις επόμενες περιόδους, ενώ στην τελευταία φθάνει το 100%. Φυσικά, αυτό είναι αντίθετο με τα χαρακτηριστικά της θρησκευτικής ελίτ πολλών άλλων χωρών, στις οποίες η αριστοκρατική καταγωγή είναι ένα σχεδόν πάγιο γνώρισμα. Συνέπεια αυτού άλλωστε είναι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των μελών της προέρχεται από φτωχές οικογένειες και από αγροτικές περιφέρειες και μάλιστα νησιωτικές. Αν και η μόρφωση την οποία κατέχουν δεν αποδεικνύεται με επίσημους ακαδημαϊκούς τίτλους, εντούτοις ο ρόλος της ως πνευματικής ελίτ είναι μεγάλος και διαρκώς αυξανόμενος. 20% στην πρώτη περίοδο έχουν να επιδείξουν έργο πνευματικό και 60% στην τελευταία.

Αλλά εκτός του πνευματικού της ρόλου, με την ευρύτερη έννοια του όρου αυτού, η θρησκευτική ελίτ, όπως αποδεικνύει η ιστορία του έθνους μας, είχε και μεγάλη συμμετοχή στην ελληνική Επανάσταση. 45% των μελών της, όχι όμως του ανώτατου, αλλά κυρίως του μέσου και κατώτερου κλήρου, στην πρώτη περίοδο α-

γωνίστηκε με τα όπλα για την εθνική απελευθέρωση. Οι ήρωες εξάλλου της Επανάστασης που κατά βάση ανήκουν στη θρησκευτική ελίτ είναι γνωστοί: Αθανάσιος Διάκος, Παπαφλέσσας, αργότερα, το 1866, ο ηγούμενος της μονής Αρκαδίου Κρήτης Χατζή Γαβριήλ Μαρινάκης κ.ά. Με τη λήξη βέβαια της Επανάστασης επανέρχεται στα θρησκευτικά της καθήκοντα, αλλά πάντως η συμμετοχή της στον ένοπλο αγώνα εναντίον του οιουδήποτε κατακτητή είναι εμφανής στην ιστορία του τόπου. Από αυτό συνάγεται ότι και η κατηγορία αυτή των ελίτ δεν περιορίστηκε στο ρόλο της ελίτ ολοκλήρωσης, αλλά επεξέτεινε τη δραστηριότητά της και σε τομείς που ανήκουν στις ελίτ υλοποίησης των σκοπών· σε μεγάλο όμως βαθμό αναμίχθηκε και σε πολιτικά θέματα και όχι μόνον κατά την πρώτη περίοδο του νεότερου ελληνικού κράτους αλλά και πρόσφατων περιόδων.

ii. Η πνευματική ελίτ

Συγγραφείς, ποιητές, λογοτέχνες, καθηγητές ανωτέρων και ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, δημοσιογράφοι, ανήκουν κατά βάση στην κατηγορία αυτή των ελίτ. Δε μπορεί βέβαια κανείς να κατανοήσει το ρόλο της ελίτ αυτής, ιδίως κατά τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, εκτός αν λάβει υπόψη του το ρόλο των διανοουμένων της διασποράς. Οι τελευταίοι επηρεάστηκαν από τα πνευματικά ρεύματα του διαφωτισμού σε τέτοιο βαθμό, ώστε είχαν μια άμεση επίδραση στους πολιτιστικούς αλλά και πολιτικούς θεσμούς του νεαρού ελληνικού κράτους. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, οι φιλοσοφίες για το κοινωνικό συμβόλαιο, οι συνταγματικοί θεσμοί αλλά και τα επαναστατικά κινήματα διαμόρφωσαν την ιδεολογία τους. Η γαλλική Επανάσταση ήταν ο σπινθήρας που φούντωσε στις καρδιές των Ελλήνων.

Ο ευρωκεντρισμός είναι το βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας της επίσημης τουλάχιστον ελληνικής πνευματικής ηγεσίας. Θα πρέπει όμως να τονισθεί ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός δεν είναι άλλος από τον ελληνικό πολιτισμό. Οι Έλληνες διανοούμενοι της διασποράς στη φιλοσοφία του διαφωτισμού ξαναβρήκαν την πολιτισμική τους κληρονομιά, η οποία είναι γνωστό ότι διαδόθηκε στη Δύση στην περίοδο της Αναγέννησης. Αυτός ο πολιτισμός είναι τόσο μοναδικός για μια χώρα με τόσο χαμηλό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης και ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό τον ειδικό χαρακτήρα της ελληνικής πνευματικής ηγεσίας, εάν συγκριθεί με τις αντίστοιχες ελίτ των άλλων ευρωπαϊκών χωρών της ίδιας περιόδου. Ο πολιτισμός αυτός ωθεί σε δράση, η οποία εξαπλώνεται σε όλη

την Ελλάδα, αν και φυσικά υπάρχουν περιοχές με μεγαλύτερη πολιτισμική παράδοση από άλλες. Αυτό οφείλεται στη μεγάλη συμβολή του νεοσύστατου ακόμη ελληνικού κράτους να λάβει – και με συνταγματικές διατάξεις – μέριμνα για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. Ειδικότερα ο κρατικός χαρακτήρας των ελληνικών πανεπιστημίων και η παράλληλη απαγόρευση λειτουργίας ιδιωτικών και αφετέρου η ενίσχυση των σπουδών από το κράτος δε δημιούργησαν ποτέ μέχρι σήμερα τις προϋποθέσεις για μια κλειστή, χωρίς βέβαια νομικά κριτήρια, ομάδα ατόμων, όπως τα χαρακτηριστικά αυτά απαντώνται στις ελίτ των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών²¹. Εξάλλου, η μοναδική αξία την οποία απέδιδαν στην επιστημονική γνώση όλα ανεξαιρέτως τα κοινωνικά στρώματα δημιούργησε μια κατηγορία ατόμων που να είναι διάχυτη, χωρίς περιορισμό προέλευσης από μεγάλα αστικά κέντρα²². Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του νεότερου ελληνικού κράτους, μεγάλο ρόλο στη δημιουργία επιστημονικής και γενικότερα πνευματικής ελίτ έπαιξαν και οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς αλλά και το σύστημα των υποτροφιών που συντηρούσαν.

Πάντως, μιλώντας για την ελληνική πνευματική ελίτ, θα πρέπει να αναφερθούμε και στην πολιτισμική διάσταση, η οποία διαπιστώνεται μεταξύ της επίσημης πνευματικής ηγεσίας και των βασικών εκπροσώπων των λαϊκών παραδόσεων. Πρόκειται για τη γνωστή διάκριση μεταξύ λογιωτατισμού και δημοτικισμού²³. Η διάσταση αυτή ή το πολιτισμικό χάσμα, διάρκεσε ολόκληρο τον προηγούμενο αιώνα και ίσως μέχρι τα μέσα του αιώνα μας, με αρνητικές επιπτώσεις για τη χώρα, τόσο για τις λαϊκές πολιτισμικές παραδόσεις όσο και για τον τρόπο επιλογής της πνευματικής ηγεσίας. Τα μέλη της πρώτης είχαν άμεση πρόσβαση σε ηγετικές θέσεις και αναγνώριση του ρόλου τους, για αυτό και καταχωρούνται βασικά στις πηγές, ενώ οι εκπρόσωποι της λαϊκής παράδοσης είναι ελάχιστοι. Η ενοποίηση των δύο αυτών πολιτισμικών παραδόσεων επιτεύχθηκε στα μέσα του αιώνα μας με το έργο των μεγάλων εκπροσώπων του σύγχρονου ελληνικού πνεύματος, Σεφέρη, Ελύτη, οι οποίοι τιμήθηκαν και με το βραβείο Νόμπελ αλλά και με του Καζαντζάκη, του Ρίτσου και άλλων, στο έργο των οποίων οι επιδράσεις από το παρόν εκφράστηκαν με τη σοφία του παρελθόντος.

Περιορίζομαι στην αναφορά ορισμένων μόνον βασικών χαρακτηριστικών της ελίτ αυτής: Στην πρώτη περίοδο της νεότερης ιστορίας μας τα μέλη της προέρχονται κυρίως από τα Ιόνια Νησιά, από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο και φυσικά από τις ανθούσες ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Οι Φαναριώτες είναι η βασική κοινωνική ομάδα –ακόμα θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί

και ως τάξη— η οποία ανήκει στην πνευματική ηγεσία. Και η προέλευση αυτή ερμηνεύεται ασφαλώς από τις ιστορικές συνθήκες του ελληνικού χώρου της περιόδου εκείνης. Η μόρφωσή τους είναι πολύ υψηλή. Εμφανίζουν επίσης υψηλή κοινωνική κινητικότητα και αριστοκρατική καταγωγή — με τα ελληνικά δεδομένα— τουλάχιστον στις τρεις πρώτες περιόδους. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της ελίτ αυτής είναι ότι εμφανίζει έντονη δράση και σε άλλες κατηγορίες ελίτ, όπως γραφειοκρατική αλλά και πολιτική και αυτό ακόμα και σήμερα. Βέβαια, αυτό είναι ένα τυπικό χαρακτηριστικό των πνευματικών ελίτ και άλλων χωρών. Πάντως, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στις μέρες μας υπάρχει έντονη κριτική για το ρόλο των διανοούμενων στη χώρα μας, ο οποίος όμως, αν κριθεί με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αναμφισβήτητα, στο σύγχρονο ελληνικό πνεύμα αντικατοπτρίζεται η γενική κρίση που διακατέχει την κοινωνία. Επίσης δε θα πρέπει να λησμονείται ότι οι διανοούμενοι δεν ασκούν ποτέ άμεση δύναμη, αλλά μόνον επιρροή. Και το πόση επίδραση μπορεί να έχουν είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων αλλά και αξιών που επικρατούν σε μία κοινωνία.

δ. Πολιτιστική ελίτ

Στην κατηγορία αυτή η ελιτιστική βιβλιογραφία εντάσσει συνήθως τους ζωγράφους, γλύπτες, μουσικοσυνθέτες και μουσικούς γενικά, σκηνοθέτες, ηθοποιούς, τραγουδιστές, τις βασίλισσες ομορφιάς, τους αθλητές και τους εκπροσώπους άλλων επαγγελμάτων, των οποίων ο ρόλος βασικά είναι περισσότερο ψυχαγωγικός - με την πραγματική έννοια του όρου αυτού. Κάθε μία όμως από αυτές τις μορφές αυτής της κατηγορίας των ελίτ έχει τα δικά της χαρακτηριστικά. Εκείνο όμως που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ότι ενώ υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των προηγούμενων μορφών της ελληνικής ηγεσίας και αυτής των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, η πολιτιστική ελίτ εμφανίζει κοινά χαρακτηριστικά, ως προς την προσωπικότητα, τις απολαβές και τους τρόπους επιλογής. Η ερμηνεία των ομοιοτήτων στηρίζεται στο γεγονός ότι σε όλες ανεξαιρέτως τις κοινωνίες οι δραστηριότητες αυτές δεν εξασφάλιζαν οικονομικές απολαβές ή κοινωνικό κύρος για τα μέλη τους, ούτε ανήκαν στις κοινωνικές ιεραρχίες της δύναμης. Βέβαια, οι συνθήκες έχουν αλλάξει ριζικά στον αιώνα μας. Πλούτος, φήμη και δημοσιότητα είναι αυτά που συνδέονταν με το ρόλο τους. Αλλά αυτά θεωρούνταν παροδικά. Όσο ήταν στραμμένοι ε-

πάνω τους οι προβολείς της δημοσιότητας. Η σύγχρονη όμως τεχνολογία, κινηματογράφος, δισκογραφία, τηλεόραση, έχουν συντελέσει, όχι μόνον στην επίδραση των μορφών αυτών πάνω στο κοινωνικό σύνολο μιας συγκεκριμένης εποχής αλλά και στη διατήρηση της επίδρασης αυτής για δεκαετίες μετά τη δύση των πραγματικών αυτών κοινωνικών αστέρων. Δεν είναι απλά διάπτοντες αστέρες, αλλά συχνά μόνιμα φωτεινά φαινόμενα του κοινωνικού στερεώματος. Αρκεί να αναφέρουμε τη Μαρία Κάλας ως υπέρλαμπρο άστρο της όπερας αλλά και ως μεγάλη τραγωδό.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των μελών της πολιτιστικής ελίτ προέρχεται από τα αστικά κέντρα και από οικογένειες με την ίδια σχεδόν επαγγελματική ή συγγενή πολιτιστική δραστηριότητα. Εμφανίζουν χαμηλή κοινωνική κινητικότητα και μικρή συμμετοχή σε δράση άλλων κατηγοριών ελίτ. Στην πρώτη περίοδο το 29,8% και τα 17% προέρχονται από τα Επάνησα και τη Μ. Ασία αντίστοιχα, ποσοστά που σταδιακά μειώνονται στις επόμενες περιόδους. Επίσης στην ίδια περίοδο τα 42,8% από αστικά κέντρα και το ποσοστό αυτό σήμερα φθάνει το 64,9%. Τα ποσοστά αυτά είναι μεγάλα συγκριτικά με τα στοιχεία των άλλων μορφών ελίτ.

Από τα δεδομένα όμως της έρευνας μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει τις ειδικές πολιτισμικές παραδόσεις διαφόρων περιοχών της χώρας μας. Οι γλύπτες προέρχονται κυρίως από μικρά νησιά του Αιγαίου. Οι μουσικοί από τα Ιόνια Νησιά, οι μεγάλοι τεχνίτες από την Ήπειρο. Οι τραγουδιστές και οι ηθοποιοί από τις μεγάλες ελληνικές πόλεις ή από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Αυτό είναι άλλωστε φυσική συνέπεια του συντηρητισμού της ελληνικής επαρχίας.

Εξάλλου, το πολιτισμικό χάσμα το οποίο επισημάνθηκε παραπάνω είναι περισσότερο εμφανές στην κατηγορία αυτή των ελίτ. Οι καλλιτέχνες της ελληνικής λαϊκής παράδοσης στις τέχνες, τη μουσική και το τραγούδι, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, παραμένουν άγνωστοι. Αυτό αποδεικνύει τη μειωμένη εκτίμηση που είχαν στο παρελθόν τα ανώτερα και ανώτατα κοινωνικά στρώματα, τα οποία τέρπονταν από την ευρωπαϊκή μουσική ή άλλη καλλιτεχνική της παράδοση. Αλλά ακόμη θα πρέπει κανείς να αναφέρει ότι η έντονα διαδεδομένη σήμερα νεότερη λαϊκή παράδοση του ρεμπέτικου, στην περίοδο του αυταρχικού καθεστώτος του Ι.Μεταξά είχε διωχθεί απηνώς, επειδή είχε θεωρηθεί ως επιβλαβής για την ηθική τού λαού. Ανεξάρτητα πάντως του πώς μπορεί να αξιολογηθεί, θετικά ή αρνητικά, η παράδοση αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελεί ένα μεγάλο μέρος της πολιτισμικής μας παράδοσης και ως τέτοιο πρέπει να διασωθεί. Και αυτό πρέπει να γίνει συ-

νείδηση σε όλους όσους ασχολούνται με την πολιτισμική μας παράδοση και μάλιστα άμεσα, όσο οι μνήμες των επιζώντων μπορούν να καλύψουν την αδιαφορία και την περιφρόνηση στο παρελθόν από την επίσημη –τη λόγια– πνευματική μας ηγεσία.

Ασφαλώς θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις μέρες μας παρατηρείται μια ανατροπή της ισορροπίας μεταξύ των παραδόσεων ελίτ και λαού, με την επικράτηση γενικά, και κυρίως από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ραδιόφωνο και τηλεόραση, μιας υποβαθμισμένης λαϊκής κουλτούρας και ξενόφερτων πολιτιστικών ρευμάτων, η οποία επισημαίνεται από παντού ότι αποτελεί βαθιά κρίση της πολιτισμικής μας παράδοσης. Πάντως τα "είδωλα" του σύγχρονου καλλιτεχνικού στερεώματος και η απήχησή τους δεν έχουν ακόμα μελετηθεί.

Συμπεράσματα

Για την ερμηνεία των ιδιομορφιών που παρουσιάζει η διαμόρφωση των μορφών της ελληνικής ηγεσίας στο νεότερο κράτος θα πρέπει να έχουμε διαρκώς κατά νου ότι η πορεία ανάπτυξης γενικά της χώρας μας κινήθηκε σε συνθήκες που διαφοροποιούνται από την πορεία ανάπτυξης των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Η γεωγραφική της θέση, η πολιτισμική αλληλεπίδραση μεταξύ του οθωμανικού πολιτικού συστήματος και πολιτισμού επί της ελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς, δημιούργησαν ένα ξεχωριστό εθνικό χαρακτήρα. Εξάλλου η μακραίωνη οθωμανική κατοχή, συνδυασμένη με οικονομική καχεξία, δημιούργησε ένα αίσθημα ανασφάλειας, το οποίο διαπερνά μέχρι σήμερα την ελληνική κοινωνία. Επιπλέον η τραγική μοίρα του έθνους, η Μεγάλη Επανάσταση του '21 και οι μετέπειτα πόλεμοι για την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος εδαφών με αμιγές ελληνικό πληθυσμό, οι βαλκανικοί πόλεμοι, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και η γερμανική κατοχή, καθώς και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε, από τη μια μεριά καθυστέρησαν την οικονομική και πολιτική ανάπτυξη της χώρας, από την άλλη όμως απελευθέρωσαν σημαντικές δυνάμεις του λαού από τα πνευματικά δεσμά των παραδοσιακών κοινωνιών. Σε αυτούς τους παράγοντες πρέπει να προσθέσουμε και το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων ή των Προστάτιδων Δυνάμεων, η επίδραση των οποίων στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας, σε ολόκληρη τη νεότερη ιστορία της ήταν εμφανής και όχι σπάνια η ανάμιξή τους στα ελληνικά πράγματα άμεσα.

Ένα ακόμα μεγάλο χαρακτηριστικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος, που επισημάνθηκε ήδη, είναι ότι το κράτος έχει αποτελέσει τον πυρήνα όλων των εξελίξεων. Το κράτος ρυθμίζει την κατανομή των αγαθών, υπηρεσιών, ηθικών αξιών, αποτελώντας τη “μοναδική πηγή δύναμης”. Η μοναδική αυτή παντοδυναμία του κράτους έχει τις ρίζες της στον προηγούμενο αιώνα. Η Επανάσταση του 1821 για την εθνική ανεξαρτησία εξαθλίωσε τελείως τη χώρα και το λαό και πενήντα χρόνια αργότερα η Ελλάδα ήταν μια χώρα αγροτική, ενώ στις αρχές του αιώνα είχε αρκετά στοιχεία αστικής κοινωνίας. Με δυο λόγια η Ελλάδα υπήρξε και εξακολουθεί να είναι μια μεταβατική κοινωνία. Η παράδοση και το νέο συνυπάρχουν και αυτά τα χαρακτηριστικά έχουν άμεση επίδραση στην ηγεσία της χώρας και στις σχέσεις εξουσίας-υποταγής που επικρατούν.

Ορισμένα από τα πλέον γενικά χαρακτηριστικά της ελληνικής ηγεσίας είναι τα ακόλουθα:

1. Οι ελίτ, στη μεγαλύτερη πλειοψηφία τους δεν έχουν κληρονομικό χαρακτήρα ή τουλάχιστον στο βαθμό που συναντάται στις ελίτ άλλων χωρών, ιδιαίτερα στην εποχή μας. Η οικογενειακή προέλευση πάντως, αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα κοινωνικής ανόδου και επιλογής σε θέσεις ελίτ, κυρίως όμως αποτελεί ένα χαρακτηριστικό των ελίτ της ανώτατης και ανώτερης βαθμίδας. Αυτό εμφανίζεται κυρίως στην πολιτική, τη γραφειοκρατική, την επιστημονική και την πνευματική ελίτ. Και πάλι όμως δεν εμφανίζονται στην ελληνική κοινωνία αυστηρά δομημένες σχέσεις για την προς τα άνω κινητικότητα, όπως σε ελίτ άλλων χωρών. Η δυνατότητα ανόδου στην κοινωνική ιεραρχία είναι διάχυτη στα μέλη της ελληνικής κοινωνίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχει επιτευχθεί το ιδανικό της αξιοκρατικής ανόδου. Η άναρχη ζωή της κοινωνίας μας προβάλλει πιστεύω ζωηρά και στη διαμόρφωση της ηγεσίας της.

2. Υπάρχει μεγάλη ανάμιξη της μιας μορφής ελίτ σε δραστηριότητες της άλλης, ιδίως σε ορισμένες κατηγορίες, όπως αναφέρθηκε ήδη. Αυτή η ευκολία μεταπήδησης από τη μια κατηγορία στην άλλη, αποδεικνύει με βεβαιότητα το γεγονός ότι ενώ οι ελληνικές ηγεσίες εμφανίζουν, από τις πρώτες δεκαετίες του νεότερου ελληνικού κράτους ως προς τον τρόπο επιλογής τους, τα χαρακτηριστικά των στρατηγικών ελίτ των σύγχρονων θεωριών, εντούτοις τα χαρακτηριστικά αυτά δε συμβαδίζουν με κοινωνική, οικονομική και πολιτική ανάπτυξη, οπότε και σταθεροποιείται η σε συγκεκριμένους τομείς δράση των ηγεσιών με την ανάγκη εξειδί-

κευσης, την οποία προκαλεί η ίδια η ανάπτυξη. Η ανάμιξη αυτή σε άλλες αρμοδιότητες υποχωρεί μετά τη δεκαετία του '50 και αυτό ασφαλώς είναι δείγμα ανάπτυξης.

3. Το μεγάλο ποσοστό των προερχόμενων από την περιφέρεια, τις αγροτικές περιοχές, αποδεικνύει το μοναδικό ρόλο των αγροτικών περιοχών στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής, ο οποίος οφείλεται σε ιστορικούς και οικονομικής φύσεως λόγους, οι οποίοι δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη αστικών κέντρων και θεσμών ενιαίας διοίκησης. Η προέλευση αυτή της ελληνικής ελίτ από αγροτικές περιφέρειες, είναι αυτή στην οποία στηρίζεται, σχεδόν αποκλειστικά το σύστημα των πελατειακών σχέσεων. Και βέβαια στη συντήρηση των πελατειακών σχέσεων εξέχοντα ρόλο παίζει η πολιτική εξουσία και η δημόσια διοίκηση.

4. Στη νεότερη Ελλάδα δεν υπήρξε κληρονομική αριστοκρατία, όπως σε πολλές άλλες χώρες, η οποία αναπτύχθηκε μέσα από τους θεσμούς της φεουδαρχίας και των μεγάλων αυτοκρατοριών. Οι επιφανείς Έλληνες κατά την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας δε μπορούσαν ούτε στο ελάχιστο να συγκριθούν με την αριστοκρατία της βυζαντινής περιόδου. Οι μόνοι ευγενείς και αριστοκράτες οι οποίοι υπήρχαν ήσαν στα Επτάνησα, τα οποία αρχικά ήταν κάτω από την κατοχή των Ενετών και αργότερα των Γάλλων και των Άγγλων. Στα Επτάνησα εξάλλου είχαν δημιουργηθεί και συνταγματικά πλαίσια στηριγμένα σε αριστοκρατικούς πολιτειακούς θεσμούς. Οι θεσμικά κατοχυρωμένες όμως αυτές αριστοκρατικές πολιτικές ηγεσίες δεν επιβίωσαν μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. Οι Φαναριώτες επίσης αναδείχθηκαν σε υψηλές κοινωνικές θέσεις αποκλειστικά χάριν στη μόρφωση και στις ικανότητές τους.

5. Οι πάγιες συνταγματικές διατάξεις για την ισότητα, καθώς και οι διατάξεις για την απαγόρευση των τίτλων ευγενείας, αποκτούν μεγαλύτερη σημασία, δεδομένου ότι τα ίδια τα Συντάγματα πρόβλεπαν παιδεία για όλους, κάτι μοναδικό για την Ευρώπη του 19ου αιώνα. Η ευρύτατη διάδοση της μόρφωσης τόνωσε εξαιρετικά το βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας, ως μιας κοινωνίας που επιδιώκει την επιτυχία. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι υπήρχε και ισότητα ευκαιριών. Άλλωστε, και από πιο πρόσφατες έρευνες είναι εμφανές ότι οι ανώτερες τάξεις έχουν άμεση δυνατότητα στην απόκτηση ανώτατου και ανώτερου επιπέδου μόρφωσης. Η διεύρυνση των ευκαιριών για εκπαίδευση πάντως είχε και μιά αρνητική πλευρά. Γιατί, σε συνάρτηση με τη χαμηλή ή ανύ-

παρκτη εκβιομηχάνηση αύξησε την πίεση για σταδιοδρομία στο δημόσιο τομέα από τις απελπισμένες στρατιές των επιστημόνων.

Η απουσία κληρονομικής αριστοκρατίας, καθώς επίσης και η εξισωτική πολιτισμική παράδοση, οδήγησε σε μιά χαλαρή (non formal) σχέση μεταξύ ηγεσίας και λαϊκών στρωμάτων, τα οποία πάντως είναι γνωστό πόσο ενδιαφέρονται για τα πολιτικά θέματα. Αυτός ο εξισωτισμός άλλωστε υπερτονίζεται από την εκάστοτε πολιτική ηγεσία, η οποία πάντως χρησιμοποιεί, ακόμα και σήμερα όπως αναφέρθηκε ήδη, στο έπακρο το λαϊκισμό. Το γεγονός όμως ότι οι Έλληνες υπερηφανεύονται για την εξισωτική κοινωνία τους (egalitarian society), έχει επίσης μειονεκτήματα. “Η κληρονομική ελίτ, όπως παρατηρεί η S. Keller²⁴, καθώς και εκείνη η οποία στηρίζεται σε οικονομική δύναμη, έχει το πλεονέκτημα να παρέχει στα μέλη της μια περισσότερο αποτελεσματική για ηγετικούς ρόλους κοινωνικοποίηση, μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή και περισσότερο έντονο αίσθημα κοινής υπαγωγής, το οποίο δημιουργείται τόσο από μια εξ αρχής κατάλληλη εκπαίδευση όσο και από κοινωνικό σνομπισμό και αποφυγή ανάμιξης με κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Και αν και το αίσθημα της οικογενειακής τιμής και της ανώτερης κοινωνικής τάξης έχει ως συνέπεια έναν κοινωνικό συντηρητισμό, ο οποίος περιορίζει την ικανότητά τους στην αποδοχή του νέου και της αλλαγής, συγχρόνως όμως εξασφαλίζει σταθερότητα. Η κοινωνία κερδίζει σε ενότητα κατεύθυνσης αυτό που χάνει σε ευελιξία. Τα προβλήματα από τη μη κληρονομική ελίτ, είτε εκλεγμένη είτε αναδεικνυόμενη από άλλες ελίτ (coopted), είναι ακριβώς τα αντίθετα. Επιλεγμένη από ένα ευρύτερο φάσμα κοινωνικών ομάδων έχει περισσότερο ανομοιογενή συμφέροντα και ικανότητες και για το λόγο αυτό ανταποκρίνεται ευκολότερα σε προκλήσεις για αλλαγή. Αυτές όμως οι ιδιότητες μπορεί επίσης να αποβούν σε βάρος της ανάπτυξης συνοχής και συνεργασίας, οι οποίες είναι αναγκαίες για την κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη”. Και αυτή ακριβώς είναι η περίπτωση της χώρας μας.

Μια αντίφαση στον ανοικτό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και του ήθους ισότητας που διαπιστώνεται σε όλη την περίοδο που ερευνήθηκε είναι ότι οι γυναίκες είναι σχεδόν απύσες από τις ιεραρχίες της δύναμης. Αποτελούν μόνον το 3,8% στο σύνολο των προσωπικοτήτων που ερευνήθηκαν²⁵. Στην πρώτη περίοδο το ποσοστό της συμμετοχής τους σε ηγετικές θέσεις είναι 0,8%, στη δεύτερη 2,1%, στην τρίτη 2,5%. Στην τέταρτη, η οποία θεωρείται σταθμός για την ανάπτυξη της αστικής τάξης στη χώρα μας, μεταξύ 1912 και 1922, το ποσοστό τους ανέρχεται σε 3,8%. Από τη δεκαετία του '50 από την οποία αρχίζει η θεσμοθέτηση μέτρων για

τη νομική ισότητα των γυναικών, μέτρα τα οποία ολοκληρώνονται μετά τη ρητή επιταγή του Συντάγματος του 1975 για την ισότητα Ελλήνων και Ελληνίδων (Αρθ. 4 παρ. 2), η κατάληψη αξιωμάτων από τις γυναίκες αυξάνει, αλλά ακόμα και σήμερα, αν και τα στοιχεία είναι περιορισμένα, αποτελούν ποσοστό μόλις 10,8%. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι το μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι στην πνευματική ελίτ και κυρίως στην πολιτιστική ελίτ, δηλαδή σε κατηγορίες οι οποίες δε διαθέτουν δύναμη ή κύρος. Αναμφισβήτητα η περιθωριοποίηση της Ελληνίδας ακολουθεί την κοινή μοίρα των γυναικών σε όλο το δυτικό, δηλαδή τον πολιτισμένο κόσμο, γιατί στον άλλο εξακολουθεί να βρίσκεται στο *status* του *res*.

7. Εκείνο που πιστεύω ότι θα πρέπει επίσης να αναφερθεί είναι ότι στις βασικές αυτές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την έρευνα, αλλά και σε άλλες ειδικότερες, εντυπωσιακή είναι η απουσία μορφών της ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής ζωής και όχι μόνο του πολιτισμού που αναφέρθηκε, οι οποίες έδρασαν έξω από τα πλαίσια των κατεστημένων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Είναι οι λεγόμενες αντι-ελίτ, οι οποίες όμως σε ένα πολιτικό σύστημα που έχει επιτύχει την ολοκλήρωσή του έχουν θέση στην εξέλιξη της ιστορίας του. Έτσι το κενό για την ενότητα και ολοκλήρωση του ελληνικού πολιτισμού είναι μεγάλο.

8. Τέλος, θα μπορούσε κανείς να θέσει το ερώτημα πώς αξιολογείται ο ρόλος της ελληνικής ηγεσίας. Πιστεύω ότι η απάντηση δεν είναι εύκολη και δεν είναι δυνατόν να είναι ενιαία για όλες τις μορφές της ηγεσίας του τόπου. Οι ελίτ, ως κοινωνικό φαινόμενο, παίρνουν διαφορετική μορφή, ανάλογα όχι μόνον με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, αλλά επίσης ανάλογα με ειδικότερους παράγοντες, όπως μέγεθος πληθυσμού, ισότητα ευκαιριών για την ανάπτυξη των ικανοτήτων, το βαθμό της διαφοροποίησης των επαγγελματιών, τις ιστορικές, περιβαλλοντολογικές, οικονομικές, διεθνείς συνθήκες και τις επιδράσεις αυτών στο εσωτερικό, καθώς επίσης και από την ύπαρξη και λειτουργία δημοκρατικών θεσμών. Οι ικανότητές τους και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών κ.λπ. αξιών και προόδου, από τη μιά αντικατοπτρίζουν και από την άλλη φέρουν την επίδραση των ίδιων των κοινωνιών στις οποίες λειτουργούν. Αυτή η αλληλεξάρτηση κοινωνικής πραγματικότητας και ηγετικών ομάδων, όπως προέκυψε από την έρευνα, απομυθοποιεί πολλές από τις αξιωματικές θέσεις για την ανωτερότητα των ελίτ, για τον ιστορικό ρόλο τους στη συνοχή, πρόοδο και συντήρηση των αξιών του τόπου. Όλες οι μορφές της ελληνικής ηγεσίας δέ-

χονται άμεσο επηρεασμό από το εξωτερικό περιβάλλον, τόσο στον πολιτικό όσο και στον πολιτιστικό τομέα.

Στον πολιτικό τομέα ίσως δε θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι η δύναμη της πολιτικής ελίτ περιορίζεται σημαντικά από τις επιδράσεις ξένων δυνάμεων ή του Θρόνου, τις οποίες δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που όχι μόνο αποδέχεται, αλλά και προκαλεί, όπως αναφέρθηκε. Η μείωση αυτή της δύναμης της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας αντανακλά και την ελλειμματική κυριαρχία του ελληνικού κράτους. Ο ρόλος της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας θα πρέπει να αξιολογηθεί με κριτήρια τις μεγάλες ιστορικές αποφάσεις του έθνους, όπως αυτές εμφανίζονται στα ίδια τα ελληνικά Συντάγματα ή στα μέτρα για την ανοικοδόμηση του κράτους και τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, στα οποία έγινε παραπάνω αναφορά. Κατά τη γνώμη μου αναμφισβήτητα θετικός ήταν ο ευρωκεντρισμός της πλειοψηφίας της ελληνικής ηγεσίας, ο οποίος μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο κράτησε την Ελλάδα στα πλαίσια των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Ο φιλελευθερισμός όμως αυτός θα πρέπει να εξαρθεί ακόμη περισσότερο, γιατί αντιστάθηκε σε ολοκληρωτικές και φασιστικές ιδεολογίες που συγκλόνησαν τον κόσμο στη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Θα μπορούσε όμως κανείς επίσης να διερωτηθεί αν, υπό τις συνθήκες του ελληνικού κράτους και της τραγικής του μοίρας, θα ήταν δυνατόν ο ρόλος τους να ήταν καλύτερος ή μήπως χειρότερος; Και στο ερώτημα αυτό η απάντηση επίσης δεν είναι εύκολη. Εκείνο όμως το οποίο είναι χαρακτηριστικό για την ελληνική κοινωνία, τον εξισωτισμό της οποίας αναφέραμε ήδη, είναι ότι εμφανίζει έλλειψη σεβασμού προς τις ηγεσίες της. Δηλαδή, η έλλειψη νομιμοποίησης δεν περιορίζεται μόνον στην πολιτική ηγεσία. Και αυτό είναι ένα φαινόμενο που είναι σταθερό στην ιστορία του τόπου και βέβαια μπορεί να ερμηνευτεί από λόγους κοινωνικούς και ιστορικούς. Επίσης, θα πρέπει να τονίσουμε τη γενικότερη κρίση της σημερινής ελληνικής κοινωνίας. Κρίση που εκδηλώνεται και μέσα από μια άναρχη κοινωνικοποίηση και κουλτούρα²⁶. Βέβαια, τα φαινόμενα αυτά δεν περιορίζονται μόνον στην ελληνική ηγεσία. Το «λυκόφως των αυθεντιών» έχει επιγραμματικά διατυπωθεί από τον Robert Nisbet στο πολύ γνωστό βιβλίο του με τον ίδιο τίτλο²⁷.

Αν και ζούμε όμως στην εποχή της γραφειοκρατικοποίησης των κοινωνιών ή του κόσμου²⁸, στον οποίον οι εξουσίες είναι αδύνατες, ίσως περισσότερο από άλλοτε οι κοινωνίες έχουν ανάγκη από στρατηγικές ηγεσίες, γιατί η δημοκρατία έχει πάρει έναν ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα. Και η δημοκρατία δεν κινδυνεύει από την ύπαρξη ελίτ, εάν οι θεσμοί οι οποίοι διαχέουν τη δύναμη και

τις ευκαιρίες στην κοινωνία και διευρύνουν τις δυνατότητες συμμετοχής αλλά και ελέγχου των κάθε μορφής ηγεσιών, λειτουργούν αποτελεσματικά²⁹. Ο δρόμος όμως για μία τέτοια κοινωνία είναι πολύ μακρύς. Ο μεγάλος κίνδυνος, όπως σωστά έχει διαπιστωθεί, προέρχεται από την αντίθετη κατεύθυνση: Από την επικράτηση της μετριότητας, της δημαγωγίας και του λαϊκισμού.

Υποσημειώσεις

1. Βλ. S. Keller, *Beyond the Ruling Class. Strategic Elites in Modern Society*, Random House, New York, 1963, έκδοση με νέο πρόλογο 1989, σ. 91 επ.

2. Στην ξένη βιβλιογραφία υπάρχουν μελέτες οι οποίες αναφέρονται στην κοινωνική δομή της ελληνικής αρχαιότητας. Για τις ελίτ στην περίοδο εκείνη βλ. μεταξύ άλλων R. Seager, *Elitism and Democracy in Classical Athens*, σε Fr. Cople Jaher (εκδ.), *The rich, the well born, and the powerful, elites and upper classes in history*, University of Illinois Press, U.S.A., 1973, σ. 7-26. Fr. L. Vatai, *Intellectuals in Politics in the Greek World*, έκδ. Groom Helm, London κ.ά., 1984. Για την ελίτ στο Βυζάντιο βλ. Eva De Vries - Van Der Velden, *L' Elite Byzantine devant l' Avance Turque a l' Epoque de la Guerre Civile de 1341 a 1354* (μτφρ. από τα ολλανδικά), J.C. Gieben, Amsterdam, 1989. Για τη σύγχρονη Ελλάδα βασικότατο είναι το βιβλίο του K.R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford University Press, Stanford California, 1969, το οποίο διερευνά διεξοδικά θέματα που αφορούν την στρατολόγηση, μόρφωση κ.λπ. της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας. Συστηματικότερο σε σχέση με τα θεωρητικά και μεθοδολογικά πλαίσια των ελιτιστικών μελετών είναι το βιβλίο του Κι. Koutsouki, *Political Leadership in Modern Greece*, Athens, 1982 (ιδ. διατ.). Βλ. και νεότερες μελέτες του *ιδίου*. Βλ. επίσης., Γ. Λάμψα, *Η ελληνική νομενκλατούρα*, Ροές, Αθήνα, 1985. Αν και χωρίς τα θεωρητικά πλαίσια των ελιτιστικών θεωριών το βιβλίο του J. Meynaud (με τη συνεργασία Π. Μερλοπούλου και Γ. Νοταρά) *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* (μτφρ. από τα γαλλικά), "Μπάυρον", Αθήνα, 2η έκδ., 1974 (γαλλική έκδ. 1964), αποτελεί μία από τις βασικότερες σχετικές πηγές.

3. Από την Ελληνική βιβλιογραφία βλ. Η. Θερμός, *Ο Ηγέτης. Μελέτη στο Φαινόμενο Ηγεσία*, Αθήνα, 1977 και του *ιδίου*, «Θεωρία και τυπολογίες χαρισματικής ηγεσίας», στο ειδικό αφιέρωμα σε θέματα ηγεσίας του περιοδικού *Διαβάζω*, τεύχος 276 της 11/12/1991, σ. 54-63.

4. Η παρούσα μελέτη κατ' ανάγκη περιορίζεται μόνον σε γενικές διαπιστώσεις για τα προβλήματα που συνδέονται με την ελληνική ηγεσία, χωρίς τις αναγκαίες συγκριτικές παρατηρήσεις. Η αναφορά εξάλλου στη σχετική βιβλιογραφία δεν είναι δυνατό να είναι πλήρης. Με λεπτομερέ-

στερη και περισσότερο συστηματική μορφή και με συγκριτικές παρατηρήσεις πρόκειται να περιληφθεί σε υπό έκδοση μελέτη με αντικείμενο την εξέλιξη των ελιπστικών θεωριών, ως ειδικό κεφάλαιο αναφερόμενο στην ελληνική ηγεσία. Τα βιογραφικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν περιόστηκαν σε Η/Υ, με μορφή κωδικοποίησης για την επεξεργασία. Οι διασκέτες έχουν κατατεθεί στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών, υπό μορφή "data bank", ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν και από άλλους μελετητές. Μία σχετική ανακοίνωση βλ. στο περιοδικό *Διαβάζω*, όπ.παρ., με τίτλο: «Έρευνα για τις ελληνικές μορφές ηγεσίας», σ. 97-100.

5. Στο τέλος των υποσημειώσεων παρατίθενται μόνο δύο διαγράμματα, τα οποία δίνουν συγκριτικά στοιχεία για όλες τις μορφές ηγεσίας που μελετήθηκαν ως προς την οικογενειακή προέλευση και τον τόπο καταγωγής.

6. Βλ. σχετικά Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. 1935-1975*, (διδ. διατ.), Αθήνα, 1981 και Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (διδ. διατ.), μτφρ. από τα γαλλικά Β. Σταυροπούλου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.

7. Βλ. Κ.Ρ. Legg, όπ.παρ., σ. 304. Για τη σημασία των νομικών σπουδών στην Ελλάδα βλ. αντί άλλων Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα*, Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.

8. Βλ. Ι.Κ. Πετεντέρη, «Η κυβερνητική στρούγκα, ο λύκος και τα πρόβατα», στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 27/9/1992 και για τις συνταγματικές εγυησεις Π. Φουντεδάκη, *Τα δικαιώματα των βουλευτών. Βουλή των βουλευτών ή βουλή των κοινοβουλευτικών ομάδων*; Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993.

9. Βλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Πολιτικά κόμματα και τρόποι επιλογής της πολιτικής ηγεσίας και το δίλημμα "σταυρός" ή "λίστα"», στο περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, της 16/3/1989, σ. 33-37.

10. Για τη "δομική αντιπολίτευση" όπως μεταφράζεται στα ελληνικά ο όρος "structural opposition", βλ. R. Dahl, *Patterns of opposition*, σε R. Dahl (εκδ.), *Political oppositions in Western Democracies*, Yale University Press, New Haven, 1966, σ. 332-47 και του ιδίου, *Polyarchy. Participation and opposition*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1971, όπου και διατυπώνεται η απαισιόδοξη άποψη της αδυναμίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά της "πολυαρχίας", δηλαδή διευρυμένη συμμετοχή και δυνατότητες ελέγχου της εξουσίας από το λαό. Βλ σ. 123 και ορισμό πολυαρχίας, σ. 8, βλ. επίσης Κ. Σημίτη, *Η Δομική Αντιπολίτευση*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1979.

11. Βλ. Δ.Θ. Τσάτσου, «Η πολιτική αξιοπιστία ως αρχή του Συντάγματος», ανάπτυπο από περιοδικό *Αντί*, τεύχ. 346, 8/5/1987 και Α.Ι. Μάνεση, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Αναζητώντας μία δύσκολη νομιμοποίηση* (μτφρ. από τα γαλλικά), Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, παρ. ΙΙ. Το πρόβλημα της νομιμοποίησης, σ. 13 επ. Για τη σημα-

σία της νομιμοποίησης και την κρίση της στις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες βλ. μεταξύ άλλων Γ. Πάσχου, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία. Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1979.

12. Βλ. Σε Γ.Δ. Δασκαλάκη, α. «Λαϊκισμός ή οργανωμένη ανευθυνότητα;» β. «Λαϊκισμός: Ένα επιστημονικό φαινόμενο;» γ. «Θεωρητική προσέγγιση του λαϊκισμού». δ. «Συμπεράσματα: Κατάρα ο λαϊκισμός», στην εφημερίδα *Μεσημβρινή*, από 15-18/5/1991 όπου και βιβλιογραφικές κριτικές. Χαρακτηριστικά για τις πρόσφατες ελληνικές εκλογές, βλ. του ιδίου, «Ο πολιτικός λόγος και τα πολιτικά συνθήματα που κυριάρχησαν στις εκλογές», στο περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, στις 22/6/1989, σ. 18-19 και στο τεύχ. της 3/5/1990, σ. 47, «Ο πολιτικός λόγος στις τελευταίες εκλογές», όπου και καταγγέλλει ότι ο πολιτικός λόγος των τελευταίων εκλογών «προσβάλλει την αξία του ανθρώπου».

13. Βλ. Α. Μάνεση, *Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα* (1980), ανατύπωση σε συλλογή έργων του ιδίου, *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 543-580, σ. 551 επ.

14. Για το συνωμοτικό πνεύμα στην ηγεσία του στρατού, βλ. τη δράση του «Στρατιωτικού Συνδέσμου» στην Επανάσταση Γουδί, σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ, σ. 258 επ. Βλ. επίσης Γ. Καράγεωργα, *Από τον ΙΔΕΑ στη χούντα*, Αθήνα, 1977, Δ. Χονδροκούκη, *Πραξικοπήματα και επαναστάσεις από τον Όθωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 1976 και Θ. Βερέμη, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. 1916-1936* (ελληνική μτφρ.), Αθήνα, 1977.

15. Βλ. ενδεικτικά Ν.Α. Stavrou, *Allied Politics and the Military Interventions. The Political Role of the Greek Military*, Athens, 1976.

16. Μία αξιολόγηση του ρόλου ομυ στρατού, βλ. σε Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *Προβληματική της Σύγχρονης Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας κ.λπ.*, όπ.παρ., σ. 339 επ.

17. Μία πληρέστερη παρουσίαση του θέματος αυτού, βλ. σε μελέτη μου με τίτλο: «Η γραφειοκρατία ως στρατηγική elite και η ελληνική πραγματικότητα», στο περιοδικό *Διοικητική Εγκυκλοπαίδεια* (Διοικητική Μεταρρύθμιση), τεύχ. 51-52/Ιούλιος-Δεκέμβριος 1992, σ. 9-32.

18. Βλ. Γ.Δ. Δασκαλάκη, *Το ελληνικόν πρόβλημα*, Αθήνα, 1954, σ. 33. «Ο τονισμός στο κείμενο».

19. Βλ. Γ.Δ. Δασκαλάκη, όπ.παρ., σ. 16-17.

20. Βλ. σε Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφρ. από τα γαλλικά, Ι. Πετρόπουλος, Κ. Τσουκαλάς, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977. Βλ. ιδίως κεφ. 3ο, «Η ανάπτυξη του Ελληνισμού της διασποράς», σ. 267 επ. και σε Ν.Ρ. Mouzelis, *Modern Greece Facts of Underdevelopment*, MacMillan, London κ.ά., 2η έκδ. 1979, (1η 1978), σ. 20-21 και 54-55. Για τη σύνδεση ελίτ και οικονομικής ανάπτυξης, βλ. Scott Cummings (εκδ.),

Business Elites and Urban Development. Case Studies and Critical Perspectives, State of University of New York Press, Albany U.S.A., 1988.

21. Βλ. αντί άλλων, P. Bourdieu, *La noblesse d' Etat. Grandes Ecoles et esprit de corps*, Les editions de Minuit, Paris, 1989.

22. Βλ. για το θέμα αυτό αντί άλλων, Κ. Τσουκαλά, όπ.παρ., μέρος 2ο, κεφ. 1ο, παρ. Ι. *Η εξέλιξη της πρόσβασης στα σχολεία της σύγχρονης Ελλάδας*, σ. 392 επ. όπου και στατιστικοί πίνακες που αφορούν την Ελλάδα, αλλά και συγκριτικοί πίνακες μεταξύ Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών χωρών για την περίοδο 1870-1920.

23. Βλ. σχετικά, Γ.Δ. Δασκαλάκη, *Ιδέες για την πολιτική κατανόηση της εποχής μας*, επανέκδοση Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988 (1η έκδ. 1945), σ. 150 επ., Ν. Πανταζόπουλου, *Από της "λογίας" παραδόσεως εις τον Αστικό Κώδικα*, Θεσσαλονίκη, 2η έκδ., 1965 και Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, *Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις*, Αθήνα, 1972 και Γ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωταρισμός*, 4η έκδ., Αθήνα, 1974. Η διάσταση μεταξύ λαϊκού πολιτισμού και πολιτισμού των ελίτ αποτελεί ένα από τα κύρια θέματα στις σχέσεις ελίτ-μάζας.

24. Βλ. S. Keller, όπ.παρ., σ. 192.

25. Για το θέμα βλ. ανακοίνωσή μου δημοσιευμένη στο περιοδικό *Ο αγώνας της γυναίκας*, τεύχ. 46, Ιανουάριος-Μάρτιος 1991, με τίτλο: «Ανισότητες και αμφισβητήσεις στην πρόσβαση των Ελληνίδων σε ηγετικές θέσεις», σ. 13-19.

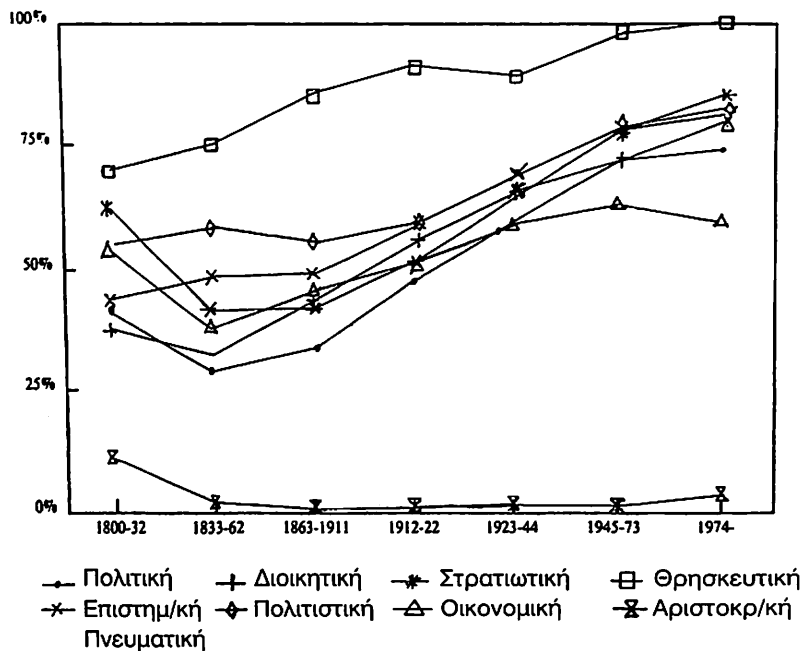
26. Γ.Δ. Δασκαλάκη, «Η πολιτιστική μας κουλτούρα. Αμφισβήτηση και διαμαρτυρία χωρίς ασφάλεια και προσανατολισμό», στο περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, της 25/8/1988, σ. 26-32, βλ. ειδικότερα σ. 28 και 29.

27. R. Nisbet, *Twilight of authority*, Oxford University Press, New York, 1975.

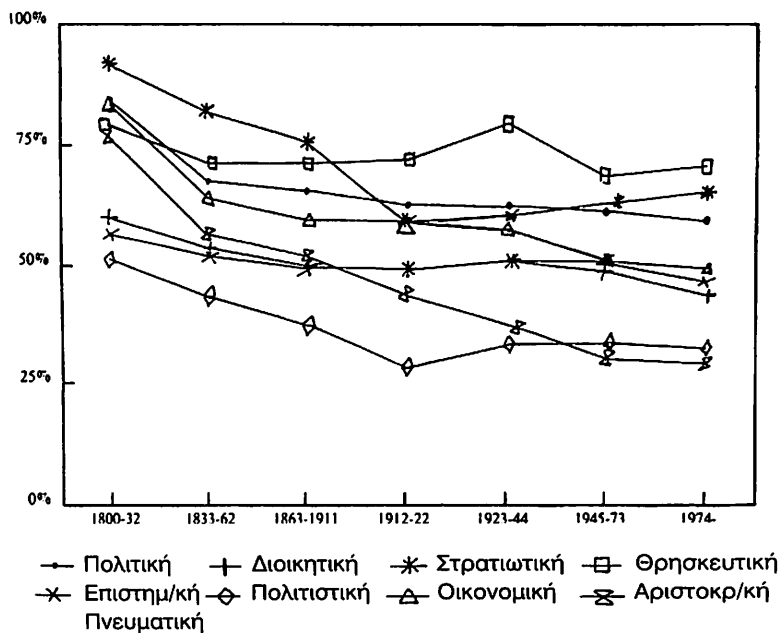
28. Για τη γραφειοκρατικοποίηση του κόσμου και τα προβλήματα που απορρέουν από αυτήν βλ. R. Presthus, *The Organizational Society*, αναθ. έκδ., St. Martin's Press, New York, 1978, W.G. Scott-D.K. Hart, *Organizational America*, Houghton Mifflin Co, Boston, 1980 και H. Jacoby, *The Bureaucratization of the World*, University of California Press, Berkley, Los Angeles, 1973.

29. Βλ. μεταξύ άλλων, P. Bachrach, *The Theory of Democratic Elitism. A Critique*, University of London Press Ltd., G. Britain, 3η έκδ. 1972 (1η 1969) και G. Sartori, *The Theory of Democracy Revisited. Part One: The Contemporary Debate*, Chatham House Inc., Ghatham, New Jersey, 1987 και R.A. Dahl, *Democracy and its Critiques*, Yale University Press, New Haven κ.ά., 1989.

Πίνακας 1. Άγνωστη Οικογενειακή προέλευση

Πίνακας 2. Από αγροτικές περιοχές

Ονοματοδοσία και πολιτική ιστορία: Ονοματοδοτικές επιλογές στην Ελλάδα, 1940-1950

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη*

Περίληψη

Η ονοματοδοσία μπορεί να θεωρηθεί ενδείκτης των ιδεολογικών και συγκινησιακών φορτίσεων σε μια ιστορική συγκυρία. Μελετήσαμε τη νοοτροπική αυτή διάσταση στην ιστορικά κρίσιμη για την Ελλάδα χρονική περίοδο 1940-50 και τις διαφοροποιήσεις στην έκφραση της ονοματοδοτικής ευαισθησίας αυτής της περιόδου. Εντοπίζεται άνηση εκδήλωση της ονοματοδοτικής ευαισθησίας στη συγκυρία, τόσο σε συνάρτηση με την ιστορική στιγμή, όσο και, κυρίως, με την κοινωνική θέση των ονοματοδοτούντων. Αυτό αναδεικνύει το διαφορετικό τρόπο πρόσληψης της ιστορικής συγκυρίας από τις διάφορες κοινωνικές συσσωματώσεις.

Η ονοματοδοσία ως ενδείκτης

Αντικείμενο αυτής της μελέτης είναι η διερεύνηση της κοινωνικής και πολιτικής-ιστορικής διάστασης στην επιλογή βαπτιστικών ονομάτων, κατά τη διάρκεια της κρίσιμης για την Ελλάδα δεκαετίας 1940-50. Αποδελτιώθηκαν, αναλύθηκαν και μελετήθηκαν οι βαπτίσεις που έγιναν στην Αθήνα, τον Πειραιά και τα προάστια

---

* Επίκουρη Καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

τους, καθώς και σε μια ειδικά επιλεγμένη και φορτισμένη από την ιστορία της περιόδου περιοχή, την Ευρυτανία. Εκεί, όπου ξεκίνησε το αντάρτικο με τον Άρη Βελουχιώτη και όπου δημιουργήθηκε από το ΕΑΜ, στις 10 Μαρτίου 1944, η Προσωρινή Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ).

Η προσέγγιση της ιστορικής ιδιαιτερότητας της περιόδου έγινε με *ενδείκτη* τις ονοματοδοτικές επιλογές του πληθυσμού. Μελετήθηκε το ερώτημα *"πώς εξέφρασαν και με ποια χρονική σειρά προσχώρησαν οι κοινωνικές κατηγορίες στο πνεύμα της ιστορικής συγκυρίας;"*

Οι ονοματοδοτικές συμπεριφορές αποτελούν μια άμεση έκφραση των νοοτροπιών και των ευαισθησιών, που χαρακτηρίζουν έναν πληθυσμό ή κάποιες κοινωνικές ομάδες.

Τα ονόματα αντιπροσωπεύουν συμβολικό υλικό φορτισμένο από τη φαντασία¹. Η επιλογή βαπτιστικού ονόματος εκφράζει ταυτόχρονα και μια κοινωνική πραγματικότητα και τις ιστορικές της ορίζουσες. Έτσι, κάθε όνομα εγκολπώνεται συγχρόνως ένα σύστημα αναφορών στο κοινό και οικογενειακό ιδίως παρελθόν, στις προσωπικές και συλλογικές φορτίσεις του παρόντος και στις αντίστοιχες προσδοκίες και αγωνίες ως προς το μέλλον.

Στα πλαίσια μιας ιστορικής μελέτης, όπως αυτή, η ανάλυση των ονοματοδοτικών συμπεριφορών εμφανίζει τριπλό χαρακτήρα. Πρώτο, περιγράφει το ίδιο το φαινόμενο της ονοματοδοσίας. Δεύτερο, καταγράφει δομικά στοιχεία της μακράς διάρκειας, όπως π.χ. τη διαγενεακή αναπαραγωγή των ονομάτων. Τρίτο, εκφράζει μια ειδική ευαισθησία ως προς τις ιδιαιτερότητες της συγκυρίας ή της περιόδου².

Η μέθοδος

Η μεθοδολογική αρχή που εφαρμόστηκε, θεωρεί τις ονοματοδοτικές συμπεριφορές, όπως και τη στατιστική τους απεικόνιση, ως κείμενο, ως λόγο μιας εποχής, που επιδέχεται ανάλυση περιοχόμενου. Ανάλυση, που τα συμπεράσματά της αφορούν τις νοοτροπίες και την κοινωνική ευαισθησία, που αποδεδειγμένα από τη μορφολογία της επιλογής ονομάτων, η οποία χαρακτηρίζει μια ορισμένη, φορτισμένη ιστορικά και ανθρώπινα, χρονική περίοδο³.

Τα ποσοτικά δεδομένα επιτρέπουν μια έγκυρη ανάλυση των ονοματολογικών επιλογών στην πρωτεύουσα (Αθήνα), τον Πειραιά

(διευρυμένη περιοχή) και παρέχουν ορισμένες ενδείξεις για την ύπαιθρο (Ευρυτανία).

Μελετήθηκε λοιπόν, ως προς τη συγκεκριμένη νοοτροπική διάσταση, ο "αστικός" και ο "ελεύθερος" ελληνικός χώρος. Το διαθέσιμο αρχειακό πρωτογενές υλικό ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της στατιστικής ανάλυσης.

Όπως κάθε αναγκαιότητα, έτσι και η λογική της επιλογής των ονομάτων απαιτεί έναν ορισμένο ελάχιστο "χώρο", για να μπορέσει να εκδηλωθεί με μορφή θετική και όχι μόνο ως τυχαίο. Η διερεύνηση αυτού του "χώρου" μας οδήγησε στην προσέγγιση και ανάλυση του αρχειακού υλικού με τον ακόλουθο τρόπο:

Πίνακας 1
Ληξιαρχικές πράξεις βάπτισης, 1940-50

Περίοδος	ΑΘΗΝΑ		ΠΕΙΡΑΙΑΣ		ΕΥΡΥΤΑΝΙΑ
	Σύνολο βαπτίσεων	Μέγεθος δείγματος	Σύνολο βαπτίσεων	Μέγεθος δείγματος	Σύνολο σωζομένων ληξιαρχικών πράξεων βάπτισης
1941-42	8.317	502	2.198	430	33
1943-44	10.130	456	3.821	516	16
1945-46	14.400	620	4.723	518	74
1947-49	12.990	810	4.142	794	212
1950-59	13.469	376	3.311	320	86
<i>Σύνολο</i>	59.306	2.764	18.195	2.578	421

Πηγή: Ληξιαρχεία Αθήνας, Πειραιά, Ευρυτανίας.

Καταγράφηκαν λοιπόν συνολικά 59.306 ληξιαρχικές πράξεις βάπτισης στην Αθήνα, 18.195 στον Πειραιά και 421 στην Ευρυτανία. Εξετάσθηκαν συνολικά 5.763 βαπτίσεις. Πιο συγκεκριμένα, μελετήθηκαν με τη μέθοδο επιλογής τυχαίου αντιπροσωπευτικού δείγματος, 2.764 βαπτίσεις στην Αθήνα και 2.578 στον Πειραιά, καθώς και το σύνολο, δηλαδή 421 ληξιαρχικές πράξεις βάπτισης αυτής της περιόδου, που διασώθηκαν στην Ευρυτανία.

Στην περίπτωση της Ευρυτανίας εντοπίστηκε πρόβλημα "κενού υλικού". Στη διάρκεια της κατοχής εφαρμόστηκε από τους αντάρτες μια τακτική αποκοπής των κατακτητών από την πληροφόρησή

τους για την οικογενειακή κατάσταση των κατακτημένων. Καίγονταν λοιπόν τα ληξιαρχικά βιβλία, που έδιναν πληροφορίες για τη ζωή του πληθυσμού⁴. Μέσα στις συνθήκες –ιδίως την πείνα και την εγκατάλειψη που συνόδευαν την ανθρώπινη τραγωδία⁵– η Αντίσταση χάραζε με αυτόν τον τρόπο τις συμβολικές της εξουσίες, οργανώνοντας ένα "μυστικό κόσμο", έναν "τυπικά αφανή κόσμο". Η ύπαρξη αυτού του τυπικά αφανούς κόσμου στερεί από τη μελέτη μας τις ληξιαρχικές εγγραφές γεννήσεων-βαπτίσεων μέχρι την αρχή της περιόδου της απελευθέρωσης και εξηγεί την πλήρη σχεδόν ανυπαρξία ληξιαρχικών εγγραφών στην Ευρυτανία μέχρι τις αρχές του 1945.

Οι ληξιαρχικές πράξεις που αναλύθηκαν αφορούν, εκτός από το όνομα του βαπτιζομένου (περιγραφή της ονοματοδοσίας) και των γονέων του (διαγενεακή προσπέλαση), το χρόνο και τον τόπο γέννησης και βάπτισης (δημογραφικά χαρακτηριστικά), το νομικό προσδιορισμό του βαπτιζομένου (νόμιμο/νόθο) και την επαγγελματική κατάσταση των γονέων του (κοινωνικός προσδιορισμός).

Συγκυριακά φορτισμένα ονόματα

Μέσα στο σύνολο των επιλεγμένων ονομάτων αναζητήθηκαν, εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν, ως προς τις ιστορικές και κοινωνικές τους ορίζουσες, ορισμένα ονόματα *συγκυριακά φορτισμένα* – δηλαδή, ονόματα *ιστορικά επισεσημασμένα*. Πρόκειται για ονόματα, των οποίων η σημαντική διάσταση λειτουργεί ως συνθήκη "ασυνήθιστης προτίμησης" ως προς αυτά, έναντι των καθιερωμένων και συνηθισμένων ονοματοδοτικών επιλογών και κανόνων. Ονόματα, δηλαδή, στα οποία η λειτουργία του σημαινομένου ή του σημαίνοντος λειτουργεί ως *προβλητική επιφάνεια*, στην οποία εγγράφονται *ιδιαιτερότητες της ιστορικής συγκυρίας* – και η βίωση αυτών των ιδιαιτεροτήτων με τη μορφή φαντασιακών φορτίσεων του συμβολικού υλικού των ονομάτων, η έκφραση των ιδιαίτερων ανησυχιών, προσδοκιών και ευχών, που χαρακτηρίζουν την ιδιοτυπία της ιστορικής στιγμής, μέσω της "απροσδόκητης έμφασης" σε ονοματικό υλικό, που, ενδεχομένως, υπό άλλες, πιο "κανονικές" συνθήκες, θα είχε λιγότερο έκδηλη θέση.

Στη γεμάτη εναλλαγές πολέμου και ειρήνης δεκαετία 1940-50, η ιστορική ιδιαιτερότητα εκφράζεται, στο ονοματοδοτικό πεδίο, με την αυξημένη προσφυγή σε ονόματα, τα οποία εκφράζουν αδρά

δου κύριες στάσεις και φορτίσεις: Το *πολεμικό φρόνημα και ήθος* (π.χ. Νικηφόρος) και την *ευχή για μια ελεύθερη και ειρηνική ζωή* (π.χ. Ελευθερία, Ειρήνη).

Η στατιστική ανάλυση μας επιτρέπει εδώ να διερευνήσουμε την πιθανολογική δυναμική τέτοιων επιλογών, έτσι που να συνοπολογίσουμε την παρεμβολή της διαγενεακής αναπαραγωγής τέτοιων ονομάτων (π.χ. παππούς-γιαγιά προς εγγόνια) και, "αφαιρώντας" αυτή τη μη συγκυριακή κανονικότητα, να αξιολογήσουμε το "υπόλοιπο", που μπορεί να αποδοθεί στην "έκτακτη" ιδιαιτερότητα και φόρτιση της συγκυρίας – αποδεσμεύοντας έτσι και άλλης λογικής επιλογές, που χαρακτηρίζουν ενδεχομένως και την προσωπική "ηθική αντίσταση και πάλη" των οικογενειών στη διάρκεια της φορτισμένης αυτής περιόδου.

Μελετήθηκε ιδιαίτερα η χρονική κατανομή, καθώς και ο τρόπος, που αυτή η φορτισμένη ονοματοδοτική επιλογή συνδέεται με την κοινωνική-ταξική τοποθέτηση των γονέων, όπως αυτή χαρακτηρίζεται –έστω και μερικώς– από το επάγγελμα του πατέρα⁶.

Η εξέλιξη αυτής της επιλογής εγγράφεται τέλος ερμηνευτικά μέσα στον ιστορικό χρόνο της περιόδου (Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση, Εμφύλιος, τέλος Εμφυλίου) και επισημαίνονται οι αντιστοιχίες ανάμεσα στις ανισοτροπίες της ιστορίας και τις αντίστοιχες διαφοροποιήσεις της ονοματοδοτικής συμπεριφοράς.

Προέλευση των ονομάτων

Ο ονοματοδοτικός σκελετός της περιόδου κυριαρχείται από τα *θρησκευτικά ονόματα*. Έτσι, τα 3/4 του συνόλου των ονομάτων έχουν θρησκευτική προέλευση και οι διακυμάνσεις αυτού του ποσοστού δεν είναι σημαντικές. Μόνη αξιοσημείωτη περιγραφική διακύμανση, η μικρή μείωση αυτού του ποσοστού κατά την περίοδο ανάπτυξης της αντίστασης (1943-44), καθώς και η μικρή αύξηση αυτού του ποσοστού μετά την ήττα της αριστεράς στον εμφύλιο (1950-59), που πιθανόν αντανακλούν αντίστοιχες δεσπόζουσες ιδεολογικές αναφορές. Η κυριαρχία της θρησκευτικής προέλευσης είναι συνάρτηση και του ιδεολογικού, αλλά και του θεσμικού βάρους ή και εξαναγκασμού, που ασκούσε η εκκλησία στις ονοματοδοτικές χειρονομίες. Έτσι, π.χ. η επιλογή βαφτιστικού ονόματος τελούσε υπό τον περιορισμό της ύπαρξής του στο χριστιανικό εορτολόγιο. Ωστόσο, και στο πλαίσιο αυτό, η επιλογή μπορεί να έχει και συμβολική σημασία, σχετιζόμενη με το κοινω-

νικό περιεχόμενο του Χριστιανισμού και την κοινωνική λειτουργία της Ορθοδοξίας. Στη μελέτη μας, π.χ. τα ονόματα Αναστασία, Ειρήνη, Ελευθερία, Ευαγγελία – αν και θρησκευτικά – έχουν και συμβολικό περιεχόμενο συναφές με την ιστορική περίοδο.

Πίνακας 2
Προέλευση των ονομάτων

Περίοδος		Θρησκευτικά	Αρχαία	Άλλα	Σύνθετα	Σύνολο
1940-42	N	715	71	151	27	964
	%	74.2	7.4	15.7	2.8	100.0
1943-44	N	712	73	174	31	990
	%	71.9	7.4	17.6	3.1	100.0
1945-46	N	892	105	180	36	1.213
	%	73.5	8.7	14.8	3.0	100.0
1947-49	N	1.377	127	275	35	1.814
	%	75.9	7.0	15.2	1.9	100.0
1950-59	N	604	52	108	17	781
	%	77.3	6.7	13.8	2.2	100.0
Σύνολο	N	4.300	428	888	146	5.762
	%	74.7	7.4	15.4	2.5	100.0

Έκφραση της πολιτισμικής διάστασης αποτελεί και η επιλογή και απόδοση ονομάτων επηρεασμένων από την *αρχαιότητα*, όπως για παράδειγμα Αλέξανδρος, Αθηνά, Κλεοπάτρα, Ερατώ κ.λπ. Το ποσοστό τους είναι μάλλον σταθερό (μέσος όρος 7.4%), με πιο αξιοσημείωτη διακύμανση την αισθητή άνοδό του (σε 8.7%) κατά την απελευθέρωση από τους Γερμανούς (1945-46). Προφανώς πρόκειται για έκφραση της αναπέρωσης του ηθικού και της επιβεβαίωσης της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων.

Τα ονόματα που έχουν άλλη προέλευση και εκφράζουν ευχή (π.χ. Ζωή?, Ευτυχία) ή κάποια υλική αξία (π.χ. Αργυρώ, Χρυσή) έχουν πιο σημαντική παρουσία (15% περίπου). Η πιο αξιοσημείωτη διακύμανση εντοπίζεται στην αισθητή αύξηση αυτού του ποσοστού στην περίοδο ανάπτυξης της αντίστασης (1943-44) – αύξηση η οποία κατά κύριο λόγο καλύπτει το κενό, που αφήνει η υποχώρηση των θρησκευτικών ονομάτων.

Ως προς την παρουσία των σύνθετων ονομάτων (κατά κανόνα

συνδυασμός θρησκευτικού και άλλου ή και θρησκευτικών ονομάτων, 128 επί 146 περιπτώσεων), μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Το ποσοστό τους είναι συνολικά μικρό (1/40 του συνόλου) και οι διακυμάνσεις του δύσκολα αξιολογούνται (λόγω μικρού μεγέθους του δείγματος). Όμως, σημειώνεται αισθητή αύξησή τους κατά την περίοδο ακμής της αντίστασης (1943-44) και την απελευθέρωση (1945-46), ενώ μειώνονται κατά τον εμφύλιο (1947-49). Δεδομένου του ότι τα σύνθετα αποτελούνται κατά κύριο λόγο από συνδυασμό ενός θρησκευτικού και ενός αρχαίου ή άλλης προέλευσης ονόματος, η πιθανότερη ερμηνεία αυτών των διακυμάνσεων είναι η ακόλουθη: Η προσήλωση στη θρησκευτική και ονοματοδοτική παράδοση συνδυάζεται, κατά την περίοδο ανάπτυξης του εθνικού και λαϊκού φρονήματος (1942-46), με ένα άνοιγμα στην εθνική ταυτότητα (αρχαιότητα) και στην ιστορική επικαιρότητα. Αντίθετα, κατά τον εμφύλιο επιβεβαιώνεται, από τη συντηρητική τουλάχιστον παράταξη, η προσήλωση στη θρησκευτική παράδοση και συνεπώς η άρνηση σύζευξής της με στοιχεία ανοίγματος στο παρόν και το μέλλον, άρα και απόδοσης σύνθετων (όχι αποκλειστικά θρησκευτικών) ονομάτων.

Κυρίαρχα ονόματα

Στα αγόρια, τα ονόματα που κυριαρχούν, καλύπτοντας το 50% των βαπτίσεων, είναι κατά φθίνουσα συχνότητα τα εξής δώδεκα: Γεώργιος, Κωνσταντίνος, Δημήτριος, Ιωάννης, Νικόλαος, Παναγιώτης, Βασίλειος, Χρήστος, Ελευθέριος, Ευάγγελος, Μιχάλης, Αντώνιος. Στα κορίτσια, τα ονόματα που κυριαρχούν, καλύπτοντας το ίδιο ποσοστό, είναι τα εξής εννέα: Μαρία, Ελένη, Αικατερίνη, Αναστασία, Ειρήνη, Ελευθερία, Ευαγγελία, Βασιλική, Αγγελική. Παρατηρείται συνεπώς μεγαλύτερη πόλωση στα κορίτσια.

Πίνακας 3
Κυρίαρχα ονόματα

ΑΓΟΡΙΑ			
Όνομα	Συχνότητα	Ποσοστό %	Σωρευτικό ποσοστό %
Γεώργιος	296	5.1	5.1
Κων/νος	265	4.6	14.4
Δημήτριος	235	4.0	18.4
Ιωάννης	232	4.0	22.4
Νικόλαος	219	3.8	26.2
Παναγιώτης	175	3.0	29.2
Βασίλειος	96	1.6	38.0
Χρήστος	87	1.5	41.0
Ελευθέριος	87	1.5	42.5
Ευάγγελος	82	1.4	43.9
Μιχάλης	79	1.4	46.6
Αντώνιος	71	1.2	49.1
ΚΟΡΙΤΣΙΑ			
Όνομα	Συχνότητα	Ποσοστό %	Σωρευτικό ποσοστό %
Μαρία	278	4.8	9.9
Ελένη	157	2.7	31.9
Αικατερίνη	139	2.4	34.3
Αναστασία	119	2.0	36.3
Ειρήνη	91	1.6	39.5
Ελευθερία	87	1.5	42.5
Ευαγγελία	79	1.4	45.3
Βασιλική	70	1.2	49.1
Αγγελική	69	1.2	50.2

Διαγενεακή αναπαραγωγή

Οι διαφορές, που εντοπίστηκαν συγκρίνοντας τα ονόματα των παιδιών με εκείνα των γονέων τους, αποκτούν βαρύνουσα σημασία ως διαφορές μεταξύ των γενεών σε συνάρτηση με τις ιστορικές εξελίξεις. Στον πίνακα που ακολουθεί σκιαγραφείται η εξέλιξη αυτή στην ονοματοδοσία των γενεών, συγκρίνοντας τα ονόματα των αγοριών με εκείνα των πατέρων τους και των κοριτσιών με τα ονόματα των μητέρων τους.

Πίνακας 4
Σύγκριση ονομάτων γονέων-παιδιών

ΑΓΟΡΙΑ				
		Μη φορτισμένα ονόματα	Συγκυριακά φορτισμένα ονόματα	Σύνολο ονομάτων
Παιδιά	N	2.969	94	3.063
	%	96.93	3.07	100.0
Γονείς	N	5.644	101	5.745
	%	98.24	1.76	100.0
$\chi^2 = 15.86$ $p < 0.00007$		df = 1		
ΚΟΡΙΤΣΙΑ				
		Μη φορτισμένα ονόματα	Συγκυριακά φορτισμένα ονόματα	Σύνολο ονομάτων
Παιδιά	N	2.504	216	2.720
	%	92.06	7.94	100.0
Γονείς	N	5.462	321	5.783
	%	94.45	5.55	100.0
$\chi^2 = 17.87$ $p < 0.00002$		df = 1		

Εντοπίζεται σαφής, στατιστικά σημαντική διαγενεακή διαφορά στην επιλογή. Η συχνότητα απόδοσης συγκυριακά φορτισμένου ονόματος είναι στα παιδιά σημαντικά μεγαλύτερη από ότι στους γονείς τους. Αξιοσημείωτο είναι και το ότι η διαγενεακή διαφορά⁸ είναι περισσότερο έκδηλη στα αγόρια (ποσοστό 1.74 φορές μεγαλύτερο από ότι στους πατέρες τους) σε σύγκριση με τα κορίτσια (ποσοστό 1.43 φορές μεγαλύτερο από ότι στις μητέρες τους) – αν μάλιστα λάβουμε υπόψη και το ότι τα αγόρια αντιπροσωπεύουν τους κύριους φορείς της παραδοσιακής διαγενεακής αναπαραγωγής του ονόματος.

Στατιστική και ονοματοδοσία: Μεθοδολογική παρέκβαση

Προκειμένου να διερευνήσουμε τη λεπτή υφή της ονοματοδοσίας στη συγκεκριμένη περίοδο, επιχειρήσαμε να πραγματοποιήσουμε, έστω και σε περιορισμένο βαθμό (δύο γενιές πίσω), ανασύσταση της οικογένειας στις περιπτώσεις, όπου είχε εντοπισθεί επιλογή συγκυριακά φορτισμένου ονόματος. Θα φτάναμε έτσι μέχρι το επίπεδο της οικογένειας (ακριβέστερα, μέχρι το σόι) — δηλαδή, ένα βήμα πριν την προσωπική εξιστόρηση βίου και τη βιογραφία.

Η κατάσταση των ληξιαρχικών εγγραφών δεν επέτρεψε την ανασύσταση αυτή του ονοματολογικού οικογενειακού δέντρου, γιατί εντοπίστηκαν καίρια κενά και απώλειες, είτε στο επίπεδο των ίδιων των αρχείων (από καταστροφή τους, όπως στο Καρπενήσι), είτε της πληροφορίας που παρέχουν. Έτσι, π.χ. στο Δήμο Αθηναίων έχει γίνει μεταγραφή των ληξιαρχικών στοιχείων, υπό μορφή οικογενειακών μερίδων, σε ηλεκτρονικό υπολογιστή — υπό την προϋπόθεση όμως ότι κατά τη στιγμή αυτής της μεταγραφής (1987 κ.ε.) βρίσκονταν σε ζωή και οι δύο γονείς, που συνιστούσαν την οικογένεια. Η προϋπόθεση αυτή, προφανώς, συχνότατα δεν πληρούται, όταν πρόκειται για ζευγάρια που τεκνοποίησαν πριν μισό αιώνα (1940-50). Επιπρόσθετα, στη μεταπολεμική περίοδο υπήρξαν σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμού προς και από την Αθήνα και τον Πειραιά, με συνέπεια η οικογενειακή μερίδα να έχει σχηματισθεί σε άλλους δήμους. Για τις γυναίκες, πάλι, εντοπίζονται πρόσθετες απώλειες πληροφορίας (υποκειμένων), γιατί έχουν αλλάξει επώνυμο λόγω γάμου.

Βεβαίως, η απουσία του διαγενεϊκού ονοματολογικού σχήματος στο επίπεδο της *οικογένειας* (του σογιού) σημαίνει ότι κάποιες λεπτές αποχρώσεις του φαινομένου της ονοματοδοσίας κείνται εκτός του ερευνητικού πεδίου. Όμως *αυτό δεν επηρεάζει την εγκυρότητα της ανάλυσης στο επίπεδο της γενιάς και της κοόρτης* (αυτών που γεννήθηκαν ή βαφτίστηκαν στην περίοδο 1940-1950), για δυο λόγους:

— Πρώτο, γιατί η *κλίμακα* του φαινομένου αλλάζει και, μαζί με αυτήν, και οι *μηχανισμοί* και οι *λογικές* του φαινομένου. Ή, με άλλα λόγια, το τι συμβαίνει στο επίπεδο μιας γενιάς, π.χ. δεν είναι αναγώγιμο στο τι συμβαίνει στο επίπεδο ενός σογιού — υπάρχουν πρόσθετοι αιτιακοί προσδιορισμοί και ιδιαιτερότητες, που χαρακτηρίζουν ειδοποιά κάθε τάξη του ίδιου φαινομένου.

– Δεύτερο, γιατί η στατιστική επιστήμη επιτρέπει την *έγκυρη ανάλυση* του φαινομένου στο επίπεδο της *μεγάλης κλίμακας* (εδώ, γενιά και κοόρτη), ακόμη κι αν αγνοούμε πλήρως το τι συμβαίνει σε μικρότερη και, πολύ περισσότερο, σε ατομική κλίμακα.

Επειδή το φαινόμενο της ονοματοδοσίας ελάχιστα απασχόλησε μέχρι σήμερα στην Ελλάδα ερευνητές με κατάρτιση των μεθόδων στατιστικής ανάλυσης, το πεδίο αυτό αποτελεί αντικείμενο περισσότερο των λαογράφων ή των γενεαλογιστών. Στην "προ-στατιστική" αυτή προσέγγιση, η ονοματοδοτική επιλογή θεωρείται ως βιογραφικό στοιχείο και προσεγγίζεται στην κλίμακα μιας συγκεκριμένης περίπτωσης, τυπικά μέσω ερωτημάτων του είδους: "Ποια η προέλευση του ονόματος του Αλεξάνδρου Τάδε;" κ.τ.ό. Αντίθετα, η ποσοτική προσέγγιση της ονοματοδοσίας τη θεωρεί κοινωνικό φαινόμενο, που διερευνάται στην κλίμακα της απρόσωπης συλλογικότητας, τυπικά μέσω ερωτημάτων του είδους: "Θέση του ονόματος / Αλέξανδρος / στην ιστορία του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης τον 19ο αιώνα" ή, συνηθέστερα, "Μορφολογία της ονοματοδοσίας του τάδε πληθυσμού στη δείνα ιστορική περίοδο". Και, ενώ στην πρώτη περίπτωση το τάδε όνομα θεωρείται ως πραγματολογική βιογραφική πληροφορία, στη δεύτερη προσεγγίζεται όχι μόνο με τα εργαλεία της *κοινωνικής έρευνας*, αλλά και ως εργαλείο *κοινωνικής και ιστορικής έρευνας* (π.χ. στην παρούσα μελέτη, ως *ενδείκτης δομικών και συγκυριακών γνωρισμάτων του πληθυσμού σε μια ορισμένη περίοδο*).

Για το λόγο αυτό, κρίνουμε σκόπιμη μια σύντομη συζήτηση των σχέσεων ανάμεσα σε τρεις πτυχές του ονοματοδοτικού φαινομένου: *Παππωνυμία, θειωνυμία, συγκυριακή φόρτιση*. Και, στη συνέχεια, διευκρίνιση των μηχανισμών ονοματοδοσίας σε επίπεδο γενιάς/κοόρτης, από τη σκοπιά της στατιστικής τους απεικόνισης.

Α. Νόμος των μεγάλων αριθμών και δειγματοληψία. Ο νόμος των μεγάλων αριθμών, εμπειρικά πλήρως τεκμηριωμένος, θεμέλιο της στατιστικής προσέγγισης, λέγει απλά ότι, αν αυξηθεί αρκετά ο αριθμός κάποιου είδους ομοειδών συμβάντων, το αρχικά ελάχιστα πιθανό καθίσταται αναπόφευκτο. Αντίστοιχα, αν το μέγεθος ενός στατιστικού δείγματος είναι επαρκώς μεγάλο, τότε σε αυτό απεικονίζεται με ακρίβεια και το τι συμβαίνει στο σύνολο του πληθυσμού, από όπου προέρχεται το αντιπροσωπευτικό αυτό δείγμα. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της δικής μας μελέτης αναλύουμε στατιστικά την ονοματοδοσία, όπως απεικονίζεται σε ένα τυχαίο αντιπροσωπευτικό δείγμα, που αποτελείται από 5.763 περιπτώσεις. Στο δείγμα αυτό, τα θρησκευτικής προέλευσης ονόματα αντιπροσωπεύουν 4.300 περιπτώσεις ή το 74.7% του συνόλου των ονομά-

των. Σύμφωνα με στοιχειώδεις αρχές της στατιστικής μεθόδου, βασικό μέτρο του βαθμού τυχαίας διακύμανσης αυτής της εκτίμησης μέσω δειγματοληψίας είναι το πιθανό σφάλμα, που έχει τιμή:

$$S.E. = \sqrt{\frac{p_0(1 - p_0)}{N}}$$

όπου p_0 =η παρατηρηθείσα συχνότητα % (εκφρασμένη ως τιμή μεταξύ 0 και 1, όπου 1=100%), ενώ N =ο αριθμός περιπτώσεων που εκφράζει το μέγεθος του δείγματος. Στη μελέτη μας, $p_0=0,747$ και $N=5.763$. Άρα, $S.E. 0,0057$. Όπερ, μεθερμηνευόμενον, δηλοί ότι η εξαντλητική καταγραφή όλων των ονομάτων, στο σύνολο του εξεταζόμενου πληθυσμού, θα είχε πιθανότητα μικρότερη από 5% να δώσει, ως ποσοστό θρησκευτικών ονομάτων, τιμή έξω από την περιοχή (73.6% - 75.8%). Ήτοι, το ποσοστό που παρατηρήσαμε στο δείγμα ελάχιστα απέχει (η μέγιστη διαφορά θα αντιστοιχούσε, ως τάξη μεγέθους, σε 1 εκατοστιαία μονάδα) από την πραγματική τιμή του δείκτη αυτού στο σύνολο του πληθυσμού. Με άλλα λόγια, αν και αγνοούμε και το τι συμβαίνει και στην κλίμακα κάθε οικογένειας και στο σύνολο του πληθυσμού, η δειγματοληψία μας επιτρέπει μια αδιάβλητη και ικανοποιητική εκτίμηση του φαινομένου "θρησκευτικής προέλευσης ονόματα", στο ολικό πλαίσιο του φαινομένου της ονοματοδοσίας κατά την εν λόγω περίοδο.

Συγκρατούμε λοιπόν το ότι η στατιστική ανάλυση επιτρέπει τη συναγωγή αδιάβλητων συμπερασμάτων ως προς τη λογική ενός φαινομένου, που αναπτύσσεται σε σχετικά μεγάλη κλίμακα (όπως εδώ, η ονοματοδοσία στο σύνολο του πληθυσμού), ακόμη κι αν, για οποιονδήποτε λόγο, δε συμπεριλάβουμε στην ανάλυση πληροφορίες ως προς άλλα, μικρότερης κλίμακας, επίπεδα ύπαρξης του φαινομένου (όπως εδώ, το σόι). Υπενθυμίζουμε δε ότι το ζήτημα που διερευνάται εδώ, είναι το εξής: *Με δεδομένη την όποια συγκρότηση του φαινομένου σε μικρότερες κλίμακες, ποια είναι η μορφολογία του στην κλίμακα του συνολικού πληθυσμού;* Η στατιστική μεθοδολογία μας επιτρέπει ακριβώς να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, ακόμη κι αν δεν αναλύεται το φαινόμενο στις μικρότερες αυτές κλίμακες, με τρόπο έγκυρο και επαρκή ως προς τις ανάγκες του ιστορικού θέματος, που μελετάμε.

Β. Θειωνυμία (πλάγια κυκλοφορία των ονομάτων, δηλαδή από θεούς-θείες σε ανειψιούς-ανειψιές). Ως προς την ονοματοδοσία, η διάκριση πατέρες/θείοι και μητέρες/θείες είναι λειτουργική μόνο στην κλίμακα της οικογένειας και του σογιού και τελείως *αδόκιμη* στις μεγαλύτερες κλίμακες κοινωνικών μορφωμάτων, που δε βασί-

ζονται σε σχέσεις συγγένειας, όπως η γειτονιά, οι συμμαθητές, οι ομοϊδεάτες, τα μέλη σωματείων κ.λπ. Είναι δε αυτόχρονα *αδόκιμη* ως προς το φαινόμενο της ονοματοδοσίας στην *κλίμακα γενιάς και κοόρτης*, όπως αυτή που μελετάμε – δηλαδή οι γονείς και οι θείοι/θείες των παιδιών που γεννήθηκαν/βαφτίστηκαν στη δεκαετία 1940-50. Άλλωστε, αυτός που είναι θείος ως προς ένα παιδί μπορεί κάλλιστα να είναι πατέρας ως προς ένα άλλο (και αντίστροφα) κ.ο.κ. Ονοματολογικά, λοιπόν, το κριτήριο γονιός ή θείος/θεία είναι εντελώς *αδόκιμο* σε κλίμακα μεγαλύτερη από το σόι – όπως το πεδίο της μελέτης μας.

Γ. *Παππωνυμία*. Η ανά δεύτερη γενιά ανιούσα αναφορά ως προς την ονοματοδοσία είναι φαινόμενο καθοριστικό για την κυκλοφορία των ονομάτων στον ελλαδικό χώρο. Ωστόσο, το ότι ο *κορμός* της ονοματοδοσίας, κυρίως ως προς τα *κυρίαρχα ονόματα*, που συγκροτούν αυτόν τον κορμό, διέπεται από αυτόν τον κανόνα δε σημαίνει ότι, στα περιθώρια ελευθερίας που αφήνει αυτή η παράδοση, δε μπορούν να εκδηλωθούν φαινόμενα, που χαρακτηρίζονται ακριβώς από *συγκυριακή φόρτιση*. Στη δική μας μελέτη, τα περιθώρια ελευθερίας αυτά είναι της τάξης του 5% του συνόλου των ονομάτων (3% στα αγόρια, 8% στα κορίτσια). Τη συγκυριακή φόρτιση των ονομάτων, που εκδηλώνεται σε αυτή την τάξη μεγέθους, αναλύουμε και αξιολογούμε εδώ, συσχετίζοντάς τη με την ιστορική στιγμή, την κοινωνική κατάσταση και τη γεωγραφική θέση των επιλεγόντων τα ονόματα. Το πόσο άτοπο και παράλογο θα ήταν να θεωρηθεί η παππωνυμία ως ο βασικός μηχανισμός απόδοσης τέτοιων συγκυριακά φορτισμένων ονομάτων στα συγκεκριμένα παιδιά, καθίσταται προφανές για τους εξής λόγους:

Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι οι γονείς και οι νονοί των παππούδων και γιαγιάδων αυτών των παιδιών έδωσαν σε αυτούς τους παππούδες και σε αυτές τις γιαγιάδες, όταν τους/τις βάφτισαν (δηλαδή, κατά κύριο λόγο, στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα) ονόματα τέτοια, που η κατανομή τους, αναπαραγόμενη πάνω από μισό αιώνα αργότερα, να αντανakλά τις ιδιαιτερότητες των συγκινησιακών και ιδεολογικών φορτίσεων της πολυτάραχης περιόδου 1940-50. Και μάλιστα όχι μόνο στην *κλίμακα της δεκαετίας* συνολικά, αλλά και της *κάθε ιδιαίτερης στιγμής* της περιόδου αυτής ειδικότερα (πόλεμος-κατοχή-αντίσταση-απελευθέρωση-εμφύλιας-μετεμφυλιακή εποχή). Μια τέτοια δυνατότητα πρόβλεψης ιστορικών εξελίξεων σε *ετήσια κλίμακα* και πρόνοιας περί αντίστοιχης στατιστικής κατανομής συγκυριακά φορτισμένων ονομάτων πάλι σε *ετήσια κλίμακα* – ή, στην αντίθετη περίπτωση, τέτοια απίστευτη *ετήσια σύμπτωση*, ως προς τα συγκυριακά φορτισμένα κατά το 1940-50 ονόματα, ανάμεσα στη γενιά των παππούδων/για-

γιάδων και των εγγονών – πιθανότατα ξεπερνά τα αποδεκτά όρια της ιστορικής ανάλυσης.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η αδυναμία, λόγω περιορισμών που προκύπτουν από την κατάσταση των πηγών, σύγκρισης μεταξύ συγκυριακά φορτισμένων ονομάτων παιδιών, που δόθηκαν στη δεκαετία 1940-50 και ονομάτων των παππούδων και γιαγιάδων τους, που δόθηκαν πάνω από μισό αιώνα πριν, σε άλλες ιστορικές περιστάσεις, που προφανώς προκαλούσαν άλλες συγκυριακές φορτίσεις, δεν αναιρεί τη δυνατότητα αξιολόγησης αυτής της συγκυριακής φόρτισης στην περίοδο που μελετάμε – *εφόσον η ανάλυσή μας δεν εγγράφεται στην κλίμακα οικογένειας/σογιού, αλλά γενιάς/κοόρτης.*

Κοινωνικές και ιστορικές ορίζουσες της ευαισθησίας στη συγκυρία

Η ονοματοδοτική ευαισθησία στην επιλογή ονομάτων της συγκυρίας (π.χ. Νικηφόρος, Ελευθερία, Νίκη, Ειρήνη, Ελλάς) είναι άνισα κατανομημένη στο χρόνο. Τα ονόματα αυτά είναι επίσης άνισα κατανομημένα σε σχέση με την κοινωνική θέση των οικογενειών, από όπου προέρχονται. *Τι άγγιξε όμως, ποιον-πότε-πώς-πόσο, με ενδεικτική την ονοματοδοσία, μας το αποκαλύπτει ο πίνακας που ακολουθεί. Στον πίνακα αυτό εικονίζεται ο αριθμός των συγκυριακά φορτισμένων ονομάτων σε συνδυασμό με τον ιστορικό-χρονικό προσδιορισμό και την κοινωνική ομάδα που τα υιοθετεί.*

Παρατηρούμε τα εξής:

Στα 310 φορτισμένα από την ιστορική συγκυρία ονόματα, τα 256 (82.6%) καλύπτονται από δύο μεγάλες κοινωνικές συσσωματώσεις. Σε αυτές περιλαμβάνονται οι *μισθωτοί*, δηλαδή εργάτες-τεχνίτες-υπάλληλοι (61.6% του δείγματος) από τη μια και οι *μικροαστοί*, δηλαδή επαγγελματίες-βιοτέχνες-έμποροι (21.0% του δείγματος), που συναντώνται κυρίως στην Αθήνα και τον Πειραιά από την άλλη. Η υπολειμματική κατηγορία (3) ("Άλλα"), περιλαμβάνει κυρίως τους αγρότες, τους ένοπλους (στρατιωτικοί-αστυνομικοί), τους εργοδότες και τους άνεργους. Καλύπτει το 17.4% του συνόλου στο δείγμα μας.

Συνολικά, 1 στις 20 βαπτίσεις όλης της περιόδου φαίνεται φορτισμένη από τη συγκυρία. Και για τις τρεις μαζί κοινωνικές συσσωματώσεις (1, 2, 3), δηλαδή στο σύνολο του πληθυσμού, την ονοματοδοτική ευαισθησία και έκφραση άγγιξε κυρίως η πε-

Πίνακας 5
Ονοματοδοσία κατά κοινωνική κατηγορία

Περίοδος		1 Εργάτες- τεχνίτες- υπάλληλοι	2 Επαγγ/τίες- βιοτέχνες- έμποροι	3 Άλλα	4 Σύνολο φορτισμένων ονομάτων	5 Σύνολο βαπτίσεων	6 ΔΟΕΣ* (4/5) x100
1940-42	N %	58 74.4	8 10.3	12 15.4	78 100.0	965 16.7	808
1943-44	N %	40 60.6	20 30.3	6 9.1	66 100.0	990 17.2	667
1945-46	N %	29 53.7	13 24.1	12 22.2	54 100.0	1.214 21.1	449
1947-49	N %	50 55.6	18 20.0	22 24.4	90 100.0	1.816 31.5	496
1950-59	N %	14 63.6	6 27.3	2 9.1	22 100.0	782 13.6	281
Σύνολο	N %	191 61.6	65 21.0	54 17.4	310 100.0	5.767 100.0	538

* ΔΟΕΣ = Δείκτης Ονοματοδοτικής Ευαισθησίας στη Συγκυρία.
= (Αριθμός φορτισμένων ονομάτων/Σύνολο βαπτίσεων) x 100.

ρίοδος του πολέμου, της κατοχής και της αντίστασης, όπου και σημειώνονται οι υψηλότερες τιμές του Δείκτη Ονοματοδοτικής Ευαισθησίας στη Συγκυρία (ΔΟΕΣ). Στη συνέχεια, ο δείκτης αυτός εμφανίζει φθίνουσα συχνότητα, η οποία αποκτά διαστάσεις καθίζησης κατά την περίοδο της μετεμφυλιακής "ομαλοποίησης" του εθνικού και πολιτικού βίου.

Οι κοινωνικές αυτές συσσωματώσεις, ωστόσο, αντιδρούν διαφορετικά ως προς την έκφραση της ονοματοδοτικής τους ευαισθησίας μέσα στη συγκυρία. Έτσι:

– Η συνολική συμβολή κάθε κατηγορίας είναι 61.6% για την 1, 21% για τη 2 και 17.4% για την 3.

– Στην κατηγορία 1, η συμβολή της είναι σαφώς πάνω από το μέσο όρο της (74.4%) στην περίοδο του πολέμου και της πρώτης φάσης της κατοχής (1940-42), ενώ είναι σαφώς κάτω από το μέσο όρο της στην περίοδο της απελευθέρωσης και, σε κάποιο βαθμό, του εμφυλίου.

– Στην κατηγορία 2, η συμβολή της είναι σαφώς μικρότερη από το μέσο όρο της στην περίοδο του πολέμου και της κατοχής πριν την αντίσταση. Η ανάπτυξη της αντίστασης (1943-44) βρίσκει σα-

φέστατη ανταπόκριση σε αυτή την κατηγορία, με αποτέλεσμα η συμβολή της σε αυτή την περίοδο να είναι κατά πολύ ανώτερη από το μέσο όρο της. Αντίστοιχη αυξημένη συμβολή σημειώνεται και μετά το τέλος του εμφυλίου.

– Στην κατηγορία 3, σε συνάρτηση και με την εσωτερική της ανομοιογένεια (καθώς και με το μικρό μέγεθος του δείγματος), σημειώνονται και οι μεγαλύτερες διακυμάνσεις. Χαρακτηριστικά, ωστόσο, η συμβολή της κατά την περίοδο της αντίστασης, όπως και μετά το τέλος του εμφυλίου, είναι σαφέστατα μικρότερη από το μέσο όρο της, ενώ φαίνεται σχετικά αυξημένη κατά την περίοδο της απελευθέρωσης και του εμφυλίου.

– Συνολικά λοιπόν φαίνεται ότι πρώτοι χρονικά και από την πρώτη στιγμή του πολέμου εκδηλώνουν την συγκινησιακή και ιδεολογική τους φόρτιση, ως ονοματοδοτική ευαισθησία στη συγκυρία, οι εργάτες-τεχνίτες-υπάλληλοι (κατηγορία 1). Τα μικροαστικά στρώματα της πόλης (κατηγορία 2), ενώ φαίνονται να μην επηρεάζονται ονοματοδοτικά κατά την πρώτη περίοδο του πολέμου και της κατοχής, εμφανίζονται μαζί με ευαισθητοποιημένα κατά την επόμενη περίοδο, της ανάπτυξης της αντίστασης (1943-44). Τέλος, η ετερόκλητη κατηγορία 3 φαίνεται να μην παρακολουθεί ονοματοδοτικά την εθνική ανάταση της αντίστασης και να εκδηλώνει ονοματοδοτικές φορτίσεις αργότερα, κατά την απελευθέρωση και τον εμφύλιο, ενώ "στρέφει και πάλι την πλάτη στη συγκυρία" μετά τον εμφύλιο.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι το εξής: Η ονοματοδοτική έκφραση του εθνικού-πολεμικού και αντιστασιακού φρονήματος εκδηλώνεται πρώτα στους εργάτες-τεχνίτες-υπαλλήλους και στη συνέχεια στα μικροαστικά στρώματα της πόλης, ενώ οι άλλες κοινωνικές κατηγορίες ως σύνολο δεν εκδηλώνουν τέτοιες συμπεριφορές στην περίοδο αυτή (πόλεμος, κατοχή, αντίσταση). Η απελευθέρωση αγγίζει περισσότερο την κατηγορία 3 και, σε μικρό βαθμό, την κατηγορία 2, ενώ φαίνεται να μην αγγίζει την κατηγορία 1. Ο εμφύλιος αγγίζει κυρίως την κατηγορία 3, ενώ η συμβολή των κατηγοριών 1 και 2 είναι σχετικά μειωμένη. Η μετεμφυλιακή "ομαλοποίηση", τέλος, αγγίζει κυρίως την κατηγορία 2.

Μύθος και ιστορία

Η εκδήλωση των συγκινησιακών και ιδεολογικών φορτίσεων, ως ονοματοδοτική ευαισθησία στη συγκυρία, εμφανίζει άνιση κατανομή και σε συνάρτηση με την ιστορική στιγμή και σε συνάρ-

τηση με την κοινωνική θέση των ονοματοδοτούντων. Με άλλα λόγια, η (ρητορική ή μη) αναφορά σε πλάσματα του είδους: "Όλοι οι Έλληνες με μια ψυχή κι απ' την πρώτη στιγμή πολέμησαν κ.λπ." δεν επιβεβαιώνεται στο πεδίο της ονοματοδοτικής ευαισθησίας και μάλιστα αποδεικνύεται *μύθος* στο πεδίο της συγκυριακής φόρτισης της ονοματοδοτικής συμπεριφοράς.

Βέβαια, δεν αποκλείεται ορισμένες στάσεις να εκδηλώθηκαν στη συγκυρία με άλλους τρόπους (π.χ. ευνοϊκή γνώμη, υποστήριξη ή συμμετοχή σε πράξεις αντίστασης κ.λπ.), χωρίς να βρουν ανάλογη έκφραση και στο πεδίο της ονοματοδοτικής συμπεριφοράς. Η ονοματοδοσία, υπενθυμίζουμε, χρησιμεύει ως *ενδείκτης* συλλογικών νοοτροπιών και ευαισθησιών και σαφώς δεν εξαντλεί ούτε τις ευαισθησίες, ούτε τις συμπεριφορές αυτές – πολύ δε περισσότερο, δεν περιγράφει το σύνολο της ιστορικής διαδικασίας. Και με τις επιστημολογικές αυτές επιφυλάξεις, ωστόσο, τα πρώτα συμπεράσματα της ανάλυσής μας, όπως παρουσιάστηκαν, μας επιτρέπουν να αποκτήσουμε μια σαφέστερη αντίληψη ως προς τη λεπτή υφή των διεργασιών, που συγκροτούν το ιστορικό υποκείμενο και την πράξη του αλλά και να διατυπώσουμε με πιο πρόσφορο και κριτικό τρόπο τις κατευθύνσεις και τις υποθέσεις για την έρευνα, που σκόπιμο είναι να ακολουθήσει, ιδιαίτερα στον ευαίσθητο και περίπλοκο τομέα της σχέσης μεταξύ πολιτικής ιστορίας και συλλογικών συμπεριφορών και νοοτροπιών.

Σημειώσεις

1. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «Ονοματοδοτικές συμπεριφορές», περιοδικό *Ιστορικά*, τεύχος 2, Αθήνα, 1984, σ. 297-317.

2. Βλέπε: Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1986, ιδίως το κεφάλαιο "Η Ελλάδα στη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου (1940-1944)", σ. 136-144. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδόσεις Μπαύρον, Αθήνα, 1974, σ. 74 επ. C. Tsoucalas, *La Grèce, de l' indépendance aux colonels*, Maspero, Paris, 1970, σ. 53 επ., ιδίως στο "Le code pour l' autonomie et la justice populaire...". G. Contogeorgis, *Histoire de la Grèce (La Seconde Guerre mondiale, la résistance et la guerre civile)*, Hâtier, Paris, 1993, σ. 403-415.

3. Βλέπε: Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ (Η εμπειρία της κατοχής)*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994, σ. 41 επ. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα (Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944)*, τό-

μοι 1 και 2, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946. Προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», στο συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Αθήνα, 1984. Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, εκδόσεις Πολίτης, Αθήνα, 1993, σ. 102 επ. και 199 επ. Τ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, ιδίως τα κεφάλαια "Η Κατοχή", σ. 95 επ. και "Η δράση των γυναικών στις εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις", σ. 212 επ.

4. Βλ. Μ. Mazower (όπ. παρ.), όπου περιγράφεται η ίδια τακτική για τους εκλογικούς καταλόγους στο κεφάλαιο "Η διαμαρτυρία στις πόλεις", σ. 145: «Κάποιοι εισέβαλαν στο δημαρχείο, θέλοντας να κάψουν τους εκλογικούς καταλόγους, ώστε να μην μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο πλάνο της επιστράτευσης».

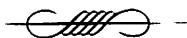
5. Χ. Φλάισερ (όπ.παρ.), σ. 195. Στο διάστημα από 1-10-1941 ως 30-9-1942, για παράδειγμα, καταγράφονται στην Αθήνα, τον Πειραιά και τα περίχωρα 49.188 θάνατοι, έναντι 14.566 το 1940. Προφανώς, τη διαφορά πρέπει να την αποδώσουμε στα αποτελέσματα της πείνας.

6. Βλ. Μ. Mazower, όπ.παρ., ιδίως το κεφάλαιο "Το χάος της Νέας Τάξης: 1941-1943", σ. 37-108. Αυτή η αναφορά στην ταξική διαφοροποίηση κρίνεται εκ προοιμίου αναγκαία, εν όψει του ότι η δεκαετία κλείνει με το τέλος ενός εμφυλίου πολέμου. Συμπτωματικά και χαρακτηριστικά, οι αντάρτες, για παράδειγμα, με σνομπισμό περιγράφονταν ως στρατός που τον συγκροτούσαν τσαγγαράδες και καροτσαρέοι.

7. Το όνομα *Ζωή* (και συναφή, όπως *Ζώης*, *Ζήσης*, *Ζήσιμος*...) εικονογραφεί την περίπτωση, όπου υφίσταται πολλαπλότητα ή και διάσταση αναφορών μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου. Στις περιπτώσεις αυτές κρίνουμε κατά τη συνάφεια (contexte). Έτσι, π.χ. σε συνθήκες ζωάρκειας γενικά και πολέμου ειδικότερα, η επιλογή του ονόματος *Ζωή* δηλώνει κατ' αρχήν ευχή επιβίωσης/ζωής και μόνο εκ των υστέρων και μέσω εξωτερικών συνδέσεων παραπέμπει σε θρησκευτικές αναφορές (στην περίπτωση του "Ζωή", μάλιστα, κάπως τραβηγμένες, όπως "Ζωοδόχος Πηγή"...).

Από μεθοδολογική άποψη, ωστόσο –που είναι και η κύρια– εφόσον το κριτήριο κατηγοριοποίησης είναι σαφές και σταθερό, εφόσον η προσέγγιση δεν είναι περιγραφική, αλλά συγκριτική και εφόσον η μέθοδος ανάλυσης δεν είναι περιπτωσιολογική/ανεκδοτική, αλλά στατιστική/στοχαστική, τα αποτελέσματα της ανάλυσης ουδόλως επηρεάζονται.

8. Βλέπε, σχετικά με τις αντιστάσεις στην αλλαγή των ονοματοδοτικών συνηθειών και κανόνων, Θ. Δραγώνα-Δ. Ναζίρη, *Οδεύοντας προς την πατρίδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1995.

Η κοινωνία των πολιτών και οι εχθροί της: Αναφορά στο ύστερο έργο του Έρνεστ Γκέλνερ

Καίσαρ Μαυράτσας*

Περίληψη

Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών που κυριαρχεί στο ύστερο έργο του Έρνεστ Γκέλνερ, παρουσιάζεται σήμερα ως κείμερο πολιτικό σύνθημα αλλά και ως κύριο θεωρητικό ζήτημα ανά την υφήλιο. Για τον Γκέλνερ, η κοινωνία των πολιτών αναδύθηκε στη βορειοδυτική Ευρώπη και τη βόρεια Αμερική μέσα από ένα ευρύ φάσμα οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών εξελίξεων, που έλαβαν χώρα μετά το τέλος του Μεσαίωνα. Οι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών δημιουργούν ένα σχετικά ισομερές και ανεκτικό περιβάλλον το οποίο λάμπει δια της απουσίας του από τις περισσότερες κοινωνίες, που είναι οργανωμένες στη βάση εντελώς διαφορετικών κοσμοθεωριών και ηθικών συστημάτων.

Εισαγωγή

Ο Έρνεστ Γκέλνερ είναι ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους κοινωνικούς στοχαστές, με έργο που καλύπτει ένα ευρύ φάσμα εμπειρικών θεμάτων και θεωρητικών προβληματισμών στην κοινωνιολογία και την κοινωνική θεωρία, την κοινωνική ανθρωπολογία και την πολιτική φιλοσοφία. Ανάμεσα στα πιο συστηματικά ενδιαφέροντα του Γκέλνερ θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε το

---

* Λέκτορας Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου.

χαρακτήρα της ισλαμικής κοινωνίας, τις δομές και την ιδεολογία των πρώην σοσιαλιστικών χωρών, το ψυχαναλυτικό κίνημα, τη νεωτερική συνείδηση, την έννοια του πολίτη και τη σχέση του με το κράτος, τη γένεση και το ρόλο του εθνικισμού. Το τελευταίο του βιβλίο, *Προϋποθέσεις Ελευθερίας: Η Κοινωνία των Πολιτών και οι Αντίπαλοί της (Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals)*, σε μεγάλο βαθμό συνοψίζει και αποκρυσταλλώνει τις απόψεις του Γκέλνερ για όλα σχεδόν τα θέματα με τα οποία ασχολήθηκε προηγουμένως. Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών, της οποίας ο Γκέλνερ είναι από τους θερμότερους υπέρμαχους, μπορεί να θεωρηθεί ως η κορωνίδα της σκέψης του –ως η φόρμουλα, αν θέλετε, που του επιτρέπει να πάρει θέση σε μια σειρά θεωρητικών αλλά και σαφώς πολιτικών, προβληματισμών που ανακύπτουν στη σύγχρονη σκέψη. Παρ' όλο που πολλοί θα διαφωνήσουν με τις θέσεις του, θεωρώντας τον ουσιαστικά είτε ως υπέρμετρα ευρωκεντρικό είτε ως έναν ιδεολόγο του σύγχρονου δυτικού κόσμου, κυρίως στην αγγλοσαξωνική φιλελεύθερή του μορφή –κατηγορία που εγώ τουλάχιστον θεωρώ πολύ σοβαρότερη από το στίγμα του ευρωκεντρισμού– δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο Γκέλνερ αποτελεί μian από τις πιο σοβαρές αλλά και πιό γνήσιες φωνές στη μεταπολεμική σκέψη¹.

Ο βασικός στόχος του παρόντος δοκιμίου είναι να παρουσιάσει συνοπτικά τη σκέψη του Γκέλνερ γύρω από την κοινωνία των πολιτών. Το άρθρο αρχίζει με κάποια γενικά σχόλια και μια πολύ σύντομη ιστορική επισκόπηση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών και στη συνέχεια παρουσιάζει τη Γκελνεριανή προσέγγιση, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον, τόσο σε κάποια βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας των πολιτών, όπως την αντιλαμβάνεται ο Γκέλνερ, όσο και στη σχέση της με άλλα κοινωνικά φαινόμενα και δυναμικές, όπως την οικονομική ανάπτυξη, τον εθνικισμό και τη θρησκεία. Το δοκίμιο επιδιώκει πρώτιστα να θέσει κάποιους ευρύτερους προβληματισμούς που προκύπτουν μέσα από τις θέσεις και την επιχειρηματολογία του Γκέλνερ. Το άρθρο τελειώνει με ένα παράρτημα για την περίπτωση της κυπριακής κοινωνίας. Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών, αποτελεί, πιστεύω, αναλυτικό εργαλείο που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμο στην ανάλυση των θεσμών και της ιδεολογίας που χαρακτηρίζουν την ελληνοκυπριακή κοινωνία.

Ιστορική επισκόπηση και γενικά σχόλια

Η ιστορική εξέλιξη της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών αναμφίβολα καθορίζει και τη νοηματοδότησή της στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Η έννοια –και γενικότερα η συστηματική ενασχόληση με τα θεωρητικά προβλήματα που αφορούν τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και το κράτος– πρωτοπαρουσιάστηκε στα τέλη του 18ου αιώνα και για μισό περίπου αιώνα έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στην πολιτική και κοινωνική θεωρία. Φιλόσοφοι και πολιτικοί στοχαστές που μπορούμε να αναφέρουμε εδώ είναι ο Τζων Λοκ, ο Γκεόργκ Χέγκελ, ο Καρλ Μαρξ και ο Αλέξης ντε Τοκβίλ. Ενώ για μερικούς στοχαστές η έννοια δηλώνει εκείνον τον κοινωνικό χώρο του οποίου η δύναμη θα έπρεπε να περιοριστεί (είτε γιατί εκφράζει τα εγωιστικά/επί μέρους πάθη –που ήταν η θέση του Χέγκελ– είτε γιατί αποτελεί το χώρο της ταξικής εκμετάλλευσης – όπως πίστευε ο Μαρξ), για τους περισσότερους, και κυρίως αυτούς που ασπάζονται το φιλελευθερισμό, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών έχει θετικό νόημα και συνδέεται άμεσα με την πολιτική και την ατομική ελευθερία. Οι σύγχρονες προσεγγίσεις στο θέμα, πρέπει να σημειωθεί, είναι επηρεασμένες κυρίως από αυτή τη θετική ιστορία και νοηματοδότηση της έννοιας. Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και μέχρι τη δεκαετία του 1980, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών, σκεπασμένη με σκόνη, όπως γράφει ο Γκέλνερ (1994β σ. 1), περιέπεσε στην αφάνεια και δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι οι μόνοι που ασχολούνταν μαζί της ήταν κάποιοι ιστορικοί των ιδεών. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι ο προβληματισμός γύρω από τα θέματα που συνδέονται με την έννοια της κοινωνίας των πολιτών εξαφανίζεται. Η σχέση, έτσι, ανάμεσα στον πολίτη και το κράτος και ο κίνδυνος του ολοκληρωτισμού αποτελούν βασικές θεματικές στη σκέψη των Εμίλ Ντιρκέμ, Μαξ Βέμπερ και Γκεόργκ Ζίμελ, για να αναφέρω μερικούς μόνον από τους κοινωνικούς στοχαστές, που ασχολούνται με την κοινωνία των πολιτών χωρίς να την κατονομάζουν.

Η συγκεκριμένη έννοια επέστρεψε στο πολιτικό και θεωρητικό προσκήνιο στη δεκαετία του 1980, μέσα από τους αγώνες της Αλληλεγγύης ενάντια στο πολωνικό ολοκληρωτικό κράτος². Η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών, έτσι, δικαιολογημένα συμβολίζει την αντίθεση στο δεσποτισμό και συνδέεται άμεσα με την ελευθερία, τη δημοκρατία, τον πλουραλισμό και την ανοχή της διαφορετικότητας. Η κοινωνική και πολιτική ατμόσφαιρα που καθορίζεται από την έννοια, αποτελεί πλέον σημαντική αξία και πρώτιστο

πολιτικό ζητούμενο – ακριβώς γιατί αυτή η ατμόσφαιρα λάμπει δια της απουσίας της σε πολλές, τις περισσότερες ίσως, κοινωνίες. Παρ' όλο που σήμερα η κοινωνία των πολιτών και γενικότερα το αίτημα για μια πιο πολιτισμένη (civil) κοινωνία παρουσιάζεται ως καίριο πολιτικό σύνθημα αλλά και ως κύριο θεωρητικό ζήτημα ανά την υφήλιο –και με μία πολυμορφία που δεν επιτρέπει απλοϊκούς ορισμούς– η νοηματοδότηση της έννοιας εξακολουθεί να χρωματίζεται έντονα από την εμπειρία του σοσιαλιστικού ολοκληρωτισμού. Η καταπίεση, αν όχι η παντελής εξαφάνιση, του θεσμικού αλλά και ιδεολογικού χώρου που εκφράζεται από την ιδέα της κοινωνίας των πολιτών, ήταν όντως ιδιαίτερα έντονη στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου “μια μοναδική πολιτική-οικονομική-ιδεολογική ιεραρχία δε μπορούσε να ανεχτεί κανέναν αντίπαλο και όπου ένα μοναδικό όραμα καθόριζε όχι μόνον την αλήθεια αλλά και την προσωπική ακεραιότητα” (Γκέλνερ 1994β σ. 1). Το αποτέλεσμα αυτού του ολοκληρωτισμού, τονίζει ο Γκέλνερ, ήταν ότι τα μέλη της κοινωνίας που δε συμμετείχαν στον ένα και μοναδικό πόλο εξουσίας –η συντριπτική πλειοψηφία δηλαδή– εξατομίσθησαν στο βαθμό που τίποτα πλέον δε μπορούσε να σταθεί ανάμεσα στον πολίτη και το κράτος. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ίδια η έννοια του πολίτη, όπως αυτή γεννήθηκε μέσα από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και τη γαλλική επανάσταση, παύει να έχει ουσιαστικό νόημα – και δεν είναι τυχαίο, μπορούμε να πούμε παρενθετικά, που τα πρώην σοσιαλιστικά καθεστώτα προτιμούσαν πάντα να μιλούν για το λαό παρά για τους πολίτες. Σε αυτές τις κοινωνίες η διαφωνία και η διαφορετικότητα “κατάντησαν σημεία αίρεσης ή, στη φρασεολογία της μοντέρνας ιδεοκρατίας, καθόρισαν τους εχθρούς του λαού” (Γκέλνερ, 1994β σ. 1).

Αν αφήσουμε τώρα τη σοσιαλιστική πολιτική εμπειρία και στραφούμε για λίγο στη μαρξιστική θεωρία, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η αντίθεση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών και της μαρξιστικής οντολογίας δεν αποτελεί προϊόν της δικής μας εποχής. Και θα μπορούσαμε, ακολουθώντας τον Γκέλνερ (1994β σ. 1-2), να συνοψίσουμε την κεντρική διαίσθηση του μαρξισμού, λέγοντας ότι η κοινωνία των πολιτών αποτελεί απάτη –ακριβώς γιατί αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο της ταξικής κυριαρχίας– εκείνο δηλαδή το χώρο που καταργείται μέσα από τη σοσιαλιστική επανάσταση και την αταξική κοινωνία.

Η Γκελνεριανή προσέγγιση

Ο Γκέλνερ (1995 σ. 32) ξεκινά με τον απλοϊκό –και ευρέως διαδεδομένο– ορισμό ότι η κοινωνία των πολιτών συναποτελείται από εξω-κρατικούς θεσμούς, οι οποίοι εξισορροπούν το κράτος και οι οποίοι χωρίς να το εμποδίζουν από το να παίζει το ρόλο του διατηρητή της ειρήνης και του διαιτητή ανάμεσα σε ειδικά συμφέροντα, εντούτοις καταφέρνουν να το εμποδίσουν από το να κυριαρχήσει και να εξατομικεύσει την υπόλοιπη κοινωνία. Αυτός ο ορισμός, όμως, δεν κρίνεται ικανοποιητικός, γιατί η έννοια της κοινωνίας των πολιτών δε μπορεί να ταυτιστεί αποκλειστικά με την αποφυγή της κεντρικής τυραννίας – της καταπίεσης, αν θέλετε, από κεντρικούς φορείς εξουσίας. Και αυτό για τον πολύ απλό λόγο ότι υπάρχουν και άλλες μορφές ή πηγές καταπίεσης. Ο Γκέλνερ (1994β σ. 8) αναφέρεται σε “τομεακές κοινότητες” (*segmentary communities*) της παραδοσιακής κοινωνίας, που διαφέρουν μεν από κεντρικές τυραννίες αλλά εντούτοις δεν αντιστοιχούν σε αυτό που ο σύγχρονος άνθρωπος καταλαβαίνει με την έννοια της κοινωνίας των πολιτών. Γράφει (1994β σ. 7) χαρακτηριστικά: “Στις παραδοσιακές κοινωνίες, ο άνθρωπος μπορεί κάποτε να ξεφύγει από την τυραννία των βασιλέων αλλά πάντα πέφτοντας στην τυραννία των ξαδέλφων και της τελετουργίας.” Η κοινωνία των πολιτών επομένως δε μπορεί να ταυτιστεί με οποιαδήποτε μορφή πλουραλιστικής κοινωνίας, στην οποία υπάρχουν θεσμοί που εξισορροπούν την κεντρική-κρατική εξουσία. Το ότι αυτή η ταύτιση παρουσιάζεται συχνά, οφείλεται πρώτιστα στο ότι η σημερινή συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών γεννήθηκε, και εξακολουθεί βέβαια να εστιάζεται, στην εμπειρία του υπαρκτού σοσιαλισμού. Οπωσδήποτε, όμως, οι αναλύσεις που επιχειρούνται σήμερα, έχουν μεγαλύτερη επίγνωση της πολυμορφίας των ζητημάτων από τις αναλύσεις που δημοσιεύτηκαν όταν η έννοια της κοινωνίας των πολιτών ξανάρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Αυτό γίνεται ξεκάθαρα αν συγκρίνει κανένας τις δύο πιο σημαντικές συλλογές άρθρων που έχουν παρουσιαστεί στη διεθνή βιβλιογραφία – αυτή του Τζων Κην, που δημοσιεύτηκε το 1988 και αυτή του Τζων Χολ που δημοσιεύτηκε το 1995. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι ενώ τα άρθρα της συλλογής του 1988 επικεντρώνονται κυρίως σε θεωρητικούς προβληματισμούς που αναφύονται από το έργο προηγούμενων στοχαστών και τοποθετούνται στο χώρο της ιστορίας των ιδεών, η συλλογή του 1995 έχει πιο εμπειρικό χαρακτήρα και καθαρά κοινωνιολογικούς προσανατολισμούς³.

Προτού προχωρήσουμε, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ο Γκέλνερ ουδόλως έχει οποιεσδήποτε αναρχικές τάσεις και ούτε επιθυμεί την κατάργηση του κράτους. Το κράτος θεωρείται αναγκαίο, όπως επίσης είναι απαραίτητη και μια δόση “προ-κρίσης” (prejudgment) –ομοφωνίας σε βασικά θέματα που αφορούν την κοινωνική ζωή– που εξ ορισμού περιορίζει τις επιλογές που έχουν τα μέλη της κοινωνίας και που δε μπορεί να αγνοηθεί όταν μιλάμε για θέματα ατομικής και κοινωνικής ελευθερίας. Ο κοινωνικός άνθρωπος δεν είναι –και δε μπορεί να είναι– απόλυτα ελεύθερος. “Καθε κοινωνία,” γράφει ο Γκέλνερ (1994β σ. 32), “είναι μια συστηματική προ-κρίση. Η κοινωνία χρειάζεται περιχαρακωμένα παραδείγματα. Θέματα τα οποία στη βάση της λογικής και μόνον παραμένουν ανοιχτά πρέπει να κλείσουν... Η προ-κρίση αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την κοινωνική ζωή και την κοινωνική τάξη.” Για τον Γκέλνερ (1994β σ. 32), έτσι, το βασικό ερώτημα που προκύπτει μέσα από τον προβληματισμό για την κοινωνία των πολιτών είναι: “Πώς έχει δημιουργηθεί μια τέτοια κοινωνία στην οποία η προ-κρίση είναι πιο μαλακή και εύκαμπτη και εντούτοις η κοινωνική τάξη διατηρείται; Πώς έχει επιτευχθεί αυτό το θαύμα;”

Η γένεση της κοινωνίας των πολιτών και η γένεση της νεωτερικότητας

Το “θαύμα” της κοινωνίας των πολιτών, υποστηρίζει ο Γκέλνερ, έχει όντως επιτελεστεί και αυτό έγινε στη βορειοδυτική Ευρώπη και τη βόρεια Αμερική – και είναι ακριβώς σε αυτό το σημείο, πιστεύω, που μπορεί να επικεντρωθεί και η σοβαρότερη κριτική στο έργο του. Μπορούμε πράγματι να χαρακτηρίσουμε τη δυτική φιλελεύθερη κοινωνία ως θαύμα; Το επιτακτικό ερώτημα, θα υποστήριζαν πολλοί, είναι ποιοι και πόσοι σε αυτές τις κοινωνίες μπορούν όντως να θεωρηθούν τυχεροί και πράγματι απολαμβάνουν τους καρπούς της κοινωνίας των πολιτών, στην οποία αναφέρεται ο Γκέλνερ. Επιπρόσθετα, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι ο Γκέλνερ παρουσιάζεται να αγνοεί τα προβλήματα αυτών των κοινωνιών – τις σχέσεις εξουσίας και τους κοινωνικούς περιορισμούς, κυρίως όπως αυτοί καθορίζονται από οικονομικά συμφέροντα, τον ταξικό παράγοντα, το ρόλο των μειονοτή-

των, κ.λπ. Και ακόμα ότι η γκελνεριανή προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών, που αναμφισβήτητα διαφωτίζει την κοινωνική ζωή δεσποτικών ή οικονομικά υπανάπτυκτων χωρών, δεν έχει ουσιαστική χρησιμότητα στην ανάλυση της σύγχρονης δυτικής κοινωνίας. Ένα άλλο βασικό ερώτημα που μπορεί επίσης να τεθεί σε αυτό το σημείο, είναι κατά πόσο στις σύγχρονες φιλελεύθερες καπιταλιστικές κοινωνίες η οικονομική και η πολιτική σφαίρα λειτουργούν ανεξάρτητα η μια από την άλλη – πράγμα, που όπως θα δούμε πιο κάτω, αποτελεί και ένα από τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας των πολιτών όπως την αντιλαμβάνεται ο Γκέλνερ. Και εδώ φυσικά υπεισέρχεται η μαρξιστική κριτική που υποστηρίζει ότι στην καπιταλιστική κοινωνία το κράτος αλλά και γενικότερα ολόκληρο το πολιτικο-ιδεολογικό εποικοδόμημα, καθορίζονται από την οικονομική δομή και ταυτίζονται με τα συμφέροντα της αστικής τάξης.

Ο Γκέλνερ πάντως παρουσιάζεται πεπεισμένος ότι οι ατλαντικές κοινωνίες αποτελούν πράγματι κοινωνίες των πολιτών ή, αν προτιμάτε, χαρακτηρίζονται από ισχυρές κοινωνίες των πολιτών. Μετά το 1945, αυτές οι κοινωνίες, σημειώνει ο Γκέλνερ (1994β σ. 13), απολαμβάνουν το θαύμα που έχει επιτελεστεί στο χώρο τους, χωρίς πολλή σκέψη και προβληματισμό. Ένα πρόβλημα που συχνά φτάνει στα όρια του αστείου, γράφει ο Γκέλνερ (1994β σ. 13), είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας εκλαμβάνει την κοινωνία των πολιτών ως δεδομένη και ξεκινά “προϋποθέτοντας ένα ελεύθερο και εκκοσμικευμένο άτομο, που δεν εμποδίζεται από κοινωνικά ή θεολογικά δεσμά, που επιλέγει ελεύθερα τους στόχους του και που μπορεί εύκολα να φτάσει σε συμφωνίες με τους συνανθρώπους του αναφορικά με θέματα κοινωνικής τάξης”. Με αυτόν τον τρόπο η κοινωνία των πολιτών προϋποτίθεται ως έμφυτη ιδιότητα της ανθρωπίνης κατάστασης. Αυτό, τονίζει ο Γκέλνερ (1994β σ. 13), δεν αποτελεί παρά “μιαν αφελή γενίκευση ενός ιδιαίτερα τυχερού τύπου ανθρώπου – αυτού που ζει στη βορειοδυτική Ευρώπη και τη βόρεια Αμερική.”

Πώς, λοιπόν, επιτελέστηκε το θαύμα της κοινωνίας των πολιτών στις ατλαντικές περιοχές της Ευρώπης και της Αμερικής; Για τον Γκέλνερ, τα αίτια και η γενεαλογία της κοινωνίας των πολιτών πηγάζουν από ένα ευρύ φάσμα οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών εξελίξεων, που έλαβαν χώρα στη βορειοδυτική Ευρώπη μετά το τέλος του Μεσαίωνα. Η δημιουργία της κοινωνίας των πολιτών, για τον Γκέλνερ, ταυτίζεται με τη δημιουργία

της νεωτερικότητας, στο βαθμό που θα ήταν αδιανόητο να γίνει λόγος για κοινωνίες των πολιτών στην περίοδο πριν από το 17ο τουλάχιστον αιώνα.

Ο προβληματισμός για την κοινωνία των πολιτών, επομένως, είναι άμεσα συνδεδεμένος με τον προβληματισμό για τη νεωτερικότητα – που αποτέλεσε, και σε μεγάλο βαθμό εξακολουθεί να αποτελεί το κέντρικο πρόβλημα της κοινωνιολογικής θεωρίας. Δεν είναι τυχαίο, έτσι, που ο Γκέλνερ φαίνεται ιδιαίτερα επηρεασμένος από το έργο του Μαξ Βέμπερ, του κατεξοχήν θεωρητικού της νεωτερικότητας. Ιδιαίτερα σημαντικοί παράγοντες στην έλευση της σύγχρονης κοινωνίας έτσι, τόσο για τον Βέμπερ όσο και τον Γκέλνερ, είναι η τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη και η δημιουργία κεντρικών φορέων εξουσίας – η δημιουργία δηλαδή των εθνικών κρατών. Η βεμπεριανή επίδραση στον Γκέλνερ, όμως, είναι ιδιαίτερα εμφανής στο ότι ο Γκέλνερ, ακολουθώντας πιστά τον Βεμπερ, δίδει ιδιαίτερη έμφαση στη θρησκευτική Μεταρρύθμιση, τον ασκητικό Προτεσταντισμό και ιδιαίτερα τον Καλβινισμό – όχι βέβαια ως το μοναδικό αίτιο αλλά ως τον καταλύτη, τη φλόγα αν θέλετε, που, σε συνάρτηση πάντα με ευρύτερες πολιτικο-κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, τροχιοδρόμησε τόσο τη νεωτερικότητα όσο και την κοινωνία των πολιτών.

Εξετάζοντας τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση, ο Γκέλνερ χρησιμοποιεί και μια πολύ ενδιαφέρουσα αναλυτική διάκριση του Ντ. Χιουμ – το διαχωρισμό ανάμεσα σε θρησκείες που βασίζονται πάνω στην προκατάληψη και τη δεισιδαιμονία (superstition) και θρησκείες που βασίζονται στον “ενθουσιασμό” (enthusiasm), το φανατικό ζήλο, αν προτιμάτε. Ο ασκητικός Προτεσταντισμός, βέβαια, εντάσσεται στη δεύτερη κατηγορία και αναμφίβολα εξέφρασε μια θρησκευτικότητα που εναντιώθηκε στον τελετουργικό, και οπωσδήποτε καθόλου αυστηρό, χαρακτήρα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ο Γκέλνερ (1994β σ. 46) συμφωνεί με το Χιουμ ότι “η δεισιδαιμονία είναι εχθρός της πολιτικής ελευθερίας και ο θρησκευτικός ενθουσιασμός σύμμαχός της” (από το δοκίμιο του Χιουμ “Of Superstition and Enthusiasm”). Η ουσία του θέματος για τον Γκέλνερ έγκειται στο ότι στην Αγγλία του 17ου αιώνα ο θρησκευτικός φανατισμός των μεταρρυθμιστών παρουσιάστηκε στην κοινωνική περιφέρεια χωρίς να μπορέσει να εισχωρήσει στις κεντρικές δομές της θρησκευτικής οργάνωσης. Για τον Γκέλνερ, το κλίμα για τη συγκρότηση του θεσμικού και ιδεολογικού χώρου της κοινωνίας των πολιτών δημιουργήθηκε μέσα από την ισορροπία που δημιουργήθηκε –κυρίως μετά τη ρουτινοποίηση (routiniza-

tion – και εδώ βέβαια ο Γκέλνερ είναι και πάλι σαφώς επηρεασμένος από τον Βέμπερ) του Προτεσταντισμού– ανάμεσα στη νέα, πιο απαιτητική για το άτομο, θρησκευτικότητα της Μεταρρύθμισης και τις ήδη υπάρχουσες θρησκευτικές δομές, που βασιζόνταν σε τελετουργικές διαδικασίες και ιεραρχίες. Η κοινωνία των πολιτών, γράφει ο Γκέλνερ (1994α:175), αναδύεται “μέσα από μιαν εκχειρία ανάμεσα στους τελετουργικούς ιερείς της δεισιδαιμονίας και τους αφοσιωμένους πουριτανούς.” Η θρησκευτική ιδεοκρατία του Προτεσταντισμού, έτσι, ιδιωτικοποιείται –ο Γκέλνερ (1994β σ. 48) αναφέρεται σε μια “privatized Umma at home”– με αποτέλεσμα ο φανατισμός να στραφεί προς την οικονομία και όχι προς οιονδήποτε ιερό πόλεμο. Εδώ φυσικά βρίσκεται και η ουσία της διαφοράς με το Ισλάμ, στο οποίο ο θρησκευτικός φανατισμός επικρατεί στο κέντρο αντί στην περιφέρεια και στη δημόσια ζωή αντί στην ιδιωτική.

Συγκριτικές αντιπαραβολές και μια τυπολογία

Ο Γκέλνερ (1994β, σ. 195) προσεγγίζει την έννοια της κοινωνίας των πολιτών μέσα από μια σειρά συγκριτικών αντιπαραβολών, τόσο ανάμεσα σε εσωτερικές δομές της κοινωνίας όσο και ανάμεσα σε διαφορετικά είδη κοινωνίας.

Η πρώτη αντιπαραβολή που περιέχεται στην έννοια της κοινωνίας των πολιτών είναι ανάμεσα στην οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα από τη μια και την κεντρική διατήρηση της τάξης από την άλλη. Μια δεύτερη αντιπαραβολή, σε ένα γενικότερο επίπεδο, είναι ανάμεσα στις κοινωνίες στις οποίες ο διαχωρισμός –με την προϋπόθεση ότι αυτός υφίσταται χωρίς οποιαδήποτε καταπίεση της μιας ή της άλλης σφαίρας– ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομία/κοινωνία, είναι εφικτός και τις κοινωνίες στις οποίες ο διαχωρισμός δεν υφίσταται. Ας δούμε λοιπόν ποιες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες ο διαχωρισμός απουσιάζει: (α) Κοινωνίες στις οποίες οι δομές εξουσίας και οι κοινοτικές δομές ουσιαστικά ταυτίζονται – αυτό που οι Αγγλοσάξωνες αποκαλούν communal life. (β) Δεσποτικές αυτοκρατορίες στις οποίες η ωμή δύναμη κυριαρχεί πάνω στην κοινότητα. (γ) Κοινωνίες στις οποίες η οικονομική και η πολιτική θέση ταυτίζονται - κοινωνίες, για παράδειγμα, με κυρίαρχες και θεσμικά κατοχυρωμένες ελίτ. (δ) Κοινωνίες στις οποίες ο παραγωγικός τομέας είναι μεν ξεχωριστός

από τον πολιτικό αλλά παρουσιάζεται ατομικοποιημένος και καταπιεσμένος – το παράδειγμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. (ε) Ιδεοκρατίες στις οποίες η καθιέρωση (sacralization) ενός δόγματος και μιας πίστης δεν επιτρέπει τον πλουραλισμό. Οι ιδεοκρατίες, επιπλέον, μπορεί να είναι θρησκευτικές (π.χ. ισλαμικός φονταμενταλισμός) ή κοσμικές (πρώην σοσιαλιστικά καθεστώτα).

Μέσα από αυτές τις αντιπαραβολές, ο Γκέλνερ εξάγει μια επιλεκτική τυπολογία τεσσάρων ιστορικών μοντέλων γύρω από τα οποία περιστρέφεται η ανάλυσή του: (α) Οι πλουραλιστικές αλλά καταπιεστικές τομεακές κοινότητες. (β) Η ισλαμική θρησκευτική-ιδεοκρατική κοινωνία, που ειρωνικά πέτυχε τελικά να καθιερωθεί μόνο κάτω από την επίδραση της ήττας από έναν ξένο επεκτατικό βιομηχανικό πολιτισμό. (γ) Η χριστιανική περιθωριακή θρησκευτική ιδεοκρατία, που δεν εδραιώθηκε αλλά μέσα από την αποτυχία της δημιουργήθηκε η κοινωνία των πολιτών. Και (δ) η κοσμική μαρξιστική ιδεοκρατία, που κατέρρευσε στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Ας εξετάσουμε τώρα κάποια βασικά χαρακτηριστικά των τύπων που διαφέρουν από την κοινωνία των πολιτών.

Στις τομεακές κοινωνίες, παρά την απουσία κεντρικού ελέγχου, το κλίμα είναι ιδιαίτερα καταπιεστικό προς το άτομο και η ελευθερία, όπως την αντιλαμβάνεται ο σύγχρονος άνθρωπος, δεν έχει ουσιαστικό νόημα – ακόμα, τονίζει ο Γκέλνερ (1994β σ. 8), και στις πόλεις-κράτη της αρχαίας Ελλάδας. Σε μεγάλο βαθμό, αυτό είναι αποτέλεσμα της απουσίας της έννοιας μιας ιδιωτικής σφαίρας, του ιδιωτικού χώρου. Είναι αυτός ακριβώς ο χώρος που στις τομεακές κοινότητες καταπιέζεται είτε από τελετουργικές διαδικασίες είτε από τους περιορισμούς και τις υποχρεώσεις της οικογένειας. Οι τομεακές κοινότητες του Γκέλνερ θυμίζουν την ιδέα της μηχανικής αλληλεγγύης του Ντυρκέμ, με τους δύο να συμφωνούν ότι παρά τα κάποια ειδυλλιακά χαρακτηριστικά των μικρών κοινοτήτων της αρχαιότητας και της παραδοσιακής κοινωνίας, αυτές δεν αποτελούν μοντέλα για τη σύγχρονη κοινωνική οργάνωση. Τόσο ο Γκέλνερ όσο και ο Ντυρκέμ, βέβαια, καταλαβαίνουν ότι “τα δεσμά των ξαδέλφων” μπορεί να είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, καταπιεστικά από την κεντρική δεσποτική κυριαρχία.

Στον ισλαμικό χώρο, μέσα από διαδικασίες που παρουσιάζονται στα τελευταία εκατό περίπου χρόνια ως αποτέλεσμα και της δυτικής επέμβασης στην ισλαμική επικράτεια, ο πουριτανισμός και ο φονταμενταλισμός, ως υψηλές κουλτούρες πλέον (high cultures), επικρατούν στις αστικές περιοχές, καθορίζουν την ιδεο-

λογική ορθοδοξία και εκτοπίζουν τις πιο λαϊκές –και ανεχτικές– μορφές της ισλαμικής θρησκευτικότητας. Επιτελείται έτσι “μια μαζική μεταφορά πίστης, μακριά από τους τοπικούς αγίους και προς ένα διανοητικό και φονταμενταλιστικό παρακλάδι του Ισλάμ.” (1994β σ. 22). Η προσοχή μας εδώ στρέφεται σε κάποιες αναλογίες με τη δυτική εμπειρία της ανάπτυξης του εθνικισμού, ο οποίος, σύμφωνα με τον Γκέλνερ, έπαιξε ρόλο ανάλογο με εκείνον που έπαιξε το φονταμενταλιστικό Ισλάμ. “Η ουσία του εθνικισμού στη Δύση έγκειται στο ότι μια υψηλή –και συνδεδεμένη με τον αλφαριθμητισμό– κουλτούρα γίνεται η κυριότερη, η πιο καθοριστική κουλτούρα της κοινωνίας. Η ίδια διαδικασία παρατηρείται και στον ισλαμικό χώρο αλλά εκεί εκφράζεται με το θρησκευτικό φανατισμό αντί του εθνικισμού – παρ’ όλο που τα δύο συχνά συμβαδίζουν” (Γκέλνερ 1994β σ. 22). Ο θρησκευτικός φανατισμός και ο θεοκρατικός ολοκληρωτισμός του Ισλάμ, βέβαια, δε μπορεί παρά να λειτουργήσουν ενάντια στους φιλελεύθερους θεσμούς και τον ατομισμό της κοινωνίας των πολιτών.

Ας περάσουμε στις πρώην σοσιαλιστικές κοινωνίες. Για τον Γκέλνερ (1994α σ. 173), ο Μαρξισμός είναι εξ ορισμού και αναπόφευκτα μια ιδεοκρατία – “ένας κοσμικός μεσσιανισμός, μια κοινωνία βασισμένη στην αναγκαστική αλήθεια.” Σε μεγάλο βαθμό, αυτό αποτελεί μέρος της μαρξιστικής κληρονομιάς από το Διαφωτισμό. “Αν η καταπίεση,” γράφει ο Γκέλνερ (1994α σ. 173), “είχε βασιστεί πάνω στην προκατάληψη, τότε μια ελεύθερη κοινωνία θα βασιζόταν πάνω στην αλήθεια.” Ο Μπολσεβικισμός χαρακτηρίζεται ως μια μορφή κοσμικού Καλβινισμού και ο Γκέλνερ παραδέχεται ότι στο παρελθόν –και προτού φανεί καθαρά ότι οι σοσιαλιστικές χώρες δε θα μπορούσαν να συναγωνιστούν τη Δύση– θα μπορούσε εύκολα κάποιος να υποθέσει ότι ο Μαρξισμός θα ήταν σε θέση να λειτουργήσει ως σπινθήρας για οικονομική ανάπτυξη, όπως ακριβώς είχε συμβεί με τον Καλβινισμό (1994β σ. 30). Ο Μαρξισμός, ως κοσμική θρησκεία, αδυνατεί βέβαια να απαντήσει στα βασικά ερωτήματα που συνήθως απαντώνται μέσα από την υπερφυσική θρησκευτικότητα – το νόημα της ζωής, και ίσως πιο σημαντικό, η εξήγηση του κακού και της δυστυχίας, του προβλήματος, δηλαδή που ο Βέμπερ αποκαλεί θεοδικία. Η μαρξιστική φιλοσοφία, ακόμα, ως ιδεολογία που ουσιαστικά θεοποιεί ή και υπερθεοποιεί τη “βέβηλη” (με το νόημα που έχει ο όρος στην κοινωνιολογία της θρησκείας και τον Ντυρκέμ – profane) διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης, δε μπορεί παρά να χάσει γρήγορα τη συναισθηματική του φόρτιση. “Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός,” γρά-

φει ο Γκέλνερ (1994β σ. 41), “είναι ολότελα σαρκικός, αλλά δεν είναι καθόλου ερωτικός. Η εργασία και όχι η αγάπη είναι που δοξάζονται.” Το αποτέλεσμα έτσι είναι ένας ηθικός και ιδεολογικός απολυταρχισμός, μια ιδεοκρατία, η οποία, μεταφραζόμενη σε πολιτικο-οικονομικό σύστημα, δημιουργεί τα ολοκληρωτικά καθεστώτα που γνωρίσαμε, κατά κύριο λόγο, στην Ανατολική Ευρώπη. Για τον Γκέλνερ (1994β σ. 37), η αποτυχία του σοσιαλιστικού πειράματος οφείλεται πρώτιστα βέβαια στο γεγονός ότι οι σοσιαλιστικές χώρες και η πρώην Σοβιετική Ένωση δε μπόρεσαν, και δε θα μπορούσαν ποτέ στη βάση μιας κρατικής οικονομίας, να συναγωνιστούν με τη Δύση ούτε στην οικονομία (και την “καταναλωτική κούρσα”) ούτε και στους εξοπλιστικούς ανταγωνισμούς. Αυτό, φυσικά, ουδόλως αποκρύπτει τα όντως τεράστια εσωτερικά προβλήματα του υπαρκτού σοσιαλισμού – προβλήματα που θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε με αναφορά στην αδυναμία, αν όχι ανυπαρξία, της κοινωνίας των πολιτών⁴.

Ο σπονδυλωτός άνθρωπος

Ας αφήσουμε τώρα τις συγκριτικές αντιπαραβολές του Γκέλνερ και ας επικεντρώσουμε την προσοχή μας πάνω στην ίδια την έννοια της κοινωνίας των πολιτών. Ποιο είναι το ιδεολογικό κλίμα, η πνευματική ατμόσφαιρα που επικρατεί στις κοινωνίες των πολιτών; Ποιος είναι ο τύπος ανθρώπου που ζει σε αυτές τις κοινωνίες; Ποια είναι η κοσμοθεωρία του, πώς αντιμετωπίζει τις κοινωνικές δομές, πώς συναναστρέφεται με τους συνανθρώπους του; Οι απαντήσεις του Γκέλνερ σε αυτές τις ερωτήσεις, πιστεύω, αποτελούν το καλύτερο μέρος της δουλειάς του.

“Η κοινωνία των πολιτών,” γράφει ο Γκέλνερ (1994α σ. 173-4), “βασίζεται πάνω στην άρνηση των ιδεολογικών μονοπωλίων, στην αποδοχή του συμβιβασμού πάνω σε σημαντικά θέματα που αφορούν τη φύση των πραγμάτων, πάνω στην αμφιβολία, την ειρωνεία πάνω σε κάθε είδους προσαρμογές. Οι άνθρωποι μπορούν να έχουν ουσιαστικές πεποιθήσεις, παρ’ όλο που αυτές δε λειτουργούν πλέον ως προϋποθέσεις για την κοινωνική οργάνωση. Όταν οι άνθρωποι συναντώνται στον πολιτικό στίβο και την αγορά, αυτές οι πεποιθήσεις διατηρούνται εν μέρει σε αναστολή ή εκκρεμότητα. Φυσικά, δε μπορούμε να δράσουμε μέσα σε κενό και κάθε συλλογική πράξη στηρίζεται στη βάση κάποιων υποθέσε-

ων, οι οποίες όμως είναι τώρα ασυνάρτητες, προϊόντα διαπραγμάτευσης και ασταθείς.” Ο Γκέλνερ αποκαλεί τον τύπο ανθρώπου που ζει στην κοινωνία των πολιτών “σπονδυλωτό (modular) άνθρωπο”. Η έννοια του σπονδυλωτού ανθρώπου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και ο Γκέλνερ μας αποκαλύπτει ότι η έμπνευσή του για την έννοια προέρχεται από ένα νέο είδος επίπλων – τα σπονδυλωτά έπιπλα. “Υπάρχουν εταιρείες, γράφει ο Γκέλνερ (1995 σ. 40), “που παράγουν, πουλούν και διαφημίζουν σπονδυλωτά έπιπλα. Μπορείς να αγοράσεις ένα κομμάτι το οποίο θα λειτουργήσει από μόνο του, αλλά όταν οι ανάγκες σου, ο χώρος σου ή το εισόδημά σου αυξηθούν, τότε μπορείς να αγοράσεις ακόμα ένα κομμάτι και αυτό θα ταιριάξει με το προηγούμενο και το σύνολο θα εξακολουθεί να έχει συνοχή, τόσο από αισθητική όσο και από τεχνική άποψη. Μπορείς να συνδυάσεις και να ξανασυνδυάσεις τα κομμάτια κατά βούληση. Αυτό καθιστά τα σπονδυλωτά έπιπλα σαφώς διαφορετικά από τα συνηθισμένα. Με τα συνηθισμένα έπιπλα, αν θέλεις συνοχή πρέπει να τα αγοράσεις όλα από την αρχή, σε μian αγορά, που σημαίνει ότι θα πρέπει να δεσμευτείς ανεπίστρεπτα – ή, τουλάχιστον να δεσμευτείς κατά τρόπο που θα απαιτούσε σημαντικό τίμημα για να αναιρεθεί η δέσμευση. Αν προσθέσεις ένα νέο κομμάτι συνηθισμένων επίπλων σε αυτά που ήδη έχεις, θα καταλήξεις με ένα εκλεκτικά ασυνάρτητο συνοθύλευμα. Και θα πρέπει τότε είτε να αποδεχτείς αυτό το συνοθύλευμα είτε να το παρατήσεις και να ξαναξεκινήσεις από την αρχή – κάτι που φυσικά στοιχίζει.”

Αυτό που ουσιαστικά καθορίζει την κοινωνία των πολιτών, υποστηρίζει ο Γκέλνερ, είναι οι σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα σε σπονδυλωτούς ανθρώπους. “Είναι οι πολιτικές επιπτώσεις του modularity, που είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Ο σπονδυλωτός άνθρωπος μπορεί να συναρμολογηθεί σε αποτελεσματικές οργανώσεις και θεσμούς, χωρίς αυτά να είναι ούτε ολοκληρωτικά και πολυεπίπεδα, ούτε καθορισμένα μέσα από τελετουργίες, ούτε συνδεδεμένα με ένα ολόκληρο σύνολο σχέσεων, από τις οποίες όλες δένονται η μια με την άλλη και παραμένουν καθηλωμένες. Μπορεί να συναρμολογηθεί για συγκεκριμένους στόχους, ad hoc, χωρίς να δεσμεύεται μέσα από κάποιου είδους συγγενικές τελετουργίες. Μπορεί να αποχωρήσει από την οργάνωση όταν διαφωνήσει με την πολιτική της χωρίς να μπορεί να κατηγορηθεί για προδοσία. Ένα συμβόλαιο που σπάζει μέσα από συμπεφωνημένες διαδικασίες δεν αποτελεί ένδειξη δολιότητας... Και όμως, αυτοί οι πολύ εξειδικευμένοι, ακαθιέρωτοι, ανατρέψιμοι δεσμοί είναι απο-

τελεσματοί! Αυτή είναι η κοινωνία των πολιτών. Η δημιουργία δεσμών που είναι αποτελεσματικοί όντας εύκαμπτοι, εξειδικευμένοι και εργαλειακοί. Η κοινωνία είναι μια δομή – δεν είναι ατομικοποιημένη, αβοήθητη και καταπιεσμένη, και όμως η δομή μπορεί εύκολα να προσαρμόζεται σε ορθολογικά κριτήρια καλυτέρευσης” (Γκέλνερ, 1995 σ. 41-2).

Οι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών δημιουργούν ένα σχετικά ισομερές και ανεκτικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο καμιά ομάδα –και οπωσδήποτε κανένα άτομο– δε μπορεί να κυριαρχήσει και να καταπνίξει τις υπόλοιπες. Αυτό, φυσικά, είναι ένα περιβάλλον στο οποίο η κοινωνική κριτική έχει ενσωματωθεί στην κρατούσα πολιτική και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της κυρίαρχης πολιτικής συνείδησης. Ως αποτέλεσμα, τα προβλήματα και οι αντιπαραθέσεις που αναπόφευκτα προκύπτουν αντιμετωπίζονται ορθολογικά –κατά τρόπο, αν προτιμάτε, που κατορθώνει να διαχωρίζει τα γεγονότα από τις καθιερωμένες αξίες– και πολύ αποτελεσματικά. Η κοινωνία έτσι καταφέρνει να προσαρμόζεται εύκολα, τόσο σε νέα δεδομένα όσο και στο ίδιο της παρελθόν, συνεχίζοντας έτσι μια πορεία προόδου, τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικο-κοινωνικό επίπεδο.

Ο Γκέλνερ (1995 σ. 41) ξεκαθαρίζει αμέσως ότι η έλλειψη “σπονδυλικότητας” αποτελεί τη συνήθη ανθρώπινη κατάσταση και είναι για αυτό που η εμφάνιση του σπονδυλωτού ανθρώπου παρουσιάζεται ως θαύμα. Το αποτέλεσμα βέβαια είναι μια κοινωνία που απέχει κατά πολύ από το ιδανικό της κοινωνίας των πολιτών. “Τόσο οι πολιτικές όσο και οι οικονομικές επιπτώσεις της ελλείψεως του σπονδυλωτού ανθρώπου είναι τρομαχτικές. Οι πολιτικές συνέπειες επικεντρώνονται στο ότι οι μοναδικές αποτελεσματικές ομάδες που μπορούν από μόνες τους να δημιουργήσουν ένα κοινωνικό ισοζύγιο δυνάμεων και να παρεμποδίσουν την αυθαίρετη κεντρική τυραννία, είναι υπέρμετρα τελετουργικές, απαιτητικές και καταπιεστικές. Η μόνη εναλλακτική λύση στην τυραννία των βασιλιάδων είναι η τυραννία των ξαδέλφων... Οι οικονομικές επιπτώσεις είναι απλές και ξεκάθαρες: Ακαμψία, συντηρητισμός και στασιμότητα... Η τεχνική καινοτομία σημαίνει κοινωνική αναστάτωση και αποσταθεροποίηση” (Γκέλνερ 1995 σ. 41). Για τον Γκέλνερ, έτσι, ο σπονδυλωτός άνθρωπος αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση, όχι μόνον για την κοινωνία των πολιτών αλλά και για τα ευρύτερα φαινόμενα της νεωτερικότητας και της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η γκελνεριανή έννοια του σπονδυλωτού ανθρώπου, με την έμφαση που αποδίδει στην προσαρμοστικότητα και την πρακτική

αποτελεσματικότητα, μπορεί εύκολα να συσχετιστεί με τη γενικότερη έννοια του ορθολογισμού (rationality), κεντρική έννοια της βεμπεριανής σκέψης.

Κοινωνία των πολιτών και εθνικισμός

Οι απόψεις του Γκέλνερ για τον εθνικισμό, μολονότι κάποιοι τις θεωρούν ακραίες, αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο στη σύγχρονη βιβλιογραφία γύρω από το έθνος, τη δημιουργία εθνικών κρατών, και την εθνικιστική ιδεολογία. Το κύριο σημείο της γκέλνεριανής θεωρίας (Γκέλνερ 1983) είναι ότι ο εθνικισμός δημιουργείται ως λειτουργική αναγκαιότητα της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας. Για τον Γκέλνερ, η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μαζική και ανώνυμη κοινότητα, στην οποία η εργασία έχει σημασιολογικό και όχι φυσικό/χειρωνακτικό χαρακτήρα. Η παραγωγή στηρίζεται πάνω στην ικανότητα των ανθρώπων να επικοινωνούν ο ένας με τον άλλο και να ακολουθούν αφηρημένες οδηγίες και κανονισμούς. Σε μια τέτοια κοινωνία, υποστηρίζει ο Γκέλνερ, οι άνθρωποι τότε μόνον μπορούν να έχουν οικονομικά και πολιτικά δικαιώματα όταν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη γλώσσα και την κουλτούρα των γραφειοκρατιών που τους περιτριφυρίζουν. Αυτό που απαιτείται, με άλλα λόγια, είναι μια πολιτισμική ομοιογένεια η οποία, για τον Γκέλνερ, δε μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνον μέσα από τις διαδικασίες που πυροδοτεί η εθνικιστική ιδεολογία και το εθνικό κράτος. Για τον Γκέλνερ, οι κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες που επήλθαν στη δυτική βιομηχανική κοινωνία δημιούργησαν ταυτόχρονα και την ιδέα του έθνους. Με την εδραίωση εθνικών κρατών, οι άνθρωποι μπορούν τώρα να ζουν σε πολιτικές ενότητες που είναι αφοσιωμένες στη διατήρηση της ίδιας κουλτούρας με τη δική τους. Έτσι στη Δύση, η γένεση της νεωτερικότητας συνοδεύτηκε από τη γένεση του εθνικισμού. “Στο πρώτο μισό του αιώνα μας, γράφει ο Γκέλνερ (1994α σ. 177), “φαινόταν κίβλας ότι ο εθνικισμός θα μπορούσε να αποτελέσει τον κυρίαρχο σύνταρο της βιομηχανικής κοινωνίας και να τη διαπλάσει στη δική του μορφή. Η έκβαση του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου ευτυχώς εξαφάνισε αυτή την επιλογή.”

Για τον Γκέλνερ (1994β σ. 103), ο σπονδυλωτός άνθρωπος είναι εθνικιστής ή, ηπιότερα, εθνικός. “Modular man is a nationalist.”

Ο εθνικισμός και η κοινωνία των πολιτών είναι αποτελέσματα των ίδιων διαδικασιών και, αρχικά τουλάχιστον, συμβιώνουν αρμονικά, με το ένα να τροφοδοτεί και να ενισχύει το άλλο. Εδώ αναφερόμαστε φυσικά στον πρώιμο εθνικισμό, αυτόν που ονομάζουμε πολιτειακό εθνικισμό (civic nationalism) και ο οποίος αναδύθηκε στη βορειοδυτική Ευρώπη –εκεί δηλαδή όπου πρωτοδημιουργήθηκε και η κοινωνία των πολιτών– από τα μέσα του 18ου αιώνα. Η σχέση ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και τον εθνικισμό, όμως, αλλάζει ριζικά στη συνέχεια. Στην περίπτωση του εθνοτικού εθνικισμού (ethnic nationalism), ο Γκέλνερ δεν έχει καμιά αμφιβολία ότι δημιουργείται πλέον μια σαφώς ανταγωνιστική σχέση και ότι ο εθνικισμός αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους εχθρούς της κοινωνίας των πολιτών – ακριβώς γιατί η έννοια του έθνους, καθορισμένη, πλέον, στη βάση της κοινής καταγωγής και των κοινών πολιτισμικών καταβολών, δε μπορεί παρά να υποβαθμίσει όχι μόνον τις έννοιες του πολίτη και του ατόμου αλλά και τον πλουραλισμό και την ανεκτικότητα που χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες με αναπτυγμένη κοινωνία πολιτών (Γκέλνερ 1994α, β)⁵.

Επίλογος

Ο Γκέλνερ ξέρει πολύ καλά ότι η κοινωνία των πολιτών, ως ηθική και πολιτική αξία, δε χαίρει καθολικής αποδοχής – κυρίως έξω από τη Δύση, όπου οι περισσότερες κοινωνίες είναι οργανωμένες στη βάση εντελώς διαφορετικών, και αντιθέτων, κοσμοθεωριών και ηθικών συστημάτων. Και καταλαβαίνει, στο πνεύμα και πάλι του Βέμπερ, ότι οι αξίες δε μπορούν να υποστηριχτούν με αναφορές σε γεγονότα και επιστημονικές επιχειρηματολογίες. Διερωτάται (Γκέλνερ 1994β σ. 214) έτσι κατά πόσο αξίζει να “προωθήσουμε (εμείς, δηλαδή, που ασπάζομαστε το δυτικό πολιτισμό) τις δικές μας αξίες και να καταδικάζουμε άλλους, που είναι αφοσιωμένοι στον απολυταρχικό υπερβατισμό ή την παραδοσιακή κοινότητα. Είναι αυτοί που είναι, και είμαστε αυτοί που είμαστε. Αν ήμασταν εκείνοι, θα είχαμε τις δικές τους αξίες, και αν εκείνοι ήταν εμείς, θα είχαν τις δικές μας αξίες.” Για να συνεχίσει: “Δεν είμαι σχετικιστής – η ύπαρξη μιας αλήθειας που υπερβαίνει τις επιμέρους κουλτούρες μου φαίνεται ως το πλέον σημαντικό γεγονός της ανθρώπινης ύπαρξης, και πράγματι μια από τις βάσεις της κοινωνίας των πολιτών ακριβώς γιατί κατέστησε δυνατή την πνευ-

ματική ανάπτυξη και την άρνηση του απολυταρχισμού... Την ίδια ώρα, το να κηρύσσεις σε άλλες κουλτούρες μου φαίνεται, τις πιο πολλές φορές, εντελώς άσκοπο.”

Ο Γκέλνερ δε σχετικοποιεί την αλήθεια αλλά την ιδιωτικοποιεί – όπως οι πρωτοπόροι της κοινωνίας των πολιτών στους οποίους συχνά αναφέρεται. Και την ιδιωτικοποιεί ακριβώς γιατί η δημοσιοποίησή της δε μπορεί παρά να οδηγήσει σε μια ακόμα ιδεοκρατία που αναπόφευκτα θα αναιρέσει την κοινωνία των πολιτών. Το πάθος του για την ελευθερία και τον πλουραλισμό δε θα του επέτρεπε ποτέ να κηρύξει ακόμα μια απόλυτη και μοναδική αλήθεια.

Παράρτημα: Η κοινωνία των πολιτών στην Κύπρο

Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών αποτελεί, πιστεύω, βασικό αναλυτικό εργαλείο για τη διερεύνηση και της ελληνοκυπριακής κοινωνικής πραγματικότητας. Και αξίζει να σημειώσουμε παρενθετικά ότι η έννοια της κοινωνίας των πολιτών έχει ήδη χρησιμοποιηθεί σε μερικές από τις καλύτερες αναλύσεις της ελλαδικής κοινωνίας – κυρίως μέσα από το έργο του Νίκου Μουζέλη (1994, 1995). Η ελληνοκυπριακή κοινωνία παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα εκσυγχρονισμού και εξορθολογισμού, προβλήματα που επηρεάζουν αρνητικά όχι μόνον τις εσωτερικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες (ή, αν θέλετε, την αναπτυξιακή προοπτική του τόπου) αλλά και τις προοπτικές λύσης του κυπριακού προβλήματος. Σε ένα γενικό θεωρητικό επίπεδο, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε αυτά τα προβλήματα λέγοντας ότι η κυπριακή κοινωνία χαρακτηρίζεται από μια σχετικά υπανάπτυκτη κοινωνία πολιτών, που εμποδίζει τη δημιουργία ενός βιώσιμου φιλελεύθερου πολιτικού ήθους. Η πολιτική σφαίρα, μέσα από την οποία αρθρώνεται η σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα της κοινωνίας των πολιτών και το κράτος, κυριαρχείται από κορπορατιστικούς προσανατολισμούς, οι οποίοι δημιουργούν μια πελατειακή υπερπολιτικοποίηση και έναν υπέρμετρο κρατισμό. Η κρατική εξουσία, μαζί με τους κομματικούς μηχανισμούς που τη συντηρούν, αποτελεί την κυρίαρχη σφαίρα της κοινωνικής ζωής. Το αποτέλεσμα είναι η υποβάθμιση, τόσο των εννοιών του ατόμου και του πολίτη όσο και του ρόλου που θα μπορούσε να παιχτεί από ομάδες και θεσμούς, που δεν είναι άμεσα συνδεδεμένοι με το κομματικό κρά-

τος. Οι πολιτικές διαδικασίες και η ιδεολογική ατμόσφαιρα που πηγάζουν από την αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών, δημιουργούν ένα ευρύ φάσμα προβλημάτων, των οποίων το ουσιαστικό αποτέλεσμα είναι το δομικό και θεσμικό μπλοκάρισμα νέων πρακτικών και τρόπων σκέψης, που θα οδηγούσαν σε μια πιο αποτελεσματική πολιτική – που θα οδηγούσαν δηλαδή σε μια καλύτερη αντίληψη και αντιμετώπιση της εσωτερικής λειτουργίας της κοινωνίας, του προβλήματος που βασανίζει τον τόπο αλλά και του ρόλου τον οποίο η Κύπρος καλείται ή προτίθεται να παίξει στον ευρωπαϊκό χώρο.

Η ελληνοκυπριακή πολιτική κουλτούρα αντανακλά και απορρέει από την αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών – από την περιθωριοποίηση του κοινωνικού πεδίου, που βρίσκεται ανάμεσα στο άτομο ή την οικογένεια από τη μια και το κράτος και τους κομματικούς μηχανισμούς από την άλλη. Η εξουσία, έτσι, ασκείται πάντα από τα πάνω προς τα κάτω και η έννοια του πολίτη, με τα δικαιώματα αλλά και τις υποχρεώσεις που δημιουργεί, δεν έχει εμπνευστεί στο βαθμό που αυτό έχει επιτευχθεί στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες της Δύσης. Η αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών στην Κύπρο είναι άμεσα συνδεδεμένη με το γεγονός ότι για διάφορους ιστορικούς λόγους –όπως ο μεταπρατικός-εμπορικός χαρακτήρας του ελληνοκυπριακού καπιταλισμού, το οθωμανικό παρελθόν και η βρετανική αποικιοκρατία, η κυριαρχία της εθνικιστικής ιδεολογίας, ο χαρακτήρας του ελληνοκυπριακού αντι-αποικιακού αγώνα και η ύστερη οικονομική ανάπτυξη που δε μπορώ να αναπτύξω σε αυτό το δοκίμιο– στην Κύπρο δεν έχει αναπτυχθεί μια γνήσια αστική τάξη με νεωτερική ορθολογιστική νοοτροπία· δεν έχει αναπτυχθεί, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Γκέλνερ, ο σπονδυλωτός άνθρωπος⁶.

Η σημαντικότερη ίσως συνέπεια της αδυναμίας της κοινωνίας των πολιτών στην Κύπρο είναι ότι έχει δημιουργηθεί μια ατμόσφαιρα, η οποία καταπιέζει την ανεξάρτητη κριτική σκέψη και είναι εχθρική προς τον ατομισμό, τον οποίο ορίζω εδώ ως την πεποίθηση ότι η αξιοπρέπεια του ατόμου αποτελεί την ύψιστη κοινωνικοπολιτική αξία. Αυτός ο ατομισμός, φυσικά, αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας πραγματικά αυτόνομης κοινωνίας των πολιτών. Ο ελληνοκυπριακός πελατειακός κορπορατισμός έτσι πηγάζει αλλά και ταυτόχρονα συντηρεί, την αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών. Η υποβάθμιση της έννοιας του ατόμου –που στην πολιτική της μορφή, βέβαια, παρουσιάζεται ως η έννοια του πολίτη– δημιουργεί μίαν ιδιαίτερα συντηρητική πνευ-

ματική ατμόσφαιρα, που παρουσιάζεται εχθρική προς οποιοσδήποτε προσπάθειες ορθολογικού εκσυγχρονισμού. Και δεν είναι τυχαίο έτσι ότι, όπως σημειώνει ο Χριστοδούλου (1992 σ. 284), παρά το γεγονός ότι οι Ελληνοκύπριοι είναι από τους πλέον μορφωμένους λαούς του κόσμου, “το πνευματικό και πολιτιστικό κλίμα που κυριαρχεί θυμίζει παραδόξως το κλίμα που επικρατεί σε κοινωνίες με χαμηλά επίπεδα μόρφωσης.”

Στην ελληνοκυπριακή κοινωνία παρουσιάζεται μια γενικευμένη τάση να αποφεύγεται η αμφισβήτηση καθιερωμένων δογμάτων και η έκφραση ατομικών απόψεων. Η αντίληψη των πολλών είναι ότι μόνο οι κοινωνικές ομάδες και τα οργανωμένα συμφέροντα αποτελούν νόμιμες ή και σοβαρές φωνές. Πρέπει να σημειωθεί επιπλέον ότι ενώ το πολιτικό και ιδεολογικό φάσμα είναι σχετικά ευρύ –και περιλαμβάνει κόμματα ή στοιχεία που τείνουν από την άκρα δεξιά στην άκρα αριστερά– όλα τα οργανωμένα πολιτικά κόμματα παρουσιάζονται αδιάφορα, αν όχι και εχθρικά, σε ουσιαστικά θέματα που αφορούν τον εκσυγχρονισμό της ελληνοκυπριακής κοινωνίας και κουλτούρας. Και θα μπορούσαμε να αναφέρουμε εδώ ζητήματα όπως τη σχέση εκκλησίας και κράτους, την οργανική ενότητα θρησκείας, εθνικής ταυτότητας και πολιτικών δικαιωμάτων, την έννοια ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων ανεξαρτήτως εθνότητας, τα δικαιώματα των γυναικών και των ομοφυλοφίλων, την παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τις αστυνομικές αρχές και την αυτονομία του κυπριακού πανεπιστημίου.

Το αποτέλεσμα αυτού του συντηρητισμού είναι ότι η ελληνοκυπριακή κοινωνία εμφανίζεται να έχει πολύ λίγο χώρο και ανοχή για τη διαφορετικότητα –ή, αν προτιμάτε, την απόκλιση– και τον πλουραλισμό. Συμπεριφορές που στις βιομηχανικές κοινωνίες της Δύσης θεωρούνται ως θέματα ατομικής επιλογής και προτίμησης, στην Κύπρο ποινικοποιούνται ή ηθικοποιούνται – με πιο χτυπητά παραδείγματα, βέβαια, την αντιμετώπιση της ομοφυλοφιλίας και την ελευθερία του λόγου σε θέματα που αφορούν την ελληνοκυπριακή εθνική ταυτότητα. Δεδομένης της αδυναμίας της κοινωνίας των πολιτών, βέβαια, το γεγονός ότι η ελληνοκυπριακή κοινωνία παρουσιάζεται σχετικά κλειστή, αυταρχική και μονοδιάστατη δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Αυτά τα στοιχεία χαρακτηρίζουν τις περισσότερες κοινωνίες, στις οποίες η σχέση ανάμεσα στον πολίτη και το κράτος δε ρυθμίζεται μέσα από αυτόνομους ενδιάμεσους θεσμούς και κοινωνικές διαδικασίες.

Σημειώσεις

1. Η σημασία του έργου του Γκέλνερ έγκειται όχι τόσο στο επίπεδο της συστηματοποίησης εννοιών και θεωρητικών μοντέλων ή τυπολογιών –παρόλο που και εδώ η προσφορά του δε μπορεί να παραγνωριστεί, κυρίως στον τομέα της μελέτης του εθνικισμού– όσο στην προσφορά μεμονωμένων αναλύσεων συγκεκριμένων ιδεολογικών και κοινωνικοπολιτικών φαινομένων της σύγχρονης εποχής. Στα περισσότερα βιβλία του, τα κεφάλαια τείνουν να είναι σχετικά μικρά, με την ανάλυση να μετακινείται γρήγορα από το ένα θέμα στο άλλο, επιστρέφοντας φυσικά συνεχώς στα ίδια θεωρητικά προβλήματα. Το γράψιμο του Γκέλνερ πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μια διαδικασία συνεχούς πνευματικής περιπλάνησης και αναζήτησης, στην οποία σπάνια προσφέρονται τελικές απαντήσεις. Αυτή η πνευματική προσέγγιση πηγάζει μέσα από την ίδια τη φιλοσοφία του Γκέλνερ – μια φιλοσοφία που προτιμά να ανοίγει παράθυρα παρά να τα κλείνει. Και είναι αυτή ακριβώς η φιλοσοφία που καθιστά τον Γκέλνερ έναν από τους σημαντικότερους κριτικούς του ολοκληρωτισμού και του δεσποτισμού στη μεταπολεμική περίοδο.

2. Η θεωρητική αναβίωση της έννοιας σηματοδοτείται από τα έργα των Κόεν (1983) και Κην (1988).

3. Η συλλογή του Χολ περιλαμβάνει άρθρα για την κοινωνία των πολιτών στην Κίνα (Ουάνκ 1995), την Πολωνία (Βεσολόβσκι 1995), την Ουγγαρία (Χαν 1995), τη Λατινική Αμερική (Όεχορν 1995) και την Τουρκία (Μαρντάν 1995).

4. Την πιο συστηματική ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στο Μαρξισμό και την κοινωνία των πολιτών παρουσιάζει ο Κόεν (1983). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι το τέλος του υπαρκτού σοσιαλισμού δεν οδήγησε αυτόματα και στην ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών (Μίντουελ 1995).

5. Για την αντιπαλότητα ανάμεσα στον εθνικό εθνικισμό και την κοινωνία των πολιτών δείτε επίσης: Μπρούμπεηκερ (1992), Μπράιαντ (1995), Κόνορ (1994), Χολ (1995), Κριστέβα (1993), Μουζέλης (1994, 1995).

6. Αναμφίβολα, ο ρόλος του εθνικισμού ήταν –και είναι– καταλυτικός. Στην Κύπρο η σχέση ανάμεσα στον εθνικό εθνικισμό και την αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών είναι ξεκάθαρη: Ο εθνικισμός καταπιέζει ακόμα περισσότερο τους θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών. Προωθεί μια κοινωνία που είναι *uncivil*, με τη διπλή έννοια του όρου. Για την ιστορική εξέλιξη του ελληνοκυπριακού εθνικισμού και την επίδρασή του στην πολιτική ζωή της Κύπρου, δείτε τα έργα των Ατταλίδη (1979), Κιτρομηλίδη (1979, 1981), Λοΐζου (1974) και Μαρκίδη (1977).

Βιβλιογραφία

- Attalides M., *Cyprus: Nationalism and International Politics*, Q Press, Edinburgh, 1979.
- Brubaker R., *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992.
- Bryant C., "Civic Nation, Civil Society, Civic Religion", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995, σ. 136-157.
- Connor W., *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1994.
- Cohen J., *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*, University of Massachusetts Press, Amherst, Mass., 1982.
- Christodolou D., *Inside the Cyprus Miracle: The Labours of an Embattled Mini-Economy*, University of Minnesota, Mediterranean and East European Monographs, Minneapolis, 1992.
- Gellner E., *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983.
- Gellner E., *Encounters with Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1994α.
- Gellner E., *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, Allen Lane, the Penguin Press, New York, 1994β.
- Gellner E., "The Importance of Being Modular", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995, σ. 32-55.
- Hall J., "In Search of Civil Society", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995, σ. 1-31.
- Hann C., "Philosophers' Models on the Carpathian Lowlands", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995, σ. 158-182.
- Keane J., editor, *Civil Society and the State. New European Perspectives*, Verso, London, 1988.
- Kitromilides P., *The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict*, Journal of the Hellenic Diaspora, vol. 6, no. 4, σ. 5-30.
- Kitromilides P., "Το ιδεολογικό πλαίσιο της πολιτικής ζωής της Κύπρου", στο Γ. Τενεκίδης και Γ. Κρανιδιώτης (επιμ), *Κύπρος. Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της*, Εστία, Αθήνα 1981, σ. 449-71.
- Kristeva J., *Nations Without Nationalism*, Columbia University Press, New York, 1993.
- Loizos P., "The Progress of Greek Nationalism in Cyprus: 1878-1970", in J. Davis (ed), *Choice and Change: Essays in Honour of Lucy Mair*, Athlone, London, 1974, σ. 114-33.
- Mardin S., "Civil Society and Islam", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995, σ. 278-300.

- Markides K., *The Rise and Fall of the Cyprus Republic*, Yale University Press, New Haven, CT, 1977.
- Meadwell H., "Post-Marxism, No Friend of Civil Society", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, σ. 183-199.
- Μουζέλης Ν., *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
- Μουζέλης Ν., "Modernity, Late Development and Civil Society", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, σ. 224-49.
- Oxhorn P., "From Controlled Inclusion to Coerced Marginalization: The Struggle for Civil Society in Latin America", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995, σ. 250-277.
- Wank D., "Civil Society in Communist China? Private Business and Political Alliance, 1989", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, σ. 56-79.
- Wesolowski W., "The Nature of Social Ties and the Future of Postcommunist Society: Poland After Solidarity", in John Hall (ed), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, UK, σ. 110-135.

Η ισχύς του λόγου στον Jürgen Habermas

Κωνσταντίνος Καβουλάκος*

Περίληψη

Το άρθρο ξεκινά με μια κριτική παρουσίαση της θεωρίας της σημασίας του J. Habermas. Η "καθολική πραγματολογία" είναι μια γενική θεωρία της επικοινωνίας, η οποία προτείνει μια στενή συσχέτιση μεταξύ της σημασίας των γλωσσικών δηλώσεων και του ζητήματος της διυποκειμενικής ισχύος τους. Ο Habermas συνδέει την καθολική δομή της δυνατής ομιλίας με μια ιδέα της αλήθειας ως της έσχατης συμφωνίας πάνω στο νόημα μιας έκφρασης, υπό τις συνθήκες μιας "ιδανικής ομιλιακής κατάστασης". Αφού δοθούν οι βασικές γραμμές αυτής της θεωρίας της αλήθειας, ασκείται κριτική στη ρυθμιστική ιδέα της "ιδανικής ομιλιακής κατάστασης". Συγκεκριμένα η κριτική προσπαθεί να δείξει ότι οι ισχυρές εξιδανικεύσεις της χαμπερμασιανής "συναινεσιακής θεωρίας της αλήθειας" είναι λανθασμένες και παραπλανητικές για μια πραγματολογική θεωρία της σημασίας.

Εισαγωγή

Το πρόβλημα του γλωσσικού νοήματος εμπύχωσε και εμπυχώνει τις διάφορες φιλοσοφίες της γλώσσας του 20ου αιώνα, από τη στιγμή που έγινε κατανοητή η αδιάσπαστη ενότητά του με το ζήτημα της αλήθειας. Δεν είναι φυσικά τυχαίο το γεγονός ότι ο Husserl ξεκινούσε τις Λογικές Έρευνες με μια θεωρία των γλωσσικών σημασιών.¹ Όμως και άλλοι συγκαταριθμοί του δεν απέδωσαν

---

* Διδάκτωρ κοινωνικής φιλοσοφίας.

μικρότερη βαρύτητα στο ζήτημα της σχέσης νοήματος και αλήθειας, γλώσσας και πραγματικότητας κ.λπ. (όπως, για παράδειγμα, οι Frege, Wittgenstein, ο Κύκλος της Βιέννης κ.ά.²). Το ζήτημα, της γλώσσας είναι κεντρικό και στην επικοινωνιακή θεωρία του Jürgen Habermas και σκοπός αυτού του άρθρου είναι ακριβώς η διερεύνηση και κριτική του τρόπου, με τον οποίο ο τελευταίος σκέφτεται τη σχέση μεταξύ γλωσσικών σημασιών και αλήθειας. Ο Habermas χρησιμοποιεί την παράδοση του ύστερου Wittgenstein και της αναλυτικής φιλοσοφίας, προκειμένου να συγκροτήσει μια πραγματολογία της γλώσσας, τις βασικές γραμμές της οποίας θα δούμε παρακάτω.

Προς το παρόν θα περιοριστώ στην επισήμανση ότι η κριτική που παρουσιάζω είναι εν πολλοίς *εσωτερική*, με την έννοια ότι δεν αμφισβητεί ριζικά τις ανθρωπολογικές κ.ά., προϋποθέσεις της χαμπερμασιανής φιλοσοφίας, αλλά περιορίζεται να επισημάνει ότι, ακόμα κι αν δεχτούμε τις τελευταίες ως ορθές, η σύνδεση της θεωρίας της γλώσσας με τη θεωρία της αλήθειας δημιουργεί διάφορες δυσκολίες και ασυνέπειες. Αυτές σχετίζονται με το γεγονός ότι, ενώ ο Habermas έχει διακηρύξει επανειλημμένα πως αντιτίθεται σε μια θεμελιωτική αυτοσυνείδηση της φιλοσοφίας³, ο τρόπος που χειρίζεται την πραγματολογία της γλώσσας και τη "συναινεσιακή θεωρία της αλήθειας" τον αναγκάζει σε επιστροφή στο θεμελιωτισμό και τη μεταφυσική. Το όλο πρόβλημα αποκτά πρόσθετο ενδιαφέρον, εάν αναλογιστεί κανείς τη σημασία που έχει ο τρόπος με τον οποίο σκέφτεται κανείς την ηθική, πρακτική αλήθεια (κανονιστική ορθότητα), καθώς και τις προεκτάσεις που μπορεί να έχει αυτός στο πεδίο της πολιτικής πράξης.

Πριν μπούμε στο κυρίως θέμα, θα ήταν ίσως χρήσιμη μια σύντομη αναφορά στη λεγόμενη "γλωσσολογική στροφή" της κριτικής θεωρίας, με την οποία ο Habermas επιδιώκει την υπέρβαση των αδιεξόδων της "παλαιάς σχολής της Φρανκφούρτης". Η χαμπερμασιανή κριτική στον Marx μπορεί να μας βοηθήσει εδώ να κατανοήσουμε καλύτερα τι σημαίνει η "αλλαγή του παραδείγματος" από τη φιλοσοφία της συνείδησης (Bewusstseinsphilosophie) στη φιλοσοφία της γλώσσας και γιατί αυτή παρουσιάζεται ως υποσχόμενη την παράκαμψη των δυσκολιών της κριτικής θεωρίας. Όπως είναι γνωστό, ο Marx συνέδεε την ανθρωποποίηση με την εργασία και την παραγωγή των υλικών όρων της ζωής. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Habermas, όταν ο Marx όριζε τον άνθρωπο ως homo faber, προσχωρούσε – από μια ορισμένη άποψη – στον τρόπο σκέψης του γερμανικού ιδεαλισμού, δηλαδή στον τρόπο

σκέψης της φιλοσοφίας της συνείδησης. Στην παράδοση αυτή κυριαρχεί το παράδειγμα του απομονωμένου υποκειμένου που αναπαριστά και χειρίζεται τα αντικείμενα. Αυτόν τον τρόπο σκέψης ακολούθησε τόσο ο Kant όσο και ο ώριμος Hegel και μέσω αυτών και ο Marx. Έτσι, στο έργο του το ανθρώπινο πράττειν ορίζεται ως εργασία, την οποία ο Habermas ταυτίζει με την εργαλειακή δράση.^{3α}

Όμως η εργαλειακή δράση, δηλαδή η ένσκηπη αντιπαράθεση του υποκειμένου με τον αντι-κείμενο εξωτερικό κόσμο, δεν είναι παρά η μία μόνο διάσταση της διαδικασίας αναπαραγωγής της ζωής του είδους. Στην πραγματικότητα δεν είναι η παραγωγή το ειδολογικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κατάστασης, αλλά η γλώσσα. Αυτό που καθορίζει τη μετάβαση από τους ανθρωπίδες (Hominiden) στον άνθρωπο, είναι η εμφάνιση της διυποκειμενικότητας της γλώσσας και του επικοινωνιακού εκκοινωνισμού του ατόμου σε μια κοινότητα. Πλάι στην υλική αναπαραγωγή της κοινωνίας υπάρχει και η ανάγκη της *συμβολικής αναπαραγωγής* της. Για αυτό "μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εξελίξεις, οι οποίες οδήγησαν στην ειδικά ανθρώπινη μορφή αναπαραγωγής της ζωής και έτσι στην αφετηρία της κοινωνικής εξέλιξης, επιτελέστηκαν πρώτα στις δομές της εργασίας και της γλώσσας. Η εργασία και η γλώσσα είναι παλαιότερες από τον άνθρωπο και την κοινωνία".^{3β}

Εάν λοιπόν αληθεύει ότι ο Marx, δίνοντας τη δική του εκδοχή του παραδείγματος της φιλοσοφίας της συνείδησης, περιόρισε την αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους στο χώρο της υλικής παραγωγής, θα πρέπει να αναμένουμε ότι κατέληξε σε μονομερή και λανθασμένα συμπεράσματα.^{3γ} Πράγματι, με βάση την κεντρική ιδέα της συσκότισης της ιδιαίτερης σημασίας του χώρου της επικοινωνίας και της συμβολικής αναπαραγωγής, ο Habermas ασκεί κριτική:

α) Στο *μαρξικό οικονομισμό*: Ο περιορισμός στο παράδειγμα της εργασίας, δηλαδή της εργαλειακής δράσης, είχε σαν αποτέλεσμα την εξαφάνιση της διαφοράς μεταξύ της επέκτασης των τεχνικών ορθολογικού ελέγχου της φύσης και της κοινωνίας από τη μία και της αναδιαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων προς μια απελευθερωτική κατεύθυνση από την άλλη. Εάν ο Marx είχε χρησιμοποιήσει ένα ευρύτερο εννοιολογικό πλαίσιο, το οποίο θα περιλάμβανε την επικοινωνία ως ξεχωριστή συνιστώσα της διαμόρφωσης της κοινωνίας, δε θα είχε δείξει την ίδια εμπιστοσύνη στο "μηχανισμό" μετατροπής της ανάπτυξης των παραγωγικών δυ-

νάμεων στην ανώτερη ποιότητα των νέων ελευθεριακών παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων.³⁵

β) Στο *μαρξικό επιστημονισμό και αντικειμενισμό*: Εξαιτίας της μονομέρειας του εννοιολογικού του συστήματος, ο Marx σκέφτηκε τον αναστοχασμό (Reflexion) σύμφωνα με το πρότυπο της *παραγωγής ιδεών*. Αυτή η εργαλειακή ερμηνεία του αναστοχασμού, είναι η ρίζα της υποταγής του μαρξικού έργου στο πρότυπο των φυσικών επιστημών. Μια "νευτώνεια" θεωρία των *γενικών νόμων* της ιστορίας παύει να εξυπηρετεί την κριτική και τη διαφώτιση των ανθρώπινων συνειδητήσεων και μετατρέπεται εύκολα σε ένα σύνολο "τεχνικών" υποδείξεων για τον έλεγχο της (φυσικής και κοινωνικής) πραγματικότητας.³⁶

Γίνεται φανερό ότι η "στροφή στη φιλοσοφία της γλώσσας" συνεπάγεται μια διαφορετική ανθρωπολογική τοποθέτηση (ο άνθρωπος ως ον που παράγει και επικοινωνεί), μια ανάλογα διευρυμένη κοινωνιολογική θεωρία του πράττειν (εργαλειακή-τεχνική και επικοινωνιακή δράση), μια νέα αντίληψη για την κοινωνία και την ιστορική εξέλιξή της (διαδικασία υλικής και συμβολικής αναπαραγωγής του είδους) και φυσικά μια γενική θεωρία της γλώσσας και της επικοινωνίας. Αυτή η τελευταία είναι το θέμα του παρόντος άρθρου.³⁷

Ο Habermas διατυπώνει μια θεωρία της γλώσσας, στην οποία προτείνει μια στενή συσχέτιση μεταξύ της σημασίας των γλωσσικών δηλώσεων και του προβλήματος της (διυποκειμενικής) ισχύος τους. Η "καθολική πραγματολογία" (Universalpragmatik) νοείται ως το ερευνητικό πρόγραμμα, "το οποίο αποσκοπεί στην ανακατασκευή της καθολικής βάσης ισχύος της ομιλίας"⁴. Αυτή η "καθολική πραγματολογία" ή "γενική θεωρία των ομιλιακών ενεργημάτων", θα πρέπει "να περιγράψει εκείνο ακριβώς το θεμελιακό σύστημα κανόνων, το οποίο κατέχουν οι ενήλικοι ομιλητές, εφόσον μπορούν να ικανοποιήσουν τις συνθήκες για μια επιτυχή χρησιμοποίηση των προτάσεων σε γλωσσικές δηλώσεις – άσχετα από το σε ποια επιμέρους γλώσσα ανήκουν οι προτάσεις και με ποιες τυχαίες συγκυρίες είναι κάθε φορά συνδεδεμένες οι δηλώσεις"⁵.

Ο Habermas συνδέει την καθολική δομή της δυνατής ομιλίας, την οποία εξάγει από την τυπική-πραγματολογική του ανάλυση, με μια ιδέα της αλήθειας (και της κανονιστικής ορθότητας) ως της έσχατης συμφωνίας πάνω στο νόημα μιας έκφρασης, υπό τις συνθήκες μιας ιδανικής ομιλιακής κατάστασης.⁶ Στόχος του παρόντος κειμένου είναι να περιγράψει τη σχέση μεταξύ της θεωρίας της σημασίας και της θεωρίας της αλήθειας του Habermas.

Επιχειρώ να δείξω ότι οι ισχυρές εξιδανικεύσεις της χαμπερμασιανής "συναινεσιακής θεωρίας της αλήθειας" (Konsensustheorie der Wahrheit) είναι άχρηστες ή ακόμα και παραπλανητικές για μια πραγματολογική θεωρία της σημασίας, για βαθείς λόγους, που σχετίζονται με τη φιλοσοφία της γλώσσας.

Θα ήθελα κατ' αρχήν να συνοψίσω τη θεωρία της σημασίας του Habermas (1), για να προχωρήσω στην παρουσίαση της σχέσης της με τη θεωρία της αλήθειας (2). Μια διάκριση μεταξύ των παλαιότερων, ριζοσπαστικότερων διατυπώσεων της θεωρίας της αλήθειας και των νεότερων, ασθενέστερων, θα αποδειχθεί εδώ χρήσιμη. Η κριτική της "συναινεσιακής θεωρίας της αλήθειας" θέλει να αναδείξει το γεγονός ότι οι συνέπειές της είναι αβάσταχτες για μια πραγματολογική, μη μεταφυσική θεωρία της σημασίας. Ολοκληρώνοντας θα ξαναυπογραμμίσω το γεγονός ότι μια μετα-μεταφυσική, φαλλιμπιλιστική (fallibilistisch*) θεωρία της σημασίας θα πρέπει να αποφεύγει τις εξιδανικεύσεις.

1. Σημασία και διυποκειμενική ισχύς

Στο κείμενό του "Zur Kritik der Bedeutungstheorie"⁷ ο Habermas αναλύει τα τρία κύρια ρεύματα της θεωρίας της σημασίας του εικοστού αιώνα (προθεσιακή σημασιολογία, τυπική σημασιολογία και χρηστική θεωρία της σημασίας), προκειμένου να αναπτύξει, σε μια δεύτερη φάση και στηριζόμενος στις αναλύσεις του Austin και του Searle, τη δική του τυπική-πραγματολογική θεωρία των ομιλιακών ενεργημάτων. Συνοψίζω κατ' αρχήν την κριτική, την οποία απευθύνει ο Habermas στις τρεις αυτές θεωρίες της σημασίας, γιατί είναι σημαντική για την κατανόηση των προθέσεών του.

Ο Habermas ασκεί κριτική στην προθεσιακή θεωρία, γιατί αυτή θεωρεί ως έχουσα ορθές τις προϋποθέσεις της φιλοσοφίας της συνείδησης. Τα ομιλιακά ενεργήματα εξηγούνται με βάση το σχήμα της ορθολογικής ως προς το σκοπό δράσης. Η γλώσσα εμφανίζεται μόνο ως μέσο ή "εργαλείο" για την πραγμάτωση της πρόθεσης του ομιλητή, η οποία νοείται ως ένας σκοπός. Αυτός ο τρόπος σκέψης οδηγεί όμως σε ανυπέρβλητες δυσκολίες, γιατί

* fallibilismus: Θεωρία της επισφάλειας της γνώσης. Δυστυχώς η περιφραστική απόδοση που προτείνει ο Αιμ. Μεταξόπουλος δεν ενδείκνυται για τον επιθετικό προσδιορισμό "fallibilistisch". Για αυτό τον αφήνω αμετάφραστο ελλείψει καλύτερου όρου.

δεν είναι σε θέση να θεματοποιήσει τη γλώσσα ως ανεξάρτητη δομή και να εξηγήσει τη διυποκειμενική ισχύ των γλωσσικών εκφράσεων. Η τυπική σημασιολογία πάλι αναγνωρίζει το χαρακτήρα της γλώσσας ως ανεξάρτητης πραγματικότητας "ιδίου είδους και αξίας". Η κριτική του Habermas αναφέρεται στις δύο βασικές αδυναμίες της τυπικής σημασιολογίας:

Πρώτον, χρησιμοποιεί μια τυπικοσημασιολογική (formalsemantisch) έννοια της "γραμματικής της γλώσσας". Αυτό έχει σα συνέπεια η σημασία να θεωρείται ως το σημασιολογικό (semantisch) περιεχόμενο προτάσεων και όχι ως η συμφωνία μεταξύ πραγματικών υποκειμένων, την οποία μπορούν να παραγάγουν οι εκφράσεις στα πλαίσια της πραγματικής επικοινωνιακής τους πρακτικής. Δεύτερον, η τυπική σημασιολογία της αλήθειας είναι μονόπλευρη, γιατί αναγνωρίζει την αξίωση αλήθειας μόνο για τις αποφαντικές προτάσεις, δηλαδή την περιορίζει μόνο στην αναπαραστατική-περιγραφική λειτουργία της γλώσσας.

Η χρηστική θεωρία της σημασίας, την οποία πρότεινε ο Wittgenstein στα κείμενα της ύστερης περιόδου του, μας επιστράγγει την προσοχή στο γεγονός ότι η κατανόηση (Verstehen) καθώς και η εννόηση (Meinen) πρέπει να βασίζονται σε μια υπόρρητη, διυποκειμενικά ισχύουσα γνώση. Το να εκφέρεις ένα λόγο σημαίνει να δρας σύμφωνα με ένα διυποκειμενικό κανόνα. Η ταυτότητα της σημασίας συνδέεται εννοιολογικά με την ισχύ ενός κανόνα: "Γιατί η ταυτότητα ενός κανόνα στην πολλαπλότητα των πραγματώσεων του δε βασίζεται σε παρατηρήσιμες σταθερότητες, αλλά στην εγκυρότητα ενός κριτηρίου, σύμφωνα με το οποίο μπορεί να κριθεί μια σύμφωνη με κανόνες συμπεριφορά".⁸

Ο Wittgenstein εντόπισε ορθά τη σημασία στα ομιλιακά ενεργήματα (ομιλιακά παίγνια). Η κατανόηση είναι η συμφωνία (Konsens) πάνω στο νόημα των εκφράσεων, η οποία επιτυγχάνεται σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Αυτή η συμφωνία μπορεί φυσικά να ελεγχθεί μόνο στην πραγματική σχέση μεταξύ δύο τουλάχιστον υποκειμένων (ομιλών - ακροατής). Αν έχει λοιπόν επιτευχθεί μια σύμπτωση, μια συμφωνία μεταξύ των επικοινωνούντων υποκειμένων, τότε είναι προφανές ότι θα "ισχύει" για αυτά. Ο Habermas ερμηνεύει τη χρηστική θεωρία (Gebrauchstheorie) με τέτοιο τρόπο, ώστε η σημασία να συναρθρώνεται με το πρόβλημα της (διυποκειμενικής) ισχύος. "Η γλώσσα εμπεριέχει λοιπόν τη διάσταση της ισχύος".⁹

Ωστόσο ο Wittgenstein δεν κατάφερε – σύμφωνα με τον Habermas – να εξηγήσει την αναφορά της γλώσσας στον κόσμο,

παρ' όλο που αναγνώρισε την εσωτερική σχέση της σημασίας με την ισχύ. Στον Wittgenstein η εγκυρότητα των σημασιακών συμβάσεων νοείται σύμφωνα με το μοντέλο της κοινωνικής ισχύος των εθίμων και των θεσμών. Οι γραμματικοί κανόνες των ομιλιακών παιγνίων είναι οιονεί κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς. Όμως έτσι δεν αποδίδεται κάποια ουσιώδης σημασία στο γεγονός ότι αυτό που λέγεται σε μια γλώσσα υπερβαίνει πάντα τα όρια της και παραπέμπει σε κάτι μέσα στον κόσμο.

Καθώς ο Habermas επιθυμεί να στηριχθεί στη χρηστική θεωρία της σημασίας, και ιδιαίτερα στην επεξεργασία της από τους Austin και Searle και συγχρόνως να διατηρήσει στη θεωρία του το αληθές περιεχόμενο της προθεσιακής και της τυπικής σημασιολογίας¹⁰, γίνεται φανερό σε τι αποσκοπεί η κριτική του. Προβάλλει τη μονομέρεια της προθεσιακής και της τυπικής σημασιολογίας, θέλει όμως ταυτοχρόνως να δώσει στη χρηστική θεωρία μια τροπή, η οποία δε θα εγκαταλείπει την "αναφορά της ομιλίας στον κόσμο". Έτσι επαναφέρει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος την αξίωση για αλήθεια, την οποία ήγειρε (και θα εγείρει) πάντα η ομιλία.

Σε αυτό αποσκοπούσαν –κατά τον Habermas– οι θεωρητικές προσπάθειες του Austin και του Searle. Ο Austin και ο Searle προσπάθησαν να μετατρέψουν τη χρηστική θεωρία της σημασίας σε μια θεωρία των ομιλιακών ενεργημάτων,¹¹ χωρίς να εγκαταλείψουν τις ορθές διαπιστώσεις της σημασιολογίας της αλήθειας (η οποία είχε συνδέσει τις αξιώσεις ισχύος των αποφαντικών προτάσεων με το πρόβλημα της αλήθειας).

Ο Austin ανέπτυξε αρχικά τη διάκριση μεταξύ λεκτικών και ι-διολεκτικών ενεργημάτων, για να διαπιστώσει στη συνέχεια ότι στην πραγματικότητα όλα τα ομιλιακά ενεργήματα περιέχουν αυτά τα δύο στοιχεία ως συστατικά τους μέρη. Το ιδιολεκτικό μέρος της έκφρασης ορίζει τον τρόπο (Modus) της (το τι κάνει κανείς μέσω της έκφρασης) και το λεκτικό μέρος ορίζει το προτασιακό της περιεχόμενο (το τι λέει κανείς μέσω της έκφρασης). Αν τώρα όλα τα ομιλιακά ενεργήματα είναι δομημένα με αυτόν τον τρόπο και η αξίωση αλήθειας ανήκει ειδικά σε ένα ορισμένο είδος ομιλιακών ενεργημάτων ("Konstativa"), τότε είναι εύκολο να υποθέσουμε ότι μπορούν να εγερθούν και άλλες, παρόμοιες αξιώσεις ισχύος και μάλιστα μέσω άλλων (εκτός των διαπιστωτικών) ειδών ομιλιακών ενεργημάτων.

Η ανάλυση των διαφόρων αξιώσεων ισχύος, οι οποίες εγείρονται μέσω της ομιλίας, απορροφά τώρα το ενδιαφέρον του Ha-

bermas. Γιατί θέλει, όπως ήδη ανέφερα στην αρχή, να ανακατασκευάσει την καθολική βάση ισχύος της ομιλίας. Ο Austin δεν κατάφερε να ορίσει επακριβώς τα είδη των αξιώσεων ισχύος. Στην έννοια της "ορθότητας" συγκατέλεγε ένα ολόκληρο φάσμα όψεων της ισχύος.

Από την άλλη μεριά, ο Searle κατάφερε να κάνει μια ακριβή ανάλυση των ομιλιακών ενεργημάτων και να διακρίνει (με βάση πραγματολογικά κριτήρια) τρεις βασικούς τρόπους τους.¹² Παρ' όλα αυτά ο Searle έκανε ένα βήμα προς τα πίσω, αναγνωρίζοντας μόνο τη διάσταση της αλήθειας ως σαφώς οριοθετημένη καθολική αξίωση ισχύος. Αυτό οδήγησε σε τεράστιες δυσκολίες. Γιατί ούτε η προστακτική δύναμη των προτροπών, ούτε η ιδιολεκτική δύναμη των εκφραστικών ομιλιακών ενεργημάτων μπορούν να εξηγηθούν από μια σημασιολογία της αλήθειας. Για παράδειγμα, το νόημα των ρυθμιστικών ομιλιακών ενεργημάτων (που αφορούν σε κανόνες του κοινωνικού πράττειν), δεν εξαντλείται στη δυνατή ικανοποίηση των συνθηκών για μια επιτυχή παρέμβαση του υποκειμένου στον αντικειμενικό κόσμο. Τα ρυθμιστικά ομιλιακά ενεργήματα αναφέρονται σε μια κανονιστική τάξη και εγείρουν, για το λόγο αυτόν, αξιώσεις ισχύος ιδιαίτερου είδους.

Ο Habermas θέλει να αποφύγει τις δυσκολίες, που συνάντησαν ο Austin και ιδιαίτερα ο Searle, καθορίζοντας δύο πρόσθετα είδη αξιώσεων ισχύος, ως προς τις διαφορετικές αναφορές στον κόσμο (Weltbezüge), τις οποίες μπορεί να αναλάβει ένας ομιλητής. Αυτές οι αναφορές στον κόσμο αναγνωρίστηκαν από τα τρία βασικά ρεύματα της θεωρίας της σημασίας, προτάχθηκαν όμως με μονομερή τρόπο από το καθένα από αυτά. Προκειμένου να διατηρήσει τα αληθή περιεχόμενα και των τριών ρευμάτων και να τα συνδυάσει στη θεωρία του, ο Habermas εισάγει τρεις έννοιες της ισχύος. Οι ομιλιακές ενέργειες εγείρουν πάντα τρία είδη αξιώσεων ισχύος: Μια αξίωση αλήθειας για το προτασιακό περιεχόμενο, μια αξίωση εγκυρότητας για τους κανόνες και τις αξίες που σχηματίζουν τον κανονιστικό ορίζοντα μιας δήλωσης και μια αξίωση ειλικρίνειας για την υποκειμενική πρόθεση, η οποία εξωτερικεύεται μέσω της έκφρασης. Πάντως μόνο μια από τις τρεις αξιώσεις ισχύος μπορεί κάθε φορά να *θεματοποιείται*.

Στα τρία είδη αξιώσεων ισχύος αντιστοιχούν οι τρεις βασικοί τρόποι των ομιλιακών ενεργημάτων: Διαπιστωτικά, εκφραστικά και ρυθμιστικά, ανάλογα με την αξίωση ισχύος που θεματοποιείται κάθε φορά.¹³ Μέσω αυτών των ομιλιακών ενεργημάτων, ο ομιλητής αναφέρεται πάντα σε έναν από τους τρεις "κόσμους",

τους οποίους διακρίνει ο Habermas: Τον αντικειμενικό κόσμο των υπαρκτών καταστάσεων, τον υποκειμενικό κόσμο του ομιλητή, ως το σύνολο των βιωμάτων στα οποία έχει προνομιακή πρόσβαση, και τον κοινωνικό κόσμο, ως το σύνολο των νόμιμα ισχυόντων διυποκειμενικών σχέσεων.¹⁴ Ο Habermas προσθέτει φυσικά ότι οι δύο τελευταίες έννοιες του κόσμου δε θα πρέπει να νοούνται σε αναλογία με αυτήν του αντικειμενικού κόσμου, καθώς τα βιώματα ή οι κανόνες δε μπορούν να αναγνωριστούν με τον ίδιο τρόπο που αναγνωρίζονται τα αντικείμενα.¹⁵

Αν τώρα τα τρία είδη των αξιώσεων ισχύος και οι τρεις βασικοί τρόποι των ομιλιακών ενεργημάτων με τις διαφορετικές τους αναφορές σε κόσμο, συνιστούν την "καθολική βάση ισχύος της δυνατής ομιλίας", τότε μπορούμε –σύμφωνα με τον Habermas– να γενικεύσουμε την αρχή της σημασίας των αποφαντικών προτάσεων του Dummett για όλα τα ομιλιακά ενεργήματα. Ο Dummett είχε συνδέσει την κατανόηση της σημασίας μιας αποφαντικής πρότασης με μια συγκεκριμένη γνώση που κατέχει ο ακροατής. Η αρχή του ήταν η εξής: "Κατανοεί κανείς μια αποφαντική πρόταση, όταν γνωρίζει ποιο είδος λόγων θα έπρεπε να προβάλλει ένας ομιλητής, προκειμένου να πείσει τον ακροατή ότι έχει το δικαίωμα να εγείρει μια αξίωση αλήθειας για την πρότασή του."

Ο Habermas θέλει να γενικεύσει αυτήν την "αρχή της αποδεξιμότητας" για όλα τα ομιλιακά ενεργήματα. Η "αρχή της αποδεξιμότητας" του Habermas διαμορφώνεται ως εξής: "Κατανοούμε ένα ομιλιακό ενέργημα, όταν γνωρίζουμε τι το κάνει αποδεκτό"¹⁶ ή "Κατανοούμε ένα ομιλιακό ενέργημα, όταν γνωρίζουμε το είδος των λόγων, τους οποίους θα μπορούσε να προβάλλει ένας ομιλητής, προκειμένου να πείσει έναν ακροατή ότι έχει, υπό τις δεδομένες συνθήκες, το δικαίωμα να αξιώσει εγκυρότητα για τη δήλωσή του."¹⁷

Η θεωρητική ανάλυση της ισχύος της ομιλίας δείχνει –κατά τον Habermas– ότι με τις εγειρόμενες αξιώσεις ισχύος ένας ομιλητής επικαλείται πάντα ένα *δυναμικό επιχειρημάτων*, τα οποία είναι κατά κάποιον τρόπο διαθέσιμα, αν και λανθάνοντα, και μπορούν οποιαδήποτε στιγμή να παρουσιαστούν στο προσκήνιο, για να ικανοποιήσουν την αξίωση ισχύος.¹⁸

Η ικανοποίηση των αξιώσεων ισχύος μπορεί να επιτευχθεί λοιπόν μόνο μέσω επιχειρημάτων, δηλαδή *διαλογικά*, και ο ακροατής αντιδρά με ορθολογική λήψη καταφατικής ή αποφατικής θέσης. Ο Habermas συνοψίζει τα συμπεράσματα της ανάλυσής του ως εξής:

*"Η συνεπής διεξαγωγή της πραγματολογικής στροφής μετατρέπεται [...] τις αξιώσεις ισχύος σε τοποτηρητή μιας ορθολογικότητας, η οποία παρουσιάζεται ως δομική συνάρθρωση των συνθηκών ισχύος, των αξιώσεων ισχύος που αναφέρονται σε αυτές και των επιχειρημάτων για την ικανοποίηση των αξιώσεων ισχύος."*¹⁹

Η χαμπερμασιανή αρχή της αποδεξιμότητας, η οποία είναι ταυτοχρόνως και "αρχή της ισχυρισμότητας", μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια ενδιαφέρουσα αναδιατύπωση της έννοιας της "εφαρμογής ενός κανόνα" του Wittgenstein. Ένας κανόνας που εφαρμόζεται σε ένα γλωσσικό παίγνιο πρέπει να "ισχύει" διυποκειμενικά. Έχει τις ρίζες του σε μια διυποκειμενική πρακτική, σε "συνήθειες" και "θεσμούς".²⁰ Τώρα αν θιγεί ένας κανόνας, αν προκύψει μια παρεξήγηση ή μια αντίρρηση, τότε μπορεί κανείς να προσπαθήσει να εξηγήσει το νόημα αυτού που ειπώθηκε – το οποίο δεν είναι πια ξεκάθαρο. Αυτό σημαίνει ότι προσπαθεί κανείς να εξηγήσει το νόημα του κανόνα που χρησιμοποιήθηκε, άρα να δώσει λόγους γιατί έδρασε κατ' αυτόν τον τρόπο. Αυτή η επεξηγηματική ομιλιακή εργασία μπορεί να (ξανα-) παραγάγει μια συμφωνία. Το έσχατο κριτήριο μιας επιτυχημένης συμφωνίας παραμένει πάντως η απρόσκοπτη συνάρθρωση της ομιλίας με μια κοινή πρακτική, σε μια συγκεκριμένη περίπτωση.²¹

Αν το κρατήσουμε αυτό υπ' όψη μας, τότε δε μπορούμε να παρεξηγήσουμε τα λόγια του Habermas:

*"Να κατανοεί κανείς μια έκφραση σημαίνει να γνωρίζει, πώς μπορεί να τη χρησιμοποιήσει, προκειμένου να συνεννοηθεί με κάποιον άλλον. Για αυτό μπορεί κανείς να διαγνώσει, με βάση τις συνθήκες της κατανόησης των γλωσσικών δηλώσεων, το γεγονός ότι τα ομιλιακά ενεργήματα, τα οποία μπορούν να επιτελεστούν με τη βοήθειά τους, στοχεύουν στη συνεννόηση, δηλαδή σε μια συμφωνία πάνω σε αυτό που ειπώθηκε, η οποία έχει ορθολογικό κίνητρο. Δε θα γνώριζε κανείς καν τι σημαίνει: να κατανοείς μια δήλωση, αν δε γνώριζε ότι η τελευταία μπορεί και πρέπει να εξυπηρετεί την επίτευξη μιας συμφωνίας και στην έννοια της συμφωνίας ανήκει το γεγονός ότι "ισχύει" για τους συμμετέχοντες σε αυτήν. Η γλώσσα εμπεριέχει λοιπόν τη διάσταση της ισχύος. Ο προσανατολισμός μέσω αξιώσεων ισχύος ανήκει στις πραγματολογικές συνθήκες της δυνατής συνεννόησης - και της ίδιας της κατανόησης της γλώσσας."*²²

Αν θέλει κανείς να δει τις χαμπερμασιανές διαισθήσεις ως μια συνέχιση της θεωρίας της σημασίας του Wittgenstein, τότε θα πρέπει – όπως πιστεύω – να εξετάσει προσεκτικότερα τουλάχιστον

στον τα ακόλουθα σημεία, προκειμένου να μην παρουσιαστούν παρανοήσεις:

Α. Τι σημαίνει η έκφραση "γνωρίζει τους λόγους"; Αυτή η "γνώση" δεν είναι τίποτε άλλο από τον κοινό ορίζοντα, τον οποίο ομιλητής και ακροατής οφείλουν στον κοινό τους βίοκοσμο (Lebenswelt). Ωστόσο η γνώση αυτή δε μπορεί πάντα να αρθρωθεί γλωσσικά. Σε τελική ανάλυση κάθε "γνώση" στηρίζεται σε μια "ικανότητα" (Koepnen), η οποία είναι ουσιαδώς πρακτική. Εκτός των άλλων, αυτή η "ικανότητα" θα πρέπει να περιλαμβάνει και τη δυνατότητα της αναγνώρισης της παρούσας περίπτωσης.²³ Αυτό το σημείο μας παραπέμπει και στη λεγόμενη "έλλειψη θεμελίου του γλωσσικού νοήματος".

Β. Τι είναι οι "λόγοι", οι οποίοι είναι διαθέσιμοι για την ικανοποίηση μιας αξίωσης ισχύος, και με ποιον τρόπο "είναι διαθέσιμοι"; Η έκφραση "διαθέσιμοι λόγοι" μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις. Δεν υπάρχει κάποιο έτοιμο και ολοκληρωμένο σύνολο επιχειρημάτων, το οποίο να βρίσκεται για κάθε περίπτωση κατά κάποιον τρόπο "ήδη εδώ", "στη διάθεσή μας". Θα πρέπει μάλλον να υποθέσουμε ότι σε κάθε περίπτωση μπορεί να αποκτήσει βαρύτητα ένα διαφορετικό είδος επιχειρημάτων (όπως μπορεί να μας δείξει εύκολα το παράδειγμα της διαφοράς μεταξύ ενός κοινού ανθρώπου, που ακούει την πρόγνωση του καιρού και ενός ειδικού μετεωρολόγου, που ακούει την ίδια ομιλία). Φαίνεται επιπλέον ότι τα επιχειρήματα —καθώς είναι γλωσσικά αρθρωμένα και παραπέμπουν έτσι στην ολιστική συγκρότηση των φυσικών γλωσσών— μπορούν να διαφέρουν έντονα από πολιτισμό σε πολιτισμό. Τέτοιες διαφορές αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα στην περίπτωση των ρυθμιστικών ομιλιακών ενεργημάτων. Σε αυτές τις παρατηρήσεις θα έπρεπε ακόμα να προσθέσει κανείς ότι η δυνατότητα μιας επινόησης (μιας φαντασιακής δημιουργίας) νέων επιχειρημάτων παραμένει πάντα ανοικτή. Αυτός είναι άλλωστε ένας από τους λόγους που μπορούμε να προσαρμοζόμαστε σε ή, οριακά, και να δημιουργούμε νέες καταστάσεις.

Γ. Για αυτό θα πρέπει να κατανοούμε και την έκφραση "συμφωνία με ορθολογικό κίνητρο" με μια πλατιά έννοια. Το τι είναι "ορθολογικό κίνητρο" μπορεί να διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση. Πιστεύω ότι το νόημα αυτής της έκφρασης θα πρέπει να εξαντλείται στο ότι ένας ακροατής έχει κίνητρο για συμφωνία, εφόσον δε διαπιστώνει κάποια παραβίαση ενός *διυποκειμενικά ισχύοντος κανόνα*.

Δ. Το ίδιο μεγαλόκαρδα θα πρέπει να κατανοήσει κανείς και

τη "διαλογική ικανοποίηση" των αξιώσεων ισχύος. "Διάλογος" θα πρέπει εδώ να σημαίνει απλώς "ερμηνευτική εργασία". Με τον όρο "διαλογική ικανοποίηση" εννοούμε τότε τις προσπάθειές μας να εξηγήσουμε το νόημα αυτού που ειπώθηκε, να διασαφηνίσουμε άμεσα ή έμμεσα τον εφαρμοζόμενο κανόνα, να παραγάγουμε μια συμφωνία γύρω από την ισχύ του.

2. Διυποκειμενική ισχύς και αλήθεια

Δεν είναι εδώ η πρόθεσή μου να συζητήσω αναλυτικά τα σημεία αυτά. Θέλω μόνο να επισημάνω ότι οι διατυπώσεις του Habermas είναι αμφίσημες. Όταν όμως περνά στην προβληματική της αλήθειας, οι θέσεις του γίνονται πιο σαφείς. Και θεωρώ ότι δεν αντιστοιχούν σε μια "ασθενή" θεωρία της σημασίας, όπως αυτή υπονοήθηκε προηγουμένως.

Το θέμα αυτού του άρθρου είναι ακριβώς αυτή η διαπλοκή της θεωρίας της σημασίας με μια προβληματική θεωρία της αλήθειας. Αυτή η διαπλοκή μου φαίνεται προβληματική από δύο κυρίως απόψεις. Κατά πρώτον το ζήτημα της αλήθειας σχεδόν εξάγεται από τη θεωρία της σημασίας (α). Και δεύτερον, η χαμπερμασιανή θεωρία της αλήθειας στηρίζεται σε εξιδανικεύσεις, οι οποίες δεν ταιριάζουν σε μια πραγματολογική θεωρία της σημασίας (β).

Επιχειρώ κατ' αρχήν να δείξω με ποιον τρόπο συνδέεται η θεωρία της σημασίας με τη θεωρία της αλήθειας στον Habermas, προκειμένου να συζητήσω στη συνέχεια τα δύο παραπάνω σημεία κριτικής στην άποψή του [(α) και (β)].

Ο Habermas συνάγει από την καθολική πραγματολογία της δυνατής ομιλίας τη διάκριση μεταξύ των τριών ειδών ομιλιακών ενεργημάτων, καθώς και τις καθολικές αξιώσεις ισχύος (αλήθεια, εγκυρότητα, ειλικρίνεια). Η γλωσσική επικοινωνία έχει πάντα ως στόχο της μια αλληλοκατανόηση, δηλαδή την επίτευξη μιας συμφωνίας. Εκτός αυτού, το γεγονός ότι με κάθε ομιλιακό ενέργημα εγείρουμε μια αξίωση ισχύος μας παραπέμπει σε μια ιδέα της αλήθειας, την οποία προϋποθέτουμε πάντα όταν μιλούμε. Η αλήθεια είναι λοιπόν μια αξίωση ισχύος, την οποία εγείρουμε με τα διαπιστωτικά ομιλιακά ενεργήματα (εγκυρότητα είναι η αξίωση ισχύος που εγείρουμε με τα ρυθμιστικά ομιλιακά ενεργήματα, ειλικρίνεια είναι η αξίωση ισχύος που εγείρουμε με τα εκφραστικά τέτοια). Ο Habermas διατυπώνει τις διαπιστώσεις του ως εξής:

"1η θέση. Αλήθεια ονομάζουμε την αξίωση ισχύος, την οποία συνδέουμε με τα διαπιστωτικά ομιλιακά ενεργήματα. Μια δήλωση είναι αληθής όταν η αξίωση ισχύος των ομιλιακών ενεργημάτων, με τα οποία εκφέρουμε αυτήν τη δήλωση χρησιμοποιώντας προτάσεις, είναι δικαιολογημένη. 2η θέση. Ζητήματα αλήθειας προκύπτουν όταν προβληματοποιούνται οι αξιώσεις ισχύος, οι οποίες υποτίθενται αφελώς στις περιστάσεις του πράττειν. Για το λόγο αυτό, στους διαλόγους, όπου ελέγχονται οι υποθετικές αξιώσεις ισχύος, δεν είναι περιττές οι δηλώσεις πάνω στην αλήθεια προτάσεων. 3η θέση. Στις περιστάσεις του πράττειν οι ισχυρισμοί πληροφορούν για τα αντικείμενα της εμπειρίας, στους διαλόγους οι δηλώσεις για γεγονότα τίθενται υπό συζήτηση. Τα ζητήματα αλήθειας τίθενται λοιπόν όχι τόσο ως προς τα ενδοκόσμια σύστοιχα της αναφερόμενης στο πράττειν γνώσης, αλλά μάλλον ως προς γεγονότα, τα οποία συναρτούνται με απομακρυσμένους από την εμπειρία και την πρακτική διαλόγους. Για το αν συμβαίνει ή όχι να έχουμε μια κατάσταση δεν αποφασίζει η προφάνεια των εμπειριών, αλλά η πορεία της επιχειρηματολογίας. Η ιδέα της αλήθειας εκδιπλώνεται μόνο σε αναφορά με τη διαλογική ικανοποίηση αξιώσεων ισχύος."²⁴

Η αιχμή των σκέψεων του Habermas γίνεται εδώ φανερή. Το πρόβλημα της αλήθειας (ή της κανονιστικής ορθότητας) τίθεται μόνο εντός της ομιλιακής μας πρακτικής. Επιπλέον θεματοποιείται ρητά σε ένα συγκεκριμένο είδος ομιλιακής πράξης. Αυτή είναι η ομιλιακή πρακτική μιας διαλογικής ικανοποίησης αξιώσεων ισχύος, οι οποίες εγείρονται κατ' αρχήν αφελώς μέσω κάθε ομιλιακού ενεργήματος.

Η συναινεσιακή θεωρία της αλήθειας έχει ως στόχο να εξηγήσει "το νόημα της αλήθειας, το οποίο υπονοείται στην πραγματολογία των ισχυρισμών"²⁵. Και αυτό δε μπορεί να είναι τίποτε άλλο – όπως φαίνεται ήδη καθαρά από το παραπάνω απόσπασμα – από το να δείξει τι σημαίνει "διαλογική ικανοποίηση" αξιώσεων ισχύος που στηρίζονται στην εμπειρία.

Η κεντρική θέση της συναινεσιακής θεωρίας της αλήθειας είναι ότι "αληθείς" ή "έγκυρες" μπορούν να ονομαστούν μόνο οι αξιώσεις ισχύος, για τις οποίες θα μπορούσε να επιτευχθεί μια διαλογική συμφωνία υπό συνθήκες μιας ιδανικής ομιλιακής κατάστασης.

Αναγνωρίζει κανείς αμέσως τη συγγένεια ή καλύτερα τη συμπληρωματικότητα της θεωρίας της αλήθειας και της θεωρίας της σημασίας. Η υπόρρητη γνώση, στην οποία στηρίζεται η συμφωνία μας στη χρήση γλωσσικών δηλώσεων, δηλαδή οι λόγοι, οι

οποίοι δίδουν σε κάποιον το δικαίωμα να κάνει μια δήλωση, είναι αυτό που προβληματοποιείται και θεματοποιείται στη διαλογική ομιλία. Αν μια δήλωση είναι ακατανόητη, αυτό σημαίνει ότι αν οι λόγοι που τη στηρίζουν δεν είναι πια προφανείς, τότε μπορεί να λάβει χώρα ένας διάλογος, στον οποίο επιδιώκεται διαλογικά (στη βάση επιχειρημάτων) μια (νέα) συμφωνία.

Αυτή η μέσω επιχειρημάτων παρηγγεμένη συμφωνία μπορεί να λειτουργήσει ως κριτήριο αλήθειας, αν και μόνο αν ο διάλογος έχει συντελεστεί υπό τις τυπικές συνθήκες μιας "ιδανικής ομιλιακής κατάστασης". Η "ιδανική ομιλιακή κατάσταση" είναι μια δομή, η οποία υποτίθεται κάθε σοβαρής επιχειρηματολογίας. Οι αρχές-περιορισμοί της πρέπει να εξασφαλίζουν ότι στα πλαίσια του διαλόγου θα επιτευχθεί μια συμφωνία μόνο μέσω επιχειρημάτων δηλαδή μια θεμελιωμένη συμφωνία, το περιεχόμενο της οποίας μπορεί μετά να χαρακτηριστεί ως "αληθές" ή "έγκυρο".

Η έννοια της "ιδανικής ομιλιακής κατάστασης" περιλαμβάνει τις συνθήκες, οι οποίες πρέπει να τηρηθούν, για να μπορεί να θεωρηθεί ότι μια συμφωνία είχε ορθολογικό κίνητρο. Αυτές οι συνθήκες θα πρέπει να μπορούν να χαρακτηριστούν με τυπικό τρόπο, προκειμένου να είναι καθολικές, δηλαδή να μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε κάθε δυνατή, έλλογη επιχειρηματολογία. Ο Habermas ορίζει τις συνθήκες της ιδανικής ομιλιακής κατάστασης ως γενικές συνθήκες συμμετρίας, δηλαδή ως ίση κατανομή σε όλους τους συμμετέχοντες στο διάλογο των ευκαιριών να επιτελέσουν τα διάφορα είδη ομιλιακών ενεργημάτων και ως ταυτόχρονη ελευθερία κινήσεων σε ό,τι αφορά την αλλαγή του επιπέδου του διαλόγου. Η δεύτερη αυτή συνθήκη έχει το νόημα πως μπορεί ανά πάσα στιγμή να λάβει χώρα μια κριτική της γλώσσας ότι πρέπει να παραμένει δυνατή μια αμφισβήτηση και βελτίωση της "καταλληλότητας" του γλωσσικού συστήματος που χρησιμοποιείται στο διάλογο.²⁶

Ελπίζω να είναι πια σαφής η σχέση μεταξύ της χαμπερμασιακής θεωρίας της σημασίας και της θεωρίας της αλήθειας. Η πρώτη είναι εννοιολογικά δομημένη με τρόπο, ώστε να καθίσταται δυνατή μια μετάβαση στη δεύτερη. Η θεωρία της αλήθειας εμφανίζεται έτσι ως μια ειδική επεξήγηση αυτού που "υποτίθεται πάντα" με κάθε ομιλιακό ενέργημα. Η μέσω επιχειρημάτων ικανοποίηση των αξιώσεων ισχύος, στα πλαίσια ενός διαλόγου υπό συνθήκες ιδανικής ομιλιακής κατάστασης, αποτελεί την "ορθολογική εσωτερική δομή" της επικοινωνιακής πρακτικής της ανθρωπότητας. Οι αποφασιστικές θέσεις είναι –όπως φαίνεται– οι εξής: i. Οι αξιώ-

σεις ισχύος, οι οποίες εγείρονται μέσω της ομιλίας, είναι καθολικές και υπερβαίνουν την καθέκαστη συγκυρία της ομιλιακής πράξης, καθώς "αναφέρονται σε κάτι μέσα στον κόσμο". ii. Στόχος της ομιλιακής πρακτικής είναι η συνεννόηση, δηλαδή η επίτευξη μιας συμφωνίας. Αυτή μπορεί να λάβει χώρα μόνο με τα μέσα της επιχειρηματολογίας. iii. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε μένει μόνο να δειχθεί το τι σημαίνει "ικανοποίηση μιας αξίωσης ισχύος". Αυτήν την εξήγηση εξυπηρετεί η ιδέα της ιδανικής ομιλιακής κατάστασης, η οποία πρέπει να υποτίθεται σε κάθε πραγματική επιχειρηματολογία. Η ιδέα της αλήθειας συνάγεται, με αυτήν την έννοια, από τη δομή της συνεννόησης. Ακόμα και τα μέσα, που πρέπει κανείς να χρησιμοποιήσει για να φτάσει στην αλήθεια, εμπεριέχονται στη δομή της συνεννόησης. Είναι όμως πράγματι αυτή η ιδέα μιας έσχατης συμφωνίας υπό τις τυπικές συνθήκες μιας ιδανικής ομιλιακής κατάστασης το αρχιμήδειο σημείο, το οποίο αναζητά η φιλοσοφία εδώ και 2.500 χρόνια – όπως υπονοούν ορισμένες διατυπώσεις του Habermas;

(α) Αρχικά θα ήθελα να παρουσιάσω σύντομα ορισμένες γενικές σκέψεις πάνω στο γιατί θεωρώ τη μετάβαση από την πραγματολογία της γλώσσας σε μια θεωρία της επιχειρηματολογίας και της αλήθειας ως λογικό άλμα.

Συνεννόηση και επικοινωνία υπήρχε φυσικά σε όλους τους πολιτισμούς και τις κοινωνίες, σε όλες τις εποχές. Και μπορεί να δεχτεί κανείς την αναδιατύπωση από μέρους του Habermas της έννοιας της χρήσης του Wittgenstein ως αρχής της αποδεξιμότητας – όπως προσπάθησα να επιχειρηματολογήσω παραπάνω. Μπορεί επίσης να παραδεχτεί κανείς ότι η επιχειρηματολογούσα-επεξηγηματική ομιλία υπήρξε παντού και πάντα, αλλιώς δε θα μπορούσαν καν να ξεπεραστούν οι παρανοήσεις ή οι διαφωνίες κ.λπ. Όμως από αυτήν τη γενική δομή της αλληλοκατανόησης δε μπορεί να εξαχθεί μια κανονιστική έννοια του διαλόγου. Και πιστεύω ότι κάθε φορά που ο Habermas μιλάει για "διαλογική ικανοποίηση αξιώσεων ισχύος" αποβλέπει στην ελληνοδυτική μας ιδέα ενός ελεύθερου διαλόγου. Όμως άβυσσος χωρίζει την ιδέα αυτή από τη συνηθισμένη μας επεξηγηματική πρακτική.

Αυτό που θέλω να πω είναι ότι οι ιδέες, όπως αυτή της "αβίαστης επιβολής του βέλτιστου επιχειρήματος"²⁷, του ελεύθερου διαλόγου μεταξύ ίσων ατόμων, του δημοκρατικού διαλόγου γύρω από το δίκαιο νόμο ή της δημόσιας συζήτησης για την ορθότητα των ηθικών μας κανόνων, της αναζήτησης της αλήθειας με επι-

χειρήματα κ.λπ., θα πρέπει να θεωρηθούν ως αξίες. Και δε βλέπω πώς είναι δυνατή η "εξαγωγή" μιας αξίας από ένα γεγονός. Οι "κεντρικές αξίες" μιας δημοκρατικής-φιλελεύθερης, ανοικτής κοινωνίας με κανέναν τρόπο δεν υπονοούνται στην πραγματολογική δομή της δυνατής ομιλίας.

Αλληλοκατανόηση υπήρχε τόσο μεταξύ των παρευρισκομένων στην Παρισινή Εθνοσυνέλευση ή των ελεύθερων πολιτών της Αθήνας του 5ου π.Χ. αιώνα, όσο και ανάμεσα στους αξιωματικούς της σοβιετικής (ή αμερικανικής) μυστικής υπηρεσίας ή στα μέλη μιας ομάδας φανατικών μουσουλμάνων, οι οποίοι καταφέρνουν –χωρίς κανέναν εξωτερικό καταναγκασμό– να συμφωνήσουν ότι όλοι οι άπιστοι θα πρέπει να σφαχτούν...

Αυτά τα παραδείγματα είναι φυσικά υπερβολικά, σκοπός τους είναι να επιστήσουν την προσοχή στο γεγονός ότι το νόημα της "επιχειρηματολογίας" ή του "διαλόγου" μπορεί να διαφέρει έντονα, τη στιγμή που η δομή της αλληλοκατανόησης παραμένει η ίδια. Δεν έχει δε νόημα να υποθέσουμε ότι η επιχειρηματολογούσα ομιλία θα μπορούσε ποτέ να εξυπηρετήσει την ελεύθερη αναζήτηση της αλήθειας στα πλαίσια μιας φουνταμενταλιστικής ομάδας μουσουλμάνων ή ότι κάτι τέτοιο είναι ήδη λαθραίως υπαρκτό ως αναγκαία υπόθεση ή καταπιεσμένη δυνατότητα. Για ένα φανατικό μουσουλμάνο όλη η αλήθεια είναι δοσμένη στο ιερό βιβλίο. Η ιδέα ότι θα μπορούσε κανείς να επιχειρηματολογήσει πάνω σε αυτό, αποκλείεται εκ των προτέρων και για πάντα, γιατί απλούστατα θα κατάστρεφε την κλειστή του κοσμοεικόνα.

Το νόημα που (μπορούμε και) θέλουμε να δώσουμε στην ομιλία μας αποτελεί πάντα τον ορίζοντα της πραγματικής μας αλληλοκατανόησης, δε μπορεί όμως να εξαχθεί από αυτήν. Το ελληνοδουτικό πάθος της δικαιολόγησης (μέσω επιχειρημάτων), δεν είναι ένα εσωτερικό της γλωσσικής ικανότητας των ανθρώπων τέλος, το οποίο θα μπορούσαμε να ανακατασκευάσουμε. Το πρόταγμα "να δικαιολογήσουμε τα πάντα", "να δώσουμε λόγο για τα πάντα", "λόγον διδόναι" είναι μια από τις κεντρικές φαντασιακές σημασίες –για να μιλήσουμε με τα λόγια του Κορνήλιου Καστοριάδη– του ελληνοδουτικού μας πολιτισμού και είναι έτσι μερικό, δεν κατέχει κάποια θέση στις ή προέλευση από τις καθολικές συνθήκες της (συμβολικής) αναπαραγωγής του είδους. Η καθολικότητά του είναι μια *δυνάμει* καθολικότητα. Βασίζεται στην κριτική κάθε μερικότητας συμπεριλαμβανομένης της ίδιας. Αυτή η επ' άπειρον συνεχιζόμενη κριτική, αυτή η αυτοανακλαστική αντιμετώπιση όλων των πεποιθήσεων, θεσμών, ηθών κ.λπ., είναι το πρόταγμα

μα της (ατομικής και συλλογικής) ελευθερίας και όχι το σημείο φυγής της ιστορικής εξέλιξης προς την κατεύθυνση μιας έσχατης συναίνεσης. Προκειμένου να μπορεί να τεθεί ένα τέτοιο πρόταγμα, είναι αναγκαία η διαμόρφωση ενός "ανοικτού πολιτισμού" με μια "ανοικτή κοσμοεικόνα", απαιτείται λοιπόν μια ρήξη με την παράδοση του εγκλεισμού. Το να αναλαμβάνει κανείς το πρόταγμα της ελευθερίας σημαίνει να εκτίθεται στο μεγαλύτερο κίνδυνο και όχι να πραγματοποιεί αυτό που ήταν πάντα εγγεγραμμένο στις δομές της δυνατής επικοινωνίας.

Αυτό φαίνεται να το ξεχνά ο Habermas όταν γράφει παραδείγματος χάριν: "Η ουτοπική προοπτική της συμφιλίωσης και της ελευθερίας στηρίζεται στις συνθήκες ενός επικοινωνιακού εκκοινωνισμού των ατόμων, είναι ήδη εγγεγραμμένη στους γλωσσικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής του είδους".²⁸ Εδώ εκδηλώνεται ανοικτά η τάση του Habermas για μια ("οιονεί υπερβατολογική") θεμελίωση της "ουτοπικής προοπτικής της συμφιλίωσης και της ελευθερίας". Πιστεύω²⁹ ότι τέτοιες διατυπώσεις δίνουν μια λανθασμένη εικόνα αυτού που είναι το ιδιαίτερο νόημα και το πείσμα του (δυνάμει καθολικού) πολιτισμού μας. Μπορούν να οδηγήσουν μόνο σε παράδοξα: Η ελευθερία ήταν πάντα "εγγεγραμμένη στο γλωσσικό μηχανισμό της αναπαραγωγής του είδους, αλλά μόνο ως "ουτοπική προοπτική". Όμως η ελευθερία δεν είναι ούτε μοίρα ούτε ουτοπία. Είναι ένα ιστορικό πρόταγμα, που είναι ήδη ενεργό και θα παραμείνει ζωντανό για όσο καιρό θα είμαστε ακόμα έτοιμοι να το αξιολογούμε θετικά, να το υπερασπιζόμαστε και να το αναπτύσσουμε.

Παρεμπιπτόντως θα ήθελα να αναφέρω ότι δεν επιχειρηματολογώ εδώ ενάντια στη δυνατότητα εν γένει να προβάλλει κανείς λόγους υπέρ του προτάγματος της ελευθερίας. Απλά θέλω να επιστήσω την προσοχή στο γεγονός ότι μια πραγματολογική θεωρία της σημασίας δε μπορεί να δώσει τέτοιους λόγους. Η ανωτερότητα του διαλογικού προσανατολισμού στον κόσμο και της αναζήτησης της αλήθειας στη βάση επιχειρημάτων, δεν προκύπτει από μια "εξαγωγή" της μορφής του ελεύθερου διαλόγου από μια "καθολική επικοινωνιακή ικανότητα".

(β) Θα ήθελα τώρα να αναφερθώ στα προβλήματα της ίδιας της θεωρίας της αλήθειας και των αβάσταχτων συνεπειών της για τη θεωρία της σημασίας. Κάνω μια διάκριση μεταξύ της παλαιότερης, ισχυρής εκδοχής της χαμπερμασιανής θεωρίας της αλήθειας και της νεότερης, ασθενέστερης. Τις συζητώ παρ' όλα αυ-

τά μαζί, γιατί πιστεύω ότι ο βασικός αντίκτυπος, που μπορούν να έχουν πάνω στη θεωρία της σημασίας, είναι και στις δύο περιπτώσεις βασικά ο ίδιος. Εκτός αυτού υποθέτω ότι η θέση του Wittgenstein για την ακαθοριστία του νοήματος είναι ορθή και ότι η διαλογική-πρακτική έννοια της κατανόησης – την οποία ανέπτυξε ο F. Kambartel, στηριζόμενος στις αναλύσεις του Wittgenstein για την "εφαρμογή ενός κανόνα"³⁰ – συναντά την αλήθεια.

Με βάση τις παλαιότερες διατυπώσεις του Habermas θα πρέπει κανείς να θεωρήσει τη συναινεσιακή θεωρία της αλήθειας ως κριτήριο αλήθειας. Η θεμελιωμένη συναίνεση "ισχύει ως κριτήριο αλήθειας, όμως το νόημα της αλήθειας δεν είναι το γεγονός ότι επιτεύχθηκε μια συμφωνία αλλά ότι κάθε στιγμή και παντού, εφόσον εισέλθουμε σε ένα διάλογο, μπορεί να επιτευχθεί μια συμφωνία υπό συνθήκες, οι οποίες θα τη χαρακτηρίζουν ως θεμελιωμένη".³¹

Και αυτές οι συνθήκες είναι οι τυπικές ιδιότητες του διαλόγου, οι οποίες περιγράφονται στις επόμενες σελίδες του άρθρου ("Wahrheitstheorien") και οι οποίες εξηγούν την "ιδιάζουσα αβίαστη αναγκαιότητα του βέλτιστου επιχειρήματος". Όμως η αλήθεια δε μπορεί να οριστεί ως το περιεχόμενο μιας ορθολογικής συναίνεσης. Παρακάτω αναφέρομαι στα βασικά επιχειρήματα, που χρησιμοποίησε ο Albrecht Wellmer ενάντια στην κριτηριολογική εκδοχή της συναινεσιακής θεωρίας της αλήθειας.³²

Το πρώτο επιχείρημα αναφέρεται στην τυπικότητα των συνθηκών της ιδανικής ομιλιακής κατάστασης. Ενάντια στη θέση του Habermas, ο Wellmer προβάλλει το γεγονός ότι η ορθολογικότητα της συναίνεσης δε μπορεί να χαρακτηριστεί τυπικά. Η ορθολογικότητα μιας συμφωνίας εκτιμάται με βάση την πειστικότητα των χρησιμοποιούμενων επιχειρημάτων, η οποία όμως δεν είναι τυπικά διαπιστώσιμη, αλλά απαιτεί την κριτική μας αξιολόγηση. Το δεύτερο επιχείρημα αφορά το γεγονός ότι η ορθολογικότητα μιας συμφωνίας δεν πρέπει αναγκαστικά να συμπίπτει με την αλήθεια της. Μόνο υπό την εσωτερική προοπτική των συμμετεχόντων στο διάλογο μπορεί η ορθολογικότητα της συναίνεσης να θεωρηθεί ως ταυτόσημη με την αλήθεια της. "Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε την αλήθεια μιας συμφωνίας από την ορθολογικότητά της μόνο αν παραδεχόμασταν μια επαρκή κριτική ικανότητα όλων των συμμετεχόντων, υπό συνθήκες μιας ιδανικής ομιλιακής κατάστασης. Τότε όμως δε θα μπορούσαν, κατά πρώτον, να καθοριστούν τυπικά οι συνθήκες της ιδανικής ομιλιακής κατάστασης και, δεύτερον, η συναινεσιακή θεωρία της αλήθειας θα περιοριζό-

ταν ουσιαστικά στη θέση ότι αληθείς είναι ακριβώς εκείνες οι αξιώσεις ισχύος, για τις οποίες μπορεί να επιτευχθεί μια αβίαστη συναίνεση μεταξύ όσων διαθέτουν επαρκή ικανότητα κρίσης. Αυτή η θέση θα στερούνταν όμως κάθε ουσιαστικού περιεχομένου.³³

Δε θέλω να επιμείνω περισσότερο στο πρόβλημα της κριτηριολογικής διατύπωσης της συναινεσιακής θεωρίας. Θα ήθελα να ασχοληθώ περισσότερο με τη νέα εκδοχή της συναινεσιακής θεωρίας της αλήθειας, όπως την υποστηρίζει ο Habermas τώρα.

Ο Habermas εγκατέλειψε –κάτω από την πίεση της κριτικής– την κριτηριολογική ερμηνεία της συναινεσιακής θεωρίας προς χάριν μιας έννοιας της αλήθειας ως ιδιότητας μιας άπειρης συναίνεσης (*infiniter Konsens*). Το 1986 έγραφε: "Εννοώ τη διαλογική θεωρία της αλήθειας με τέτοιον τρόπο, ώστε να μη χαρακτηρίζει τη διαλογική συναίνεση ως κριτήριο της αλήθειας (όπως ισχυρίζονται σε μερικές από τις παλαιότερες διατυπώσεις μου). Η διαλογική θεωρία της αλήθειας –Κ.Κ.– θέλει μάλλον να εξηγήσει, με τη βοήθεια της διαλογικής ικανοποίησης αξιώσεων ισχύος, το νόημα εκείνης της στιγμής της αναγκαιότητας, την οποία συνδέουμε με την έννοια της αλήθειας."³⁴ Αυτή η "στιγμή της αναγκαιότητας" εκδηλώνεται στο γεγονός, ότι σε κάθε επιχειρηματολογία, στην οποία εγείρεται η αξίωση της αλήθειας, ξεκινούμε πάντα –δικαιολογημένα ή όχι, αυτό μπορεί να διαπιστωθεί αργότερα– από την παραδοχή, πως και μελλοντικά δε θα υπάρξουν πειστικά αντεπιχειρήματα στη δική μας επιχειρηματολογία. Μια "άπειρη συναίνεση" υποτίθεται σε κάθε διαλογικά παρηγγμένη πραγματική συναίνεση.

Αν και ο Habermas δεν ερμηνεύει πια την ορθολογικότητα μιας συμφωνίας ως κριτήριο της αλήθειας της, δε θέλει να άρει την καθολική αναγκαιότητα της θεωρίας της αλήθειας. Φοβάται ότι αν εγκατέλειπε κανείς αυτήν την "αναγκαιότητα" της υπονοούμενης σε κάθε ομιλιακό ενέργημα που επιτελέστηκε ποτέ αξίωσης ισχύος –η οποία παραπέμπει πάλι στην ιδέα της (απόλυτης, αφού δε θα μπορούσε ποτέ να αμφισβητηθεί δικαιολογημένα) αλήθειας, ενώ η διαλογική ικανοποίησή της προϋποθέτει πάντα την *αναγκαία υπόθεση* μιας ιδανικής ομιλιακής κατάστασης– θα άφηνε ελεύθερο το πεδίο στο σχετικισμό. Για αυτό και πρέπει να επιμείνει ότι "οι εξαρτημένες από παραδείγματα ερμηνείες της ιδέας της αλήθειας και της ορθότητας παραπέμπουν παρ' όλα αυτά σε έναν καθολικό σημασιακό πυρήνα".³⁵

Είναι έτοιμος να παραδεχτεί ότι αυτό που μπορεί να λειτουρ-

γήσει ως επαρκής λόγος, εύστοχη ερμηνεία, απόδειξη, καλή εξήγηση κ.λπ., εξαρτάται από μεταλλασσόμενους ορίζοντες πεπειθίσεων, από μεταλλασσόμενα "παραδείγματα".³⁶

"Αυτό δε στερεί από την αξίωση ισχύος, η οποία ικανοποιείται με τη βοήθεια αυτών των λόγων, ούτε το ελάχιστο από την αναγκαιότητά της. Το φαλλιμπυστικό νόημα του επιχειρηματολογικού παιγνίου αναφέρεται απλώς στο γεγονός ότι οι καθολικές αξιώσεις ισχύος πρέπει να εγερθούν στην πραγματικότητα, δηλαδή στην καθέκαστη συγκυρία, η οποία δε μένει ακίνητη αλλά θα αλλάξει."³⁷

Αν όμως αυτή η "αναγκαιότητα" χαρακτηρίζει μόνο την αξίωση αλήθειας υπό την εσωτερική προοπτική των συμμετεχόντων σε έναν πραγματικό διάλογο, αν εκφράζει το γεγονός ότι μια συμφωνία, που επετεύχθη με επιχειρήματα, θεωρείται-ως-αληθής, τότε η συναινεσιακή θεωρία της αλήθειας δε λέει κάτι το ουσιώδες. Γιατί αυτό το "θεωρείται-ως-αληθής" είναι αυτονόητο και τετριμμένο, εφόσον παίρνει κανείς στα σοβαρά το επιχειρηματολογικό παιχνίδι και τη συμφωνία που επιτυγχάνεται.

Το ίδιο και η ιδανική ομιλιακή κατάσταση δεν είναι σημαντική για το διάλογο, αν δεν αντιμετωπιστεί ως ρυθμιστική ιδέα. Αν το νόημά της εξαντλείται στο ότι οι συνθήκες της υποτίθενται "αντιπραγματικά" (kontrafaktisch) από κάθε συμμετέχοντα στην επιχειρηματολογία,³⁸ τότε χάνει κάθε ενδιαφέρον για την αξιολόγηση μιας συμφωνίας. Το αν μια συναίνεση επιτεύχθηκε πραγματικά "υπό τις συνθήκες της ιδανικής ομιλιακής κατάστασης", θα μπορούσε τελικά μόνο εκ των υστέρων να διαπιστωθεί – με βάση την ικανότητα αντίστασης στα αντεπιχειρήματα. Για αυτό και οι εξιδανικεύσεις που γίνονται στα πλαίσια της νεότερης "ασθενούς" εκδοχής της συναινεσιακής θεωρίας θα πρέπει να κατανοηθούν ως ρυθμιστικές ιδέες (αλλιώς χάνουν κάθε ουσιαστική λειτουργία). Και έτσι έχουν συνέπειες πάνω στη θεωρία της σημασίας.

Τόσο η ιδέα μιας ιδανικής ομιλιακής κατάστασης, όσο και αυτή μιας άπειρης συναίνεσης στηρίζονται κατ' ανάγκην σε μια αντικειμενιστική θεωρία της σημασίας. Αντιλαμβάνομαι τις νεότερες διατυπώσεις του Habermas ως εξής: Βεβαίως δε μπορούμε να ορίσουμε ένα έσχατο κριτήριο για την αλήθεια των διαλογικά παρηγγμένων συμφωνιών. Για αυτό θα πρέπει να σκεφτόμαστε πάντα φαλλιμπυστικά. Παρ' όλα αυτά υπάρχει ένα ιδανικό, μια ιδανική ομιλιακή κατάσταση, όπου οι γνώσεις, στις οποίες θα συμφωνήσουμε, θα είναι αληθείς. Η δυνατότητα οι πραγματικοί διάλογοι να πλησιάζουν σε επαρκή βαθμό τη (ρυθμιστική) ιδέα της ιδανι-

κής ομιλιακής κατάστασης, μένει ανοικτή. Έτσι μένει ανοικτή και η δυνατότητα μιας άπειρης συναίνεσης.

Φυσικά αυτές οι θέσεις είναι πολύ ασθενέστερες από τις παλαιότερες ιδέες, όπως αυτές διατυπώθηκαν για παράδειγμα στο άρθρο "Wahrheitstheorien". Παρ' όλα αυτά ισχυρίζομαι ότι αυτό που *αφήνεται ανοικτό* είναι η δυνατότητα ενός *έσχατου εγκλεισμού* (ολοκλήρωσης, συμφιλίωσης κ.λπ.).

Αυτό το ιδανικό μιας έσχατης συμφωνίας ή μιας-πάντα-επαναλαμβανόμενης συμφωνίας είναι, στο επίπεδο της θεωρίας της σημασίας, συνώνυμο με τη φαντασίωση ενός έσχατου καθορισμού του γλωσσικού νοήματος. Για το λόγο αυτό θα έπρεπε και η γλώσσα, που θα χρησιμοποιούνταν σε έναν ιδανικό διάλογο (ο οποίος θα μπορούσε στην πραγματικότητα να λάβει χώρα μόνο στο πλαίσιο μιας "ιδανικής επικοινωνιακής κοινότητας", όπως τη θέλει ο φίλος του Habermas, K.O. Apel) να είναι μια ιδανική – ή, με τα λόγια του Habermas, μια "κατάλληλη" (angemessen) γλώσσα.

Και δεν είναι φυσικά απλή σύμπτωση το γεγονός ότι ο Habermas τονίζει ως κεντρικό το θέμα της γλώσσας, που χρησιμοποιείται στο διάλογο, ήδη στο άρθρο του του 1972.³⁹ Οι αιτιολογήσεις, που προβάλλονται στο διάλογο, δεν έχουν να κάνουν με τη σχέση μεταξύ επιμέρους προτάσεων και πραγματικότητας, αλλά κατ' αρχήν μόνο με τη συνεκτικότητα μεταξύ προτάσεων, εντός ενός γλωσσικού συστήματος. Ο Habermas διαπιστώνει αμέσως "ότι η δύναμη του επιχειρήματος να παράγει συναίνεση συναρτάται με την καταλληλότητα της γλώσσας, που χρησιμοποιείται για σκοπούς της επιχειρηματολογίας, και του αντίστοιχου εννοιολογικού συστήματος".⁴⁰

Το γλωσσικό σύστημα, που χρησιμοποιείται στο διάλογο, πρέπει να είναι "κατάλληλο", να "ταιριάζει" στο αντικείμενο και να αντιστοιχεί στο "επίπεδο ανάπτυξης των γνωστικών μας σχημάτων". Κατά την άποψή μου, εδώ αρθρώνεται η ιδέα μιας διόρθωσης της φυσικής γλώσσας. Ο Habermas τονίζει ότι η "πρόοδος της γνώσης διεξάγεται με τη μορφή μιας ουσιαστικής κριτικής της γλώσσας".⁴¹

Τι θα σήμαιναν όλα αυτά στην περίπτωση μιας άπειρης συναίνεσης (που υπάρχει πραγματικά ή πρόκειται να επιτευχθεί κάποτε στο μέλλον); Τίποτα λιγότερο από την ολοκλήρωση της κριτικής της γλώσσας, την προσέγγιση ενός απώτατου ιδανικού ορίου. Και αυτό πάλι μπορεί να εννοηθεί μόνο ως μια έξοδος από τη φυσική γλώσσα με την αδιαφάνεια και ακαθοριστία της. Αν το "κατάλ-

ληλο" για το συγκεκριμένο αντικείμενο γλωσσικό σύστημα δε μπορεί πλέον να αναθεωρηθεί, τότε θα πρέπει όλα τα επιχειρήματα, που μπορούν να αρθρωθούν εντός του προκειμένου για την ικανοποίηση μιας αξίωσης ισχύος, να έχουν ήδη προεξοφληθεί. Μόνο τότε δε θα μπορούσε πια μια συμφωνία να αμφισβητηθεί δικαιολογημένα.

Δε θέλω φυσικά να ισχυριστώ ότι είναι αδύνατη μια κριτική της γλώσσας μέσω της οποίας επιχειρηματολογούμε. Μόνο μια έσχατη κριτική είναι αδύνατη (ίσως μάλιστα και α-νόητη) και για αυτό πρέπει οι διάλογοι να παραμείνουν για πάντα ανοικτοί και οι συμφωνίες προσωρινές. Μια έσχατη κριτική και αλλαγή της γλώσσας μπορεί να έχει μόνο το νόημα της κατασκευής μιας "καθαρής", "μονοσήμαντης", "επιστημονικής" γλώσσας — και δε βλέπω πια που θα βρισκόταν τότε η διαφορά μεταξύ της "κριτικής" και της "θετικιστικής" αντιμετώπισης της γλώσσας (από μια ορισμένη άποψη θα αμβλύνονταν και οι διαφορές μεταξύ μιας συναινεσιακής και μιας σημασιολογικής θεωρίας της αλήθειας ή μιας θεωρίας της συνοχής [Kohärenztheorie]).

Επαναλαμβάνω λοιπόν τη θέση μου. Αν οι εξιδανικεύσεις, στις οποίες προχωρά ο Habermas, είναι απλές "υποθέσεις", "πραγματολογικές συνθήκες" κάθε σοβαρής επιχειρηματολογίας, τότε απλώς αρθρώνουν την εσωτερική προοπτική των άμεσα συμμετεχόντων σε έναν διάλογο. Θα μπορούσε κανείς το πολύ-πολύ — και από τη στιγμή που προσπαθεί να στοχαστεί τέτοιες "υποθέσεις"— να πει ότι *μπορούν να είναι κακές υποθέσεις*, στο βαθμό που επιδεικνύουν μια επίφαση απολυτότητας.

Από την άλλη μεριά, αν αντιλαμβανόμαστε την ιδανική ομιλική κατάσταση ή την "άπειρη συναίνεση" ως "ιδανικά της πραγματικότητας", αν τους προσδώσουμε δηλαδή μια ουσιαστική λειτουργία, τότε αρχίζουν να ξεθωριάζουν οι διαφορές μεταξύ της κριτικής θεωρίας της σημασίας και της επιστημονιστικής παράδοσης ή των φιλοσοφιών της συμφιλίωσης. Αυτό που μοιράζονται οι δύο τελευταίες από κοινού είναι το αίτημα ενός καθορισμού του (γλωσσικού) νοήματος, το οποίο νοείται ως ολοκλήρωση, εγκλεισμός, συμφιλίωση, απόλυτη αλήθεια. Και μόνο για το λόγο αυτόν, μια κριτική θεωρία (η οποία παίρνει στα σοβαρά τα συμπεράσματα του Wittgenstein για τον ανοικτό χαρακτήρα των σημασιών) θα πρέπει να αποφεύγει συστηματικά τις άχρηστες εξιδανικεύσεις.

Αν έγιναν φανεροί οι κίνδυνοι, που συνοδεύουν την ιδέα των "αναγκαίων εξιδανικεύσεων", μπορούμε να βγάλουμε και ωφέλιμα συμπεράσματα για μια πραγματολογική αντίληψη της σημασίας

και της αλήθειας. Μια τέτοια θεωρία της σημασίας δε χρειάζεται αναγκαίες εξιδανικεύσεις για να εξηγήσει το νόημα της αλήθειας. Η αλήθεια είναι πράγματι μια αξίωση, την οποία εγείρουμε με τις δηλώσεις μας. Και μπορούμε πάντα να προσπαθούμε με τα μέσα, τα οποία διαθέτουμε σε μια συγκεκριμένη συγκυρία, να ικανοποιούμε αυτήν την αξίωση στη βάση του "βέλτιστου επιχειρήματος". Στη σύντομη κριτική μου προσπάθησα να δείξω ότι:

α) Η ιδέα της διαλογικής αναζήτησης της αλήθειας *δεν προκύπτει* κατ' οιονδήποτε τρόπο από τις "καθολικές δομές της δυνατής ομιλίας".

β) Οι "αναγκαίες εξιδανικεύσεις" της ιδανικής ομιλιακής κατάστασης ή της άπειρης συναίνεσης (ακόμα κι αν μπορούσαν να εξαχθούν από την καθολική πραγματολογία) *είναι είτε περιττές είτε παράλογες*, καθώς:

i. Αν τις εννοήσει κανείς "ασθενώς", χάνουν κάθε ουσιαστική λειτουργία. Η ορθολογικότητα της συναίνεσης δε μπορεί να αξιολογηθεί τυπικά και η ιδέα μιας άπειρης συμφωνίας μπορεί να λειτουργήσει μόνο ως μια πλασματική φαντασίωση.

ii. Αν τις εννοήσει κανείς με μια "ισχυρή" έννοια γίνονται απλά παράδοξες. Γιατί τότε πρέπει να κατανοήσουμε την "απειρότητα" ως την ιδιότητα μιας συναίνεσης, η οποία επετεύχθη υπό τις συνθήκες μιας ιδανικής ομιλιακής κατάστασης. Και η "ιδανική ομιλιακή κατάσταση" δε μπορεί, σε αυτήν την περίπτωση, να εξαντληθεί σε τυπικές συνθήκες. Θα πρέπει να συμπεριλάβει και ουσιαστικές: Μια ιδανική επικοινωνιακή κοινότητα (όπου όλοι θα διαθέτουν μια επαρκή κριτική ικανότητα) και μια "καθαρμένη" ή "κατάλληλη", έσχατη γλώσσα. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν είναι πλέον φανερό, γιατί θα χρειαζόταν ακόμα η επικοινωνία. Η απόλυτη διαφάνεια της ιδανικής ομιλιακής κατάστασης θα μετέτρεπε τους συμμετέχοντες στη συζήτηση σε ένα οιονεί ενιαίο (υπερβατολογικό) υποκείμενο.

γ) Αυτό δείχνει, ότι μια πραγματολογική θεωρία της σημασίας θα πρέπει να αντεπεξέρχεται χωρίς εξιδανικεύσεις. Πρέπει να χρησιμοποιεί μια φαλλιμπλιστική έννοια της αλήθειας και να προστατεύεται από κάθε έννοια απόλυτης γνώσης. Αυτή φαίνεται να είναι η μοναδική διέξοδος από τα αδιέξοδα, στα οποία οδηγεί τόσο ο αντικειμενισμός όσο και ο σχετικισμός. Ο αυθεντικός οικουμενισμός μπορεί να είναι μόνο φαλλιμπλιστικός, βασίζεται σε μια "αναγνώριση της τυχαιότητας" (Kontingenz),⁴² η οποία θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια "πρώτη αλήθεια". Προϋποθέτει την εξάλειψη κάθε ιδέας μιας "έσχατης θεμελίωσης" και την απάρνηση των α-

πόλυτων εξιδανικεύσεων. Ο οικουμενισμός είναι κατ' αρχήν μια ριζική ρήξη με κάθε "εγκλεισμό", "ολοκλήρωση" κ.λπ. Αυτή η ριζική ρήξη θα μπορούσε να είναι το μοντέρνο περιεχόμενο της αρχαίας "φρονήσεως" ή αυτό ενός "δεύτερου Διαφωτισμού".

Σημειώσεις

1. Βλ. E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, τομ. 2, μέρος 1ο, Tuebingen 1980, την πρώτη έρευνα: "Έκφραση και σημασία", σελ. 23 - 105.

2. Βλ. ενδεικτικά G. Frege, *Funktion, Begriff, Bedeutung*, Goettingen 1962, L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, και τ. ιδίου, "Philosophische Untersuchungen", στο *Werkausgabe*, τομ. 1, Frankfurt a.M. 1984, και σχετικά με τον Κύκλο της Βιέννης την κατατοπιστική παρουσίαση του V. Kraft, *Ο Κύκλος της Βιέννης*, Αθήνα 1986.

3. Βλ. J. Habermas, "Die Philosophie als Platzhalter und Interpret", στο τ. ιδίου, *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt a.M. 1983, σελ. 9 - 28.

3α. Βλ. μεταξύ πολλών J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, αναθεωρημένη έκδοση, Frankfurt a.M. 1973, σελ. 49 κ.ε. και 57 κ.ε.

3β. J. Habermas, *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*, Frankfurt a.M. 1976, σελ. 151.

3γ. Παρά τις προφανείς διαφορές (μεταξύ του μαρξικού υλισμού και του ιδεαλισμού), ανάλογα ισχύουν και για τον Kant και τον ώριμο Hegel. Βλ. μεταξύ άλλων J. Habermas, "Arbeit und Interaktion", στο τ. ιδίου, *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"*, Frankfurt a.M. 1969, σελ. 9 - 47. Σε αυτό το συναρπαστικό κείμενο, ο Habermas αναπτύσσει τη θέση του για τον εγκλωβισμό του γερμανικού ιδεαλισμού στο πρότυπο του "υποκειμενοκεντρικού Λόγου" της φιλοσοφίας της συνείδησης.

3δ. Βλ. J. Habermas, *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"*, ό.π., σελ. 115.

3ε. Βλ. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, ό.π., σελ. 59 κ.ε.

3ζ. Η συγκρότηση μιας γενικής θεωρίας της επικοινωνίας είναι ένας στόχος, τον οποίο ο Habermas θέτει στις αρχές της δεκαετίας του '70 και σφραγίζει μια στροφή στο έργο του. Δε μπορώ εδώ να αναφερθώ στις λεπτομέρειες της "στροφής" και στους λόγους που οδήγησαν τον Habermas σε αυτήν. Περιορίζομαι στην αφοριστική επισήμανση ότι στο πρώιμο έργο του ο Habermas απέβλεπε στη θεμελίωση της κριτικής θεωρίας μέσω της γνωσιοθεωρίας, ενώ μετά τη "στροφή" επιχειρεί το ίδιο μέσω της θεωρίας της επικοινωνίας. Παρ' όλο που υπάρχουν βέβαια σημαντικότερες διαφορές μεταξύ αυτών των δύο περιόδων, θα πρέπει να επισημάνει κανείς ότι και η πρώιμη κριτική γνωσιοθεωρία (όπως παρουσιάζεται στο *Erkenntnis und Interesse*) προσπαθεί (όπως φυσικά και η

κατοπινή επικοινωνιακή θεωρία) να θεματοποιήσει *διυποκειμενικές δομές* (που βρίσκονται στη βάση της γνωστικής μας δραστηριότητας). Με άλλα λόγια, ο Habermas ουδέποτε κινήθηκε στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της συνείδησης, αλλά συντάχθηκε εξ αρχής με το ρεύμα της φιλοσοφίας της διυποκειμενικότητας – στάση που τον οδήγησε μοιραία στη φιλοσοφία της γλώσσας.

4. J. Habermas, "Was heisst Universalpragmatik?", στο τ. ιδίου, *Vorstudien und Ergaenzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M. 1984, σελ. 357.

5. Ό.π., σελ. 387.

6. Βλ. J. Habermas, "Wahrheitstheorien", στο τ. ιδίου, *Vorstudien und Ergaenzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M. 1984, σελ. 127 - 183.

7. J. Habermas, "Zur Kritik der Bedeutungstheorie", στο τ. ιδίου, *Nachmetaphysisches Denken*, Frankfurt a.M. 1988, σελ. 105 - 135.

8. Ό.π., σελ. 117.

9. Ό.π., σελ. 128.

10. Ό.π., σελ. 123.

11. Μεταξύ πολλών βλ. J.L. Austin, *Zur Theorie der Sprechakte (How to do things with words)*, Stuttgart 1989, J.R. Searle, *Sprechakte*, Frankfurt a.M. 1983.

12. Βλ. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, τομ. 1, Frankfurt a.M. 1981, σελ. 427 κ.ε.

13. Βλ. J. Habermas, "Was heisst Universalpragmatik?", ό.π., σελ. 427, τ. ιδίου, *Theorie des kommunikativen Handelns*, ό.π., σελ. 439.

14. Βλ. J. Habermas, "Was heisst Universalpragmatik?", ό.π., σελ. 437.

15. Βλ. J. Habermas, "Zur Kritik der Bedeutungstheorie", ό.π., σελ. 126.

16. Βλ. ό.π., σελ. 127, τ.ιδίου, *Theorie des kommunikativen Handelns*, ό.π., σελ. 400.

17. Βλ. J. Habermas, "Zur Kritik der Bedeutungstheorie", ό.π., σελ. 128.

18. Βλ. ό.π., σελ. 127.

19. Ό.π., σελ. 124.

20. Βλ. L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, τομ. 1 της έκδοσης των Απάντων του, Frankfurt a.M. 1984, παράγραφος 199.

21. Βλ. F. Kambartel, "Versuch ueber das Verstehen", στο *Der Loewe spricht und wir koennen ihn nicht verstehen*, Frankfurt a.M. 1991, σελ. 123.

22. Βλ. J. Habermas, "Zur Kritik der Bedeutungstheorie", ό.π., σελ. 128.

23. Βλ. A. Wellmer, "Was ist eine pragmatische Bedeutungstheorie?", στο A. Honneth, κ.ά. (επιμ.), *Zwischenbetrachtungen: Im Prozess der Aufklaerung*, Frankfurt a.M. 1989, σελ. 337.

24. J. Habermas, "Wahrheitstheorien", *ό.π.*, σελ. 135 κ.ε.
25. *Ό.π.*, σελ. 136.
26. *Ό.π.*, σελ. 177 - 178.
27. *Ό.π.*, σελ. 161.
28. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, *ό.π.*, σελ. 533.
29. Μαζί με τον Κορνήλιο Καστοριάδη, "Άτομο, Κοινωνία, Ορθολογικότητα, Ιστορία", στο *Λεβιάθαν*, τεύχ. 7, 1990, σελ. 39.
30. F. Kambartel, "Versuch ueber das Verstehen", στο *Der Loewe spricht... und wir koennen ihn nicht verstehen*, Frankfurt a.M. 1991, σελ. 121 - 137.
31. J. Habermas, "Wahrheitstheorien", *ό.π.*, σελ. 160.
32. A. Wellmer, *Ethik und Dialog*, Frankfurt a.M. 1986, σελ. 69 - 81.
33. *Ό.π.*, σελ. 72.
34. J. Habermas, "Entgegnung", στο A. Honneth, κ.ά. (επιμ.), *Kommunikatives Handeln. Beitræge zu Juergen Habermas. Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M. 1986, σελ. 352.
35. J. Habermas, "Ein Interview mit dem New Left Review", στο τ. ιδίου, *Die Neue Unuebersichtlichkeit*, Frankfurt a.M. 1985, σελ. 229.
36. *Ό.π.*, σελ. 229.
37. J. Habermas, "Entgegnung", *ό.π.*, σελ. 351.
38. Βλ. J. Habermas, "Ein Interview mit...", *ό.π.*, σελ. 229.
39. Βλ. J. Habermas, "Wahrheitstheorien", *ό.π.*, σελ. 165 - 174.
40. *Ό.π.*, σελ. 165.
41. *Ό.π.*, σελ. 171.
42. R. Rorty, *Kontingenz, Ironie und Solidaritaet*, Frankfurt a.M. 1992.

Η εργαλειακή αντίληψη του Γ. Κορδάτου για τη γλώσσα και η αυταξία της

Γρηγόρης Καραφύλλης*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι ο Γ. Κορδάτος εξετάζει το ζήτημα της γλώσσας κάτω από ιδεολογικό μανδύα και υπό την οπτική της «ιστορικοδιαλεκτικής» μεθόδου. Προτείνει την καθιέρωση της ζωντανής γλώσσας, αλλά ταυτόχρονα εμμένει στην εργαλειακή της χρήση. Η γλώσσα είναι για αυτόν μέσον συνειδητοποίησης των ανθρώπων, παρακολουθεί την πολιτική και κοινωνική εξέλιξη και έχει ταξική διάσταση. Για αυτό η σύγχρονη γλώσσα επιβάλλεται από την επαναστατική τάξη. Είναι φανερό ότι ο Κορδάτος δε συνδέει σταθερά τη γλώσσα με τη σκέψη και περιορίζεται στο λειτουργικό της χαρακτήρα, χωρίς να επεκτείνεται στο δομικό. Αντιλαμβάνεται τον κόσμο μέσα από μία δυαδική διάσταση που οδηγεί στη δυαδική γλωσσική έκφραση. Δεν προβάλλει την αυταξία της γλώσσας ως δομικού στοιχείου της ανθρώπινης σκέψης με δική του αυτοαναφορά και ως παγιωμένου ιδιαίτερου σώματος που εξελίσσεται με βραδύτερους ρυθμούς.

1. Εισαγωγή

Είναι γνωστή, βέβαια, η πολυπραγμοσύνη του Γιάννη Κορδάτου, που μέσα από μία εγκυκλοπαιδική, πολλές φορές, προσέγγιση των πραγμάτων, ασχολήθηκε με πλείστους τομείς των κοινωνικών επιστημών. Νομικός ο ίδιος¹, με έντονα ιστορικά ενδιαφέρο-

* Επίκουρος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

να, επιδόθηκε με ιδιαίτερο ζήλο και σε χώρους όπως η φιλοσοφία, η θρησκεία, η γλώσσα, το εργατικό κίνημα κ.λπ. Η συγγραφική του όμως ταυτότητα χαρακτηρίζεται από την ιστοριογραφική της διάσταση και ακριβώς αυτή υπόκειται σε αξιολογήσεις που είναι διαμετρικά αντίθετες. Αυτό οφείλεται, κατά τη γνώμη μας, στην αποδοχή ή την απόρριψη της *ιστορικοδιαλεκτικής μεθόδου* που είχε υιοθετήσει ο Κορδάτος και η οποία αποτελούσε για αυτόν πρόσκληση και πρόκληση να εξετάσει όλα τα ζητήματα κάτω από το δικό της φως².

Όπως είναι προφανές, η συγκεκριμένη μεθοδολογική αρχή έθετε στον ερευνητή, που την ακολουθούσε με συνεπή και συστηματικό τρόπο, ως πρώτο μέλημα τη διερεύνηση των κοινωνικών δομών και των πεδίων της κοινωνικής πρακτικής. Μέσα στο γενικότερο αυτό πλαίσιο μπορούσε κάλλιστα να ενταχθεί και η εξέταση της δομής και της λειτουργίας της γλώσσας ως κοινωνικού προϊόντος, με την ειδικότερη βέβαια επικέντρωσή της στη μελέτη και την εξιστόρηση του ελληνικού γλωσσικού ζητήματος³. Ιδιαίτερα για το τελευταίο, πρέπει να επισημάνουμε ότι η ενασχόληση και το ενδιαφέρον του Κορδάτου για αυτό έχουν ως αφετηρία την έντονη ιδεολογικοποίησή του και ότι το συγκεκριμένο επίχρισμα της γλώσσας, που είχε εμποτίσει έντονα και βαθιά την πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας και συνόδευε κάθε εκδήλωσή της, αποτελούσε κοινό τόπο για την ελληνική διανόηση.

Συνεπώς, ο έλεγχος του εν λόγω ζητήματος δεν περιοριζόταν μόνο στη γλωσσολογική επιστήμη, αλλά είχε καταστεί μέλημα μιας πλειάδας διαφορετικών επιστημών. Από την άποψη λοιπόν αυτή πρέπει να θεωρηθεί νόμιμη και η σχετική ενασχόληση του Κορδάτου, στο βαθμό που, όπως είδαμε, το πρόβλημα της γλώσσας διασυνδέεται εξαρχής με τα άλλα πεδία της κοινωνικής πρακτικής. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει ότι θα μπορούσε κανείς να προβεί και στην τυπική ένταξή του στη χορεία των ιστορικών της γλωσσολογίας. Πρέπει όμως να κατανοήσουμε ότι η ίδια η διερεύνηση του ζητήματος, που ανέλαβε, τον οδήγησε σε μία ιδιαίτερη σχέση με τις εκφρασμένες θέσεις των γλωσσολόγων που αυτός έκρινε ως έγκυρους. Πολλές από τις απόψεις αυτές τις απέρριψε ως διαμετρικά αντίθετες από τις δικές του και υπαγόμενες σε άλλα μεθοδολογικά κριτήρια, ενώ αρκετές τις αποδέχτηκε, έστω και μερικώς, επειδή εξέταζαν το γλωσσικό πάντοτε με φόντο την αναγκαιότητα της απρόσκοπτης καθιέρωσης της νεοελληνικής γλώσσας.

2.

Οι παραπάνω συνοπτικές παρατηρήσεις σηματοδοτούν ως ένα βαθμό την ενασχόληση του Κορδάτου με τη γλώσσα. Ο στόχος μας όμως είναι να καταγράψουμε τις ειδικότερες αντιλήψεις του στο γλωσσικό, να τις αναλύσουμε και στη συνέχεια να προβούμε στην κριτική τους θεώρηση και στη διασύνδεσή τους με την ίδια την αυταξία της γλώσσας.

Πριν όμως καταπιαστούμε με το πρώτο ζήτημα, θα ήταν επιβοηθητικό να περιγράψουμε σχηματικά το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται οι συγκεκριμένες απόψεις του Κορδάτου. Μία τέτοια καταγραφή θα μας υπέδειχνε ότι αυτές, όπως προκύπτει από τις βασικές του γλωσσολογικές μελέτες⁴, θα μπορούσαν να οριστούν και να περιοριστούν από δύο γερμανόφωνες σχετικές ρήσεις, τις οποίες ο ίδιος προβάλλει στο οπισθοφύλλο των εν λόγω έργων του: Τις ρήσεις του Μ. Λούθηρου και του Κ. Kautsky⁵. Η πρώτη αναφέρεται στην καταγωγή και στην πατρότητα της γερμανικής, από την οποία μπορεί να εξαχθεί γενικό και ισχυρό συμπέρασμα για το δυναμισμό και την αναγκαιότητα της καθιέρωσης κάθε ζωντανής γλώσσας και η δεύτερη στη γενική και επικοινωνιακή λειτουργία του γλωσσικού συστήματος. Η θέση του Λούθηρου καταξιώνει την ομιλούμενη, τη ζωντανή, τη λαϊκή γλώσσα, αυτή που προφέρεται από κάθε καθημερινό στόμα, αυτή που ομιλεί ο λαός και όχι κάποια γλώσσα κλασική, κάποια γλώσσα μοντέλο, την οποία πρέπει να έχει κανείς ως οδηγό. Από την άλλη πλευρά, η ρήση του Kautsky ορίζει τη λειτουργικότητα της γλώσσας και τη χρήση της ως εργαλείου της κοινωνικής συνεννόησης. Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε επιγραμματικά ότι οι γλωσσικές αντιλήψεις του Κορδάτου έχουν αφετηρία τις αντίστοιχες αντιλήψεις για τη ζωντανή γλώσσα και πλαίσιο την εργαλειακή της χρήση.

Μολονότι οι ιστορικές αντιστοιχίσεις θα μπορούσαν να επεκταθούν στη δυνατότητα υπαγωγής του περιγράμματος στις αντίστοιχες θέσεις του Διαφωτισμού για την καθιέρωση των ζωντανών γλωσσών και να παραπέμψουν στη γλωσσική αντίληψη του ιστορικού υλισμού και ιδιαίτερα στη γερμανόφωνη εκδοχή του, δε θα ασχοληθούμε εδώ περισσότερο με την ιστορική παράμετρο που φωτίζει από άλλη πλευρά το θέμα μας. Εμείς θα περιοριστούμε, κατεξοχήν, στην καταγραφή της κοινωνικής και ταξικής αντίληψης, μέσα στην οποία εναπέθετε ο Κορδάτος και τη λύση του συγκε-

κριμένου ζητήματος. Αυτή, καθώς και η υπόδειξη ορισμένων πορισμάτων της γλωσσολογικής επιστήμης που κρίνεται απαραίτητη, νομίζουμε ότι θα συνέβαλαν σε μία αρτιότερη και βαθύτερη ανάλυση. Η ερευνητική λοιπόν πρόταση που καταθέσαμε παραπάνω, θα μπορούσε, αθροίζοντας όσα είπαμε μέχρι τώρα, να πάρει την παρακάτω μορφή: Ένταξη των γλωσσικών αντιλήψεων του Κορδάτου μέσα στο γενικότερο γλωσσολογικό πλαίσιο· κατάθεση της κοινωνικής και ταξικής αντίληψης για τη γλώσσα· προβολή της συγκεκριμένης ερμηνείας του Κορδάτου για τη συγκρότηση και τη λειτουργία της και τέλος αντιστοίχιση της συνολικής όρασης του ζητήματος, που θα προκύψει από την έκθεση και την ανάλυση των σχετικών αντιλήψεων, με τις σύγχρονες γλωσσολογικές αντιλήψεις και ιδιαίτερα με εκείνες που τονίζουν και θεμελιώνουν την ελλείπουσα στον Κορδάτο αυταξία της γλώσσας.

2.1.

Το επιστημονικό υλικό που είχε τη δυνατότητα να ανιχνεύσει ο Κορδάτος περιορίζεται στη μεταφρασμένη γερμανόφωνη, κυρίως, αλλά και εν μέρει στην πρωτότυπη γαλλόφωνη γλωσσική βιβλιογραφία⁶. Δεν του έλειπε βέβαια και η άριστη γνώση της αντίστοιχης νεοελληνικής και κυρίως εκείνης του Χατζηδάκη⁷. Η έρευνά του αρχίζει από τη θέση ότι το γλωσσικό ζήτημα δε χρειάζεται μονοσήμαντη γλωσσολογική ανάλυση αλλά απαιτεί και ιστορική και κοινωνιολογική μελέτη⁸. Η προτεινόμενη διεύρυνση της εξεταστικής οπτικής της γλώσσας δε μειώνει, ασφαλώς, τη γλωσσολογική παράμετρο, αφού διασυνδέεται με τη γενική θέση των γλωσσολόγων ότι η γλώσσα δημιουργήθηκε στην κοινωνία και μόνο σε αυτήν, ως προϊόν της, μπορεί να νοηθεί. Βέβαια, στην παραδοχή αυτή δεν εντάσσονται και όλες εκείνες οι γλωσσολογικές εξηγήσεις, τις οποίες ο ίδιος χαρακτηρίζει και αξιολογεί ως μεταφυσικές και τις απορρίπτει⁹. Ειδικότερα, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι από τις γενικές θεωρίες των γλωσσολόγων υιοθετεί και προβάλλει εκείνα τα σημεία που συμβαδίζουν με τη δική του οπτική για τη γλώσσα, όπως, για παράδειγμα, ότι οι ειδικοί συμφωνούν πως η γλώσσα είναι ένα μέσο συνεννόησης των ανθρώπων που ανήκαν παλαιότερα στην ίδια φυλή και σήμερα στην ίδια εθνότητα¹⁰.

Από αυτή την ερευνητική γωνία παρουσιάζει σχηματικά και τη δυνατότητα της γλωσσικής εξέλιξης του ανθρώπου. Στην αρχή, ο άνθρωπος επιτυγχάνει την επικοινωνία του με ατελή ή ατελέστε-

ρα μέσα συνεννόησης, όπως οι κραυγές, οι γρυλισμοί, οι κινήσεις, οι μορφασμοί κ.λπ., ενώ οι φωνές παραμένουν η βάση της γλώσσας και συνιστούν τις ρίζες που αποδίδουν τις ενέργειες και τις ιδιότητες¹¹. Η γλώσσα δομείται ουσιαστικά μέσα από την εξέλιξη των φωνών. Η εξέλιξη αυτή νοείται και ως αλλαγή που συνιστά καθολικό νόμο για όλες τις γλώσσες, συνεπώς και για την ελληνική που δε θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση¹². Η αλλαγή λοιπόν των γλωσσών συνιστά γλωσσολογική αρχή και υπόκειται στη γενική κατηγορία των αλλαγών της κοινωνίας¹³.

Στη σειρά των σκέψεων αυτών για τις γλωσσικές αλλαγές μπορούν να ενταχθούν και άλλες συναφείς αντιλήψεις, όπως, για παράδειγμα, η διαφοροποίηση της αρχικής γλωσσικής ενότητας, που έρχεται ως επακόλουθο της διαίρεσης του λαού και οδηγεί στο σχηματισμό ντοπιολαλιών, οι οποίες με τον καιρό μπορούν να διαμορφωθούν σε νέες γλώσσες¹⁴. Αλλά και η ίδια γλώσσα, όπως αποδέχεται και ο Κορδάτος, επιδέχεται τη γλωσσική εκφραστική διαίρεση μεταξύ γραπτής και προφορικής (ομιλούμενης) σε κάθε λαό και σε κάθε εποχή¹⁵. Αν μεταφέρουμε λοιπόν το σχήμα αυτό στην ελληνική, έχουμε την παρουσία δύο τύπων της ίδιας γλώσσας, τη *δημοτική* και την *αρχαϊζουσα (καθαρεύουσα)*.

Ο Κορδάτος δεν ακολούθησε στο ζήτημα αυτό την κοραϊκή θέση της *μέσης οδού*¹⁶ για τη λύση του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα¹⁷, αλλά υπερέβη τη συγκεκριμένη θέση, προτείνοντας μόνο τη *δημοτική*, και στην επιλογή του αυτή επικουρείται και από τις θέσεις έγκυρων ευρωπαϊών γλωσσολόγων, οι οποίοι την προκρίνουν¹⁸. Τελικά όμως, παρά τον έπαινο προς τους γλωσσολόγους Krumbacher¹⁹, Dietrich²⁰, Brugman²¹, Thump²² κ.ά., αξιολογεί ότι αντιμετωπίζουν το πρόβλημα μόνο ως ένα ζήτημα επιστημονικό, ως ένα ζήτημα επιστημονικών ανταγωνισμών, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη και την κοινωνική του διάσταση²³. Παρ' όλα αυτά όμως, δέχεται τα πορίσματα της γλωσσολογικής επιστήμης, όπως ότι ο κυριότερος παράγοντας που κάνει τη γλώσσα είναι ο πολιτισμός του λαού που την ομιλεί²⁴. Για αυτό η γλώσσα παρακολουθεί την πνευματική εξέλιξη και ανάλογα αναπτύσσεται και η ίδια. Οι αλλαγές εδώ δεν είναι απότομες και ριζικές αλλά βαθμιαίες, ενώ ο πρώτος πυρήνας της γλώσσας παραμένει στο πέρασμα των αιώνων. Επομένως και η λαϊκή γλώσσα, όταν η κοινωνικοοικονομική ζωή είναι καθυστερημένη, επηρεάζεται από μία τέτοια κατάσταση²⁵.

2.2.

Σύμφωνα με την οπτική του Κορδάτου, υπάρχει μία παραμελημένη πλευρά του γλωσσικού ζητήματος και αυτήν ακριβώς έρχεται να τονίσει ο ίδιος με τις γλωσσικές του μελέτες. Η πλευρά αυτή είναι βέβαια η κοινωνική διάσταση της γλώσσας που απαιτεί και κοινωνιολογική προσέγγιση. Επειδή η καθιερωμένη επιστημονική οδός είναι, ως γνωστό, πολύ ισχυρή, έχει υπόψη του ότι οι πολλοί θα ξαφνιαστούν με την ανάλυση της κοινωνικής πλευράς του εν λόγω ζητήματος. Υποστηρίζει όμως σθεναρά ότι για εκείνον η μόνη θετική βάση είναι αυτή και ότι έξω από μία τέτοια οπτική δε μπορεί να υπάρξει επιστημονικός και πραγματικός έλεγχος της γλώσσας αλλά μόνο αμφίβολες εξηγήσεις με επισφαλή θεμελίωση²⁶.

Η συγκεκριμένη λοιπόν ανάλυση αρχίζει με την προβολή της θέσης ότι ο χωρισμός της κοινωνίας σε τάξεις έχει άμεση επίδραση και στη γλώσσα²⁷. Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική απόσταση που χώριζε τους εργαζόμενους από τα ανώτερα στρώματα δεν εκδηλωνόταν μόνο στην οικονομία και στους θεσμούς, αλλά έβρισκε ουσιαστική ανταπόκριση και στο χρησιμοποιούμενο γλωσσικό όργανο²⁸. Για αυτό και ο γλωσσικός αριστοκρατισμός δεν ήταν αποτέλεσμα ιδιοτροπίας, αλλά αντικαθρέφτιζε τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις. Η ανώτερη τάξη έπρεπε να ομιλεί και να γράφει αλλιώς²⁹ και «υψηλότερα».

Η αντίληψη αυτή μεταφερόμενη στο γλωσσικό επίπεδο της Ελλάδας μεταφράζεται, όπως είδαμε, στο σύνθημα *καθομιλουμένη ή αρχαία*. Μέσα από το σύνθημα αυτό εμφανίζονται δύο κόσμοι αντίθετοι στις κοινωνικές αντιλήψεις, οι οποίοι συγκρούονται πάνω σε ταξικά συμφέροντα³⁰. Κάτω από τη μάσκα της γλώσσας κρύβονταν από τη μια μεριά οι φιλελεύθερες νεωτεριστικές και αντιθρησκευτικές αντιλήψεις και ιδέες, ενώ από την άλλη κυριαρχούσαν ο σχολαστικισμός, η αντίδραση και ευλογούνταν η αμάθεια, η θρησκοληψία κ.λπ.³¹. Η γλώσσα γίνεται σημαία για τις δύο διαφορετικές τάξεις. Από τη μία οι «φεουδάρχες» προκρίνουν την αρχαίζουσα, από την άλλη οι αστοί τη νεοελληνική. Οι πρώτοι αποφεύγουν τη γλώσσα του λαού, γιατί η εφαρμογή της θα συντελούσε όχι μόνο στη συνείδηση των πραγμάτων αλλά και σε μία αυτοσυνείδηση της δύναμής του και έτσι αυτή θα απέβαινε μέσο για αποτελεσματικότερη απαίτηση των κοινωνικών του δικαίων³².

Μολοντί ο χωρισμός της γλώσσας σε γλώσσα μορφωμένων και λαού αντικαθρεφτίζει και κάποιον άλλο διαχωρισμό που κά-

νουν οι διανοούμενοι της αστικής τάξης³³, βασική ερμηνεία πρέπει να είναι ότι τα «φεουδαρχικά στοιχεία» δεν ήθελαν τη γλώσσα του λαού ούτε τη μετάφραση επιστημονικών έργων, αλλά μόνο τη διδασκαλία της γραμματικής³⁴. Αλλά και η αστική τάξη, από ένα σημείο και πέρα, επεδίωκε το γλωσσικό συμβιβασμό, με προεξάρχοντα, όπως είπαμε, τον Αδ. Κοραή που ήθελε την απλοποίηση της αρχαϊζουσας ή τη βελτίωση της δημοτικής. Η ενδιάμεση αυτή θέση έβρισκε την υποστήριξή της στην αντίληψη ότι το γλωσσικό δεν ήταν θεμελιώδες ζήτημα για τον ελληνισμό, αλλά μόνο ένα από τα βασικά του μέσα. Ο σκοπός ήταν η απελευθέρωση της πατρίδας³⁵.

Η συμβιβαστική πρόταση στο γλωσσικό, σήμαινε για το κοινωνικό επίπεδο το συμβιβασμό της αστικής τάξης με τη «φεουδαρχία», που άρχισε λίγο μετά το 1832, και κράτησε μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα³⁶. Έτσι, το γλωσσικό γίνεται ένα κοινωνικό ζήτημα και μέσω αυτού υποβοηθείται στην Ελλάδα και η ανάπτυξη ενός αντίστοιχου εθνικισμού³⁷. Στην ελληνική κοινωνία, η βαθιά συντηρητική αντίληψη που βλέπει στη γλωσσική αλλαγή την εθνική εξαφάνιση υποκρύπτει την υπεράσπιση των κοινωνικών προνομίων και έναν ψευδώνυμο πατριωτισμό που περιφρονεί στην ουσία την εθνική ταυτότητα³⁸. Πάντως όσο λιγότερο διακινούνται οι επιστημονικές γνώσεις για τις παραλλαγές της γλώσσας τόσο ευνοούνται οι μύθοι για την ιδανική γλώσσα, που μειώνουν την επικοινωνία μεταξύ των άνιων ομιλητών³⁹ και συμβάλλουν στη διατήρηση της εξουσίας της καθαρεύουσας και των υπερασπιστών της.

Ο Κορδάτος καταγράφει βέβαια με κριτικό τρόπο τις προτεινόμενες λύσεις για το γλωσσικό, αλλά ο ίδιος, μολονότι τις κατανοεί, δεν υιοθετεί μία αντίστοιχη γλωσσική στάση. Για αυτόν, για να γίνει γλωσσική αλλαγή χρειάζονται κοινωνικές μεταβολές, τις οποίες μπορεί να επιφέρει μόνο μία τάξη με προοδευτική κοινωνική αποστολή, η οποία θα πάρει την εξουσία και θα επιβάλει τη γλωσσική μεταρρύθμιση⁴⁰. Προς το παρόν πάντως, υπάρχει το αστικό κράτος που λειτουργεί ως μία καταπιεστική μηχανή στα χέρια της κυβερνώσας τάξης, η οποία υποβοηθείται και σε όλη τη γκάμα των συμφερόντων της από το υπάρχον σχολείο. Για αυτό και η αναβάθμιση της βασικής εκπαίδευσης, που επιβληθεί τη μόρφωση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αποφεύγεται από την αστική τάξη, ενώ, όπως είναι εύλογο, αποτελεί διεκδίκηση των φτωχών λαϊκών στρωμάτων⁴¹.

Ο Κορδάτος, θέλοντας να τονίσει τη μετατόπιση της αστικής τάξης προς το συντηρητισμό, προβάλλει την κοινότοπη μαρξιστι-

κή θέση σύμφωνα με την οποία αυτή, όταν είναι επαναστατική, νεωτερίζει σε όλα, για υλιστικούς καθαρά λόγους. Την ίδια ακριβώς συμπεριφορά επιδεικνύει η τάξη αυτή και όσον αφορά στη γλώσσα. Όταν όμως η περίοδος αυτή παρέλθει, τότε οι αστοί εγκαταλείπουν τέτοιους επικίνδυνους προσανατολισμούς⁴². Προκειμένου λοιπόν για την Ελλάδα, η αστική τάξη δε μπορεί να λύσει το γλωσσικό. Αφού δεν το έλυσε όταν ήταν επαναστατική, είναι λογικό να μη μπορεί τώρα που, κατά την άποψη του Κορδάτου, έγινε αντιδραστική. Όπως είναι προφανές, οι θέσεις αυτές αξιολογούν και το γλωσσικό ως μέρος των ταξικών ανταγωνισμών, καθοριστικό ρόλο στους οποίους διαδραματίζει η εργατική τάξη, η νίκη της οποίας μπορεί να επιβάλει την πλέον προωθημένη γλώσσα, τη γλώσσα του λαού⁴³. Η θέση αυτή περιορίζει δραστικά και την παρέμβαση των γλωσσολόγων, οι οποίοι μπορούν μεν ως επιστήμονες να φωτίσουν το ζήτημα, αδυνατούν όμως να το λύσουν. Η λύση θα έλθει από εκείνη την κοινωνική τάξη η οποία έχει συμφέρον από την επιβολή της σύγχρονης γλώσσας, γιατί το γλωσσικό δεν είναι πάνω από τις τάξεις⁴⁴. Επομένως, η λαϊκή γλώσσα, και εν προκειμένω ο δημοτικισμός, δε μπορεί να επιβληθεί ως επίσημο καθεστώς μέσα σε μία αστική δημοκρατία. Η ριζική αλλαγή του γλωσσικού συνδέεται με την κοινωνική ανατροπή, γιατί το γλωσσικό είναι μέρος του κοινωνικού και όχι σύνολο γενικής ιδεολογίας σε όλα τα επίπεδα⁴⁵. Άρα και οι δημοτικιστές δε μπορούν να προσφέρουν τα πάντα ούτε βέβαια να ξεπεράσουν τα όρια που θέτει το συμφέρον της τάξης τους⁴⁶.

2.3.

Είναι, βέβαια, γεγονός ότι ο Κορδάτος δε δικαιώθηκε στις προβλέψεις του αυτές. Η δημοτική καθιερώθηκε στην εκπαίδευση από την αστική τάξη και μάλιστα τη συντηρητική. Πρέπει όμως να έχουμε πάντοτε υπόψη μας ότι οι συγκεκριμένες προτάσεις του ήσαν επακόλουθο μιας συστηματικής μαρξιστικής σκέψης και ανάλυσης⁴⁷ που ακολουθούσε. Ιδιαίτερα η πρότασή του για τη δημιουργία, την εξέλιξη και τη λειτουργία της γλώσσας ταυτίζεται και παραπέμπει στην αντίστοιχη του γερμανού σοσιαλδημοκράτη Κ. Kautsky. Πράγματι, ο απλούστερος και ακριβέστερος ορισμός του τελευταίου φαίνεται να ικανοποιεί τις γλωσσικές και ερευνητικές του ανησυχίες: «Η γλώσσα είναι ένα είδος εργαλείου που χρησιμεύει για την κοινωνική συνεννόηση» υποστηρίζει ο Kautsky⁴⁸ και η ρήση αυτή γίνεται σημαία για τον Κορδάτο⁴⁹.

Με βάση λοιπόν την παραπάνω αρχή, είναι φυσιολογικό να υποθέσουμε ότι η γλώσσα γεννήθηκε μέσα στην παραγωγή. Για αυτό και πρέπει να την κατανοήσουμε ως το πρώτο ιδεολογικό φαινόμενο που έχει άμεση σχέση με την κοινωνία και τις παραγωγικές ενέργειες του ανθρώπου, με τη διαδικασία της εργασίας κλπ.⁵⁰ Η θέση την οποία αποδέχεται και προβάλλει ο Κορδάτος για τη φυσιολογική πορεία ανάπτυξης και εξέλιξης του ανθρώπου είναι η εξής: Στην αφετηρία του αυτός δε μπορεί να διαφέρει από τα υπόλοιπα ζώα: στη συνέχεια όμως ξεχωρίζει γιατί παράγει, και παράγει βασικά εργαλεία παραγωγής. Η ικανότητα αυτή, που τον αποκόπτει οριστικά από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο, αποβαίνει ο καθοριστικός χαρακτηρισμός του και συνιστά το σημαντικότερο σταθμό που τον διακρίνει πλέον ως μοναδικό πλάσμα⁵¹.

Μέσα λοιπόν σε αυτή τη δραματική προσπάθειά του για επιβίωση και συμβίωση, ο άνθρωπος αναπτύσσει και τις πρώτες του φωνές, οι οποίες είναι περισσότερο επιφωνηματικές παρά μιμητικές. Οι φωνές αυτές σταδιακά και αργόσυρτα διαφοροποιήθηκαν σε σύμβολα που σήμαιναν την ιδιαίτερη εργασία από όπου βγήκαν⁵². Επομένως, η γλώσσα προκύπτει ως ένα φωνητικό εργαλείο με το οποίο οι άνθρωποι συνεννοούνται, ένα άθροισμα από συναρμοσμένες φωνές. Για αυτό δε μπορούμε να υποστηρίξουμε την ύπαρξη αριστοκρατικών και χυδαίων γλωσσών, παρά μόνο την ύπαρξη φτωχών γλωσσών, χωρίς εκφραστικό πλούτο, και γλωσσών που είναι πλούσιες σε τέτοια στοιχεία.

Θέλοντας, ειδικότερα, να ξεκαθαρίσει ορισμένες αναχρονιστικές και φασίζουσες αντιλήψεις γύρω από το ζήτημα αυτό, ο Κορδάτος τονίζει κατηγορηματικά ότι δεν υπάρχει χυδαία γλώσσα. Αντίθετα, υπάρχουν χυδαία νοήματα, πράξεις και ενέργειες που αποδίδονται με αυτή, και ότι τα νοήματα αυτά χρεώνονται στις αντιδραστικές κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες τα χαλκεύουν και τα εκπέμπουν⁵³. Βέβαια αποδέχεται εδώ ότι η γλώσσα, όπως και κάθε εργαλείο, μπορεί να τύχει θετικής αξιοποίησης αλλά και αρνητικής χρήσης⁵⁴ και ότι η λαϊκή γλώσσα, όταν η κοινωνικοοικονομική ζωή είναι καθευστερημένη, επηρεάζεται από μία τέτοια κατάσταση⁵⁵.

Η κοινωνιολογική ανάλυση του Κορδάτου στηρίζεται, όπως είδαμε, στη νοηματική μεταγραφή αντίστοιχων θέσεων του Kautsky, ο οποίος όμως αναλύει επιτυχέστερα τη συγκεκριμένη οπτική. Για αυτόν η κοινότητα της εργασίας και η συνεργασία κατέστησε αναγκαίο «νέον εργαλείον της κοινωνικής συνεννοήσεως, την γλώσσαν»⁵⁶. Ο καταμερισμός των έργων είναι αδύνατος χωρίς τη γλώσσα, η οποία εκφράζει και πράγματα και φαινόμενα, και την

έχει απόλυτη ανάγκη⁵⁷. «Η πορεία αυτή της εξελίξεως της γλώσσας δεν είναι εκπληκτική, αν αντιληφθώμεν ως πρώτον έργον της γλώσσας την συνεννόησιν των ανθρώπων εις κοινάς εργασίας και κινήσεις»⁵⁸. Η εξέλιξη λοιπόν της γλώσσας συμβαδίζει με την εξέλιξη του τρόπου παραγωγής και με αυτή επιτυγχάνεται ένα ισχυρό μέσο κοινωνικής συνοχής και ένα ισχυρό μέσο διατήρησης και διάδοσης των αποκτηθεισών γνώσεων⁵⁹.

Απόληξη των παραπάνω γλωσσικών θέσεων του Κορδάτου είναι ότι η γλώσσα είναι συνυφασμένη με τη δομή και την εξέλιξη της κοινωνίας και όχι αυθαίρετο κατασκεύασμα, έξω από την κοινωνική ζωή. Επομένως και ο πλουτισμός της είναι αποτέλεσμα του ανθίσματος της ζωής και αυτό με τη σειρά του προκύπτει ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης της τεχνικής⁶⁰.

3.

Η γενική τοποθέτηση του Κορδάτου για τη συσχέτιση γλώσσας και κοινωνίας, που εκτεταμένα είδαμε ως τώρα, ενισχύει περισσότερο την εκτίμησή μας ότι ο συσχετισμός αυτός είναι κατά βάση εξωτερικός και ως ένα βαθμό μηχανιστικός. Δείχνει κατεξοχήν τη λειτουργικότητα της γλώσσας μέσα στο γενικότερο σύστημα επικοινωνίας και μπορούμε να δούμε τη λειτουργική αυτή σύνδεση ως επιτυχημένη μπιχαβιοριστική θέση. Ο ιστορικός μας όμως αποφεύγει οποιαδήποτε νύξη για την ίδια την αξία της γλώσσας ως στοιχείου του πνεύματος. Όταν και όπου επιχειρεί ένα συσχετισμό γλώσσας και σκέψης, αυτός γίνεται ευκαιριακά. Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι στον Κορδάτο έχουμε μία επιτυχημένη υπαγωγή της γλώσσας στην κοινωνική πραγματικότητα, αλλά πλήρη αμηχανία και αδιαφορία για μία έρευνα της αυταξίας της.

Το εγχείρημα λοιπόν του συσχετισμού της γλώσσας με τη σκέψη στέκει στον Κορδάτο αδύναμο, γιατί δε στηρίζεται στα νεότερα πορίσματα της επιστήμης, μερικά από τα οποία θα μπορούσε ίσως να γνωρίζει, ιδιαίτερα στην έκδοση της *Ιστορίας του γλωσσικού μας ζητήματος*, το 1943. Ο ίδιος όμως είναι ιστορικός και επιχειρεί να καταγράψει τη εξέλιξη των ιδεών στο χώρο των κοινωνικών επιστημών και παράλληλα να επεξηγήσει τη λειτουργία των κοινωνικών μηχανισμών. Ακριβώς στο πλαίσιο αυτό εξετάζει και το γλωσσικό ζήτημα, όχι ως γλωσσολόγος αλλά ως ιστορικός, επειδή το ζήτημα αυτό συνδέεται και εντάσσεται στην προβληματική της κοινωνικής εξέλιξης.

Ο Κορδάτος, μολονότι θέτει ορισμένα από τα βασικά ζητήματα της γλωσσικής επιστήμης, τα εξετάζει μέσα στο περιορισμένο πλαίσιο της ελληνικής όρασης και της δικής του εποχής και μέσα στον οπτιμιστικό στόχο της ιδεολογίας του. Καταγράφει όμως και καταθέτει για συζήτηση τέσσερα ουσιώδη ζητήματα: Τη συγκρότηση της γλώσσας, τις αλλαγές της, τον επικοινωνιακό της χαρακτήρα και τη σχέση της με την πραγματικότητα. Αυτά ακριβώς τα ζητήματα μπορούμε τώρα να τα δούμε αναλυτικότερα υπό το φως των νέων επιστημονικών δεδομένων και να εκτιμήσουμε ανάλογα το εγχείρημα ενός επίδοξου ιστορικού της γλώσσας.

Η γλωσσολογία, όπως υποστήριζε ήδη ο Saussure, θα μπορούσε να γίνει επιστήμη της Σημειολογίας και να συνδεθεί με έναν πολύ καθορισμένο τομέα μέσα στο σύνολο των ανθρωπίνων πράξεων⁶¹. Δεν ήταν βέβαια διαδεδομένη στην εποχή του Κορδάτου η αντίληψη της *σύγχρονης γλωσσολογίας*, αλλά ο Saussure είχε τονίσει ήδη ότι η γλώσσα είναι ασφαλώς κοινωνικό προϊόν που είναι κατατεθειμένο στον ανθρώπινο εγκέφαλο⁶². Σύμφωνα πάντως με τη συσσωριανή συγχρονική αντίληψη, το γλωσσικό σημείο είναι μία ψυχική οντότητα που έχει δύο όψεις: Την *ιδέα και την ακουστική εικόνα* ή το *σημαινόμενο* και το *σημαινόν*⁶³. Κάθε γλωσσικός όρος επομένως είναι ένα μικρό μέλος, μια άρθρωση όπου μία ιδέα σταθεροποιείται μέσα σε έναν ήχο και όπου ένας ήχος γίνεται το σημείο μιας ιδέας⁶⁴.

Η ισχυρότατη αυτή θέση θέτει επί τάπητος το ζήτημα της επικοινωνίας. Πράγματι, όπως επιμένει επαναληπτικά και ο Κορδάτος, η βασική λειτουργία της γλώσσας είναι η επικοινωνία. Δεν προβάλλει όμως και τη δεύτερη παράμετρο, που τονίζει ο Kautsky, ότι η ικανότητα αφηρημένων παραστάσεων εξαρτάται από τη γλώσσα, γιατί αυτή δεν είναι μόνο μέσο συνεννόησης, αλλά έγινε και «όργανον του *σκέπτεσθαι*»⁶⁵. Προκύπτει λοιπόν ότι η γλώσσα χρησιμοποιείται και ως όργανο ή μέσο για να φτάσει κανείς σε βαθύτερη συνειδητοποίηση του εαυτού του, της φύσης και της εμπειρίας του⁶⁶. Παραμένει όμως ισχυρότατο ότι στη γλώσσα καθοριστικά στοιχεία είναι αυτά που συμμετέχουν στη θεμελίωση της επικοινωνίας και μπορούμε να πούμε ότι η δομική της ταυτότητα στοχεύει σε αυτή την κατεύθυνση⁶⁷. Ως αντικείμενο έχει φωνητική φύση και μπορεί να καταγραφεί σήμερα και με μηχανικά μέσα, ενώ ως ανθρώπινη συμπεριφορά θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαρχής ως αποτέλεσμα μιας δραστηριότητας⁶⁸.

Μολονότι η επικοινωνιακή χρήση της γλώσσας δεν είναι ορισμένη και σαφής, πρέπει να αποδεχτούμε τη θέση ότι κάθε γλώσ-

σα μεταβάλλεται, επειδή λειτουργεί. Αυτό είναι το βασικό αξίωμα της γλωσσολογίας που καθορίζει όλα τα επίπεδά της⁶⁹. Φαινομενικά όμως τα πάντα συντείνουν να πείσουν τα άτομα για την ακινησία και την ομοιογένεια της γλώσσας που χρησιμοποιούν: Σταθερότητα της γραπτής μορφής, συντηρητικότητα της επίσημης και λογοτεχνικής κ.λπ.⁷⁰. Αν και είναι δύσκολο να ορίσουμε την αιτιότητα των γλωσσικών αλλαγών, βάση πρέπει να είναι οι αναδιαρθρώσεις της κοινωνικής δομής και οι μεταβολές των επικοινωνιακών αναγκών που προκαλούνται από αυτές⁷¹. Η επίδραση της κοινωνικής δομής στη δομή της γλώσσας μπορεί ίσως να διαπιστωθεί μόνο αν περιοριστεί η μελέτη σε μία ορισμένη περίοδο αλλαγών, καταγραφούν τα ίχνη των εξωτερικών επιδράσεων και επισημανθούν οι αλυσιδωτές αντιδράσεις που οι επιδράσεις αυτές επέφεραν⁷². Πάντως από τη μία υπάρχουν οι επικοινωνιακές ανάγκες και από την άλλη η τάση του ανθρώπου να μειώσει στο ελάχιστο τη διανοητική και φυσική ενέργεια που καταβάλλει⁷³. Έτσι, η έρευνα καθορίζεται από το νόμο της ελάχιστης προσπάθειας, την ανάγκη για επικοινωνία και έκφραση, τη διαμόρφωση και λειτουργία των φωνητικών οργάνων, τις παρεμβολές από τη μία γλώσσα στην άλλη και τελευταία από τα ιστορικά δεδομένα⁷⁴. Πρέπει όμως να είναι πάντα προφανές ότι η γλώσσα, όπως ορίζει ο Saussure, είναι ένα σύστημα που τα μέρη του πρέπει να εξετάζονται μέσα στη συγχρονική τους αλληλεγγύη. Οι αλλοιώσεις δε γίνονται στον όγκο του συστήματος αλλά στα διάφορα στοιχεία του και μολονότι έχει αντίκτυπο, δεν έχει εσωτερική σχέση με τις συνέπειες που μπορούν να προκύψουν για το σύνολο⁷⁵.

Αλλά και τον καθολικό νόμο της αλλαγής των γλωσσών, που υποστηρίζει ο Κορδάτος, στηριγμένος στη γενική μαρξιστική κοσμοθεωρία της αλλαγής, τον θεμελιώνει γλωσσολογικά ο πατέρας της σύγχρονης γλωσσολογίας⁷⁶. Σύμφωνα με αυτόν, τίποτα δε μπαίνει στη γλώσσα χωρίς να έχει δοκιμαστεί νωρίτερα στην ομιλία. Όλα τα εξελικτικά φαινόμενα έχουν τη ρίζα τους στο άτομο. Η γλώσσα κρατεί ένα μέρος από τις δημιουργίες της ομιλίας, αν και αυτές που διαρκούν είναι πολυάριθμες και δίνουν στο λεξιλόγιο και στη γραμματική αλλιώτικη φυσιογνωμία από τη μία εποχή στην άλλη⁷⁷. Πάντως, η εξέλιξη του πολιτισμού και η επικοινωνία επιβάλλουν με σιωπηρή σύμβαση μία από τις υπάρχουσες διαλέκτους να γίνει ο φορέας κάθε πράγματος που ενδιαφέρει το έθνος, πέρα από τη λεγόμενη φιλολογική και καλλιεργημένη γλώσσα⁷⁸. Γεγονός αναμφισβήτητο είναι ότι οι αλλοιώσεις και οι παραλλαγές των γλωσσικών κανόνων δε γίνονται τυχαία, αλλά οφεί-

λονται σε αίτια κοινωνικά που προκαλούν νέες κοινωνικές ανάγκες⁷⁹. Οι γλωσσικές αλλαγές δηλαδή οφείλονται και σε εξω-γλωσσικές κοινωνικές εξελίξεις και αλλαγές⁸⁰.

Αλλά η αυταξία της γλώσσας προβάλλει περισσότερο μέσα από τη σύμβασή της με την πραγματικότητα. Όπως υποστηρίζει πάλι ο Saussure, ο λόγος δια του λεκτικού συμβολισμού είναι το γενικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, το οποίο πραγματώνεται στις γλώσσες με τα συμβολικά σημεία μεταβλητά και μεταβαλλόμενα στο χρόνο⁸¹. Η πραγμάτωση αυτή κατανοείται από τον Benveniste ως αναπαραγωγή της πραγματικότητας μέσα από το λόγο ή εκ νέου παραγωγή της μέσα από αυτόν⁸². Ο λόγος είναι άυλη επικοινωνία σημαιομένων που αντικαθιστά τα γεγονότα και τις εμπειρίες και κάνει προσιτή την εμπειρία ενός υποκειμένου σε άλλο μέσα από την αναπαραστατική του έκφραση⁸³. Συμφωνούμε βέβαια όλοι ότι ο λόγος συνδέεται άρρηκτα με τη σκέψη, η οποία δε μπορεί να υπάρξει χωρίς αυτόν. Δεν υπάρχει σκέψη χωρίς γλωσσική έκφραση⁸⁴.

Η ουσία όμως του προβλήματος εδώ, το οποίο δεν προσεγγίζεται καθόλου από τον Κορδάτο, έγκειται στο αν η ανθρώπινη σκέψη αποτελείται από δύο διεργασίες, την καθαρή σκέψη και τη λεκτικοποίησή της⁸⁵. Η γλώσσα είναι ένα σύστημα στο οποίο συνδυάζονται ιδιάζοντα νοήματα με ιδιάζοντες υλικούς φορείς, όπως είναι τα συμπλέγματα των φθόγγων⁸⁶. Η χρήση της γλώσσας συνεπάγεται τη σκέψη, αφού συνεπάγεται κατανόηση του νοήματος που συναρτάται με τους υλικούς φορείς σε δεδομένη γλώσσα⁸⁷.

Η τελική γνωσιολογική διαμάχη μπορεί να συνοψιστεί στο ερώτημα αν το αρχέτυπο είναι η γλώσσα, που δημιουργεί την εικόνα που έχουμε για την πραγματικότητα ή η πραγματικότητα, που καθρεφτίζεται, αντανακλάται ή αποτυπώνεται από τη γλώσσα⁸⁸. Η άποψη ότι η γλώσσα δημιουργεί τον κόσμο, σημαίνει ότι η γλώσσα καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνουμε και αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα. Είναι σαν ένα καλούπι που βάζει τάξη στο αρχικό χάος της πραγματικότητας «καθεαυτής»⁸⁹. Ότι η γλώσσα αντανακλά την πραγματικότητα (αντιγραφική θεωρία) είναι και αυτή μία άποψη παλιά⁹⁰. Αλλά η γλώσσα ούτε δημιουργεί ούτε αντιγράφει την πραγματικότητα με την κυριολεξία των όρων, όπως ορθά υποστηρίζει ο A. Schaff. «Το αντίγραφο της περιλαμβάνει πάντοτε ένα υποκειμενικό στοιχείο και, με την πλατιά έννοια, η γλώσσα δημιουργεί εικόνα της πραγματικότητας. Ένα αντίγραφο της αντικειμενικής πραγματικότητας και μία υποκειμενική δημιουργία της εικόνας της κατά τη γνωστική

διεργασία δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται για να σχηματίσουν ένα ενιαίο όλο»⁹¹.

4.

Από την έκθεση, την ανάλυση και την ερμηνεία των απόψεων του Κορδάτου για τη γλώσσα και το γλωσσικό ζήτημα, μπορούν να εξαχθούν ορισμένα τελικά συμπεράσματα, υπό τύπον ερμηνευτικής σύνοψης της δικής του οπτικής, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των αντιλήψεων για τη δομή και τη λειτουργία της γλώσσας. Τα συμπεράσματα αυτά μπορούν να καταχωριστούν με την εξής σειρά:

Πρώτον, ο Κορδάτος δεν είναι κλασικός γλωσσολόγος με την ιδιότητα που συνεπάγεται ένας τέτοιος τίτλος ούτε βέβαια ο ίδιος προβάλλεται με μία τέτοια αυταπάτη. Είναι ασφαλώς ιστορικός και υπό το πνεύμα αυτό προβαίνει σε μία ενδεικτική καταγραφή της λειτουργίας της γλώσσας και εξετάζει λεπτομερώς το γλωσσικό ζήτημα της Ελλάδας. Η γενική του στάση απέναντι στα πορίσματα της γλωσσολογίας δεν είναι νηφάλια αλλά επιθετική, διότι αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως τον αρχάγγελο που κρατεί τη ρομφαία για να αποκαλύψει την αλήθεια στο συγκεκριμένο ζήτημα, η οποία για αιώνες ήταν κρυμμένη από το λαό.

Δεύτερο, δεν ενδιαφέρεται να πείσει τους αντιπάλους του για την ορθότητα των αντιλήψεών του, αλλά σύμφωνα με την «επαναστατική του ιδεολογία» στοχεύει να ξεσκεπάσει τα «έωλα» επιχειρήματά τους και κυρίως τα μεθοδολογικά κριτήρια που χρησιμοποιούν στην έρευνά τους. Η στάση του αυτή παραπέμπει σε μίαν αντίληψη που δεν αποδέχεται την ύπαρξη καθαρής επιστήμης για τη γλώσσα, αλλά μόνο μιας ταξικής ανάγνωσης που αναζητεί και βρίσκει και την αντίστοιχη αλήθεια. Όλη η γνώση έχει, κατά τη γνώμη του, το ωφελιμιστικό κριτήριο της διαρκούς υπεράσπισης των συμφερόντων των κρατούντων και τη μόνιμη υποβάθμιση και υποτίμηση των εξουσιαζομένων. Ό,τι κι αν κάνει, ό,τι κι αν πει ο αντίπαλος είναι πάντοτε ύποπτος, γιατί ο διαφαινόμενος στόχος είναι άλλος από αυτόν που προβάλλεται.

Τρίτο, ο κόσμος προσλαμβάνεται από τον Κορδάτο ως δυαδική διάσταση και αυτή πιστοποιείται και στην αντίστοιχη διαίρεση του εκφραστικού οργάνου της κοινωνίας. Η διάσταση αυτή βρίσκει την αφετηρία της στην ανισότητα των ανθρώπων που άρχισε με την απόκτηση ιδιοκτησίας. Η αρνητική και απορριπτική αξιολό-

γηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος ανιχνεύεται και στην έμμεση αρέσκεια του Κορδάτου να προβάλει το χαμένο παράδεισο της πρωτόγονης εποχής καθώς και στην κοινοκτημοσύνη των ανθρώπων στην παραγωγή και τη διανομή των αγαθών που πίστευε ότι υπήρχε. Στις τελευταίες του αυτές αντιλήψεις υποκρύπτεται μία από τις δύο ιστορικές εξηγήσεις της ανθρώπινης εξέλιξης, εκείνη των εξουσιαζομένων που αντιδρούν ποικιλοτρόπως στην εκάστοτε εξουσία επιθυμώντας πάντοτε να την ανατρέψουν. Την ίδια γραμμή πλεύσης ακολουθεί και στο ζήτημα της γλώσσας, εντασσόμενος στη γραμμή των προοδευτικών που υπερασπίζονται ιστορικά την εκάστοτε ζωντανή γλώσσα, αρχίζοντας από τη μορφή της ελληνιστικής κοινής και μέσω της καθομιλουμένης του νεοελληνικού Διαφωτισμού καταλήγουν στη δημοτική της νεότερης Ελλάδας.

Τέταρτο, ο Κορδάτος αναλύει τη γλώσσα μόνο μέσα από μία μπιχαβιοριστική οπτική, ως ένα συμπαρομαρτούν χαρακτηριστικό της γενικής ενέργειας του ανθρώπου, το οποίο επιβοηθεί αποτελεσματικά την επικοινωνία του. Εξάλλου, υποψιαζόμαστε ότι η κοινωνιολογική του οπτική μάλλον τον αναγκάζει να εξετάσει τη γλώσσα μόνο στο λειτουργικό επίπεδο της κοινωνίας, ως έτοιμο προϊόν και κώδικα επικοινωνίας που ρυθμίζει την εκφραστική αλλαγή των συνομιλητών.

Πέμπτο, μολονότι στον επίλογο της πρώτης έκδοσης και στον πρόλογο της δεύτερης του συγγράμματός του για τη γλώσσα, αντιλαμβάνεται ότι πρέπει να πει κάτι περισσότερο από τις μεταγραμμένες απόψεις της δευτεροδιεθνικής σοσιαλδημοκρατίας για το εν λόγω ζήτημα, επιχειρώντας να συνδέσει τη γλώσσα με τη σκέψη, η απόπειρα χάραξης μιας τέτοιας γραμμής δεν έχει συνέχεια και περιορίζεται σε κοινοτοπίες. Η ανάλυση των δομικών στοιχείων της γλώσσας δεν εμφανίζεται, ενώ και ο ίδιος ακολουθεί τη διαχρονική γλωσσολογική αντίληψη, που συνδυάζει βέβαια την εξέλιξη της γλώσσας με την αντίστοιχη της κοινωνίας και κατανοεί τις αλλαγές της ως αποτέλεσμα των αλλαγών εκείνης, αλλά η τελική ερμηνεία φαίνεται να εντάσσεται στη δογματική και απλοϊκή εξήγηση της *βάσης* και του *εποικοδομήματος*⁹². Η γλώσσα, ως μέρος του δευτέρου, εξελίσσεται εξαιτίας του και αυτό, με τη σειρά του, υπόκειται στις αλλαγές της πρώτης.

Έκτο, η αυταξία της γλώσσας που, πέρα από την αναγκαία και φυσική συσχέτισή της με τα υπόλοιπα δομικά στοιχεία της κοινωνίας, ακολουθεί και τους δικούς της νόμους εξέλιξης, τη δική της αυτοαναφορά, συνιστά ένα συνολικό και παγιωμένο σώμα που εξελίσσεται με βραδείς και αργότερους ρυθμούς και αποτε-

λεί τον κόσμο της «αποθηκευμένης γνώσης» χωρίς τη διαρκή και αναγκαία πάντοτε αναφορά στον εξωτερικό κόσμο.

Τελικά, ο κόσμος αυτός είναι ο κόσμος της σκέψης, ο πνευματικός κόσμος που συναπαρτίζει μαζί με τον υλικό τη συνολική ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα, αποτελώντας δομική της πλευρά, η οποία εντάσσεται στο ένα από τα δύο σκέλη της ύπαρξης. Η πλευρά αυτή μπορεί να προσλαμβάνεται ως κόσμος, όπως ακριβώς η μία από τις δύο απαντήσεις που συνδιαμορφώνουν το βασικό φιλοσοφικό ερώτημα, εκείνη του πνεύματος. Το τελευταίο, βέβαια, αυτό μπορεί να μεταφράζει την πραγματικότητα σε αντιλήψεις και να «δημιουργεί» με την υποκειμενική του απόχρωση τον ιδιαίτερο «κόσμο» του καθενός. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι η ενότητα των δύο στοιχείων του κόσμου βρίσκεται πιο κοντά, από οπουδήποτε αλλού, στη γλώσσα, αφού σε αυτή συνυπάρχουν ταυτόχρονα μία ιδέα (πνευματικό στοιχείο) και μία φωνητική έκφρασή της (υλικό στοιχείο).

Σημειώσεις

1. Βλ. τη μελέτη του Κ. Σταμάτη, *Ο νομικός Γιάννης Κορδάτος*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, όπου και καταγραφή της σχετικής νομικής του εργογραφίας στις σελ. 84-85. Για τη βιβλιογραφία του Κορδάτου βλ. το έργο της Ζ. Σπανάκου, *Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας στο μεσοπολεμικό έργο του Γιάννη Κορδάτου*, Αθήνα, 1990, σελ. 494-506 και ειδικό συμπλήρωμά της στο έργο, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, εισαγωγή, επιλογή κειμένων, υπομνηματισμός, Παναγιώτης Νούτσος, τ. Β', β' μέρος, από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1992, σελ. 391-393.

2. Βέβαια η μέθοδος αυτή εισήχθη νωρίτερα από τον Γ. Σκληρό στο βιβλιαράκι του *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, εκδ. Κωνσταντινίδη, Αθήνα, 1907, αλλά ο Κορδάτος τη χρησιμοποίησε με συνέπεια και σε ευρεία κλίμακα.

3. Για τις δημοτικιστικές του θέσεις βλ. και Δ.Μ. Μέξης, *Ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος και το έργο του*, εισαγωγή, ανέκδοτη αυτοβιογραφία και αυτοκριτική, Αθήνα, χ.χρ., σελ. 137-140.

4. Βλ. *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1974 (1924), και *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1973, (1943).

5. Βλ. *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος* (οπισθόφυλλο): «Μη ζητάς στα λατινικά πως θα γράψεις καλά γερμανικά. Ρώτα τη μάνα σου στο σπίτι, τα παιδιά στους δρόμους, τους ανθρώπους του λαού στην αγορά. Κοίταξέ τους στο στόμα πώς μιλάνε και έτσι γράψε» (Λούθηρος). Και Δη-

μοτικισμός και λογιωτατισμός (οπισθόφυλλο): «Η γλώσσα είναι ένα είδος εργαλείου που χρησιμεύει για την κοινωνική συνεννόηση» (Κάουτσκι).

6. Για τη γερμανόφωνη βλ. παρακάτω, σημ. 19-22. Για τη γαλλόφωνη βλ. κυρίως Joachim du Bellay, *La défense et illustration de la langue française*, 1549, A. Meillet, *Aperçu d' une histoire de la langue Grecque*, Paris, 1930 (1913), L. Roussel, *Grammaire descriptive du Romeique Littéraire*, Paris, 1921, J. Vendryes, *Lé Langage: introduction linguistique à l' histoire*, Paris, 1968 (1923).

7. *Περί του γλωσσικού ζητήματος εν Ελλάδι (Α-Β)*, Αθήνα, 1890-1893 και *Σύντομος ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, 1915.

8. Βλ. *Δημοτικισμός και ...*, σελ. 17.

9. Στο ίδιο, σελ. 212-213.

10. Όπ.παρ., σελ. 211. Ήδη ο F. de Saussure είχε επισημάνει ότι ο εθνισμός είναι ο κοινωνικός δεσμός που δημιουργεί τη γλωσσική κοινότητα και όχι ο φυλετικός που είναι παράγων δευτερεύων (*Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*, μτφρ., σχόλια, προλογικό σημείωμα, Φ.Δ. Αποστολόπουλος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 197, σελ. 273).

11. Στο ίδιο, σελ. 215.

12. Όπ.παρ., σελ. 11-12.

13. *Ιστορία του γλωσσικού μας...*, σελ. 248.

14. Στο ίδιο, σελ. 11.

15. Όπ.παρ., σελ. 22. Το πρόβλημα μεταξύ δημοτικής και καθαρεύουσας θα μπορούσε να διευκρινιστεί και από την ακόλουθη πρόταση του Saussure: Το γλωσσικό αντικείμενο είναι μόνο η ομιλούμενη γλώσσα και όχι η γραπτή, που αποτελεί την παράστασή της. Παρά το γεγονός όμως αυτό, η γραπτή, που είναι εικόνα της ομιλούμενης, φτάνει να παίζει τον κύριο ρόλο και έτσι να έχει μεγαλύτερη σημασία η παράσταση του φωνητικού σημείου από το σημείο το ίδιο (βλ. όπ.παρ., σελ. 56).

16. *Δημοτικισμός και...*, σελ. 53. Η αξιολόγηση των κοραϊκών θέσεων για τη γλώσσα γίνεται στο πνεύμα της μαρξιστικής κριτικής. Οι γλωσσικές προτάσεις του Κοραή χαρακτηρίζονται από τον Κορδάτο ως υπερασπιστικές των συμφερόντων της αστικής τάξης (Γιάννης Κ. Κορδάτος, «Ο πραγματικός Κοραής», *Νέα Επιθεώρηση*, περίοδος Β', αρ. 1/16, Ιούνιος 1933, σελ. 1-3).

17. *Δημοτικισμός και...*, σελ. 40.

18. Εκτός από τους ευρωπαίους (Fauriel, Legrand, Pernot, L. Russel, Brugman και Thunp), αναφέρει και λογίους από το Νεοελληνικό Διαφωτισμό (Καταρτζής, Φιλιππίδης, Ψαλίδας, Χριστόπουλος) αλλά και νεότερους (Ψυχάρης, Χατζηδάκης), όπ.παρ. σελ. 9-10.

19. K. Krumbacher, *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης ελληνικής και απάντησις εις αυτόν υπό Γ. Χατζηδάκη*, εκδ. Μαρασλή, Αθήνα, 1905.

20. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896.

21. K. Brugman, *Γραφή και Δημοτική και το γλωσσικό ζήτημα*, μπφρ. Λ. Αρβανίτη, Αθήνα, 1907.
22. A. Tumb, «Το ζήτημα της νεοελληνικής», μπφρ. Πάλλη-Λ. Αρβανίτη στα *Κούφια Καρύδια*, Λίβερπουλ, 1915, κυρίως σελ. 315-416.
23. *Δημοτικισμός και...*, σελ. 221-222.
24. *Ιστορία του γλωσσικού μας...*, σελ. 11 και 247-248.
25. Στο ίδιο, σελ. 258-259.
26. Όπ.παρ., σελ. 9.
27. *Δημοτικισμός και...*, σελ. 253.
28. Όπ.παρ., σελ. 13.
29. Όπ.παρ., σελ. 16.
30. Όπ.παρ., σελ. 8.
31. Όπ.παρ., σελ. 30.
32. Όπ.παρ., σελ. 135-136. Υπερασπιστικά κείμενα του Κορδάτου για τη δημοτική μπορούν να καταγραφούν και τα εξής: Π. Χαλκός, «Σοσιαλισμός και δημοτικισμός», π. *Γράμματα*, αρ. 4-5, Ιαν.-Απρ. 1921, σελ. 143-145, «Οι συκοφάνται της λαϊκής γλώσσας. Η δημοτική είνε η αλήθεια και η ζωή. Ομιλούν οι κ.κ. Ηλίας Βουτιεριδής, Δ. Σαράτσος, ο ποιητής Ρήγας Γκόλφης και ο Ιω. Κορδάτος», *Δημοκρατία*, 8 Φεβρουαρίου 1926, σελ. 1-2. Απάντηση του Κορδάτου στην έρευνα της Δημοκρατίας, «Ο Δημοτικισμός και η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμισης» για την πολεμική κατά του δημοτικισμού και της μεταρρύθμισης (η έρευνα έγινε από την 1 έως τις 14 Φεβρουαρίου 1926), «Ο Πάλλης. Πρωτοπόρος του αδιάλλαχτου δημοτικισμού», π. *Νέα Εστία*, τ. ΙΖ', Ιαν.-30 Ιούνιος 1935, σελ. 373-375, «Εμείς και οι αρχαίοι», *Νεοελληνικά γράμματα*, φ. 119, 11 Μαρτίου 1939, σελ. 1-2, «Το μεταφραστικό πρόβλημα, Επίκαιρα θέματα», εφ. *Αυγή*, 27 Νοεμβρίου 1956, σελ. 2, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* (1958), τ. Δ', σελ. 642, τ. Ε', σελ. 255 κ.ε.
33. Μιλάνε για γλώσσα των «μορφωμένων» και για γλώσσα του «λαού», *Δημοτικισμός και...*, σελ. 236.
34. Όπ.παρ., σελ. 40.
35. Όπ.παρ., σελ. 42-43.
36. Όπ.παρ., σελ. 82.
37. Όπ.παρ., σελ. 88 και 90-91.
38. Βλ. Άννα Φραγκουδάκη, *Γλώσσα και επικοινωνία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1987, σελ. 85-86.
39. Στο ίδιο, σελ. 203.
40. *Δημοτικισμός και...*, σελ. 97.
41. Στο ίδιο, σελ. 51, 165 και 175.
42. Όπ.παρ., σελ. 223.
43. Όπ.παρ., σελ. 224.
44. Όπ.παρ., σελ. 248.
45. Όπ.παρ., σελ. 255 και 257-258.
46. Όπ.παρ., σελ. 245.

47. Πλην του Kautsky, ο Κορδάτος στη σελ. 218 του παραπάνω βιβλίου του παραπέμπει ιδιαίτερα για το *διαλεκτικό υλισμό* στο έργο του Ν. Μπουχάριν, *Η θεωρία του ιστορικού υλισμού*, μτφρ. Ορφανού, εκδ. Αθηνά, Αθήνα, 1927.
48. Κ. Kautsky, *Ηθική και υλιστική αντίληψις της ιστορίας*, μτφρ. Χ. Δεδούση, εκδ. Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1923, σελ. 112.
49. *Δημοτικισμός και...*, σελ. 216-217.
50. Στο ίδιο, σελ. 212.
51. Όπ.παρ., σελ. 214.
52. Όπ.παρ., σελ. 215.
53. *Ιστορία του γλωσσικού μας...*, σελ. 247-248.
54. *Δημοτικισμος και...*, σελ. 229.
55. *Ιστορία του γλωσσικού μας...*, σελ. 258-259.
56. Κ. Κάουτσκι, όπ.παρ., σελ. 112.
57. Στο ίδιο, σελ. 113.
58. Όπ.παρ., σελ. 114. Την ίδια θεωρία είχε διατυπώσει και ο Μπογκντάνοφ, βλ. *Απλά μαθήματα πολιτικής οικονομίας*, 1919, ελληνική μτφρ. Αρχεΐον Μαρξισμού 1924, σελ. 25-28.
59. Κ. Κάουτσκι, όπ.παρ., σελ. 115.
60. *Δημοτικισμός και...*, σελ. 228-229.
61. F. de Saussure, όπ.παρ., σελ. 45-46.
62. Στο ίδιο, σελ. 55.
63. Όπ.παρ., σελ. 101-102.
64. Όπ.παρ., σελ. 51.
65. Κ. Κάουτσκι, όπ.παρ., σελ. 16-117.
66. Πρβλ. André Martinet, *Θέματα λειτουργικής σύνταξης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1985, σελ. 57.
67. Στο ίδιο, σελ. 58.
68. Όπ.παρ., σελ. 60-61.
69. Πρβλ. Χρ. Κλαίρης, *Θέματα γενικής γλωσσολογίας*, μτφρ. Φ.Α. Κουβακόπουλος, Νεφέλη, Αθήνα, 1990, σελ. 85-86.
70. Πρβλ. André Martinet, *Στοιχεία γενικής γλωσσολογίας*, μτφρ. Α.Λ. Χαραλαμπόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1987, σελ. 193.
71. Στο ίδιο, σελ. 197.
72. Για τη δομή της γλώσσας βλ. τις καθοριστικές εργασίες του Ν. Chomsky, *Syntactic Structures*, Mouton, The Hague 1957 και *Aspects of the Theory of Syntax*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1980 (1965) και για τις επιδράσεις πάνω στη γλώσσα το *Reflections on Language*, Pantheon Books, New York, 1975.
73. André Martinet, όπ.παρ., σελ. 198.
74. Στο ίδιο, σελ. 181.
75. F. de Saussure, όπ.παρ., σελ. 122-123.
76. Στο ίδιο, σελ. 181.
77. Όπ.παρ., σελ. 211.

78. Όπ.παρ., σελ. 240.
79. Πρβλ. Α. Φραγγουδάκη, όπ.παρ., σελ. 31.
80. Πρβλ. W. Labov, «The reflection of social progresses in linguistic structures», στο *Sociolinguistic Patterns*, University of Pennsylvania Press, 1972, σελ. 110-121.
81. F. de Saussure, όπ.παρ., σελ. 111.
82. Πρβλ. E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, τ. 1, Gallimard, Paris, 1966, σελ. 25 και 28.
83. Στο ίδιο, σελ. 28, σημ. 2.
84. Όπ.παρ., σελ. 25, σημ. 2 και σελ. 63.
85. Πρβλ. Adam Schaff, *Γλώσσα και γνώση*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χρ., σ. 133.
86. Στο ίδιο, σελ. 134.
87. Όπ.παρ..
88. Όπ.παρ., σελ. 185.
89. Όπ.παρ., σελ. 187.
90. Όπ.παρ., σελ. 191-192 και 209.
91. Όπ.παρ., σελ. 210.
92. Μολονότι οι αντιλήψεις του επίσημου ΚΚΕ είναι ασφαλώς σταλινικές και ολιγότερο επιστημονικές, ο Κορδάτος μαζί με άλλους εγκυρότερους μαρξιστές (Δ. Γληνό, Γ. Ζεύγο και Θ. Λυκίδη) κατηγορείται από τον κομματικό μηχανισμό για μηχανιστικές αντιλήψεις στο θέμα της γλώσσας και του έθνους (βλ. Β. Μπαρτζιώτας, «Πάνω στη μελέτη της ιστορίας του ΚΚΕ», π. *Νέος Κόσμος*, αρ. 3, Μάρτιος 1951, σελ. 8).

Η διδασκαλία του αντικειμένου της Γεωγραφίας στα ελληνικά Πανεπιστήμια: Μία πρώτη προσέγγιση

Λόης Λαμπριανίδης*

Περίληψη

Ένα κεντρικό ερώτημα το οποίο επιχειρείται να απαντηθεί στο παρόν άρθρο είναι γιατί η διδασκαλία της γεωγραφίας ήταν μέχρι πρότινος υποβαθμισμένη στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Η πρόσφατη ίδρυση, ιδιαίτερων πανεπιστημιακών τμημάτων στο αντικείμενο, αντιμετωπίζεται ως απόρροια της όξυνσης των προβλημάτων από την άνοση περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας και τη συνειδητοποίησή τους.

I. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση στο ζήτημα¹, που βασίζεται στην ανάλυση των προγραμμάτων σπουδών και των περιλήψεων των μαθημάτων των διαφόρων Τμημάτων των ελληνικών Πανεπιστημίων, όπως προκύπτουν από τους οδηγούς σπουδών των Τμημάτων.

Δε μελετήθηκαν λοιπόν μια σειρά από σημαντικά θέματα που θα βοηθούσαν σε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του ζητήματος όπως: α) Το τι ακριβώς διδάσκεται όσον αφορά τη Γεωγραφία στα ελληνικά Πανεπιστήμια, που θα μπορούσε να προκύψει μέσα από την ανάλυση των βοηθημάτων-εγχειριδίων τα οποία διανέμονται στους φοιτητές, β) οι σπουδές των διδασκόντων –προπτυχιακές και μεταπτυχιακές στην Ελλά-

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

δα και στο εξωτερικό— ώστε να αναζητηθούν ασφαλέστερα και οι θεωρητικές καταβολές-συγγενείες τους, γ) το θέμα των μεταπτυχιακών σπουδών στο αντικείμενο, τόσο σε επίπεδο Masters που αφορά το Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης² όσο και σε επίπεδο διδακτορικού που αφορά κυρίως τα Τμήματα Αρχιτεκτόνων, Τοπογράφων και Οικονομολόγων για την Ανθρώπινη Γεωγραφία και τα Τμήματα Γεωλογίας και Φυσικής για τη Φυσική Γεωγραφία.

Εξάλλου, το άρθρο αυτό δεν έχει την έννοια μιας ιστορικής αναδρομής σχετικά με τη διδασκαλία του αντικειμένου, η οποία θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη. Μια που όπως φαίνεται από κάποιες πολύ πρόχειρες έρευνες:

– Το ιδρυτικό διάταγμα του Πανεπιστημίου Αθηνών στην πρώτη του διατύπωση αναφέρει τη Γεωγραφία ως μια από τις επιστήμες στη Σχολή των Γενικών Επιστημών. Άρθρο 2 (31 Δεκ. 1836):

"Το Πανεπιστήμιο σύγκεται από τέσσερας σχολάς (facultes) δηλ. α) την των γενικών επιστημών ως φιλοσοφίας, φιλολογίας, μαθηματικών και φυσικών επιστημών, ιδίως δε χημείας, φυσικής, αστρονομίας, των διαφόρων μερών της φυσικής ιστορίας, γεωγραφίας, καταστατικής και ιστορίας με τας βοηθητικές επιστήμας αυτών, β) της θεολογίας, γ) της ιατρικής, δ) των νομικών και πολιτικών επιστημών" (υπογράμμιση δική μου).

Όμως στην οριστική διατύπωση του Διατάγματος (14 Απριλίου 1837) η Γεωγραφία παραλείφθηκε (Ρέντζος 1984, σ. 34).

– Η Φυσική Γεωγραφία διδασκόταν στο Φυσιογνωστικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών ήδη από το 1931 (Ρέντζος 1984, σ. 37-8).

– Η Οικονομική Γεωγραφία διδασκόταν τουλάχιστον από το 1952-53 στο Τμήμα Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ³. Ενώ στην ΑΒΣΘ διδασκόταν, ως υποχρεωτικό μάθημα στο Α' έτος, από την πρώτη κιόλας ακαδημαϊκή χρονιά που άρχισε να λειτουργεί (1957-58).

Θα μπορούσε λοιπόν να διατυπωθεί, ως υπόθεση εργασίας, ότι η Γεωγραφία θεωρούνταν ουσιώδες αντικείμενο κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού Πανεπιστημίου. Η Φυσική Γεωγραφία διδασκόταν συνεχώς ήδη από το 1930. Η Ανθρώπινη Γεωγραφία γενικά εμφανίζεται ως σημαντικό στοιχείο των σπουδών αρκετών Σχολών μετά τη μεταπολίτευση. Η Οικονομική Γεωγραφία εισάχθηκε από πολύ νωρίς στις Οικονομικές Σχολές της χώρας, συχνά σαν υποχρεωτικό μάθημα. Ενώ όμως ξεκίνησε ως βασικό στοιχείο του προγράμματος σπουδών των Οικονομικών Σχολών στη δεκαετία του '50, στις δεκαετίες του '70 και του '80 βρέθηκε σε υποχώρηση. Μάλιστα η σταδιακή αυτή υποχώρηση της σημασίας της Γεωγραφίας στη συνέχεια ακολουθείται και από μια παράλληλη στροφή προς την Περιφερειακή Οικονομική, ακολουθώντας με σημαντική χρονική υστέρηση τις διεθνείς τάσεις της εποχής. Στις Πολυτεχνικές Σχολές στη δεκαετία του '60 εισάγονται η Πολεοδομία και η Χωροταξία, που μάλιστα μετά τη μεταπολίτευση και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας

του '80 –περίοδο έντονης πολιτικοποίησης, η οποία αποτυπώνεται και στη στροφή στο πρόγραμμα σπουδών με εισαγωγή μαθημάτων κοινωνικού περιεχομένου– αποκτούν καθοριστικό ρόλο και επιλέγονται από τους φοιτητές.

Ακόμη και με μια πρόχειρη ματιά μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κανείς ότι ουσιαστικά δε διδάσκεται η Γεωγραφία στα ελληνικά Πανεπιστήμια. Διδάσκονται βέβαια κάποια μαθήματα Φυσικής Γεωγραφίας στα Τμήματα: Γεωλογίας (Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και ΑΠΘ), Φυσικό (Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και ΑΠΘ), Βιολογίας (Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και ΑΠΘ) και Τοπογράφων ΑΠΘ (Πίνακας 5).

Μαθήματα Ανθρώπινης Γεωγραφίας διδάσκονται σε πολλά Τμήματα. Συγκεκριμένα, κάποια ελάχιστα μαθήματα Ανθρώπινης Γεωγραφίας διδάσκονται σε Τμήματα όπως: Αρχιτεκτονικής ΑΠΘ, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήματα Οικονομικό και Διεθνών & Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών), Γεωπονίας (ΑΠΘ), Παιδαγωγικά Δημοτικής (Ιωαννίνων, ΑΠΘ, ΔΠΘ και Αθηνών), Ιστορίας (ΑΠΘ και Ιόνιο). Ενώ αξιόλογος αριθμός μαθημάτων Ανθρώπινης Γεωγραφίας διδάσκεται στα Τμήματα Τοπογράφων (ΕΜΠ και ΑΠΘ) (Πίνακας 5).

Με αυτή την έννοια το Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, το οποίο άρχισε να λειτουργεί το 1994, είναι μοναδικό. Ήρθε να καλύψει ένα ουσιώδες κενό και αναμφίβολα έχει μια πολύ σημαντική αποστολή.

Στις επόμενες ενότητες αυτού του άρθρου επικεντρωνόμαστε στη διδασκαλία των μαθημάτων του χώρου γενικά (Γεωγραφία, Πολεοδομία, Χωροταξία, Περιφερειακή ανάπτυξη κ.λπ.) στα ελληνικά Πανεπιστήμια (βλ. ενότ. III) και τέλος διατυπώνονται κάποιες γενικές παρατηρήσεις – συμπεράσματα για τη διδασκαλία της Γεωγραφίας και των αντικειμένων του χώρου στα ελληνικά Πανεπιστήμια (βλ. ενότ. III). Πριν προχωρήσουμε όμως θα πρέπει πρώτα να διασαφηνισθεί η έννοια της Γεωγραφίας (βλ. ενότ. II).

II. Η έννοια της Γεωγραφίας

Στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσουμε, πολύ σύντομα, να "ξεκαθαρίσουμε" την έννοια της Γεωγραφίας με μια αναμφίβολα αδρή σκιαγράφηση. Η ενότητα αυτή δεν έχει την έννοια της ανάλυσης της ιστορικής εξέλιξης του αντικειμένου. Ούτε επίσης επιχειρεί να οριοθετήσει το αντικείμενο της Γεωγραφίας σε σχέση με άλλα συναφή αντικείμενα (κυρίως την Περιφερειακή Οικονομική ή την Οικονομική του Χώρου), οριοθετήσεις που σε μεγάλο βαθμό προέκυψαν και συντηρούνται εξαιτίας επαγγελματικών κυρίως αντιθέσεων. Αυτό που δείχνει η σκιαγράφηση της πο-

ρείας του κλάδου που ακολουθεί, είναι ότι υπάρχουν "πολλές Γεωγραφίες", διαφορετικές προσεγγίσεις δηλαδή στα ζητήματα ανάλυσης του χώρου, κάτι που στη συνέχεια έχει σημαντικές συνέπειες και στην οργάνωση των πανεπιστημιακών σπουδών. Με την έννοια της έμφασης στη φυσική Γεωγραφία ή όχι, στην περιγραφή των γεωγραφικών χαρακτηριστικών των ηπείρων, χωρών κ.λπ. ή όχι, στις ποσοτικές μεθόδους ή όχι κ.λπ.

Στην Ελλάδα, όπως φαίνεται στη συνέχεια (βλ. ενότ. III), δεν έχουν διαφανεί ακόμη με σαφήνεια Σχολές σκέψης στη Γεωγραφία, οι οποίες πολύ περισσότερο δεν έχουν αποκρυσταλλωθεί και σε αντίστοιχα προγράμματα σπουδών. Το γεγονός λοιπόν ότι η συζήτηση για την κατεύθυνση της Γεωγραφίας στο ελληνικό Πανεπιστήμιο δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, οδηγεί εκτός των άλλων στην ύπαρξη πολλών προσεγγίσεων της Γεωγραφίας, που εν μέρει ερμηνεύει την ποικιλία των σχετικών μαθημάτων.

Η Πολεοδομία και η Χωροταξία αποτέλεσαν την παρεμβατική δραστηριότητα με έμφαση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σχετικά με τα φαινόμενα του χώρου και τις κατανομές του πληθυσμού. Ασχολούνται με προβολές τάσεων, προγραμματισμό, σχεδιασμό και αξιολόγηση εναλλακτικών λύσεων. Η Γεωγραφία ήταν πάντοτε μια "εφαρμοσμένη" δραστηριότητα πάνω στην οποία στηριζόταν η βασική έρευνα και η επιστημονική εξέλιξη. Μεταπολεμικά αποτέλεσε την ερμηνευτική επιστήμη των φαινομένων του χώρου, το ορθολογικό υπόβαθρο και την αναλυτική βάση του Σχεδιασμού. Διερευνά και ερμηνεύει τις επιπτώσεις των χωρικών φαινομένων. Ενώ όμως δε νοείται προγραμματισμός χωρίς γεωγραφική ανάλυση, η γεωγραφική ανάλυση δεν καταλήγει κατ' ανάγκη σε προγραμματισμό.

Η Γεωγραφία μελετά την επιφάνεια της γης, τη χωρική κατανομή των φαινομένων πάνω της και τις διαδικασίες που προκαλούν αυτές τις κατανομές. Έτσι, έχει στενή σχέση τόσο με τις κοινωνικές επιστήμες όσο και με τις φυσικές επιστήμες. Η ιστορική εξέλιξη της επιστήμης της Γεωγραφίας δείχνει ότι ο διαχωρισμός της Γεωγραφίας σε Φυσική⁴ και Ανθρώπινη κατά καιρούς ήταν ιδιαίτερα έντονος ενώ σε άλλα διαστήματα υποχωρούσε.

Συγκεκριμένα, η Γεωγραφία στα πρώτα της βήματα (βλ. A. Von Humboldt, C. Ritter, Ratzel, V. de la Blache, Hartshorne, Kro-potkin) ήταν ενιαία, Φυσική και Ανθρώπινη. Στη δεκαετία του '60 η διχοτομία έγινε έντονη και μάλιστα προχώρησε, όπως αναφέρθηκε ήδη, στη δημιουργία ειδικοτήτων και στο εσωτερικό της Ανθρώπινης Γεωγραφίας. Σήμερα βρισκόμαστε σε μια φάση όπου η κριτική του κατακερματισμού και της εξειδίκευσης από τη μεταθετικιστική Γεωγραφία επανέφερε κάποια ενότητα στην επιστήμη της Γεωγραφίας. Η Γεωγραφία θεωρείται και πάλι ενιαία: Φυσική και Ανθρώπινη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της τάσης για επανασύγκλιση αποτελούν οι πρόσφατες μελέτες των Cronon

(1991) και Swyngendow (1994). Βέβαια, διατηρείται και σήμερα η αδρή διαίρεση της Γεωγραφίας σε Φυσική και Ανθρώπινη, τόσο στα Πανεπιστήμια όσο και στον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των Γεωγράφων, όχι όμως και στην έρευνα.

Η σύντομη αναδρομή στην πορεία της επιστήμης της Γεωγραφίας, που ακολουθεί⁶, δείχνει ότι υπήρξαν αρκετές προσεγγίσεις στο αντικείμενο αυτό, οι κυριότερες των οποίων αναλύονται στη συνέχεια. Είναι περιττό ίσως να ειπωθεί ότι υπάρχουν αλληλοεπικαλύψεις των διαφόρων προσεγγίσεων και κυρίως ότι υπάρχουν μελετητές, οι οποίοι εντάσσονται σε περισσότερες από μια προσεγγίσεις.

Ο Ηρόδοτος θεωρείται ο πατέρας της Γεωγραφίας και βέβαια πατέρας της Ιστορίας, μια που ήταν ο πρώτος Έλληνας στοχαστής που έδωσε τοπογραφικές περιγραφές του κόσμου, δίνοντας έμφαση τόσο στις φυσικές συνθήκες όσο και στη ζωή των ανθρώπων.

Περιγραφική Γεωγραφία: Η περίοδος από το 15ο μέχρι το 19ο αιώνα αποτέλεσε τη "χρυσή εποχή" της Γεωγραφίας, μια που αυτή κατείχε εξέχουσα θέση ανάμεσα στις επιστήμες. Αποτελούσε την επιστήμη της αποικιοκρατίας, ανταποκρινόμενη στην ανάγκη για ανακάλυψη νέων τόπων και πηγών πρώτων υλών.

Κλασική Γεωγραφία: Από το 19ο αιώνα η Γεωγραφία, με επίκεντρο τη Γερμανία (βλ. A. Humbolt, C. Ritter) και στη συνέχεια την Αγγλία και την Αμερική, διαμορφώθηκε ως συστηματική επιστήμη. Έδωσε έμφαση στην αναζήτηση των αιτιακών σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στα χωρικά και στα ανθρώπινα φαινόμενα.

Γεωγραφικός ντετερμινισμός (βλ. Fr. Ratzel, E.C. Semple): Ο χώρος, με την έννοια των φυσικών συνθηκών, θεωρείται η βασική μεταβλητή που επηρεάζει την ατομική συμπεριφορά αλλά και την όλη οργάνωση και λειτουργία της κοινωνίας. Υποστηρίζει ότι οι κοινωνίες των ανθρώπων, κατ' αναλογία προς τις κοινωνίες των φυτών, προσαρμόζονται στο φυσικό περιβάλλον. Στη συνέχεια πήρε τη μορφή του επιστημονικού ντετερμινισμού (βλ. E. Huntington και G. Taylor), με την έννοια ότι οι μελετητές που εντάσσονται στην προσέγγιση αυτή επιχείρησαν να ποσοτικοποιήσουν τις επιπτώσεις συγκεκριμένων στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος (κλίμα κ.λπ.), πάνω στη μορφή των ανθρώπινων δραστηριοτήτων.

Γεωγραφικός ποσιμπιλισμός (Possibilism - βλ. V. de la Blache): Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε μια σοβαρή κριτική στο Γεωγραφικό ντετερμινισμό, που υποστήριζε ότι ο άνθρωπος είναι ο επικρατέστερος εταίρος στις σχέσεις ανθρώπου-περιβάλλοντος. Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης αναπτύχθηκε η Περιφερειακή Γεωγραφία (βλ. V. de la Blache). Αυτή βασίζεται στην ανάλυση κάποιου συγκεκριμένου χώρου από διάφορες οπτικές όπως οικονομική, κοινωνική, πολιτική κ.λπ. και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην ιστορική διάσταση.

Μέχρι τη δεκαετία του '50 οι γεωγράφοι ταυτίζονταν είτε με το Γεωγραφικό ποσιμπιλισμό είτε με το Γεωγραφικό ντετερμινισμό. Είναι η ε-

ποχή που ο E. Jones αλλά και άλλοι, αμφισβήτησαν τη λογική αιτίου - αποτελέσματος που διακατέχει και τις δυο σχολές και υποστήριξαν ότι είναι σχεδόν αδύνατο στις κοινωνικές επιστήμες να απομονωθούν μεμονωμένα αίτια και να αναγνωριστούν τα αποτελέσματά τους. Οι φυσικοί πόροι δεν έχουν σχεδόν καμία σημασία, μέχρι τη στιγμή που οι ανθρωπίνες κοινωνίες θα αναγνωρίσουν την αξία τους και θα αρχίσουν την εκμετάλλευσή τους.

Εναλλακτική Γεωγραφία των αναρχικών στοχαστών (βλ. E. Reclus P. Kropotkin), με περιορισμένη όμως ακτινοβολία.

Ανθρώπινη Οικολογία της Σχολής του Σικάγου (βλ. H. Barrows): Ασχολήθηκε με τη συλλογική προσαρμογή του ανθρώπου στο περιβάλλον του, ειδικά στην πόλη, που θεωρήθηκε ως οικοσύστημα. Η προσέγγιση αυτή έτεινε να ταυτίσει τη Γεωγραφία με την Ανθρώπινη Οικολογία.

Σήμερα παρατηρούνται τάσεις σύγκλισης της Γεωγραφίας και της Οικολογίας. Η Οικολογία επεκτείνει τις έρευνές της προς τα "τεχνητά" οικοσυστήματα, που εμπεριέχουν τον άνθρωπο ως κοινωνικό υποκείμενο, τείνοντας έτσι να εξελιχθεί σε μια νέα Ανθρωπογεωγραφία στηριγμένη σε βιολογικές βάσεις. Από την άλλη το κοινωνικό υποκείμενο της νέας Ανθρώπινης Γεωγραφίας και η αντιμετώπιση του περιβάλλοντος⁶, της φύσης και του χώρου από αυτήν, είναι πολύ πιο κοντά από εννοιολογική και μεθοδολογική άποψη στην Οικολογία από ότι ο παλαιότερος homo economicus που σχετιζόταν με κατανομές μάλλον, παρά με διαδικασίες αλληλεπίδρασης και μετασχηματισμού του χώρου (Λεοντίδου 1986, σ. 11).

Ποσοτική Γεωγραφία: Αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1960 (βλ. R.J. Chorley και P. Haggett). Η Γεωγραφία αντιμετωπίζεται ως "χωρική επιστήμη", εξηγεί δηλαδή τις χωρικές κατανομές με χωρικές κατανομές ("φειχισμός του χώρου").

Υιοθετεί τον εμπειρισμό και τα βασικά αξιώματα της θετικιστικής επιστημολογίας. Ο εμπειρισμός θεωρεί έγκυρες τις εμπειρικές παρατηρήσεις και όχι τις θεωρητικές έννοιες σαν το υπόβαθρο των παρατηρήσεων. Ο λογικός θετικισμός εξαρτά το επιστημονικό κύρος των προτάσεων από το εάν βασίζονται ή όχι σε μια άμεση και εμπειρικά μετρήσιμη πραγματικότητα. Η επιτυχημένη επαλήθευση των προτάσεων αυτών χρησιμεύει στην κατασκευή γενικών νόμων που έχουν μια σαφώς τεχνική λειτουργία. Το αθροιστικό αποτέλεσμα αυτών των εμπειρικών προτάσεων οδηγεί από το συγκεκριμένο (την παρατήρηση), μέσω της εμπειρικής γενίκευσης, στο καθολικό, δηλαδή σε νόμους καθολικής ισχύος (επαγωγικός -inductive- συλλογισμός).

Η μέθοδος αφαίρεσης που χρησιμοποιεί, βασίζεται απλά στην τυπική διαδικασία του συνδυασμού των χαρακτηριστικών, που είναι κοινά σε ένα ετερογενές σύνολο καταστάσεων και προχωρεί σε αφαίρεση κατά αναλογία. Αυτή είναι μια "χαοτική αφαίρεση", με την έννοια ότι επιχειρεί να συνδυάσει αυτά που δε συσχετίζονται και να χωρίσει αυτά που δε

χωρίζονται και όχι μια "ορθολογική αφαίρεση", με την έννοια της απομόνωσης ενός σημαντικού στοιχείου της πραγματικότητας που έχει μια συνοχή και ίδια δυναμική. Δηλαδή, έμμεσα ή άμεσα υποθέτει ότι η θεωρία και η ανάλυση επιχειρούν να βρουν γενικεύσεις των σχέσεων ανάμεσα στα ίδια τα εμπειρικά αντικείμενα και καταστάσεις και όχι αφαιρέσεις αυτών που τα προκαλούν (Sayer 1980, σ. 3,5).

Αυτός ο τρόπος αφαίρεσης όμως συσκοτίζει την πραγματική δυναμική και δομή του υπό διερεύνηση αντικειμένου (Harvey 1977, σ. 244), μια και οδηγεί σε μια διαδικασία όπου οι ερμηνευτικοί παράγοντες απλά "προστίθενται" ως κλειστές αυτόνομες ενότητες προκειμένου να συμπληρωθεί η συνολική εικόνα του υπό εξέταση κοινωνικού φαινομένου. Δηλαδή, θεωρούν, όπως υποστηρίζει ο Sayer (1980, σ. 11), το τελικό προϊόν ως αποτέλεσμα ποικίλων προσδιορισμών, που απλά απαριθμούνται και "προστίθενται" αντί να συντίθενται, αντί δηλαδή να θεωρείται ότι ο συνδυασμός τους αλλάζει ποιοτικά τα επιμέρους συστατικά στοιχεία. Όμως τα φαινόμενα δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθούν με την αναγωγή στα επιμέρους στοιχεία τους. Με την έννοια ότι η συμπεριφορά του κάθε επιμέρους στοιχείου ενός φαινομένου καθορίζεται από τις διασυνδέσεις και την αλληλεξάρτησή του από το όλο, το οποίο με τη σειρά του υπερβαίνει την άθροιση των μερών του.

Κάθε ένα από τα μεμονωμένα στοιχεία μπορεί να ενσωματωθεί στην "ερμηνεία" μόνο αφού ποσοτικοποιηθεί. Έτσι, τα στοιχεία που δε μπορούν να ποσοτικοποιηθούν αγνοούνται, ενώ αυτά που μπορούν ενσωματώνονται μεν, αλλά στη διαδικασία αυτή χάνουν πολλά από τα εγγενή χαρακτηριστικά τους. Αυτό απορρέει από την άποψη ότι οι κοινωνικές επιστήμες πρέπει να υιοθετήσουν τις επιστημονικές μεθόδους των φυσικών επιστημών, ώστε να καταφέρουν να γίνουν εξίσου "σκληρές" με τις φυσικές επιστήμες (Sayer, 1976 και Wright, 1974). Έτσι, οδηγούνται σε μια προσπάθεια να υποκαταστήσουν την εμβριθή κατανόηση της κοινωνίας με μαθηματικές και στατιστικές τεχνικές. Όπως οι φυσικές, έτσι και οι κοινωνικές επιστήμες απαιτούν νόμους λογικά διατυπωμένους ή μαθηματικά μοντέλα. Η μόνη βάση για αξιόπιστη γνώση είναι η εμπειρία, οι παρατηρήσεις, τα στοιχεία. Νομιμοποιείται έτσι μια α-θεωρητική και α-κοινωνική γλώσσα. Αξιολογικές κρίσεις και ηθικές προτάσεις αποκλείονται από το χώρο της επιστήμης γιατί δε μπορούν να ελεγχθούν εμπειρικά· έτσι εμφανίζονται ως αντικειμενικές και α-πολιτικές (Λεοντίδου 1989, σ. 27). Όπως όμως έχει διατυπωθεί επανειλημμένα από τους επικριτές αυτών των μεθόδων, οι υποθέσεις στις οποίες στηρίζονται είναι έντονα πολιτικές και μάλιστα συχνά τείνουν να "κατασκευάσουν" ένα δικό τους κόσμο, ο οποίος δεν έχει καμία σχέση με την πραγματικότητα και τον οποίο έρχονται στη συνέχεια να εξετάσουν (βλ. Sayer, 1976, 1979, 1980 και Λαμπριανίδης, 1985 και 1992). Το "εμπειρικό" γεγονός θα πρέπει να "παρατηρείται" ή να "μετράται" στη βάση μιας "θεωρητικής στάσης" ή "θεωρητικού υποδείγματος" ή "ερευνητικού προγράμματος". Δη-

λαδή, υπάρχει μια διαλεκτική σχέση θεωρίας - εμπειρικής παρατήρησης, που βασίζεται σε μια θεωρία (διαλεκτική σχέση επαγωγικής-απαγωγικής μεθόδου).

Ενίοτε μάλιστα καταλήγουν σε μονοαιτιακές ερμηνείες. Παράγουν έτσι μια πολύ διαστρεβλωμένη εικόνα, τόσο του συνόλου της κοινωνίας όσο και των υποτιθέμενων μεμονωμένων στοιχείων της. Η προσπάθειά τους αυτή να συναγάγουν τη συνολική δυναμική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής από μια μεμονωμένη μεταβλητή του είναι από την αρχή καταδικασμένη γιατί, όπως υποστηρίζει και ο Mandel (1978, σ. 39), οποιαδήποτε προσπάθεια να συναχθούν συμπεράσματα από την εξέταση ενός μεμονωμένου παράγοντα, αντιτίθεται στην έννοια του καπιταλισμού ως μια δυναμική ολότητα, στην οποία η αλληλεπίδραση όλων των βασικών νόμων της ανάπτυξης είναι απαραίτητη προκειμένου να παραχθεί οποιοδήποτε μεμονωμένο αποτέλεσμα.

Η ποσοτική Γεωγραφία "νομιμοποιεί" ως επιστήμη μόνο αυτήν που διατυπώνει νόμους (όσο προφανείς ή αδιάφοροι και να είναι αυτοί) μετά από εμπειρική παρατήρηση, υπό μορφή μάλιστα ποσοτικών συσχετισμών και μοντέλων. Έτσι, παρατηρείται ένα χάσμα κυριολεκτικά ανάμεσα στο εκλεπτυσμένο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο και την πραγματικότητα. Το γεγονός αυτό καθιστά αδύνατο να ειπωθεί οτιδήποτε ουσιώδες για τα γεγονότα που εκτυλίσσονται γύρω μας και τα οποία ζητούν απαντήσεις σε όλα τα επίπεδα (βλ. και Harvey 1973, σ. 128-9).

Η θετικιστική αντίληψη στη Γεωγραφία, υποστηρίζοντας το διαχωρισμό των επιστημών σε στεγανά διαμερίσματα, διακρίνει πολλές ειδικότητες: Οικονομική, Ιστορική, Αστική, Κοινωνική, Πολιτιστική κ.λπ. Η κάθε μια από αυτές αποτελεί ένα κλειστό σύστημα σκέψης και έχει τις δικές της εσωτερικές υποδιαιρέσεις (πχ. η Οικονομική Γεωγραφία υποδιαιρείται σε Γεωργική, Βιομηχανική κ.λπ).

Η κριτική ή ριζοσπαστική ή Μαρξιστική ή ανθρωπιστική Γεωγραφία (στη συνέχεια αναφέρεται ως κριτική Γεωγραφία), ασκεί κριτική στο "φετιχισμό του χώρου" που διακρίνει την ποσοτική Γεωγραφία. Επισημαίνει ότι οι χωρικές κατανομές δε μπορούν να ερμηνευθούν μέσα από τις ίδιες τις χωρικές κατανομές, δεν είναι δηλαδή απαραίτητα αποτέλεσμα γεωγραφικών αιτίων. Για να ερμηνευθούν, θα πρέπει να ξεφύγει κανείς από το γεωγραφικό "επίπεδο" προς το κοινωνικό, το πολιτικό, το οικονομικό, το ιστορικό. Ο χώρος (καθώς εξάλλου και ο χρόνος), όπως επισημαίνει και ο Δερτιλής (1982, σ. 54), αποτελεί μια επιστημονική περιοχή που προσφέρεται για (απαιτεί, θα προσέθετα) μια ολική διεπιστημονική διερεύνηση.

Η μεθοδολογία της για την ανάλυση του χώρου στοχεύει στην ερμηνεία και όχι στο στατιστικό συσχετισμό. Απορρίπτει δηλαδή την κυρίαρχη αντίληψη της ποσοτικής Γεωγραφίας ότι ο στατιστικός συσχετισμός αρκεί για να επισημανθούν αιτιακές σχέσεις (εμπειρισμός - επαγωγική μεθοδολογία), που μάλιστα συχνά καταλήγει σε "φετιχισμό των συ-

σχετισμών". Έτσι, όταν η τεχνική της παλινδρόμησης δείχνει ότι δυο μεταβλητές συσχετίζονται σε μια σειρά χωρικών ενοτήτων, αυτό δε σημαίνει ούτε κάποια αιτιακή σχέση ανάμεσά τους, ούτε βέβαια ότι οι δυο μεταβλητές συμπίπτουν στην ίδια μονάδα. Μπορεί να πρόκειται για απλή συμμεταβολή, που να εξηγείται από εξωτερικά αίτια ή ακόμη ο συσχετισμός να είναι συμπτωματικός. Η μεθοδολογία ανάλυσης του χώρου πρέπει να στοχεύει στην ερμηνεία και όχι στο στατιστικό συσχετισμό. Δηλαδή, πρέπει να αρχίζει από μια θεωρητική υπόθεση και κατόπιν να την "ελέγχει".

Υποστηρίζει ότι υπάρχουν ποιοτικοί παράγοντες που δεν είναι μετρήσιμοι. Απορρίπτει τον επιστημονικό κώδικα της ποσοτικής Γεωγραφίας, που υπαγορεύεται σε μεγάλο βαθμό από την κομψότητα των μοντέλων, κατακερματίζει τα φαινόμενα, αγνοεί τις αιτίες τους, αποκλείει τα υπαρκτά προβλήματα/ερωτήματα και "δημιουργεί" δικά της προβλήματα στη βάση "στοιχείων" που είναι δυνατόν να απλοποιηθούν και να ποσοτικοποιηθούν. Απορρίπτει τον επαγωγικό συλλογισμό και προχωράει από το καθολικό, αλλά συχνά ιστορικά συγκεκριμένο, στην παρατήρηση (απαγωγικός συλλογισμός). Συχνά παρατηρούνται φαινόμενα όπου επιχειρείται η νοητική σύλληψη ενός φαινομένου σε ένα καθαρό επίπεδο αφαίρεσης, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία (ολιστικός αναγωγισμός - Sartre 1968, σ. 27). Έτσι, όμως οι προσεγγίσεις της κριτικής Γεωγραφίας τείνουν να φαίνονται μεθοδολογικά αδρές, σε σύγκριση με τα κομψά μοντέλα της ποσοτικής Γεωγραφίας.

Ενώ η ποσοτική Γεωγραφία έχει ως κύριο μέλημα τον προσδιορισμό εμπειρικών κανονικοτήτων, η κριτική Γεωγραφία ενδιαφέρεται για την ερμηνεία. Θεωρεί ότι ο κόσμος δεν αποτελείται μόνο από γεγονόςτα, αλλά και μηχανισμούς και δομές και η έμφαση δίνεται στην προσπάθεια να αποκαλυφθεί ο συνδετικός ιστός ή οι αιτιακές σχέσεις. Έτσι, δίνει έμφαση σε ερωτήματα που σχετίζονται πια με τα ίδια τα φαινόμενα και δεν εξαντλούνται στη μεθοδολογία προσέγγισής τους. Δίνει προτεραιότητα στο φαινόμενο - στο ερώτημα και την ερμηνεία του και όχι στον τρόπο μέτρησής του.

Στην αρχή της δεκαετίας του '80 προς στιγμή φάνηκε ότι υπήρξε κάποια τάση "σύγκλισης" των δυο προσεγγίσεων. Συγκεκριμένα από τη μια το νεο-ποσοτικό κίνημα φάνηκε να ευαισθητοποιείται στη μετα-θετικιστική επιστημολογία (Billinge et al. eds 1984, σ. 10), ενώ από την άλλη η νέα κριτική Γεωγραφία άρχισε να εκλεπτύνει την "αδρή" μεθοδολογία της με ποσοτικά μοντέλα. Στη συνέχεια όμως αυτό που φαίνεται ότι έγινε, είναι μια τάση περαιτέρω εδραίωσης των ποσοτικών μεθόδων στις κοινωνικές επιστήμες (π.χ. η οικονομική επιστήμη έχει ταυτιστεί σχεδόν με τα μαθηματικά?) και μια προσπάθεια υιοθέτησης πιο εκλεπτυσμένων μεθόδων και από τις μη-θετικιστικές προσεγγίσεις. Εξάλλου, υπήρξε μια τάση αναγέννησης της εμπειρικής έρευνας και σχετικοποίησης των πάντων, ως απόρροια της απογοήτευσης απέναντι στη θεωρία. Η απογοή-

τευση αυτή οφειλόταν κυρίως στο αυξανόμενο χάσμα ανάμεσα στις δομικές και παγκόσμιες βεβαιότητες των θεωριών από τη μια μεριά και στο συγκυριακό και μοναδικό χαρακτήρα της μεταβαλλόμενης πραγματικότητας από την άλλη που δεν τις "επαλήθευαν", στη "γενικευμένη κρίση των ιδεολογιών" και στο σοκ της "κατάρρευσης" του "υπαρκτού σοσιαλισμού".

III. Τμήματα σχετικά με το αντικείμενο του χώρου

Στην ενότητα αυτή η ανάλυση εστιάζεται σε δυο κατευθύνσεις: α) Στη διδασκαλία του αντικείμενου του χώρου σε Τμήματα που είναι εξειδικευμένα στο αντικείμενο του χώρου και β) σε Τμήματα όπου διδάσκονται και αντικείμενα του χώρου.

IIIa. Τμήματα εξειδικευμένα στο αντικείμενο του χώρου

Μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχαν συστηματικές και ολοκληρωμένες σπουδές στο αντικείμενο της περιφερειακής ανάπτυξης - χωροταξίας. Δεν υπήρχε μια ξεχωριστή ενότητα αυτοδύναμα θεσμοθετημένη στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, που να οδηγεί στην απονομή ειδικού πτυχίου ή ειδικότητας. Εδώ και μερικά χρόνια, από το 1989, άρχισαν να λειτουργούν για πρώτη φορά Τμήματα που ασχολούνται ειδικά με το αντικείμενο του χώρου. Αναφέρομαι συγκεκριμένα:

IIIa.1. Τμήμα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Σπουδών

Το Τμήμα άρχισε να λειτουργεί το ακαδημαϊκό έτος 1990-91. Η φοίτηση διαρκεί 4 χρόνια.

Όπως αναφέρεται και στον οδηγό σπουδών του Τμήματος (1994), "Ο προσανατολισμός του προγράμματος σπουδών του Τμήματος είναι οικονομικός και κινείται γύρω από τους εξής διδακτικούς άξονες:

α. Μικρο-οικονομική και μακρο-οικονομική θεωρία και πολιτική, όπως και τα άλλα βασικά αντικείμενα που διδάσκονται στα *σύγχρονα οικονομικά Τμήματα*: Κυρίως δημόσια οικονομική, οικονομική ανάπτυξη, διεθνής οικονομική, κλαδική οικονομική και οικονομική της εργασίας.

β. Μαθηματικά, στατιστική, οικονομετρία, πληροφορική και τις άλλες *ποσοτικές μεθόδους ανάλυσης* που περιλαμβάνονται στα προγράμματα διδασκαλίας των σύγχρονων οικονομικών Τμημάτων, όπως και εκείνες που έχουν ιδιαίτερη εφαρμογή στην ανάλυση θεμάτων αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης.

γ. *Περιφερειακή επιστήμη με την ευρεία έννοια*, στην οποία περιλαμβάνονται τα αντικείμενα της αστικής και οικονομικής γεωγραφίας, του θεσμικού πλαισίου της περιφερειακής ανάπτυξης, των μεθόδων περιφερειακής ανάλυσης, της επιλογής τόπου εγκατάστασης οικονομικών δραστηριοτήτων, των μεταφορών, του περιβάλλοντος, της χωροταξίας, της πολεοδομικής και οικιστικής ανάπτυξης και πολιτικής, της αστικής και περιφερειακής οικονομικής πολιτικής και της πολιτιστικής ανάπτυξης και πολιτικής" (υπογραμμίσεις του συγγραφέα).

Οι σπουδές διαμορφώνονται με έμφαση σε τρεις άξονες: Οικονομικά, ποσοτική ανάλυση και περιφερειακή επιστήμη. Η διδασκαλία της περιφερειακής επιστήμης αποτελεί τον έναν από τους τρεις διδακτικούς άξονες και όχι το βασικό κορμό του Τμήματος, για τη στήριξη του οποίου χρησιμοποιούνται οι άλλοι δυο άξονες (οικονομικά και ποσοτική ανάλυση).

Εξάλλου, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι στο πρόγραμμα του Τμήματος αυτού δεν περιλαμβάνεται καθόλου η διδασκαλία της Φυσικής Γεωγραφίας, η ανάλυση της χρήσης των χαρτών και η ανάλυση συγκεκριμένων περιοχών (όχι απαραίτητα στα πλαίσια της "Περιγραφικής Γεωγραφίας". Ενώ από την άλλη ίσως δίνεται μια αναντίστοιχα μεγάλη έμφαση σε μαθήματα σχετικά με το Δίκαιο (6 από τα 69 μαθήματα), που μάλιστα δε συνδέονται με ζητήματα του χώρου (Δίκαιο της περιφερειακής ανάπτυξης - χωροταξίας κ.λπ.) (Πίνακας 1).

IIIa.2. Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας,

Το Τμήμα άρχισε να λειτουργεί το ακαδημαϊκό έτος 1989 -90. Η φοίτηση διαρκεί 5 χρόνια. Το Τμήμα, όπως αναφέρεται στον οδηγό σπουδών του (Μάρτιος 1992):

"Προσανατολίζεται σαφώς στην αντιμετώπιση των χωρικών ζητημάτων από την *οπτική γωνία του μηχανικού*, που σημαίνει ότι στόχος είναι η δημιουργία επιστημόνων με *ισχυρή τεχνική κατάρτιση*, που θα ασχολούνται κυρίως με την επίλυση συγκεκριμένων χωρικών προβλημάτων...

Δε θα έχουν μόνο μια ποιοτική και θεωρητική γνώση των οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών και οικολογικών απόψεων των περιφερειών και των πόλεων αλλά και τη *δυνατότητα του ποσοτικού χειρισμού των στοιχείων* του περιβάλλοντος. Επίσης δε θα κατέχουν μόνον τις μεθόδους και τεχνικές ανάλυσης του χώρου αλλά θα έχουν υψηλό βαθμό τεχνογνωσίας και θα είναι σε θέση να διατυπώσουν ρεαλιστικά προγράμματα ανάπτυξης και τεχνικές εφαρμογές...

Ο κεντρικός χαρακτήρας της διάρθρωσης σπουδών, που θα διαμορφώσει και τη φυσιογνωμία του αποφοίτου ως μηχανικού, είναι η έμφαση στην κατάρτισή του με *προηγμένα εργαλεία, μεθόδους και τεχνικές* για την ανάλυση και ερμηνεία των χωρικών φαινομένων, για το σχεδιασμό

και τη λήψη αποφάσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι φοιτητές θα πρέπει να αποκτήσουν *γερές βάσεις στις θετικές επιστήμες, στα μαθηματικά, στη στατιστική, στην πληροφορική κ.ο.κ.* και ακολούθως να εφαρμόσουν τις γνώσεις αυτές στις επιστήμες που συνθέτουν τα αντικείμενα του χώρου -οικονομία, κοινωνιολογία, διοίκηση, πολιτική, σχεδιασμός κ.λπ." (υπογραμμίσεις του συγγραφέα).

Το πρόγραμμα σπουδών του Τμήματος υποδηλώνει ένα σαφή προσανατολισμό προς την ανάλυση του χώρου και το σχεδιασμό. Η έμφαση στις τεχνικές ποσοτικής ανάλυσης που διατυπώνεται στους στόχους, δε φαίνεται να προκύπτει από τους τίτλους των μαθημάτων του προγράμματος (Πίνακας 2). Ίσως να προκύπτει μέσα από τα περιεχόμενα των μαθημάτων. Από την άλλη φαίνεται να δίνεται μια ιδιαίτερα μεγάλη έμφαση στα Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών (ΓΣΠ- GIS), που από εργαλείο για την υποβοήθηση της ανάλυσης τείνει να αποκτήσει τη δική του αυτονομία.

Το πλέον πρόσφατο πρόγραμμα σπουδών (1995-96 - Πίνακας 3) διαφέρει δραστικά από το προηγούμενο, με την έννοια ότι είναι πια πολύ συνεκτικό και συγκροτημένο. Εξάλλου, στο νέο πρόγραμμα υπάρχει έμφαση και σε αντικείμενα της αρχιτεκτονικής (7 μαθήματα τουλάχιστον), γεγονός που εν μέρει οφείλεται και στη μετονομασία του Τμήματος (βλ. παρακάτω). Μπορούμε πια να μιλάμε για ένα ολοκληρωμένο Τμήμα, κάτι που οφείλεται τόσο στην ωρίμανσή του όσο και στη στελέχωσή του, με την οποία πλέον καλύφθηκαν τα βασικά αντικείμενα του Τμήματος.

Είναι ίσως ενδιαφέρον να ειπωθεί ότι παλιότερα το Τμήμα ονομαζόταν "Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης", πήρε όμως τη νέα ονομασία του για να εξασφαλίσει την εγγραφή των αποφοίτων του στο ΤΕΕ και να διασφαλίσει έτσι τα επαγγελματικά τους δικαιώματα.

IIIa.3. Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας, Πανεπιστημίου Αιγαίου

Το Τμήμα άρχισε να λειτουργεί το ακαδημαϊκό έτος 1994-95. Η φοίτηση διαρκεί 4 χρόνια.

Το πρόγραμμα σπουδών φαίνεται να υστερεί σε ζητήματα Φυσικής Γεωγραφίας, υπάρχει όμως έμφαση σε ζητήματα περιβάλλοντος. Εξάλλου, υπάρχει ικανοποιητικός αριθμός μαθημάτων σε ζητήματα ποσοτικών αναλύσεων και σχεδιασμού. Το Τμήμα διαθέτει δυο κατευθύνσεις: "Ανάλυση χώρου, Σχεδιασμός και Περιβάλλον" και "Ευρωπαϊκών και Μεσογειακών Σπουδών". Η δεύτερη κατεύθυνση δε φαίνεται για την ώρα να έχει κάποια σημαντική στήριξη (Πίνακας 4). Στην πράξη φαίνεται ότι στο Τμήμα στηρίζονται δυο κατευθύνσεις: αυτές της "ανάλυσης και σχεδιασμού" και της "πολιτιστικής και κοινωνικής Γεωγραφίας". Η Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας εμφανίζεται σε ένα μάθημα μόνο αλλά κανείς μπορεί βάσιμα να υποθέσει ότι διατρέχει τον κορμό πολλών μαθημάτων.

Είναι ακόμη πάρα πολύ νωρίς να κρίνει κανείς την οργάνωση σπου-

δών σε αυτό το Τμήμα, κάτι που οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι το πρόγραμμα σπουδών φτάνεται και στηρίζεται από τους διδασκόντες του και σήμερα ο αριθμός των διδασκόντων στο Τμήμα είναι εξαιρετικά περιορισμένος. Ελπίζουμε ότι σύντομα θα περάσει και αυτό στη φάση της ωρίμανσης, όπως έγινε και με το Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

IIIβ. Μαθήματα σχετικά με το χώρο σε άλλα Τμήματα

Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στην εξέταση των πλέον πρόσφατων οδηγιών σπουδών των Τμημάτων (Πίνακας 5).

Τμήματα Αρχιτεκτόνων: Παρέχουν έναν αξιόλογο εκπαιδευτικό πυρήνα σχετικά με θέματα Πολεοδομίας - Χωροταξίας - Γεωγραφίας - Περιφερειακής Ανάπτυξης. Όμως τα μαθήματα αυτά είναι συνήθως μαθήματα επιλογής και έτσι ορισμένοι μόνο φοιτητές εμβαθύνουν σε αυτή την κατεύθυνση. Ενώ στη διάρκεια της δικτατορίας και αμέσως μετά πολλοί φοιτητές, λόγω της έντονης πολιτικοποίησης, επέλεξαν αυτά τα μαθήματα, σήμερα τα επιλέγουν πάρα πολύ λίγοι.

Εξάλλου, η γενικότερη απομάκρυνση των φοιτητών των Τμημάτων αυτών από θεωρητικές προσεγγίσεις δημιουργεί προβλήματα στην ανάπτυξη του αντικειμένου. Η Πολεοδομία - Χωροταξία αλλά και η Περιφερειακή Ανάπτυξη, αποτελούν συνθετικές επιστήμες που δέχονται εισροές από πολλά επιστημονικά πεδία (Οικονομικά, Γεωγραφία, Κοινωνιολογία, Πολιτικές επιστήμες, Στατιστική κ.λπ.). Κατά συνέπεια, απαιτείται μακροχρόνια εμπειρία σε ζητήματα περιγραφής και ανάλυσης των χωρικών φαινομένων, πριν να φθάσει ο φοιτητής στο στάδιο της σύνθεσης και του σχεδιασμού. Μια διερεύνηση σε αντίστοιχες Σχολές του εξωτερικού (ΗΠΑ, Αγγλία, Γαλλία και Γερμανία) δείχνει ότι στις πιο πολλές περιπτώσεις δίνεται κατεύθυνση σε θέματα σχεδιασμού μέσα από τα προπτυχιακά Τμήματα Γεωγραφίας, Οικονομικών κ.λπ. Υπάρχουν βέβαια και χώρες όπου ο σχεδιασμός (πολεοδομικός και χωροταξικός) διδάσκεται σε μεταπτυχιακό επίπεδο μέσα από προχωρημένα σεμινάρια και πρακτικές εφαρμογές.

α. ΑΠΘ: Μαθήματα σχεδιασμού αλλά και ανάλυσης του χώρου προσφέρονται στο Β' και Γ' κύκλο σπουδών σε μαθήματα επιλογής. Δεν υπάρχει κανένα υποχρεωτικό μάθημα, ενώ προσφέρονται πάρα πολλές επιλογές, από τις οποίες καλούνται να επιλέξουν οι φοιτητές. Στο Β' κύκλο επιλέγουν 3-4 μαθήματα από 12 που προσφέρονται, ενώ στο Γ' κύκλο επιλέγουν 2 από 23! Διδάσκονται από τον ένα από τους πέντε Τομείς του Τμήματος, τον Τομέα "Πολεοδομίας - Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης".

Υπάρχει έμφαση τόσο στην ανάλυση όσο και στο φυσικό σχεδιασμό. Όμως οι εργασίες των φοιτητών συχνά αναφέρονται σε στοιχεία που μπορούν να παρασταθούν σε χάρτη, ενώ δε συνηθίζεται η ανάπτυξη θε-

μάτων με κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ανάλυσης και χρήση σχετικής βιβλιογραφίας.

Υπάρχουν αρκετά μαθήματα με τον ίδιο τίτλο ακριβώς, που προσφέρονται δυο φορές, όπως "Ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας", "Πολεοδομικός προγραμματισμός: θεωρία και εφαρμογές", "Αστικός σχεδιασμός: θεωρία και εφαρμογές", γεγονός που δε φαίνεται να προκύπτει από ακαδημαϊκούς κυρίως λόγους.

Εξάλλου, προσφέρονται και πολύ εξειδικευμένα μαθήματα, κυρίως εάν ληφθεί υπόψη ότι δεν πρόκειται για Τμήμα Γεωγραφίας/Περιφερειακής Ανάπτυξης, που αρχίζουν πια να μοιάζουν με τίτλους διαλέξεων: "Πόλεις και Γεωγραφία της ευέλικτης παραγωγής", "Κοινωνική σημειωτική του οικισμού και της περιφέρειας", "Πόλη και επικοινωνία" και "Ενδογενής τοπική ανάπτυξη".

Προσφέρονται μαθήματα που υποδηλώνουν έμφαση στις σύγχρονες τάσεις ανάλυσης και σχεδιασμού του χώρου όπως: "Πόλεις και Γεωγραφία της ευέλικτης εξειδίκευσης", "Πόλη και επικοινωνία", "Ενδογενής τοπική ανάπτυξη", "Αστική εξυγίανση", τρία μαθήματα που σχετίζονται με την Ευρωπαϊκή Ένωση κ.λπ.

β. ΕΜΠ: Προσφέρονται οκτώ μαθήματα, τα τέσσερα από τα οποία είναι υποχρεωτικά. Υπάρχει έμφαση στο φυσικό σχεδιασμό κυρίως σε πολεοδομικό επίπεδο. Υπάρχει βέβαια και ανάλυση του χώρου σε αστικό και περιφερειακό επίπεδο. Τα μαθήματα αυτά προσφέρονται από έναν από τους τέσσερεις Τομείς, τον Τομέα "Πολεοδομίας και Χωροταξίας".

Στη δεκαετία του '60 έγινε μια πολύ σημαντική προσπάθεια με έμφαση στην ανάλυση, στα πλαίσια της διδασκαλίας των μαθημάτων Πολεοδομικού και Χωροταξικού Σχεδιασμού.

Τμήματα Πολιτικών Μηχανικών: Εντάσσονται συνήθως σε Τομέα /κατεύθυνση συγκοινωνιακών και εκ των πραγμάτων προσανατολίζονται στο να καλύψουν και να συμπληρώσουν τα μαθήματα αυτού του Τομέα.

α. ΑΠΘ: Διδάσκονται δυο μαθήματα, ένα υποχρεωτικό και ένα κατ' επιλογή. Η έμφαση είναι στα αντικείμενα της περιφερειακής ανάπτυξης - χωροταξίας.

β. ΔΠΘ: Διδάσκονται τέσσερα μαθήματα εκ των οποίων το ένα είναι υποχρεωτικό. Η έμφαση είναι στο φυσικό σχεδιασμό σε πολεοδομικό κυρίως επίπεδο καθώς και στην ανάλυση της πόλης.

γ. ΕΜΠ: Διδάσκονται τρία μαθήματα επιλογής. Ένα μάθημα Πολεοδομίας και δυο μαθήματα που έχουν σχέση με την οικολογία και με περιβαλλοντικές επιπτώσεις.

δ. Πατρών: Διδάσκονται τέσσερα μαθήματα επιλογής. Ο φυσικός σχεδιασμός περιορίζεται κυρίως σε ζητήματα που σχετίζονται με την κυκλοφορία.

Τμήματα Αγρονόμων Τοπογράφων: Τα προγράμματα των Τοπογράφων εμφανίζονται σαφώς πλουσιότερα όλων των άλλων Τμημάτων -με την εξαίρεση των Τμημάτων Αρχιτεκτονικής- όσον αφορά την προσφορά

μαθημάτων που σχετίζονται με τη Γεωγραφία αλλά και συνολικά με το χώρο. Χαρακτηρίζονται από μεγάλη έμφαση στη χαρτογράφηση (ΓΣΠ).

α. ΕΜΠ: Διδάσκονται δεκατρία μαθήματα, εκ των οποίων τα δυο είναι υποχρεωτικά (Πολεοδομία και Χωροταξία). Ο γενικός προσανατολισμός είναι προς τη Γεωγραφία. Υπάρχει έμφαση προς την προσέγγιση της "Ποσοτικής Γεωγραφίας". Διδάσκονται από τον Τομέα Γεωγραφίας και Περιφερειακού Σχεδιασμού, έναν από τους τρεις Τομείς του Τμήματος.

β. ΑΠΘ: Διδάσκονται δέκα μαθήματα εκ των οποίων τα πέντε είναι επιλογής. Τα μαθήματα διδάσκονται από έναν από τους τρεις Τομείς, τον Τομέα "Κτηματολογίου, Φωτογραμμετρίας και Χαρτογραφίας" και αυτό ερμηνεύει την εξαιρετική έμφαση η οποία δίνεται σε ζητήματα χαρτογράφησης (5 από τα 10 μαθήματα). Παρά την έμφαση στη Γεωγραφία παρουσιάζεται και ένα αρκετά ανεπτυγμένο πρόγραμμα στο σχεδιασμό (Πολεοδομικό και Χωροταξικό).

Τμήματα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας:

α. Πάντειο: Προσφέρονται πέντε μαθήματα επιλογής από άλλο Τμήμα. Η έμφαση είναι σε περιφερειακό επίπεδο. Το μοναδικό Τμήμα που εξετάζει τις πολιτιστικές διαφοροποιήσεις στο χώρο, πέραν του Τμήματος Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πάντειου, το οποίο εξάλλου τους προσφέρει και τα σχετικά με το χώρο μαθήματα. Διδάσκονται στην κατεύθυνση της "Κοινωνικής Ανθρωπολογίας", μιας από τις δυο κατευθύνσεις του Τμήματος.

β. Αιγαίου: Προσφέρονται τρία μαθήματα εκ των οποίων τα δυο είναι υποχρεωτικά. Υπάρχει έμφαση στην ιστορική προσέγγιση σε ζητήματα του χώρου.

Τμήματα Πολιτικής Επιστήμης: Στις Σχολές Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, η έμφαση δίνεται κυρίως στις πολιτικές διαστάσεις της περιφερειακής ανάπτυξης και, σε ορισμένες περιπτώσεις, στη σχέση της τελευταίας με την Τοπική Αυτοδιοίκηση.

α. Εθνικό και Καποδιστριακό Παν/μιο Αθηνών: Προσφέρονται τρία μαθήματα, ένα εκ των οποίων είναι υποχρεωτικό. Η έμφαση είναι στην πολιτική και θεσμική διάσταση σε ζητήματα του χώρου.

β. Πάντειο: Προσφέρονται δυο υποχρεωτικά μαθήματα στο αντικείμενο της Περιφερειακής Ανάπτυξης.

Τμήμα Διοίκησης, Πειραιώς: Προσφέρεται ένα μάθημα επιλογής.

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών: Στις Οικονομικές Σχολές, η έμφαση δίνεται στην Οικονομική του Χώρου και την Περιφερειακή Ανάπτυξη, ενώ παλιότερα υπήρχε έμφαση και στην Οικονομική Γεωγραφία.

α. Οικονομικό Παν/μιο Αθηνών (ΑΣΟΕΕ): Προσφέρονται τέσσερα μαθήματα, ένα εκ των οποίων είναι υποχρεωτικό.

β. Πειραιώς: Προσφέρεται ένα μάθημα επιλογής, παλιότερα ήταν υποχρεωτικό.

γ. ΝΟΕ, ΑΠΘ: Προσφέρονται έξι μαθήματα εκ των οποίων τα δυο εί-

ναι υποχρεωτικά. Έμφαση στην οικονομία και περιφερειακή ανάπτυξη. Υποχρεωτικά μαθήματα: "Οικονομική του Χώρου" και "Περιφερειακή και Αστική Ανάπτυξη". Τα μαθήματα προσφέρονται από τον Τομέα "Ανάπτυξης και Προγραμματισμού".

δ. Μακεδονίας: Προσφέρονται τέσσερα μαθήματα επιλογής, όλα στο αντικείμενο της Περιφερειακής Οικονομικής.

ε. Πατρών: Προσφέρονται επτά μαθήματα στα αντικείμενα Περιφερειακής οικονομικής θεωρίας και πολιτικής, Δημογραφίας και Οικονομικής των φυσικών πόρων.

Τμήματα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών:

α. Οικονομικό Παν/μιο Αθηνών (ΑΣΟΕΕ): Προσφέρονται δυο μαθήματα, ένα υποχρεωτικό και ένα κατ' επιλογή.

β. Μακεδονίας: Προσφέρονται τέσσερα μαθήματα, δυο εκ των οποίων είναι υποχρεωτικά. Η έμφαση είναι στην Περιφερειακή ανάπτυξη - πολιτική, στους θεσμούς και στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Τμήματα Παιδαγωγικά -Δημοτικής Εκπαίδευσης: Διδάσκεται ένα μάθημα γενικών γνώσεων Γεωγραφίας ή Διδακτικής της Γεωγραφίας στα τέσσερα Τμήματα:

α. Ιωαννίνων και β. Αθηνών: Από ένα μάθημα επιλογής.

γ. ΔΠΘ: Ένα μάθημα επιλογής και ένα υποχρεωτικό.

δ. ΑΠΘ: Ένα υποχρεωτικό μάθημα.

Τμήματα Νομικής: Διδάσκονται μαθήματα Πολεοδομικής και Χωροταξικής νομοθεσίας καθώς και μαθήματα για τη νομοθεσία του περιβάλλοντος στα Τμήματα:

α. ΑΠΘ: Ένα μάθημα επιλογής.

β. ΔΠΘ: Δυο μαθήματα επιλογής.

Τμήμα Δασολογίας, ΑΠΘ: Ένα μάθημα Περιφερειακής Ανάπτυξης κατ' επιλογή.

Τμήμα Περιβάλλοντος, Αιγαίου: Η Γεωγραφία αποτελεί κεντρικό αντικείμενο του προγράμματος σπουδών. Διδάσκονται οκτώ σχετικά μαθήματα. Υπάρχει έμφαση στη χαρτογράφηση με ΓΣΠ, στον πολεοδομικό σχεδιασμό και στη χωροταξία, ενώ διδάσκονται και μαθήματα περιφερειακού οικονομικού σχεδιασμού, ανάπτυξης και περιβάλλοντος, οικονομικά του περιβάλλοντος και βέβαια ανθρώπινης οικολογίας.

Τμήματα Γεωλογίας: Είναι προσανατολισμένα μονομερώς σε αντικείμενα της Φυσικής Γεωγραφίας.

α. Εθνικό Καποδιστριακό Παν/μιο Αθηνών: Προσφέρονται οκτώ μαθήματα που σχετίζονται με τη Φυσική Γεωγραφία, ένα εκ των οποίων είναι υποχρεωτικό. Προσφέρονται από τον Τομέα Γεωγραφίας και Κλιματολογίας, έναν από τους έξι Τομείς του Τμήματος, και για αυτό και η έμφαση στο αντικείμενο της Κλιματολογίας.

β. ΑΠΘ: Προσφέρονται επτά μαθήματα, τα τέσσερα εκ των οποίων είναι υποχρεωτικά.

Τμήματα Φυσικής, Παν/μιο Αθηνών και ΑΠΘ: Προσφέρονται τέσσερα

μαθήματα σε αντικείμενα της Φυσικής Γεωγραφίας.

Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Ιόνιο: Ένα μάθημα Οικονομικής Γεωγραφίας.

Τμήματα Βιολογίας: Προσφέρονται μαθήματα σε αντικείμενα της Φυσικής Γεωγραφίας.

α. Εθνικό Καποδιστριακό Παν/μιο Αθηνών: Προσφέρονται τρία μαθήματα, δυο εκ των οποίων είναι υποχρεωτικά.

β. ΑΠΘ: Προσφέρονται επτά μαθήματα, δυο εκ των οποίων είναι υποχρεωτικά.

Τμήματα Ιστορίας: Προσφέρονται μαθήματα Γεωγραφίας. Η έμφαση είναι στην ιστορική διάσταση στην ανάλυση του χώρου.

α. ΑΠΘ: Προσφέρονται εννέα μαθήματα. Τα τρία από αυτά προσφέρονται από το Τμήμα Αρχιτεκτόνων και τα δυο από το Τμήμα Γεωλογίας ΑΠΘ.

β. Ιόνιο: Προσφέρονται τρία μαθήματα, δυο εκ των οποίων είναι υποχρεωτικά.

IV. Παρατηρήσεις - Συμπεράσματα

Θα πρέπει να ειπωθεί εδώ ότι το άρθρο αυτό θα πρέπει να ειπωθεί περισσότερο ως εγχείρημα που αποσαφηνίζει το πεδίο έρευνας μάλλον, παρά που προτείνει σταθερές - κατασταλαγμένες ερμηνείες για το εξεταζόμενο θέμα.

1. Η διδασκαλία της Γεωγραφίας στα ελληνικά Πανεπιστήμια ήταν, μέχρι πρότινος, εξαιρετικά περιορισμένη και δεν υπήρχε τμήμα Γεωγραφίας. Η πρόσφατη δημιουργία των Τμημάτων "Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης" - Πάντειο, "Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης" - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και κυρίως βέβαια η λειτουργία από το 1994 του Τμήματος Ανθρωπογεωγραφίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου άλλαξε την κατάσταση. Θα πρέπει λοιπόν να αναλυθεί γιατί σε μία χώρα όπως η Ελλάδα με πλούσια παράδοση στην επιστήμη της Γεωγραφίας (Ηρόδοτος, Πτολεμαίος, Στράβων κ.ά.) και σημαντική ανάπτυξη της γεωγραφικής έρευνας, ήδη από το 1960 λόγω των Γάλλων Ανθρωπογεωγράφων που δούλεψαν στην Ελλάδα (Burgeil, Kayser, Kolodny, Pechoux, Sivignon κ.ά.) και στη συνέχεια λόγω των Ελλήνων επιστημόνων που έκαναν μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό, όχι μόνο δε δημιουργήθηκε ανάλογο Τμήμα στα Πανεπιστήμιά της, αλλά και η διδασκαλία της σε πανεπιστημιακό επίπεδο ήταν ιδιαίτερα υποβαθμισμένη.

Ίσως ένα μέρος της απάντησης να βρίσκεται στην κυριαρχία του αντικειμένου από μηχανικούς και στην παντοδυναμία του ΤΕΕ που απέτρεπε την εμφάνιση ανταγωνιστικών επαγγελματιών. Εξάλλου, μέχρι πολύ πρόσφατα δεν είχε συνειδητοποιηθεί η έκταση των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα, καθώς και η σημασία τους για την ανάπτυξη τό-

σο της χώρας όσο και των επιμέρους περιοχών της. Η κυρίαρχη λογική ήταν ότι η ανάπτυξη της χώρας θα οδηγούσε "αυτονόητα" στην ανάπτυξη των επιμέρους περιοχών της και άρα στην εξομάλυνση έως και εξάλειψη των χωρικών ανισοτήτων.

Δε θα πρέπει βέβαια να ξεχνά κανείς ότι και άλλοι ιδιαίτερα σημαντικοί επιστημονικοί κλάδοι άργησαν εξαιρετικά να αναπτυχθούν στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Για παράδειγμα, Τμήμα Κοινωνιολογίας ιδρύθηκε για πρώτη φορά στη δεκαετία του '60, ενώ τμήματα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας αναπτύχθηκαν μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '80. Υπάρχει λοιπόν ένα συνολικό πρόβλημα "υστέρησης" στην οργάνωση των ελληνικών Πανεπιστημίων, που οφείλεται στο ρόλο που παίζουν στην ελληνική κοινωνία. Υπάρχει δηλαδή μια σαφής υπανάπτυξη του κλάδου των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα και τα Πανεπιστήμια ενδιαφέρονται κυρίως για τις "παραγωγικές" σχολές: Ιατρικές, Πολυτεχνείο, Γεωπονική, Καθηγητικές Σχολές κ.λπ. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η πλούσια επιστημονική παράδοση του κλάδου στην αρχαία Ελλάδα δε θα μπορούσε βέβαια να οδηγήσει αυτονόητα στη συνέχισή της και στη νεότερη Ελλάδα κάτω από τελειώς διαφορετικές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και άλλες συνθήκες.

2. Οι σπουδές Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης καλύπτονται από μεμονωμένα μαθήματα και Τομείς διεσπαρμένους σε διάφορα Τμήματα των ελληνικών Πανεπιστημίων. Το ειδικό βάρος αλλά και η φυσιογνωμία της διδασκαλίας των σχετικών με το αντικείμενο του χώρου μαθημάτων είναι διαφορετικά για κάθε Σχολή ή Τμήμα.

3. Τα μαθήματα αυτά δεν είναι πάντοτε οργανικά δεμένα στο πρόγραμμα σπουδών και η διδασκαλία τους πρέπει να προσαρμόζεται (εναρμονίζεται) με τη γενική κατεύθυνση των σπουδών του Τμήματος. Οι Τομείς/κύκλοι σπουδών στα πλαίσια των οποίων γίνεται η διδασκαλία αυτών των μαθημάτων δεν έχουν πάντοτε σαν κύρια κατεύθυνσή τους την Περιφερειακή Ανάπτυξη - Χωροταξία - Πολεοδομία. Έτσι, έχουν ένα συμπληρωματικό χαρακτήρα άλλων κατευθύνσεων, που αποτελούν το βασικό κορμό του Τομέα ή του Τμήματος (π.χ. Τμήματα Πολιτικών Μηχανικών εντάσσονται Συγκοινωνιακών Έργων ή Δομοστατικού Μηχανικού και Συγκοινωνιολόγου - Πίνακας 5). Εκ των πραγμάτων λοιπόν καλύπτουν ένα περιορισμένο πεδίο της επιστήμης αυτής, ειδικωμένο μέσα από τη σκοπιά του κυρίου αντικειμένου του Τομέα ή του Τμήματος. Η διδασκαλία δεν εμφανίζεται ολοκληρωμένη, συγκροτημένη και προσανατολισμένη στην παροχή συγκεκριμένης εξειδίκευσης και βέβαια δεν παρέχεται τίτλος ειδίκευσης.

Όμως, όπως επισημαίνουν οι Αργυρόπουλος κ.ά. (1986), η "θεραπεία" ενός επιστημονικού κλάδου δε μπορεί να πραγματοποιηθεί σαν ένα "άθροισμα", σα μια "μηχανική συγκόλληση" επιμέρους γνωστικών αντικειμένων, αλλά απαιτεί την ένταξη των επιμέρους γνωστικών αντικειμένων μέσα σε μια συνολική και σφαιρική κατεύθυνση και φιλοσοφία

σπουδών, με τις δικές της εννοιολογικές κατηγορίες, τα δικά της αναλυτικά και μεθοδολογικά εργαλεία, τη δική της "ευρεστική", τις δικές της προδιαγραφές λειτουργίας και μηχανισμούς ανάπτυξης.

Σε πολλά Τμήματα αποτελούν το "κερασάκι", με την έννοια ότι είναι ξεκομμένα από τον κεντρικό κορμό των σπουδών, όπως: Παιδαγωγικά Δημοτικής, Γεωπονίας και Δασολογίας ΑΠΘ, Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης, Διερμηνείας Ιόνιο. Οι φοιτητές ταυτόχρονα διδάσκονται αντικείμενα που δεν αναγνωρίζουν την ύπαρξη διαφοροποιήσεων στο χώρο. Αυτό που υποστηρίζουμε είναι ότι σε τελευταία ανάλυση ιδιαίτερη σημασία έχει η επιστημονική προσέγγιση που είναι κυρίαρχη στο Τμήμα και όχι τόσο το επιστημονικό αντικείμενο στο οποίο εντάσσεται. Στη συνέχεια αναπτύσσεται το επιχείρημα με αναφορά στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η διδασκαλία μαθημάτων ανάλυσης του χώρου στα Οικονομικά Τμήματα στην Ελλάδα.

α. Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι θεωρούσαν αυτονόητο ότι οι οικονομικές δραστηριότητες συμβαίνουν σε "κενό χώρο" ("στο κεφάλι μιας καρφίτσας"). Όπως τονίζει ο Richardson (1972, σ. 8) αν γίνουν δεκτές οι παραδοχές της νεοκλασικής θεωρίας (οι κυριότερες από τις οποίες είναι η μεταβλητότητα των τιμών και των μισθών και η πλήρης κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής -εργασίας και κεφαλαίου - στο εσωτερικό της χώρας), τότε η διάσταση του χώρου, δε δημιουργεί καμία διαφορά. Δεν υπάρχουν δυσεπίλυτα περιφερειακά προβλήματα, αφού ο μηχανισμός της αγοράς εξαλείφει κάθε διαταραχή στη διατοπική ισορροπία. Οι διατοπικές διαφορές στις τιμές, τους μισθούς και τα εισοδήματα δε θα μπορούσαν να διατηρηθούν, παρά μόνο στο βαθμό που οι δαπάνες μεταφοράς παρεμποδίζουν την εξίσωσή τους. Οι μηχανισμοί της αγοράς δηλαδή εξαλείφουν κάθε διαταραχή στη διατοπική ισορροπία. Για αυτό δε συμπεριέλαβαν τη διάσταση του χώρου στη γενική οικονομική θεωρία ούτε ανέλυσαν τα προβλήματα που δημιουργεί η διάρθρωση των δραστηριοτήτων στο χώρο.

Αναπτύχθηκαν βέβαια, ήδη από το 19ο αιώνα, "ειδικές θεωρίες" για τον τόπο εγκατάστασης της γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής (Thunen 1826, Launhardt 1882, Weber 1909), οι οποίες όμως παρέμειναν έξω από το χώρο της γενικής οικονομικής θεωρίας.

β. Η εισαγωγή της διάστασης του χώρου δημιουργεί προβλήματα στην ανάλυση της οικονομικής ισορροπίας (γενικής ισορροπίας του ιδιωτικο-οικονομικού τομέα και γενικής ισορροπίας του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα ταυτόχρονα). Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι κάνουν παραδοχές που βασίζονται στην οριακή θεωρία (π.χ. η οριακή χρησιμότητα ενός αγαθού είναι φθίνουσα συνάρτηση της καταναλισκόμενης ποσότητας), η οποία αδυνατεί να ενσωματώσει τη διάσταση του χώρου στην ανάλυσή της. Υποθέτει για παράδειγμα ότι όλες οι σχέσεις μπορούν να παρασταθούν με συνεχείς συναρτήσεις, ενώ η απόσταση και οι άλλες παράμετροι του χώρου προκαλούν ασυνέχειες στις συναρτησιακές σχέσεις, οι

οποίες δε μπορούν να αντιμετωπισθούν από την οριακή θεωρία.

γ. Η έννοια του χώρου δεν υπάρχει στα διδασκόμενα οικονομικά μαθήματα. Δε θεωρείται ότι ο χώρος επηρεάζει τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, πολιτιστικές και άλλες δραστηριότητες και στη συνέχεια επηρεάζεται από αυτές. Αναφέρονται στη συνέχεια τα παραδείγματα δυο μαθημάτων. Στο μάθημα των Δημοσίων Οικονομικών δαπανάται ένα μεγάλο ποσοστό του χρόνου στον ορισμό και την ανάλυση των δημόσιων και ημιδημόσιων αγαθών. Στα υποδείγματα μερικής και γενικής ισορροπίας της νεοκλασικής θεωρίας για τον προσδιορισμό της "άριστης" (αποτελεσματικής) ποσότητας των δημόσιων και ημιδημόσιων αγαθών, δε λαμβάνεται υπόψη καθόλου η μεταβλητή χώρος, παρόλο που ορισμένα δημόσια αλλά και ημιδημόσια αγαθά έχουν περιορισμένη γεωγραφική εμβέλεια (π.χ. ένας φάρος -ημιδημόσιο αγαθό-, η πυροσβεστική υπηρεσία, ένας δρόμος, που η κατασκευή του γίνεται υπο τελείως διαφορετικές συνθήκες σε μια πεδιάδα σε σχέση με ένα βουνό).

Στο μάθημα της Μακροοικονομικής ανάλυσης η θεωρία των επενδύσεων κατέχει σημαντική θέση για τον προσδιορισμό του εισοδήματος ισορροπίας της οικονομίας. Ωστόσο στους προσδιοριστικούς παράγοντες των επενδύσεων, σύμφωνα με τη νεοκλασική προσέγγιση, δεν αναφέρεται άμεσα ο χώρος ως μια συνιστώσα η οποία και αυτή επηρεάζει το ύψος και τη μορφή των επενδύσεων. Υπάρχουν όμως τεράστιες διαφοροποιήσεις μεταξύ των περιοχών, τόσο ως προς το ύψος των επενδύσεων όσο και ως προς τη μορφή που αυτές μπορούν να πάρουν.

Η διδασκαλία λοιπόν των μαθημάτων ανάλυσης του χώρου κινδυνεύει να θεωρείται από τους φοιτητές αλλά και τους διδάσκοντες ότι αφορά "ειδικές" καταστάσεις. Αφορά "κάτι άλλο" όπως και η "κοινωνιολογία", η "επιστημολογία", η "παιδαγωγική".

4. Συγκριτικά πιο πολύπλευρη και ποσοτικά αυξημένη, εμφανίζεται η διδασκαλία αυτών των μαθημάτων στα Τμήματα Αρχιτεκτόνων και Τοπογράφων Μηχανικών. Οι Αρχιτεκτονικές Σχολές χαρακτηρίζονται από μια παραδοσιακή σύνδεση με τη Χωροταξία και την Πολεοδομία. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60 παρατηρείται στροφή της Χωροταξίας προς τις κοινωνικές επιστήμες. Η σχετική αυτοτέλεια των αντικειμένων της Πολεοδομίας και της Χωροταξίας εκφράστηκε στα ελληνικά Πανεπιστήμια αρχικά με την ίδρυση Εδρών Πολεοδομίας και στη συνέχεια Χωροταξίας στα Τμήματα Αρχιτεκτόνων (ΑΠΘ και ΕΜΠ). Αργότερα οι Έδρες αυτές εξελίχθηκαν σε Τομείς. Η Χωροταξία δε θεωρείται πλέον σα μια τεχνική εκπαίδευση για μηχανικούς αλλά ότι αποτελεί μια πολύπλοκη διαδικασία ρύθμισης κοινωνικών πρακτικών, που εξελίσσονται μέσα στο χώρο. Εισάγονται μαθήματα Κοινωνικών επιστημών, Γεωγραφίας κ.λπ. Η στροφή αυτή ευνοήθηκε από την πολιτική συγκυρία της εποχής (δικτατορία - μεταπολίτευση). Τότε πολλοί φοιτητές στρέφονταν προς αυτή την κατεύθυνση, σήμερα βρίσκεται σε πλήρη υποχώρηση.

5. Τελευταίως παρατηρείται εισαγωγή νέων αντικειμένων σε Τμήματα

όπου ήδη διδάσκονταν μαθήματα ανάλυσης του χώρου: ΓΣΠ, ΕΟΚ, Οικολογία κ.λπ. Εξάλλου, παρατηρείται κάποια δειλή εμφάνιση τα τελευταία χρόνια, γνωστικών αντικειμένων σχετικών με το χώρο, σε Τμήματα όπου πριν δε διδάσκονταν (π.χ. Νομική, μαθημάτων που αφορούν την κοινωνική και θεσμική συνιστώσα του ζητήματος).

6. Η Χαρτογραφία είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για την ανάλυση του χώρου. Σήμερα όμως συχνά, ο τρόπος διδασκαλίας της οδηγεί σε φετιχοποίηση των τεχνικών της ψηφιοποίησης (ΓΣΠ), που αποκτούν από μόνες τους πια μια αυτονομία. Παρατηρείται παντελής έλλειψη Περιγραφικής Γεωγραφίας (Γεωγραφία ηπειρών, χωρών κ.λπ.). Η ιστορική διάσταση της εξέλιξης του χώρου λείπει τελείως με εξαίρεση τα τμήματα Ιστορίας και Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

7. Η Γεωγραφία δε διδάσκεται στις "καθηγητικές Σχολές" (π.χ. Μαθηματικό και Χημικό Ιωαννίνων -Πίνακας 6) ή διδάσκεται σε εξαιρετικά περιορισμένη έκταση (μόνο Φυσική Γεωγραφία στο Φυσικό και Βιολογικό). Ακόμη περισσότερο η Γεωγραφία στο Γυμνάσιο και Λύκειο ενώ προβλέπεται να διδάσκεται από καθηγητές φυσικής, χημείας, γεωλόγους, βιολόγους και φυσιολγώστες, στην πράξη διδάσκεται και από πολλούς άλλους (Ρέντζος 1984, 70), ενώ στα Πανεπιστήμια αντικείμενα σχετικά με την Ανθρώπινη Γεωγραφία και τον Πολεοδομικό και Χωροταξικό Σχεδιασμό, διδάσκουν κυρίως άτομα με πρώτο πτυχίο Αρχιτεκτονικής και με μεταπτυχιακές σπουδές, συνήθως στο εξωτερικό, σε αντικείμενα Γεωγραφίας, Περιφερειακής Ανάπτυξης, Χωροταξίας, Πολεοδομίας κ.λπ. Τα αντικείμενα Περιφερειακής Ανάπτυξης - Οικονομικής του Χώρου τα διδάσκουν συνήθως άτομα με πτυχίο Οικονομολόγου.

8. Δε διδάσκονται πάντοτε ίδια ή παρεμφερή μαθήματα σχετικά με το χώρο σε όλα τα ίδια Τμήματα (Πίνακες 5-6) .

9. Πολλοί είναι οι παράγοντες που οδήγησαν πρόσφατα στη δημιουργία ιδιαίτερων πανεπιστημιακών σπουδών στην Πολεοδομία - Περιφερειακή Ανάπτυξη - Χωροταξία - Γεωγραφία. Όπως πρώτον, η όξυνση των προβλημάτων από την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας και η συνειδητοποίησή τους λόγω της ύπαρξης πληρέστερων στατιστικών δεδομένων, που έδειξαν την ύπαρξη σημαντικών περιφερειακών ανισοτήτων, η συνειδητοποίηση της "σημασίας του χώρου" (space matters, σύμφωνα με την D. Massey) από τους Έλληνες πανεπιστημιακούς δασκάλους, αλλά και από την κοινωνία γενικότερα, η ανάπτυξη από την πλευρά της Ευρωπαϊκής Ένωσης κοινών πολιτικών σε θέματα Περιφερειακής Ανάπτυξης, Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Πολεοδομίας και τέλος, η αναγνώριση των προβλημάτων που δημιουργούσε στον επαγγελματικό χώρο η έλλειψη μέχρι πρόσφατα συστηματικών σπουδών στο αντικείμενο του χώρου. Συγκεκριμένα, η απουσία οριοθετημένου και θεσμοθετημένου αντικειμένου, δίνει το δικαίωμα σε διάφορες ειδικότητες (αρχιτέκτονες, οικονομολόγους, τοπογράφους κ.λπ.) να αυτοανακηρύσσονται "χωροτάκτες" με την απλή εγγραφή τους στο "Γενικό Μητρώο Μελετη-

τών". Όσο για τις εξειδικευμένες ανάγκες, καλύπτονται με "εισαγόμενη γνώση", η οποία αποκτήθηκε με συστηματικές σπουδές, κυρίως σε μεταπτυχιακό επίπεδο, σε Πανεπιστήμια του εξωτερικού. Αυτό οδηγεί, εκτός των άλλων, σε επιλογή ερμηνευτικών εργαλείων και αναπτυξιακών προτύπων σχετικών με το χώρο, που δε βασίζονται στην ανάλυση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

10. Όσον αφορά τις συνέπειες της "εισαγόμενης γνώσης" στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα, στο αντικείμενο χωρικής ανάλυσης - σχεδιασμού (διδάσκεται κυρίως στις Πολυτεχνικές σχολές), μπορεί να ειπωθεί ότι ήταν πρώτον η υπέρμετρη έμφαση στο φυσικό σχεδιασμό, λόγω της "εισαγωγής" του αντικειμένου από την αγγλοσαξωνική σχολή και δεύτερον, η υπέρμετρη παρουσία των παραδοσιακών θεωριών στο επίπεδο της ανάλυσης, λόγω της επιρροής της γερμανικής σχολής.

Σημειώσεις

1. Σε μία πρώτη μορφή παρουσιάστηκε στην Ημερίδα για τη "Γεωγραφία και Γεωγραφική εκπαίδευση στην Ελλάδα" που διοργανώθηκε από το Σωματείο "Φίλοι του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα" στην Αθήνα στις 17.12.1994.

2. Έχει σημαντική παράδοση στο αντικείμενο. Ιδρύθηκε το 1975 αλλά ουσιαστικά αποτελεί εξέλιξη της Εταιρείας Ερευνών Επαρχιακής Οικονομίας (1962-67) που είχε ιδρύσει ο καθηγητής Ιερώνυμος Πίντος. Η φοίτηση είναι διετής. Δέχεται αποφοίτους διαφόρων ειδικοτήτων όπως μηχανικούς, οικονομολόγους, δικηγόρους κ.λπ.

3. Από το 1964 κυκλοφορούσε ήδη το βιβλίο του καθηγητή Πουλόπουλου (1972), *Οικονομική Γεωγραφία της Ελλάδος*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήνα.

4. Με την έννοια της μελέτης του φυσικού περιβάλλοντος, στο οποίο περιλαμβάνονται οι σχηματισμοί του εδάφους, το κλίμα, το υπέδαφος, η χλωρίδα και η πανίδα (γεωλογία, παλαιοντολογία, μετεωρολογία κ.λπ.). Ιδρυτής της υπήρξε ο A. Von Humboldt.

5. Στηρίζεται σε σημαντικό βαθμό στις μελέτες των Λεοντίδου (1989) και Pryce (1987).

6. Με την έννοια του συνόλου των συνθηκών σε κάποιο συγκεκριμένο τόπο πάνω στην επιφάνεια της γης. Αποτελείται από όλα τα στοιχεία του χώρου γύρω από τον άνθρωπο, τα οποία συμμετέχουν ή επιδρούν κατά κάποιο τρόπο στις ανθρώπινες δραστηριότητες.

7. Η οικονομική επιστήμη ως "καθαρή οικονομική λογική", θεωρείται ελάσσων κλάδος των εφαρμοσμένων μαθηματικών και διατυπώνει μέρος της επιχειρηματολογίας της με συμβολική μορφή (ομαλές συναρτήσεις - Robinson, 1971).

Βιβλιογραφία

- Αργύρης Θ., Αυγουστίδου Μ. και Μιχαηλίδης Γ. 1986, *Ακαδημαϊκή οργάνωση του Τμήματος Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας* (πολυγραφημένο).
- Αργυρόπουλος Θ., Βασενχόβεν Λ., Βλιάμος Σπ., Γεωργουλής Δ. και Κουρλιούρος Η. 1986, *Ακαδημαϊκή οργάνωση του Τμήματος Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας* (πολυγραφημένο).
- Billinge M., Gregory D. and Martin R. eds. 1984, "Reconstructions", in Billinge M., Gregory D. and Martin R., *Recollections of a revolution: geography as spatial science*, London, Macmillan, σ. 3-24.
- Γετίμης Π., Ανδρικοπούλου Ε., Καυκαλάς Γρ., Οικονόμου Δ., Σκάγιαννης Π., Λαγόπουλος Α. και Ζαχαράτος Γ. 1986, *Προμελέτη για την οργάνωση του Τμήματος Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης στη Σχολή Επιστημών Παραγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας* (πολυγραφημένο).
- Chorley R. and Haggett P. eds. 1967, *Socio-economic models in geography*, London, Methuen.
- Cronon W. 1991, *Nature's Metropolis*, Norton & Co, N. York-London.
- Δερτιλής Γ. 1982, "Διεπιστημονικότητα και ιστορία", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 44-47, σ. 52-64.
- Harvey D. 1973, *Social justice and the city*, London, E. Arnold.
- Harvey D. 1977, "The geography of capitalist accumulation", in R. Peet (ed.), *Radical geography*, Methuen, London, σ. 263-292.
- Jones E. 1956, "Cause and effect in human geography", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 46, σ. 360-77.
- Κουτσόπουλος Κ., Τζαφέτας Γ., Ηλιοπούλου Π. και Γιαουτζή Μ. 1986, *Προμελέτη για την ακαδημαϊκή οργάνωση του Τμήματος Χωροταξίας και Περιφερειακής ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας* (πολυγραφημένο).
- Kuhn T.S. 1981, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα.
- Λαμπριανίδης Λ. 1985, "Χώρος και κοινωνία", *Τεχνικά Χρονικά*, 5(4), σ. 114-140.
- Λαμπριανίδης Λ. 1992, "Κρίση της θεωρίας για τη χωροθέτηση της βιομηχανίας", στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική*, Αθήνα, Εξάντας, σ. 88-96.
- Λαμπριανίδης Λ. 1992. *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Λεοντίδου Λ. 1986, *Προκαταρκτική έκθεση προς τη Διοικούσα Επιτροπή του Πανεπιστημίου του Αιγαίου για την ένταξη Τμήματος Κοινωνικής Γεωγραφίας στη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών*, Πρώτη Έκθεση 16 Ιουνίου (πολυγραφημένο).

- Λεοντίδου Λ. 1989, *Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός*, Διδακτικές σημειώσεις, Αθήνα.
- Λουκάκης Π., Albrecht R.W., Κομνηνός Ν., Πασχαλίδης Α., Σεφερτζή Ε. και Brake K. 1986, *Σχέδιο για την οργάνωση του Τμήματος Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας* (πολυγραφημένο).
- Mandel E. 1978, *Late capitalism*, London, Verso.
- Οδηγοί Σπουδών των Τμημάτων των ελληνικών Πανεπιστημίων (διάφορα έτη).
- Παπαγιαννάκης Λ., Τσουλουβής Λ., Χατζημιχάλης Κ., Καλογήρου Ν., Πετμεζίδου -Τσουλουβή Μ., Plum V. και Hudson R. 1986, *Σκέψεις για την ακαδημαϊκή οργάνωση του Τμήματος Χωροταξίας και Περιφερειακής ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας* (πολυγραφημένο).
- Pryce R. 1987, "Προσεγγίσεις στο θέμα άνθρωπος και περιβάλλον" στο Sarre Ph., Pryce R. και Hodgkiss A. (eds) 1987, *Άνθρωπος και Περιβάλλον*, Αθήνα, Open University/Κουτσούμπος.
- Ρέντζος Γ. 1984, *Γεωγραφική εκπαίδευση*, Επικαιρότητα, Αθήνα.
- Richardson H.W. 1972, *Περιφερειακή Οικονομική*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Robinson J. 1971, *Economic heresies*, Macmillan.
- Sartre J.P. 1968, *Search for a method*, N. York, Vintage.
- Sayer A. 1976, "A critique of urban modelling", *Progress in Planning*, 6(3), σ. 187-254.
- Sayer A. 1980, *Some methodological problems in industrial location studies*, Institute of British Geographers, London.
- Swyngendow E. 1994, *Flows of Power: the political ecology of urbanisation of water: an Ecuadorian case*, Research report for the Ecuadorian Government.
- Weber A. 1909, (1971), *Theory of the location of industries*, Russel & Russel, N. York.
- Wright M. 1974, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, Αθήνα, Ολκός.

Τμήμα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο, 1994-95 Πρόγραμμα Σπουδών

Πίνακας 1

1ο εξάμηνο

- Εισαγωγή στην Περιφερειακή Επιστήμη
- Αστική Γεωγραφία
- Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία
- Στατιστική I
- Μαθηματικά
- Εισαγωγή στην Πληροφορική

2ο εξάμηνο

- Οικονομική Γεωγραφία
- Θεσμικό Πλαίσιο Περιφερειακής Ανάπτυξης
- Μικροοικονομική Θεωρία II
- Μακροοικονομική Θεωρία
- Οικονομική της Επιχείρησης
- Στατιστική II

3ο εξάμηνο

- Ανάλυση Τόπου Εγκατάστασης
- Χωροταξία
- Μικροοικονομική Θεωρία I
- Οικονομική της Εργασίας & Πολιτική Εργατικού Δυναμικού
- Οικονομική Ανάπτυξης: Θεωρίες και Στρατηγικές
- Μέθοδοι Ποσοτικής Ανάλυσης

4ο εξάμηνο

- Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική
- Οικονομική Αστικών Κέντρων
- Δημόσια Οικονομική: Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους
- Οικονομική Ανάπτυξη: Προβλήματα και Πολιτικές
- Ιστορία Οικονομικών Χωρικών Ενοτήτων
- Ιστορία Θεωριών του Χώρου
- Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο
- Νομισματική Θεωρία και Πολιτική
- Σχολές Οικονομικής Σκέψης I

5ο εξάμηνο

- Μέθοδοι Περιφερειακής Ανάλυσης
- Πολιτική Μεταφορών
- Δημοσιονομική Θεωρία

- Οικονομετρία
- Διαχείριση Φυσικών και Ενεργειακών Πόρων
- Οικονομικό Δίκαιο
- Σχολές Οικονομικής Σκέψης II¹
- Πρότυπα Χωροθέτησης Παραγωγικών Δραστηριοτήτων
- Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο
- Κοινωνική Δημογραφία
- Στατιστικές Εφαρμογές Η/Υ

6ο εξάμηνο

- Περιφερειακά Υποδείγματα
- Πολιτική Περιβάλλοντος
- Δημοσιονομική Ανάλυση
- Διεθνής Οικονομική
- Περιφερειακή Διοίκηση και Τοπική Αυτοδιοίκηση
- Πρόγραμμα Η/Υ στη Γεωγραφική Ανάλυση
- Οικονομική των Δημοσίων Επιχειρήσεων και Οργανισμών
- Διοικητικό Οικονομικό Δίκαιο
- Κράτος και Κοινωνία
- Οικονομικοί Θεσμοί και Πολιτικές της ΕΟΚ
- Θεωρίες Απασχόλησης και Ανεργίας

7ο εξάμηνο

- Πολεοδομική Οικιστική Ανάπτυξη και Πολιτική
- Πολιτιστική Ανάπτυξη και Πολιτική
- Βιομηχανική Οικονομική και Πολιτική
- Μακροοικονομική Πολιτική
- Περιφερειακή Διάχυση Τεχνολογίας
- Παραγωγικές Διαδικασίες Μικρής Κλίμακας
- Εφαρμοσμένη Οικονομετρία
- Συνταγματικό Οικονομικό Δίκαιο
- Κεφαλαιαγορά-Χρηματαγορά
- Εφαρμογή και Αξιολόγηση Σχεδίων Περιφερειακής Ανάπτυξης

8ο εξάμηνο

- Περιφερειακή Πολιτική της ΕΟΚ
- Περιφερειακός Προγραμματισμός
- Ελληνική Οικονομία
- Θέματα Οικονομικής και Κοινωνικής Πολιτικής
- Πολιτιστική Εξέλιξη Περιφερειών
- Πολιτική Γης και Κατοικίας
- Θέματα Κλαδικής Οικονομικής Ανάλυσης
- Χωρική Ανάλυση Υπηρεσιών
- Ελληνική Περιφερειακή Πολιτική
- Πληροφορική και Οικονομία

---

1. Δε διδάσκεται κατά το τρέχον ακαδημαϊκό έτος.

**Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 1994-95**

Πρόγραμμα Σπουδών

Πίνακας 2

1ο εξάμηνο

- Μαθηματικά
- Πληροφορική I
- Εισαγωγή στην Οικονομική Επιστήμη I: Μικροοικονομία
- Σχέδιο και Τεχνικές Απεικόνισης
- Ανθρωπογεωγραφία
- Εισαγωγή στην Ανάλυση του Χώρου
- Αγγλικά Ειδικών Σκοπών

2ο εξάμηνο

- Στατιστική I
- Πληροφορική II
- Εισαγωγή στην Οικονομική Επιστήμη II: Μακροοικονομία
- Αστικός Σχεδιασμός
- Θεωρίες Χωροθέτησης Λειτουργιών
- Ιστορία της Πόλης και της Πολεοδομίας
- Αγγλικά Ειδικών Σκοπών

3ο εξάμηνο

- Φυσική Γεωγραφία
- Στατιστική II
- Κοινωνιολογία
- Θεματική Χαρτογραφία
- Οικονομική του Χώρου I: Αστική Οικονομική
- Ανάλυση Οικοσυστημάτων
- Αγγλικά Ειδικών Σκοπών

4ο εξάμηνο

- Περιβαλλοντική Χημεία
- Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας
- Θεωρίες και Τεχνικές Προγραμματισμού
- Σχεδιασμός με Η/Υ
- Ποσοτικές Μέθοδοι Γεωγραφικής Ανάλυσης
- Οικονομική του Χώρου II: Περιφερειακή Οικονομική
- Αγγλικά Ειδικών Σκοπών

5ο εξάμηνο

- Δημόσια Οικονομική
- Δημογραφία και Κοινωνική Στατιστική

- Πολεοδομικός Σχεδιασμός και Προγραμματισμός
- Διαχείριση Φυσικών Πόρων
- Θεσμικό Πλαίσιο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος
- Επιλογή
- Επιλογή

6ο εξάμηνο

- Οικονομική Γεωγραφία της Ευρώπης
- Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών
- Χωροταξικός Σχεδιασμός και Προγραμματισμός
- Οικιστική Ανάπτυξη και Πολιτική Γης
- Προγραμματισμός και Σχεδιασμός Υποδομών
- Επιλογή
- Επιλογή

7ο εξάμηνο

- Επιχειρηματικός Σχεδιασμός
- Επεξεργασία Εικόνας και Τηλεπισκόπηση
- Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική
- Ειδικά θέματα Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης I
- Προγραμματισμός και Σχεδιασμός Μεταφορών
- Επιλογή
- Επιλογή

8ο εξάμηνο

- Αξιολόγηση Επενδύσεων
- Δημόσια Διοικητική και Αυτοδιοίκηση
- Χωρικές Πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης
- Ειδικά θέματα Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης II
- Επιλογή
- Επιλογή
- Επιλογή

9ο εξάμηνο

- Διάλεξη
- Ειδικά θέματα Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης III
- Επιλογή
- Επιλογή
- Επιλογή
- Επιλογή
- Επιλογή

10ο εξάμηνο

- Πρακτική Εξάσκηση
- Διπλωματική

Πίνακας 3
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης 1995/96 Πρόγραμμα Σπουδών

ΑΞΟΝΕΣ	ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ	ΚΑΤ'ΕΠΙΛΟΓΗ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ
Μαθηματικά & Πληροφορική	Σεμινάριο Προσανατολισμού στις σπουδές Μαθηματικά I: Ολοκλ. και διαφορ. λογισμός Μαθηματικά II: Γραμμ. προγρ. γραφ. λογ. Boole Στατιστική Πληροφορική I- Εισαγωγή Πληροφορική II - Βάσεις δεδομένων Ποσοτικές μέθοδοι γεωγραφικής ανάλυσης	
Μαθηματικά υποβάθρου	Τεχνικό Σχέδιο Εισαγωγή στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό Σχεδιασμός με Η/Υ Τοπογραφία-γεωδεία Θεματική χαρτογραφία Γεωγραφικά συστήματα πληροφοριών Φωτοερμηνεία και τηλεπισκόπηση	Εισαγωγή στο τεχνικό σχέδιο Προοπτικό σχέδιο Ειδικά θέματα αρχιτεκ. σύνθεσης Ειδικά θέματα γεωγρ. συστ. πληροφοριών Ειδικά θέματα τηλεπισκόπησης
Γεωγραφία και Περιβάλλον	Φυσική γεωγραφία Ανθρωπογεωγραφία Ανάλυση και διαχείριση οικοσυστημάτων Περιβαλλοντική μηχανική	Γεωγραφία του αστικού χώρου Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων Οικονομ. γεωγρ. Ευρώπης & Βαλκανίων Θέματα των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών
Κοινωνικές επιστήμες	Κοινωνιολογία Δημογραφία Δημόσια διοίκηση και τοπική αυτοδιοίκηση Εισαγ. στο δίκαιο-Θεσμ. πλαίσιο πολεοδομίας Θεσμ. πλαίσιο χωροταξίας και περιβάλλοντος Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας	Επιστημολογία Ιστορία της τέχνης Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη
Οικονομική ανάλυση	Μικροοικονομική ανάλυση Μακροοικονομική ανάλυση Δημόσια Οικονομικά Οικονομική της ανάπτυξης	Οικονομική του περιβάλλοντος Οικονομική μεταφορών Οικονομμετρία

Πίνακας 3

Συνέχεια

ΑΞΟΝΕΣ	ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ	ΚΑΤ'ΕΠΙΛΟΓΗ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ
Μα- θή- μα- τα	Οικονομική του χώρας I: Αστική οικονομική Οικονομική του χώρας II: Περιφ. οικονομική Ανάπτυξη αγροτικού χώρας Περιφερειακή ανάπτυξη Τοπική ανάπτυξη & Ανθρώπινοι πόροι	Ειδικά θέματα περιφερειακής ανάπτυξης Ανάπτυξη προβληματικών περιοχών Πολιτ. διάσταση της περιφ. ανάπτυξης Διαχείριση και αξιολόγηση προγραμμάτων
Οργάνωση και διαχείριση	Θεωρίες και τεχνικές προγραμματισμού Επιχειρηματικός σχεδιασμός Αξιολόγηση Επενδύσεων Διαχείριση έργων	Ανάλυση πολιτικών Επιχειρησιακή έρευνα Χρηματοδοτικοί μηχανισμοί
Πολοδομία	Ιστορία πόλης και πολοδομίας Αρχιτεκτονική τοπίου Πολοδομία I: Αστικός σχεδιασμός Πολοδομία II: Πολεοδ.σχεδ.-Πραξ.εφαρμογής Πολοδομία III: Πολεοδ.προγραμ. & πολιτική Πολοδομία IV: Πολιτική γης και κατοικίας Πολοδομία V: Στρατηγικές αστικής ανάπτυξης	Ειδικά θέματα πολοδομίας Εισαγωγή στο κτηματολόγιο Αστική διαχείριση Συγκοινωνιακή τεχνική
Χωροταξία	Ευρωπαϊκές χωρικές πολιτικές Χωροταξία I: Σχεδιασμός χρήσεων γης Χωροταξία II: Περιφ/κές & τομεακές ρυθμίσεις Χωροταξία III: Περιβ.προγρ.-διαχ. φυσικ. πόρων Χωροταξία IV: Οικιστ. δίκτυα-εθν.χωροστ.πολιτ. Σχεδιασμός & προγραμματισμός υποδομών Σχεδιασμός & προγραμματισμός μεταφορών	Ειδικά θέματα χωροταξίας I Ειδικά θέματα χωροταξίας II Νέες τεχνολογίες και χώρας Εφαρμογές τηλεματικής στη χωροταξία Ειδικά θέματα υποδομών
Ξένη γλώσσα	Ξένη γλώσσα I Ξένη γλώσσα II Ξένη γλώσσα III Ξένη γλώσσα IV	Ξένη γλώσσα ειδικών σκοπών
Πρακτική εξάσκηση	Πρακτική εξάσκηση	
Διπλωματική εργασία	Διπλωματική εργασία	

Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1995-96

Πρόγραμμα Σπουδών

Πίνακας 4

1ο εξάμηνο

- Ανθρωπογεωγραφία: Εισαγωγικές έννοιες και Θεματικές περιοχές
- Εισαγωγή στην Κοινωνική Στατιστική
- Αστική Γεωγραφία
- Φυσική Γεωγραφία: Ατμοσφαιρικά συστήματα
- Αγροτική Γεωγραφία
- Εισαγωγή στους Η/Υ
- Ξένη Γλώσσα

2ο εξάμηνο

- Εξέλιξη της γεωγραφικής σκέψης
- Κοινωνική Στατιστική-Έλεγχοι υποθέσεων και εφαρμογές σε Η/Υ
- Δομή της πόλης-Αστικές λειτουργίες
- Φυσική Γεωγραφία και Περιβάλλον
- Πολιτική Οικονομία
- Χαρτογραφία
- Ξένη Γλώσσα

3ο εξάμηνο

- Κοινωνική Γεωγραφία
- Οικονομική Γεωγραφία
- Ανάλυση και αντίληψη του τοπίου
- Πολυμεταβλητή Ανάλυση-Χρονικές Σειρές-Αριθμοδείκτες
- Εισαγωγή στον αστικό και περιφερειακό σχεδιασμό
- Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών
- Ξένη Γλώσσα

4ο εξάμηνο

- Πολιτιστική Γεωγραφία
- Ιστορική Γεωγραφία
- Δημογραφία
- Σχεδιασμός γεωγραφικής έρευνας
- Μέθοδοι αστικής ανάλυσης και πολεοδομικού σχεδιασμού
- Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας
- Ξένη Γλώσσα

5ο εξάμηνο

- Πολιτική Γεωγραφία
- Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση της χώρας

- Γεωγραφία της παραγωγής και της ανάπτυξης
- Μέθοδοι περιφερειακής ανάλυσης και χωροταξικού σχεδιασμού
- Εκπαίδευση και διδακτική της Γεωγραφίας
- Κατ' επιλογή υποχρεωτικό μάθημα

6ο εξάμηνο

- Γεωγραφία των μεταναστεύσεων
- Ιστορική Γεωγραφία του Μεσογειακού χώρου
- Θεσμοί πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού
- Γεωγραφία της κατανάλωσης και του τουρισμού
- Κατ' επιλογή υποχρεωτικό μάθημα
- Κατ' επιλογή υποχρεωτικό μάθημα

7ο εξάμηνο

- Περιβαλλοντική διαχείριση
- Πολιτικές γης
- Ποιοτικές μέθοδοι γεωγραφικής έρευνας
- Κατ' επιλογή υποχρεωτικό μάθημα
- Κατ' επιλογή υποχρεωτικό μάθημα
- Προαιρετικό μάθημα

8ο εξάμηνο

- Κατ' επιλογή υποχρεωτικό μάθημα
- Κατ' επιλογή υποχρεωτικό μάθημα
- Προαιρετικό μάθημα
- Προαιρετικό μάθημα
- Προαιρετικό μάθημα
- Προαιρετικό μάθημα

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΠΟΥΔΩΝ

- A. Ανάλυση Χώρου, Σχεδιασμός και Περιβάλλον
- B. Ευρωπαϊκές και Μεσογειακές Σπουδές

Πίνακας 5

Παν/μιο	Σχολή/ Τμήμα	Τομέας	Τίτλος Μαθήματος	Μάθημα	Εξάμ. που διδά- σκεται
ΑΠΘ (1992-93)	Πολυτεχν. / Αρχιτεκτό- νων Μηχα- νικών	5 τομείς τομέας: Πολοδομίας Χωροταξίας & Περιφε- ρειακής Ανάπτυξης	<p>Β' κύκλος, επιλέγονται 3 - 4</p> <ul style="list-style-type: none"> - Οργάνωση Χώρου: Εισαγωγή στην ανθρώπινη γεωγραφία - Οργάνωση Χώρου: Αστική & Περιφερική Θεωρία - Ιστορία της πόλης & της πολοδομίας, Ελλάδα 15-20ος - Ιστορία της πόλης & της πολοδομίας - Θεωρία & εφαρμογές του Πολοδομικού προγράμνου Σχεδιασμού - Αστικός σχεδιασμός: από τον Προγράμ/μό στον αστικό & φυσικό σχεδιασμό - Κατοικία & αστικός Σχεδιασμός - Πολοδομικός Προγράμ/μός: Θεωρία & Εφαρμογές - Πολοδομικός προγράμ/μός: Θεωρία & εφαρμογές - Πολοδομικός προγράμ/μός: Θεωρία & εφαρμογές - Αστικός σχεδιασμός: Θεωρία & εφαρμογές - Αστικός σχεδιασμός: Θεωρία & εφαρμογές <p>Γ' κύκλος: επιλέγονται 2</p> <ul style="list-style-type: none"> - Θεωρία & Ιδεολογία στον αστικό σχεδιασμό - Προγ/σιός & Σχεδιασμούστων μεταφορών - Χωροταξία & Περιφερειακή ανάπτυξη - Πόλεις & Γεωγραφία της ευέλικτης παραγωγής - Ιστορία της πόλης και της Πολοδομίας II - Οργανωμένη δόμηση & κοινωνική ανάλυση του χώρου - Οικον. & Θεσμικό πλαίσιο της παραγωγής του χώρου - Οικον. & Κοινων. ανάλυση του χώρου: προοπτική ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης - Κοινωνιολογία της πόλης - Μαθηματικά μοντέλα στην πολοδομία - Περιφερειακή ανάπτυξη στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά - Κοινωνική σημασιολογία του οικισμού & της περιφέρειας - Ιστορία της πόλης και της πολοδομίας II - Γεωγραφία της βιομηχανικής παραγωγής 	E E	Γ, Ε Δ, Ε Γ, Ε Δ, ΣΤ Γ, Ε Γ, Ε Γ, Ε Γ, Ε Γ, Ε Δ, ΣΤ Δ, ΣΤ Δ, ΣΤ Z Z Z Z Z Z H H H H H H H H H

Πίνακας 5

					Συνέχεια	
Παν/μιο	Σχολή/ Τμήμα	Τομέας	Τίτλος Μαθήματος	Μάθημα	Εξάμ. που διδά- σκεται	
ΑΠΘ	Πολυτεχν. / Αρχιτεκτον.	Πολεοδομία	<ul style="list-style-type: none"> - Περιφερειακές πολιτικές & τοπικές πρωτοβουλίες ανάπτυξης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα - Πόλη και επικαιριότητα - Ενδογενής τοπική ανάπτυξη - Χωροταξία & περιφερειακός προ/σμός- Εφαρμογές I - Αστικός Σχεδιασμός - Αστική Εξυγίανση - Πολεοδομική προσέγγιση για την αποκατάσταση & αναβίωση των παραδοσιακών οικισμών - Αστική & περιφερειακή ανάλυση & ανάπτυξη-Οικονομική ανάλυση του χώρου II - Πολεοδομικός προ/σμός: αναβάθμιση αστικών περιοχών 	Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε	Η Η Θ Θ Θ Θ Ι Ι Ι	
ΕΜΠ (1994-95)	Πολυτεχν. / Αρχιτεκτό- νων Μηχα- νικών	4 τομείς: Τομέας Πολεοδομίας & Χωροταξίας	<ul style="list-style-type: none"> - Πολεοδομία I - Πολεοδομία II - Πολεοδομία III - Χωροταξία - Ειδικά Θέματα Πολεοδομίας II - Ειδικά Θέματα Πολεοδομίας III - Ειδικά Θέματα Χωροταξίας I (τομείων: αρχιτεκτονικού σχεδιασμού-πολεοδομίας & χωροταξίας)¹ 	Υ Υ Υ Υ Υ Υ Υ Υ	ΣΤ Ε Ζ Ζ Ζ Ζ Η Η Η Θ	
Εθνικό Καποδιστριακό Παν/μιο Αθηνών (1994-95)	Γεωλογίας	6 κατευθύνσεις κατεύθυνση: Γεωγραφίας Κλιματικής	<ul style="list-style-type: none"> - Φυσική Γεωγραφία - Εφαρμοσμένη & Μαθηματική γεωγραφία - Εφαρμοσμένη κλιματολογία - Ρύπανση περιβάλλοντος - Φωτογεωλογία - Στοιχεία μετεωρολογίας-ηλιακή αιολική ενέργεια-παλαιοκλιματολογία. Μικρο-κλιματολογία - Καρροτική γεωμορφολογία - Εφαρμοσμένη γεωμορφολογία - Παράκτια & υποθαλάσσια γεωμορφολογία 	Υ Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε	Α Η Η Ε Ε Ε ΣΤ ΣΤ ΣΤ ΣΤ	

(1) Μάθημα συνδυασμού τομέων

Πίνακας 5

Συνέχεια

Παν/μιο	Σχολή/ Τμήμα	Τομέας	Τίτλος Μαθήματος	Μάθημα	Εξέμ. που διδά- σκεται
ΑΠΘ (1994-95)	Γεωλογίας	6 κατευθύνσ.	- Γεωγραφία - Φυσική Γεωγραφία - Γεωλογικά- Γεωγραφ. θέματα - Γεωλογικές χαρτογραφίες - Χαρτογραφίες υπαίθρου - Κλιματολογία Ελλάδος - Ωκεανογραφία	Υ Υ Ε Υ Υ Ε Ε	Β Δ Η Δ ΣΤ Ζ Ζ
Παν/μιο Αθηνών (1991-92)	Φυσικής	7 κύκλοι κύκλος Περιβάλλ.	- Μετεωρολογία - Ωκεανογραφία - φυσική κλιματολογία - Ρύπανση-προστασία περιβάλ.	Ε Ε Ε Ε	Δ, ΣΤ, Η Δ, ΣΤ, Η Δ, ΣΤ, Η Δ, ΣΤ, Η
ΑΠΘ (1994-95)	Φυσικής	3 κατευθύν. Αstrον/μίας Ατμοσφ/κές Επιστήμες & Περιβ/λων	- Μετεωρολογία - φυσική Κλιματολογία - φυσική του Περιβάλλοντος - Γεωλογία	Ε Ε Ε Ε	ΣΤ Ε Η ΣΤ
Ιόνιο (1994-95)	Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασ. Διεργηθέντων		- Οικονομική Γεωγραφία		
Εθνικό Καπο/κό Αθηνών (1994-95)	Θετικών Επιστημών/ Βιολογίας	τομείς 4 τομείς Οικολογίας	- Γενική οικολογία - Οικολογία Πληθυσμών - Εφαρμοσμένη οικολογία	Υ Υ Ε	Δ Ζ

Πίνακας 5

		Συνέχεια			
Παν/μιο	Σχολή/ Τμήμα	Τομέας	Τίτλος Μαθήματος	Μάθημα	Εξάμ. που διδάσκειται
ΑΠΘ (1994-95)	Θετικών επιστημών/ Βιολογίας		<ul style="list-style-type: none"> - Οικολογία I - Οικολογία II - Ωκεανογραφία - Εφαρμοσμένη Οικολογία - Διαχείριση & προστασία οικοσυστημάτων - Ζωογεωγραφία - Φυτογεωγραφία 	Υ Υ Ε Ε Ε Ε Ε	ΣΤ Ζ Ε Ζ Η Η Η
ΑΠΘ (1994-95)	Γεωχνικών Επιστημών/ Γεωπονίας	Κατεύθυνση Αγροτικής Οικονομίας	- Γεωργική Οικονομική Γεωγραφία	Υ	
ΑΠΘ (1994-95)	Πολυτεχν./ Πολιτικών Μηχανικών	4 τομείς: Συγκέντρων & Οργάνωσης	<ul style="list-style-type: none"> - Περιφερειακή Ανάπτυξη & Πολεοδομία-Χωροταξία - Περιφερειακή Ανάπτυξη II - Θεωρίες & Εφαρμογές Προγραμματισμού - Σχεδιασμού 	Υ Ε	Β Θ
Δ.Π.Θ (1992-93)	Πολυτεχν./ Πολιτικών Μηχανικών	3 κατευθύν. κατεύθυνση συγκοινωνικών έργων	<ul style="list-style-type: none"> - Ιστορία Πόλης - Πολεοδομία - Χωροταξία - Ειδικά κεφάλαια Πολεοδομίας 	Ε Υ Ε Ε	Δ ΣΤ Ζ Θ
ΕΜΠ (1993-94)	Πολιτικών Μηχανικών	3 κύκλοι: Δομοστικού Μηχ/κού & Συγκ/λόγου	<ul style="list-style-type: none"> - Πολεοδομία - Οικολογία - Περιβαλλοντικές επιπτώσεις στον Ελληνικό φυσικό χώρο 	Ε Ε Ε	Θ Α Ζ-Θ
Πατρών (1993-94)	Πολυτεχν./ Πολιτικών Μηχανικών		<ul style="list-style-type: none"> - Πολεοδομία - Τεχνική της Κυκλοφορίας - Σχεδιασμός μεταφορών - Ειδικά Κεφάλαια Πολεοδομίας - Χωροταξία & Περιφερειακή Ανάπτυξη 		Ε Ε Θ Θ Ι

Πίνακας 5

Συνέχεια

Παν/μιο	Σχολή/ Τμήμα	Τομείς	Τίτλος Μαθήματος	Μάθημα	Εξάμ. που διδά- σκεται
ΕΜΠ (1994-95)	Πολυτεχν./ Τοπογράφων Μηχ/κών	3 τομείς: Γεωγραφίας & Περι/κού Σχεδιασμού	<ul style="list-style-type: none"> - Αστική Γεωγραφία - Κοινωνική Γεωγραφία - Οικονομική Γεωγραφία - Φυσικά διαθέσιμα - Πολεοδομία - Χωροταξία - Ψηφιακή Χαρτογραφία - Συστήματα Πληροφοριών Γής - Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας - Αγροτικοί οικισμοί - Μεταφορές - Οικιστικά Συστήματα & σχεδιασμός στο φυσικό χώρο - Αστική γη & κοινωνικές διαδικασίες 	Ε Ε Ε Ε Ε Υ Υ Ε Ε Ε Ε Ε Ε Ε	Ε Ζ Ζ Θ Ζ Η Η Η Η Η Η Η Θ Δ
ΑΠΘ (1994-95)	Πολυτεχν./ Αγρονόμων Τοπογράφ. Μηχανικών	3 τομείς τομείς: Κτηματολο- γίου, φωτο- γραμμετρίας & χαρτογραφίας	<ul style="list-style-type: none"> -Βάσεις της Χαρτογραφίας - Θεματική Χαρτογραφία - Γεωγραφία - Εισαγωγή στον Πολεοδομικό Σχεδιασμό - Αυτοματοποιημένη Χαρτογραφία & ΓΣΠ - Χωροταξία & Περιφερειακή Ανάπτυξη - Εισαγωγή στα Συστήματα Πληροφοριών Γης - Εφαρμογές στα Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών - Σχεδιασμός & Επίμβαση στο Περιβάλλον - Φυσική Γεωγραφία 	Υ Υ Υ Υ Ε Ε Ε Ε Ε Υ	Γ Ε ΣΤ Ζ Ζ Η Η Η Θ Θ Ζ

Πίνακας 5

				Συνέχεια	
Παν/μιο	Σχολή/ Τμήμα	Τομέας	Τίτλος Μαθήματος	Μάθημα	Εξάμ. που διδά- σκεται
ΑΠΘ (1994-95)	Ιστορίας & Αρχ/λογίας	3 τομείς	<ul style="list-style-type: none"> - Αρχιτεκτονική Πολεοδομία - Οργάνωση & χρήση του χώρου στην εποχή του χαλκού στο Αιγαίο - Αρχιτεκτονική & Πολεοδομία των ελληνοιστιτικών χρόνων - Οργάνωση & χρήση του χώρου στην εποχή του χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα - Γεωγραφία¹ - Ιστορική κλιματολογία¹ - Χωροταξία & Περι/κή ανάπτυξη² - Οργάνωση του χώρου² - Ιστορία της πόλης & της πολεοδομίας² 	E E E E	
Ιόνιο (1994-95)		Ιστορίας	<ul style="list-style-type: none"> - Ιστορική Γεωγραφία - Ιστορία των Πόλεων - Ιστορική Δημογραφία 	Y E Y	H Z H

(1) από το Τμήμα Γεωλογίας

(2) από το Τμήμα Αρχιτεκτόνων

Y: υποχρεωτικό

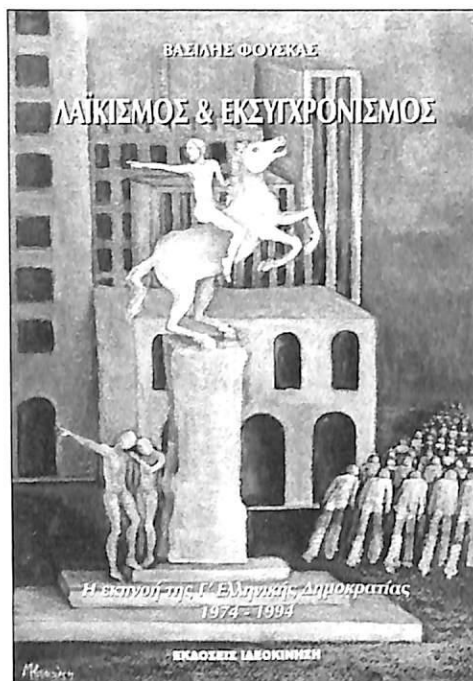
E: επιλογής

Σε παρένθεση ( ) κάτω από την επωνυμία του Πανεπιστημίου σημειώνεται το ακαδημαϊκό έτος στο οποίο αναφέρεται ο Οδηγός Σπουδών

Πίνακας 6
Τμήματα όπου **δεν** προσφέρονται μαθήματα
σχετικά με ανάλυση του χώρου

Παν/μιο	Σχολή	Τμήμα
1. Πολυτεχνείο Κρήτης		- Επιστημών - Μηχ/κών παραγωγής & διοίκησης - Μηχ/κών ορυκτών πόρων - Ηλεκτρονικής & Μηχανικών Υπολογιστών
2. Γεωργικό Παν/μιο Αθηνών		- Φυτικής Παραγωγής - Ζωϊκής Παραγωγής - Γεωργικής Βιολογίας & Βιοτεχνολογίας - Γεωργικής οικονομίας - Γεωργικών βιομ/νίων - Εγγείων βελτιώσεων & γεωργ. μηχανικής - Γενικό
3. Πάντειο		- Δημόσιας Διοίκησης - Κοινωνιολογίας - Επικοινωνίας & Μέσων Μαζικής ενημέρ. - Ψυχολογίας - Γενικό Τμήμα Δικαίου
4. Παν/μιο Ιωαννίνων	Φιλοσοφική Σχολή Θετικών επιστημών Ιατρική	- Φιλολογίας - Ιστορίας & Αρχαιολογίας - Φιλοσοφίας Παιδαγωγ.& Ψυχολογίας - Νηπιαγωγών - Μαθηματικών - Φυσικής - Χημείας - Πληροφορικής
5. ΔΠΘ	Πολυτεχνική Σχολή	- Ηλεκτρολόγων Μηχ/κών
6. Παν/μιο Αιγαίου		- Διοίκησης Επιχειρήσεων
7. Οικονομικό Παν/μιο Αθηνών		- Διοίκησης των Επιχειρήσ. & Μάρκετινγκ - Στατιστικής - Εφαρμοσμένης Πληροφορικής
8. ΔΠΘ		- Νηπιαγωγών - Ιατρική - ΤΕΦΑΑ
9. Παν/μιο Πατρών		- Ιατρική
10. ΑΠΘ	Σχολή Επιστημών Υγείας	- Ιατρική - Οδοντιατρική
11. Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών		
12. Παν/μιο Πειραιώς		- Οργάνωσης & Διοίκησης Επιχειρήσεων - Στατιστικής
13. ΑΠΘ		- Φιλοσοφίας & Παιδαγωγικής - Ψυχολογίας - Παιδαγωγικό Τμήμα - Νηπιαγωγών
14. Παν/μιο Θεσσαλίας		- Γεωπονική
15. Παν/μιο Αθηνών		- Ιστορίας

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (16 έως και 19)

Τεύχος 16, Ιούνιος 1995

Donald Sassoon: «Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. και η κρίση της ελληνικής μεταπολίτευσης», σελ. 5-28.

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι ιστορικές συνθήκες της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και οι μεταλλαγές της ιδεολογικής και πολιτικής του πρακτικής κατά την οκταετία 1981-1989. Μέσα από τη σύγκριση με την πορεία των άλλων σοσιαλιστικών κομμάτων των μεσογειακών χωρών (κυρίως της Ισπανίας και της Πορτογαλίας), αναδεικνύεται η μοναδικότητα του πολιτικού φαινομένου ΠΑΣΟΚ και του ρόλου του στην ελληνική μεταπολίτευση.

Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντούβαλου, Μαρία Μαυρίδου:
«Κοινωνική ενσωμάτωση και ανάπτυξη του αστικού χώρου στην Ελλάδα: Τα τοπικά δεδομένα στην "Ενωμένη Ευρώπη"», σελ. 29-58.

Στην αντιφατική διαδικασία Ευρωπαϊκής ενοποίησης, η Συνθήκη του Μάαστριχτ ξεχωρίζει ως χαρακτηριστικό σημείο καμπής, μετά το οποίο θεσμοποιούνται οι όροι της ενοποίησης, αποσαφηνίζεται η φιλοσοφία και καθορίζονται οι όροι και τα περιθώρια δράσης των διαφόρων κοινωνικών υποκειμένων για τα επόμενα χρόνια. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι αυτή η φιλοσοφία και η πολιτική που εκπορεύεται από αυτήν στηρίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, στις εμπειρίες ανάπτυξης και τις προοπτικές των «επιτυχημένων» περιφερειών του Ευρωπαϊκού Βορρά. Συχνά έχουν πολύ μικρή σχέση με τόπους και κοινωνικές ομάδες στο Νότο – που, έτσι κι αλλιώς, αντιμετωπίζεται ως «απόκλιση» από το κυρίαρχο πρότυπο.

Ηλίας Μπεριάτος: «Η εξέλιξη των στόχων και οι νέες τάσεις στο σχεδιασμό του χώρου», σελ. 59-90.

Οι αντιλήψεις για την οργάνωση και το σχεδιασμό του χώρου, μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αναπτύχθηκαν στα πλαίσια ενός «Πόλεμου των Ιδεών». Είναι κοινή συνείδηση πια πως ο γεωγραφικός χώρος είναι κι αυτός συνιστώσα του κοινωνικού γίγνεσθαι και προσεγγίζεται στην επιστημονική και πολιτική του πορεία. Ο συγγραφέας αναλύει τις κυριότερες αντιλήψεις και σχεδιαστικές παρεμβάσεις που κινούνται από

τις ανάγκες για σφαιρική ρύθμιση του χώρου, τις αισθητικές αντιλήψεις, αλλά και τις οικονομικές, οικολογικές και κοινωνικές ανάγκες.

Σκεύος Παπαϊωάννου: «*Τοπική κοινωνική μεταβολή και η έννοια του "εναλλακτικού"*», σελ. 91-120.

Τα καθημερινά αδιέξοδα των σύγχρονων κοινωνιών κάνουν επιτακτικότερη την ανάγκη μελέτης των δυνατοτήτων και των συνθηκών του κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Στόχος της εργασίας αυτής είναι να αντιπαραθέσει στην κυρίαρχη λογική της ανάπτυξης, εναλλακτικές προτάσεις και σκέψεις, οι οποίες ενυπάρχουν τόσο στις αναπτυγμένες βιομηχανικές όσο και στις περισσότερο παραδοσιακές κοινωνίες.

Μαρία Καραμεινή: «*Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και οι αλλαγές της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση*», σελ. 121-140.

Υπάρχει μια σαφής παραλληλία στην εξέλιξη της διαδικασίας αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και τη μετεξέλιξη της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση. Μεταξύ 1974 και 1985 ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου επιβραδύνθηκε και η μισθωτή σχέση έγινε περισσότερο δύσκαμπτη στις απαιτήσεις του κεφαλαίου. Μετά το 1985 ο ρυθμός αυτός επιταχύνθηκε και ξεκίνησε μια αργή διαδικασία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, ενώ η μισθωτή σχέση απέκτησε μεγαλύτερη ευλυγισία. Αυτές οι γενικές τάσεις όμως, αποκρύπτουν τη διαφοροποιημένη εξέλιξη της μισθωτής σχέσης σε δύο διακριτές κατηγορίες κλάδων. Στους κλάδους που παρουσιάζουν έντονο κατακερματισμό του κεφαλαίου και αδύναμο συνδικαλισμό, η ευλυγισία της μισθωτής σχέσης υπήρξε καθοριστική καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας για την προσαρμογή των επιχειρήσεων στις πιέσεις του ανταγωνισμού, ενώ στους κλάδους με μεγάλη συγκέντρωση του κεφαλαίου και ισχυρό συνδικαλισμό, η μισθωτή σχέση παρέμεινε δύσκαμπτη μέχρι το τέλος της δεκαετίας.

Χρήστος Ιωάννου: «*Επιστημονικές ενώσεις και επαγγελματικά δικαιώματα. Η περίπτωση των Οικονομικών Επιστημόνων*», σελ. 141-176.

Τα οικονομικά επαγγέλματα, σε αντίθεση με τα νομικά, τα ιατρικά ή τα τεχνικά επαγγέλματα, ανήκουν στην κατηγορία των επιστημονικών επαγγελματιών που δε συνοδεύονταν, επί έτη, από σαφή και ρυθμιζόμενα επαγγελματικά δικαιώματα. Στη δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και τη δραστηριότητά του μορφοποιούνται οι προσπάθειες των πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων, κυρίως εκείνων που απασχολούνται στο δημόσιο τομέα, να δημιουργήσουν μία ρυθμιζόμενη αγορά εργασίας μέσα από την κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων τους. Αυτό προωθήθηκε με δύο τρόπους. Πρώτον, τη νομοθεσία για χορήγηση άδειας εργασίας. Δεύτερον, με την προσπάθεια ορισμού των οι-

κονομικών επαγγελματιών. Η διαδικασία κατοχύρωσης των επαγγελματικών δικαιωμάτων βρίσκεται σε εξέλιξη και αναδεικνύει σειρά θεμάτων σχετικά με τη σχέση επιστημονικών ενώσεων και κράτους, τη μεταβατική περίοδο της αγοράς εργασίας από την έλλειψη θεσμικού πλαισίου για ρύθμιση των επαγγελματικών δικαιωμάτων, τη δυναμική των επαγγελματικών ειδικεύσεων στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας και τις ανισότητες μεταξύ των θεσμοποιημένων επαγγελματικών δικαιωμάτων των μελών διαφορετικών επιστημονικών ενώσεων στο δημόσιο τομέα της οικονομίας.

Γιώργος Δουράκης: *«Λογική και ιστορική διάσταση των μαρξιστικών θεωριών οικονομικής κρίσης: Κριτική προσέγγιση»*, σελ. 177-204.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μια κριτική προσέγγιση των τριών βασικών εκδοχών της μαρξιστικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων από μεθοδολογικής πλευράς και διατυπώνεται η άποψη ότι όλες τους πάσχουν από μια κοινή μεθοδολογική ανεπάρκεια: Προσπαθούν να εντοπίσουν τη μια και μοναδική “εγγενή αντίφαση” που ευθύνεται για την αποσταθεροποίηση του οικονομικού συστήματος και να την αναγάγουν σε γενικό νόμο κίνησης της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Ωστόσο, δεν υπάρχει μία και μοναδική εγγενής αντίφαση, ικανή να δημιουργεί συνθήκες οικονομικής κρίσης παντού και πάντοτε. Κάθε ευδιάκριτη ιστορική περίοδος καπιταλιστικής συσσώρευσης χαρακτηρίζεται από διαφορετική και ιδιαίτερη αντίφαση. Η κριτική αυτή δε σημαίνει ότι οι υπό εξέταση θεωρίες είναι λανθασμένες αυτές καθαυτές. Απλώς, είναι λανθασμένη η τάση τους να αναχθούν σε γενικές θεωρίες οικονομικής κρίσης καθολικής ισχύος, ικανές να ερμηνεύσουν όλες τις κρίσεις που γνώρισε ή θα γνωρίσει το καπιταλιστικό σύστημα.

Χρήστος Μπαλόγλου, Ευαγγελία Βουρεκά: *«Η εκμετάλλευση του νεότερου Λαυρίου και η δημιουργία του Λαυρεωτικού ζητήματος»*, σελ. 205-238.

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό να διερευνήσει την αναβίωση του νεότερου Λαυρίου, —που ουσιαστικά χρονολογείται από το 1855 με τις επισκέψεις του Π. Βουγιούκα και ολοκληρώνεται με τις εκθέσεις του Α. Κορδέλλα (1861)—, την ίδρυση της πόλεως του Λαυρίου μέσω της ιταλογαλλικής εταιρείας των Roux et Serpieri (1864) και να τονίσει τέλος τη διπλωματική σκοπιά του ζητήματος (1870-1873). Το ανακύψαν λαυρεωτικό ζήτημα θα επιλυθεί με την εξαγορά της ιταλογαλλικής εταιρείας και των εγκαταστάσεών της από τον ομογενή Συγγρό (1873) και την ίδρυση της «Εταιρείας Μεταλλουργιών Λαυρίου» (1873).

Πόπη Πηγιάκη: *«Οι αξίες της κοινοτικής κατανόησης και αλληλεγγύης στο σχολικό πρόγραμμα για την ευρωπαϊκή ταυτότητα»*, σελ. 239-248.

Η ιδέα της Ευρωπαϊκής ταυτότητας αναζητεί υποστήριξη στην εκπαί-

δευση. Οι μέχρι τώρα αναληφθείσες πρωτοβουλίες δε μας κάνουν να ελπίζουμε ότι μέσα από αυτές μπορούν να αναπτυχθούν αξίες, όπως η Κοινωνική Κατανόηση και Αλληλεγγύη, οι οποίες είναι ο πυρήνας για τη δημιουργία ταυτότητας μιας γνήσιας Ευρωπαϊκής Ένωσης. Προτείνουμε στην παρούσα μελέτη ότι η εκπαίδευση στην Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να προσανατολιστεί προς τις αξίες αυτές, μέσα από το σχολικό πρόγραμμα των ανθρωπιστικών επιστημών. Η επιτυχία τέτοιων προγραμμάτων απαιτεί την προσέγγιση της έρευνας, της αμφισβήτησης, του αναστοχασμού (reflection), την ανάγκη επικοινωνίας με όλους τους εμπλεκόμενους φορείς και την ανάπτυξη ευαίσθητης και κριτικής σκέψης.

Θανάσης Λαΐνας: «Εκπαιδευτική πολιτική: Μια επισκόπηση των σύγχρονων θεωρητικών προσεγγίσεων», σελ. 249-282.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μια επισκόπηση των κυριότερων θεωρητικών προσεγγίσεων στη μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής. Σε αναφορά με τη διαδικασία της εκπαιδευτικής πολιτικής, παρουσιάζεται το ορθολογικό-αναλυτικό, το αποσπασματικό και το μικτό-διευρευνητικό υπόδειγμα. Στην περίπτωση των πρωταγωνιστών της εκπαιδευτικής πολιτικής, γίνεται επισκόπηση του φιλελεύθερου, του πολυκεντρικού-πολυομαδικού και του ταξικού υποδείγματος. Όσον αφορά στο περιεχόμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής, επισημαίνεται η μεγάλη ποικιλία και ο διεπιστημονικός χαρακτήρας των σχετικών μελετών, παρουσιάζονται τα κύρια χαρακτηριστικά της «ανάλυσης της εκπαιδευτικής πολιτικής» και, τέλος, γίνεται αναφορά στο πρόβλημα των σχέσεων εκπαιδευτικής έρευνας και εκπαιδευτικής πολιτικής. Ως κατακλείδα, προτείνεται η συνθετική χρήση των διαφόρων προσεγγίσεων και υποδειγμάτων κατά τη μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Βιβλιοκριτική

Μιχάλης Μοδινός: «Το παιχνίδι της ανάπτυξης». Εκδ. Τροχαλία, Αθήνα, 1993, και Φιλόδημου «Περί Οικονομίας». (Απόδοση στη νεοελληνική: Ευστάθιος Μανιάτης, Πρόλογος-Σχόλια: Χρήστος Μπαλόγλου), Αθήνα, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 1994, σελ. 283-288.

Βιβλιοπαρουσίαση

Ernest Gellner: «Έθνη και Εθνικισμός». Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992, μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη, σελ. 289-295.

Τεύχος 17, Ιούνιος 1995

Στάθης Μπάλιας: «Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής διοίκησης: Κουλτούρα και θεσμοποίηση», σελ. 5-31.

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η διοίκηση ως κοινωνικό φαινόμενο, που

συναρτάται με ιστορικά διαμορφωμένες πολιτισμικές δομές που το διαφοροποιούν από το «δυτικό υπόδειγμα διοίκησης». Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής διοίκησης και, κυρίως, η αυτονόμησή της κατά το δυτικό πρότυπο δε μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τον πολιτισμικό αναπροσανατολισμό της κοινωνίας και, ιδιαίτερα, χωρίς τη μεταβολή του συστήματος νοημάτων και αξιών, στις οποίες θεμελιώνονται οι σχέσεις πολιτικής νομοποίησης.

Θανάσης Αλεξίου: «Ορθοδοξία, άτομο και κοινότητα: Συγκριτική θεώρηση ορθοδοξίας και προτεσταντισμού», σελ. 33-65.

Για λόγους που ανάγονται σε μια διαφορετική ιστορική και κοινωνική εξέλιξη δεν εμφανίστηκε στις χώρες της Ορθοδοξίας και ειδικότερα στην Ελλάδα το "άτομο-ιδιώτης", που αποδεσμευμένο από τους οργανικούς του δεσμούς με τις κοινωνικές συσσωματώσεις θα εκχωρούσε μέρος της υπόστασής του (εργασία, επιχειρηματική δραστηριότητα, κλπ.), για να ενταχθεί στη συνέχεια σε ένα νέο σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Από την άλλη μεριά η Ορθοδοξία δεν ευνόησε την ανάδυση μιας κοινωνικά φορτισμένης ατομικότητας και αρνήθηκε να επικυρώσει ηθικά κοινωνικές πρακτικές, που μέσα από την ηθική (ψυχολογική) ενεργοποίηση του πιστού θα συνέβαλαν αποφασιστικά στο μετασχηματισμό ενός συσσωρευμένου δυναμικού, γεγονός που επέλεσε ο Προτεσταντισμός. Καθ' ότι η Ορθοδοξία δε διατύπωσε μια κοινωνική ηθική που θα προσανατόλιζε τη δράση των πιστών της προς εγκόσμια αξιακά συστήματα, οι πράξεις και τα έργα των πιστών της εξέλαβαν αποσπασματικό χαρακτήρα.

Αντώνης Γεωργούλας: «Διαφοροποίηση και συλλογικές ταυτότητες: Υποθέσεις για την κατασκευή των ομάδων ένταξης στις σύγχρονες κοινωνίες», σελ. 67-99.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια ευρεία διάχυση των όρων "κοινωνική και συλλογική ταυτότητα". Αυτό το φαινόμενο πήρε τέτοιες διαστάσεις, ώστε θα μπορούσε να γίνει λόγος για τη σταδιακή αντικατάσταση των ιδεολογιών της νεωτερικότητας, που συγκροτήθηκαν στη βάση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, από μια ιδεολογία του "ταυτοτισμού". Η κύρια υπόθεση που παρουσιάζεται σε αυτήν την εργασία, είναι πως η διάχυση της ιδεολογίας του "ταυτοτισμού" υποβασιάζεται από συγκεκριμένες κοινωνικές λογικές. Μέσα της αντανακλώνται συγκεκριμένα κοινωνικά συμφέροντα, τα οποία έχουν τις υλικές τους βάσεις στη δυναμική του καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό των προηγμένων οικονομικά κοινωνιών και τις επιπτώσεις τους στο συνολικό σύστημα των σχέσεων δύναμης.

Γιάννης Παπαδάτος: «Κοινωνικές και ψυχολογικές παράμετροι επανένταξης παλινοστούντων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων», σελ. 101-118

Η μελέτη αυτή αναφέρεται στη διερεύνηση των προβλημάτων κοινω-

νικής επανένταξης παλινοστούτων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων στη χώρα μας. Μελετήθηκαν τα διάφορα κοινωνικά οικονομικά και ψυχολογικά προβλήματα επιστροφής Ελλήνων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων.

Από τη διερεύνηση των κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων διαπιστώθηκε ότι υπήρχε υψηλός βαθμός ψυχολογικής επιβάρυνσης στους συμμετέχοντες πριν την έναρξη του προγράμματος. Η ψυχολογική τους κατάσταση βελτιώθηκε στο τέλος του προγράμματος και μειώθηκαν τα συμπτώματα κατάθλιψης.

B. Kumar, K. Τερζίδης: «Γερμανικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Μια εμπειρική έρευνα αναφορικά με τα κίνητρα, τη στρατηγική και το Μάνατζμεντ», σελ. 119-142.

Η μελέτη αυτή εξετάζει τα κίνητρα, την στρατηγική και το μάνατζμεντ των γερμανικών επιχειρήσεων που πραγματοποίησαν επενδύσεις στην Ελλάδα.

Από την εμπειρική διερεύνηση και τη θεωρητική ανάλυση προκύπτει πως το βασικότερο κίνητρο ήταν η εξασφάλιση της ελληνικής αγοράς ενώ ακολουθεί το ευνοϊκό κόστος παραγωγής σε σχέση με τα αντίστοιχα μεγέθη στη Γερμανία. Από την άλλη, καταγράφονται σημαντικά προβλήματα που οι επιχειρήσεις αυτές αντιμετωπίζουν. Το πρώτιστο από αυτά είναι η υπετροφία του διοικητικού μηχανισμού και η παρωχημένη νομοθεσία, ενώ κατά δεύτερο λόγο ο πληθωρισμός και η αστάθεια.

Μολαταύτα, όπως προκύπτει, οι γερμανικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα είναι σε θέση να αντιμετωπίζουν κατά κανόνα με επιτυχία τα προβλήματα.

A. Ανδρούσου, Ευ. Κούρτη: «Οικογένεια, γλώσσα, ταυτότητα: Εμπειρική έρευνα σε δίγλωσσα παιδιά», σελ. 143-161.

Στη μελέτη αυτή επιχειρήσαμε μια ποιοτική διερεύνηση του τρόπου διαπλοκής των παραμέτρων που παρεμβαίνουν στις διαδικασίες οικοδόμησης ταυτότητας ατόμων, τα οποία εξαρχής βρίσκονται αντιμέτωπα με πάνω από μια γλώσσες-κουλτούρες. Τα αποτελέσματά μας, μας οδηγούν να υποστηρίξουμε την άποψη ότι η ταυτότητα των δίγλωσσων παιδιών πραγματώνεται μέσα από τη διαφορετικού τύπου, ανάλογα με την προσωπική ιστορία, διαχείριση του αισθήματος του ανήκειν σε δύο πολιτισμικές πραγματικότητες. Πρόκειται για μια δυναμική πορεία στη διάρκεια της οποίας σημαντικό ρόλο παίζει και το κοινωνικό πλαίσιο: Σχολείο, φίλοι, σχέση με το περιβάλλον.

Μαρία Παραδείση: «Η πολιτική ως σύμπτωμα στις κωμωδίες του ελληνικού θεάτρου και κινηματογράφου», σελ. 163-174.

Το άρθρο αυτό αποτελεί προσπάθεια ανίχνευσης του πολιτικού στοι-

χείου στις κωμωδίες του ελληνικού θεάτρου και κινηματογράφου (σκιαγράφιση των ανθρώπων που ασκούν την εξουσία και των πολιτικών ηθών του τόπου) και επισήμανση του έντονου ψυχαγωγικού χαρακτήρα τους.

Αναστασία Αθανασούλα - Ρέππα: «Αξιολόγηση προγράμματος εισαγωγικής επιμόρφωσης. Η περίπτωση του περιφερειακού επιμορφωτικού κέντρου(ΠΕΚ) Αθηνών», σελ. 175-195.

Στην έρευνα αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της αξιολόγησης του προγράμματος εισαγωγικής επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, που πραγματοποιήθηκε την περίοδο Σεπτεμβρίου - Νοεμβρίου 1992 στο περιφερειακό επιμορφωτικό κέντρο (ΠΕΚ) Αθηνών. Η μελέτη διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο περιγράφεται η φυσιολογία του ΠΕΚ.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας που έγινε βάσει κατάλληλα σχεδιασμένου ερωτηματολογίου.

Στο τρίτο μέρος της έρευνας προτείνονται βελτιωτικά μέτρα για την αποδοτικότερη λειτουργία της εισαγωγικής επιμόρφωσης.

Χριστίνα Σολομωνίδου, Ελένη Σταυρίδου: «Οι χημικές ουσίες, το περιβάλλον και ο σύγχρονος πολίτης», σελ. 197-208.

Η εργασία αυτή επιτρέπει να κατανοήσουμε τις αιτίες για τις οποίες οι κοινές αντιλήψεις και νοητικές παραστάσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής αναφορικά με τις ουσίες, τις μεταβολές και τις αλληλεπιδράσεις τους, δε διευκολύνουν το μαθητή και τον πολίτη να κατανοήσει με ικανοποιητικό τρόπο ποικίλα προβλήματα του περιβάλλοντος, που σχετίζονται με την ευρεία χρήση ενός μεγάλου αριθμού χημικών ουσιών και προϊόντων.

Από τα αποτελέσματα έρευνας που διεξαγάγαμε με φοιτητές-υποψηφίους δάσκαλους, έγινε φανερό ότι το σχολείο δεν πετυχαίνει να μεταβάλει ικανοποιητικά τις αρχικές αυθόρμητες – και λανθασμένες – ιδέες των μαθητών αναφορικά με τις χημικές ουσίες και τις μετατροπές τους και συνεπώς δε συμβάλλει στη δημιουργία της επιθυμητής νοητικής οργάνωσης. Υποστηρίζεται η ανάγκη αλλαγής των αναλυτικών προγραμμάτων για τη διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών, σύμφωνα με την εποικοδομητική θεωρία για τη μάθηση και προς την κατεύθυνση των STES curricula (Science, Technology, Environment and Society).

Βιβλιοκριτική

Gyorgy Szell: «Συμμετοχή: Εργατικός Έλεγχος & Αυτοδιαχείριση». Μετάφραση-Επιμέλεια: Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη. Παπαζήσης, Αθήνα, 1994, σελ. 217-220.

Georges Duby και Michelle Perrot (επιμέλεια). «Γυναίκες και ιστορία». Μετάφραση: Κατερίνα Καρλαύτη, Επιμέλεια: Βάσιος Τσοκόπουλος. Ελληνικά Γράμματα (σειρά: Ιστορία), Αθήνα, 1995, σελ. 220-225.

Γιώργος Πλειός: «Κινοούμενη εικόνα και καλλιτεχνική επικοινωνία», Δελφίνοι, Αθήνα, 1993, σελ. 225-228.

Βιβλιοπαρουσίαση

A.M. Καζαμίας, M. Κασσωτάκης: «Ελληνική εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού», Σείριος, Αθήνα, 1995, σελ. 209.

Τεύχος 18, Ιούνιος 1995

Γεώργιος Κοντογιώργης: «Η δημοκρατία στην τεχνολογική κοινωνία», σελ. 5-26.

Η δημοκρατία ως πρόταγμα συνολικής αυτονομίας είναι ασύμβατη προς κάθε πολιτικό σύστημα εξουσιαστικού τύπου. Στο μέτρο που εκπορεύεται από το πλέον ολοκληρωμένο τυπολογικό παράγωγο του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος, την πολιτική κοινωνία, δε συνάδει προς την κοινωνία πολιτών, η οποία προηγείται ιστορικά και είναι ταυτισμένη με ποικίλα όσα προσωποπαγή και αυστηρά εξουσιαστικά συστήματα. Η έξοδος του νεότερου κόσμου από το φεουδαλικό κοσμοσύστημα – που παράγει καταρχήν κοινωνίες υποκειμένων – θα οδηγήσει τελικά στη δημιουργία μιας τρίτης τυπολογικής διάστασης του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος, η οποία όμως, μη όντας ικανή να απορροφήσει το κεκτημένο των δύο προηγούμενων τυπολογικών «κύκλων», θα εκκινήσει από μηδενική αφετηρία. Όλα δείχνουν ότι η είσοδος στην τεχνολογική εποχή, με τις επιπτώσεις της στο επικοινωνιακό σύστημα, διανοίγει για πρώτη φορά την προοπτική μιας εξελιξιμότητας του εδαφικού πολιτειακού μορφώματος, που θα μπορούσε να καταλήξει στη μετάβαση από την κοινωνία πολιτών στην πολιτική κοινωνία και κατ' επέκταση στη δημοκρατία. σελ. 5-26.

Γ.Ν. Γκότσης: «Μεθοδολογικά ερωτήματα της σύγχρονης ψυχανalyτικής θεωρίας της θρησκείας», σελ. 27-62.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η συνοπτική επισκόπηση της σχετικής επιστημονικής συζήτησης, που αφορά τις κατ' εξοχήν ψυχολογικές διαστάσεις του θρησκευτικού φαινομένου. Η βασική προβληματική του εν λόγω εγχειρήματος θεμελιώνεται στην προτεινόμενη διάκριση μεταξύ δύο ανταγωνιστικών, ασυμβάτων και μη αναγώγιμων προγραμμά-

των, ενός δομικού υποδείγματος των ενορμήσεων, η απαρχή του οποίου παραπέμπει στα γραπτά του Freud και ενός σχεσιακού υποδείγματος, αναπτυχθέντος στα πλαίσια της βρετανικής σχολής αντικειμενοτρόπων σχέσεων. Εξετάζονται ως εκ τούτου οι ποικίλες εκδοχές και διαφορετικές διατυπώσεις του προβλήματος, με ιδιαίτερη έμφαση στην ψυχαναλυτική διερμίνευση της θρησκευτικής εμπειρίας.

Θεόδωρος Μυλωνάς: *«Η πολιτική παιδεία μέσω των σχολικών πρακτικών»*, σελ. 63-83.

Η εμπρόθετη και θεσμοθετημένη πολιτική εκπαίδευση που παρέχει το σχολείο μέσω κάποιων μαθημάτων ή δραστηριοτήτων αλλά και μέσω του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας του, σε τελευταία ανάλυση, κοινωνικοποιεί, δηλαδή εντάσσει στο δεδομένο.

Η παρούσα ανάλυση έχει ως αφετηρία την υπόθεση ότι την πολιτική παιδεία, και όχι εκπαίδευση, μέσα στο σχολείο, επιτελούν, με τρόπο ωσμωτικό, κυρίως οι άτυπες πρακτικές, δηλαδή εκείνες που προκύπτουν από διακυβεύσεις και διευθετήσεις μεταξύ των ίδιων των «υποκειμένων» προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους.

Η ανάλυση των δεδομένων του πεδίου καταλήγει σε ένα πρώτο συμπέρασμα: Φαίνεται πως εντός του σχολείου οι ίδιοι οι μαθητές αυτο-ασκούν τις πολιτικές τους ευαισθησίες και διαμορφώνουν τις πολιτικές τους οπτικές, που παίρνουν την μορφή όχι τόσο της αντίστασης όσο της ανταρσίας.

Κώστας Λάμνιης: *«Κοινωνικοποίηση: Από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις στην Επικοινωνιακή Λογικότητα του Habermas»*, σελ. 85-104.

Το άρθρο αυτό, αξιοποιώντας τη χαμπερμασιανή έννοια της επικοινωνιακής λογικότητας, θεματοποιεί τις παραδοσιακές απόψεις για την κοινωνικοποίηση, τις οποίες συνδέει με την αντικειμενοποίηση της κοινωνίας και τη σκόπιμη λογική δράση.

Ειδικότερα, δίνει έμφαση στη διάκριση μεταξύ παθητικού/ενεργητικού υποκειμένου και επιχειρεί να αναδείξει την κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά του ενεργητικού υποκειμένου της δράσης. Η διάσταση αυτή απαιτεί αυτόνομες υποκειμενικές λειτουργίες, οι οποίες όμως στηρίζονται σε κοινωνικά συγκροτημένες και επικοινωνιακά εξελισσόμενες δομές λογικότητας.

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης: *«Η νεοκλασική αρχή της ορθολογικότητας και η σχέση της με την πραγματικότητα»*, σελ. 104-132.

Παρουσιάζουμε εδώ τη μεθοδολογική κριτική της βασικής υπόθεσης συμπεριφοράς της νεοκλασικής ανάλυσης. Η κριτική αυτή αποκαλύπτει ό-

τι η αρχή της ορθολογικότητας παραμένει ανεπαρκώς θεμελιωμένη και συνεπώς δε μπορεί να στηρίξει θεωρίες με πληροφοριακό περιεχόμενο. Η προσπάθεια θέσπισης μιας ρεαλιστικότερης υπόθεσης συμπεριφοράς από τον Herbert Simon και τη «θεωρία των οργανώσεων» φαίνεται ως μία ικανοποιητική εναλλακτική πρόταση, γιατί στηρίζεται στη διεύρυνση των ορίων της οικονομικής ανάλυσης με στοιχεία κοινωνικού προσδιορισμού.

Γιάννης Σταυρακάκης: «Για την δύναμη της Διαφήμισης: Ψυχικές και Κοινωνικές Διαστάσεις», σελ. 133-154.

Μέχρι σήμερα η ανάλυση του διαφημιστικού φαινομένου επικεντρώθηκε σε τρεις άξονες: 1) Στο ζήτημα της διάκρισης των υποτιθέμενων αυθεντικών ανθρωπίνων αναγκών από τις «τεχνητές» επιθυμίες που η διαφήμιση εγκαλείται ότι προκαλεί, 2) Στο ζήτημα της αλήθειας ή του ψεύδους του διαφημιστικού λόγου, 3) Στο ζήτημα της διασύνδεσης της διαφήμισης με το καπιταλιστικό σύστημα ή το σύστημα οικονομίας της αγοράς. Η ανά χείρας μελέτη επιχειρεί να καταδείξει τον παρωχημένο χαρακτήρα της ανάλυσης της διαφήμισης που στηρίζεται στους άξονες αυτούς και η οποία αγνοεί τον πυρήνα του διαφημιστικού φαινομένου, τον άξονα της επιθυμίας. Με βάση ορισμένες ψυχαναλυτικές κατηγορίες όπως η επιθυμία, η απόλαυση και η φαντασίωση, θα επιχειρηθεί μια εναλλακτική προσέγγιση της διαφήμισης, η οποία, εκ παραλλήλου, θα φέρει στο προσκήνιο τη δυνατότητα μιας νέας κριτικής της διαφήμισης ως κοινωνικού φαινομένου.

Βιβλιοκριτική

Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής: «Δοκίμιο για την ιδεολογία. Ένας διάλογος της κοινωνικής θεωρίας με την ψυχανάλυση». Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 215-222.

Χ. Π. Μπαλόγλου: «Η οικονομική σκέψη των Αρχαίων Ελλήνων. Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών». Πρόλογος Βασ. Α. Κύρκου. Εκδόσεις Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας. Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη, 1995, σελ. 222-224.

Αικ. Μαριδάκη-Κασσωτάκη: «Θέματα Γνωστικής Ψυχολογίας». Εκδ. ιδίας, Αθήνα, 1994, σελ. 224-226.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Ε. Παπαζαχαρίου (Εμ. Ζάχος): «Η πιάτσα». 2η έκδ., 1996, Αθήνα, Κάκτος, σελ. 203-204.

Κώστας Λάμνιης: «Ερμηνεία της χαμπερμασιανής έννοιας της επικοινωνιακής λογικότητας», σελ. 204-207.

Γιάννος Ν. Κρανιδιώτης, Γιώργος Λ. Συρίχας, Θεόδουλος Γ. Χαραλαμπίδης: «Κύπρος και Ευρωπαϊκή Ένωση: Εξέλιξη και Προοπτική των Σχέσεων της Κύπρου με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα». Λευκωσία: Έκδοση Υπηρεσίας Ευρωπαϊκών Θεμάτων Λαϊκής Τράπεζας Κύπρου, 1994, σελ. 208-212.

Τρούλης Γ.: «Οι σχέσεις των φοιτητών των Παιδαγωγικών Τμημάτων με τα μαθηματικά: Στάσεις και Αναπαραστάσεις». Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σελ. 212-214.

Τεύχος 19, Ιούλιος 1996

Πανταζής Τερλεξής: «Οργανωτικές μεταλλαγές και ταξικές μεταλλάξεις: Γραφειοκρατισμός και τα νέα μισθωτά στρώματα», σελ. 5-48.

Το άρθρο αυτό σκοπό έχει: α) Να επισημάνει τη δραματική επέκταση των παραγωγικών και ελεγκτικών συστημάτων γραφειοκρατικού τύπου σε ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων και β) να καταγράψει τις επιδράσεις του γραφειοκρατισμού στη μορφή και το εύρος της ταξικής αντιπαράθεσης των παλιών και των νέων κοινωνικών στρωμάτων, που δημιουργούνται σαν αποτέλεσμα του σύγχρονου οργανωτικού ήθους και της διευθυντικής ιεράρχησης. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι η γραφειοκρατική δομή και το σχετικό ιδεολόγημα που τη στηρίζει είνι οι παράγοντες οι οποίοι και προσδιορίζουν τους καινούριους αντιπάλους και διαμορφώνουν τους επιπρόσθετους όρους της κοινωνικής αντιπαράθεσης και του πολιτικού αγώνα στη σύγχρονη κοινωνία.

Νικόλαος Τσίρος: «Ο Foucault για την εξουσία: Περιγραφή των μεθοδολογικών κριτηρίων, της εννοιολογικής ανάπτυξης της, καθώς και συστηματική ομαδοποίηση των κριτικών της», σελ. 49-70.

Η έννοια της εξουσίας, όπως εκδηλώνεται στη σκέψη του Γάλλου στοχαστή Μισέλ Φουκώ, αποκτά ένα διευρυμένο επιστημονικό νόημα, το οποίο έδωσε γόνιμο έδαφος για την εμφάνιση πλήθους μελετών και κριτικών αναλύσεων. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί την περιγραφή των μεθοδολογικών κριτηρίων της, ακολούθως τη θεωρητική ανάπτυξη και ολοκλήρωσή της στα κύρια έργα *Επιτήρηση και Τιμωρία* και *Ιστορία της Σε-*

ξουαλικότητας και τέλος τη συστηματική ομαδοποίηση των κυριότερων κριτικών, που μέχρι σήμερα ασκήθηκαν σε αυτήν.

Παναγιώτης Ι. Βύρας, Ιωάννης Ν. Νέστορος: «*Η Ψυχολογία του Stress*», σελ. 71-88.

Παρατίθενται ορισμένα δεδομένα από την πρόσφατη βιβλιογραφία σχετικά με τις διαδικασίες που διέπουν την επιτυχή προσαρμογή στο stress της ζωής. Ο στόχος είναι να εξετασθεί η συμβολή διαφόρων ψυχολογικών παραγόντων που επηρεάζουν την υγεία και την ικανότητα του ανθρώπου να τη διασφαλίσει.

Παναγιώτης Θ. Καπόπουλος: «*Αξιοπιστία και αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής*», σελ. 89-106.

Η απώλεια αξιοπιστίας στους στόχους πολιτικής που διακηρύσσει η κυβέρνηση, αναγκάζει τα οικονομούντα άτομα να καθορίζουν τις προσδοκίες τους για τα μελλοντικά οικονομικά μεγέθη και να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους ανάλογα με την εκ μέρους τους αξιολόγηση σχετικά με το βαθμό απόκλισης της κυβέρνησης από την ανακοινωθείσα πολιτική. Η παρούσα εργασία αναλύει τη διεθνή βιβλιογραφία, η οποία διερευνά τις επιπτώσεις της παραπάνω συμπεριφοράς των οικονομούντων ατόμων στην αποτελεσματικότητα της κυβερνητικής πολιτικής και προτείνει την άσκηση πολιτικής κανόνων καθώς και την ανάπτυξη συγκεκριμένων θεσμικών πλαισίων για την επίλυση του προβλήματος.

Χρήστος Αρ. Ιωάννου: «*Τα οικονομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα*», σελ. 107-162.

Τα οικονομικά επαγγέλματα σε αντίθεση με τα νομικά τα ιατρικά ή τα τεχνικά επαγγέλματα ανήκουν στην κατηγορία των επιστημονικών επαγγελμάτων που δε συνοδεύονταν επί έτη από σαφή και ρυθμιζόμενα επαγγελματικά δικαιώματα. Στη δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και τη δραστηριότητά του μορφοποιούνται οι προσπάθειες των πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων. Αυτό προωθήθηκε με δυο τρόπους. Πρώτον με τη νομοθεσία για χορήγηση αδειας εργασίας. Δεύτερον με την προσπάθεια ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων. Η διαδικασία κατοχύρωσης των επαγγελματικών δικαιωμάτων βρίσκεται σε εξέλιξη και αναδεικνύει σειρά θεμάτων σχετικά με τη σχέση επιστημονικών ενώσεων και κράτους, τη μεταβατική περίοδο της αγοράς εργασίας από την έλλειψη θεσμικού πλαισίου για τη ρύθμιση των επαγγελματικών δικαιωμάτων, τη δυναμική των επαγγελματικών ειδικεύσεων στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας και τις ανισότητες μεταξύ των θεσμοποιημένων επαγγελματικών δικαιωμάτων των μελών διαφορετικών επιστημονικών ενώσεων στο δημόσιο τομέα της οικονομίας.

Γιώργος Πλειός: «*Η κρίση της εκπαίδευσης στον ώριμο καπιταλισμό*», σελ. 143-185.

Τα τελευταία χρόνια η "αποδοτικότητα της εκπαίδευσης" αναδεικνύεται σε στρατηγικό στόχο των εκπαιδευτικών αλλαγών. Εμείς επιχειρούμε να δείξουμε το βαθύτερο περιεχόμενο αυτής της έννοιας. Συνίσταται στην ανταπόκριση της εκπαίδευσης στη φύση του κοινωνικού δεσμού, που ήταν προϋπόθεση και αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας. Η παραγωγική πειθαρχία που ήταν ο βασικός στόχος του εκπαιδευτικού συστήματος του ώριμου καπιταλισμού αντικαθίσταται από μια νέα αρχή-εκείνη της παραγωγικής αφοσίωσης. Το εκπαιδευτικό σύστημα του κράτους πρόνοιας, προσανατολισμένο λόγω της δομικής του συγκρότησης στην αρχή της παραγωγικής πειθαρχίας, δε μπορεί να ανταποκριθεί στη νέα φύση του κοινωνικού δεσμού. Αυτή είναι η απώτερη αιτία κρίσης της αποδοτικότητάς του.

Μαρία Καϊλα: «*Πολιτιστικό σχέδιο, εκπαίδευση και ευρωπαϊκή ανάπτυξη*», σελ. 187-206.

Αναδεικνύεται, ολοένα και εντονότερα, η αναγκαιότητα του να προωθηθεί η έννοια του πολιτισμού ως κοινού ορίζοντα διαρκούς ανάπτυξης για την Ευρώπη. Ενός ορίζοντα ο οποίος οπωσδήποτε, δε θα έπαυε να συμπεριλαμβάνει και τις πολιτιστικές διαφορές ως απαραίτητα συστατικά ενός συνεκτικού, πολύμορφου και πολυδιάστατου σχεδίου σφαιρικής ανάπτυξης.

Μέσα στο πλαίσιο ενός τέτοιου ορίζοντα διαρκές ζητούμενο είναι η προώθηση και η παροχή μιας διαπολιτιστικής εκπαίδευσης (βασισμένης σε κοινές ευρωπαϊκές αξίες), με μοχλό και υποστήριγμα την πολυεπίπεδη δραστηριότητα των πανεπιστημιακών φορέων.

Ι. Ν. Κανάκης: «*Παιδί και τηλεόραση: Πότε και ποιες τηλεοπτικές εκπομπές παρακολουθούν τα ελληνόπουλα 11-12 ετών και πώς τις αξιοποιούν στο σπίτι και στο σχολείο*», σελ. 207-232.

Η έρευνα επιχειρεί να διαπιστώσει τη συμπεριφορά 528 παιδιών μιας μεγαλούπολης (του Πειραιά), μιας επαρχιακής πόλης (του Ρεθύμνου) και μικρών αγροτικών χωριών (του νομού Ρεθύμνου) κατά την επιλογή, την παρακολούθηση και την αξιοποίηση τηλεοπτικών εκπομπών στο σπίτι και στο σχολείο. Ειδικότερα η έρευνα δείχνει μέσα από τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων τις διαφοροποιήσεις της συμπεριφοράς των παιδιών σε σχέση με το φύλο τους, τον τόπο της διαμονής τους, το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα και το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας τους και προτείνει τρόπους για τη συχνότερη και την αποτελεσματικότερη ένταξη της τηλεόρασης και του μαγνητοσκοπίου στη διδασκαλία και τη μάθηση.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

- Γιώργος Σταμάτης** (επιμέλεια): «Για μια κριτική των κοινωνικών επιστημών», Επιστημονική βιβλιοθήκη, Ιανουάριος 1996, Αθήνα, Κριτική, σελ. 233.
- Basil Davidson:** «*The Black Man's Burden: Africa and the Curse of the Nation-State. Το φορτίο του Μαύρου Ανθρώπου: Η Αφρική και η Κατάρα του Έθνους-Κράτους*», Nairobi, East African Educational Publications, 1992, σελ. 234-235.
- Μαρία Αθ. Καϊλα:** «Η σχολική φοβία», Τόμος Β', Ελληνικά Γράμματα, σελ. 236.
- Επαμεινώνδας Ε. Πανάς:** «Τοπικά Αναπτυξιακά Προγράμματα Εισαγωγή στη Μεθοδολογία», Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1995, σελ. 237-238.
- Zygmunt Bauman:** «Ο πολιτισμός ως πράξη», Εκδ. Πατάκη, (μετάφραση-πρόλογος Γιάννης Σκαρπέλος), Αθήνα 1995, σελ. 238-239.
- Bertrand Badie:** «Κουλτούρα και πολιτική», Εκδ. Πατάκη, (μετάφραση-πρόλογος Στάθης Μπάλιας), Αθήνα 1995, σελ. 239-240.
- Θ. Λίποβατς/Ν. Δεμερτζής:** «Δοκίμιο για την ιδεολογία - ένας διάλογος της κοινωνικής θεωρίας με την ψυχανάλυση», Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σελ. 240-241.
- Jean-Claude Barreau:** «*Quelle morale pour aujourd' hui?*», Εκδ. Plon, Παρίσι 1994, σελ. 241.
- Omar Carlier:** «*Entre nation et jihad. Histoire sociale des radicalismes algériens*», Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris 1995, σελ. 242-243.
- Charles C. Moskos:** «Η στρατιωτική κοινωνιολογία στην Αμερική». Μετάφραση-Επιμέλεια Δημήτριος Σμοκοβίτης, Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σελ. 244-246.
- Γ. Ταπεινός - Γ. Κοντογιώργης:** «Η Ελληνική Κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα. Δημογραφία, Οικογένεια, Απασχόληση, Υγεία, Κοινωνική Ασφάλιση, Παιδεία». Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 247.